MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYIN NO: 540
FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYIN NO: 31

ESKİ ÇAĞDA DERİ KULLANIMI VE TEKNOLOJİSİ

Doç. Dr. Nuray YILDIZ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYIN NO: 540
FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYIN NO: 31

ESKİ ÇAĞDA DERİ KULLANIMI VE TEKNOLOJİSİ

Doç. Dr. Nuray YILDIZ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
KÜTÜPHANESİ
12408
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

İstanbul 1993

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

ISBN : 975-400-095-6

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TEKNİK EĞİTİM FAKÜLTESİ
DÖNER SERMAYE İŞLETMESİ
MATBAA BİRİMİNDE BASILMIŞTIR

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sevgili Eşim
Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ' ın anısına ...

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

güç olmuştur. Ayrıca küçük buluntular, yapılar gibi belli sayıda ve belirli yerlerde bulunmadığı için, gözden kaçabilir. Bu nedenle deri buluntular tek tek ele alınmamış, belirli tipolojiler üzerinde durulmuştur. Deri eşyaların birden çok yerde kullanılmaları da güçlükler çıkartmaktadır. Örneğin at koşumlarında kullanılan deri eşyalar, aynı zamanında tarım alanında ve savaş araçları arasında yer almaktadır. Bir çizmeyi bir asker giydiği gibi bir avcı da giyebilir. Bundan başka deri eşyalar için, diğer buluntular gibi tam bir kronolojik sıralama yapmak zordur. Çünkü bu eşyaların hemen her devirde, bazı değişiklikler ile kullanılmağa devam ettiği söylenebilir.

Bu araştırma, filolojik bir inceleme olmamakla beraber, burada deri eşyalar ve teknolojisi için kullanılan belli başlı kelimeler alınmıştır. Böylece Eskiçağda belli bir dericilik terminolojisi oluştuğu ortaya çıkmıştır. Bu kelimeler bazen bir kültürden diğerine değişirken, bazen de iki ayrı kültürde bozulmadan, aynen kullanılmıştır. Bazen deriden olmayan eşyalar için dahi, başlangıçta eşyanın deriden yapıldığını kanıtlayacak bir biçimde, deriye işaret eden adlar vardır. Deriden yapılan eşyaların tipolojileri içerisinde kavram karışıklıkları bulunmaktadır. Örneğin bir ayakkabının biçimini belirten ad, aynı kültür çevresinde veya bir diğer kültür içersinde bir başka ayakkabı için kullanıldığından kavram karışıklıkları meydana gelmiştir. Bu durum ise deri ayakkabıların çeşitleri konusunda yanıltıcı olabilmektedir. Ancak bizim için önemli olan, eşyaların adlarını ve türlerini tam olarak belirtmek ve eşyayı ayrıntılı olarak göstermek değil, daha çok deriden yapılmış olduklarını açıklamaktır. Tamamı deriden yapılmamış eşyaların ise, sadece deriden yapılan parçaları üzerinde durulmuştur.

Araştırmamın konusu, özellikle kültür tarihi niteliğini aşmamaktadır. Oysa dericilik, deri biyolojisi ve deri kimyası açısından da incelenebilir. Çok sınırlı olarak değindiğim bu konulara ilişkin çalışmalar, biyolog ve kimyacılar tarafından ele alınabilir.

Eskiçağ dericiliği konusunda, deri kullanımı, deri teknolojisi gibi ayrı ayrı konuları veya bunlardan sadece birini ele alan çalışmalar, özellikle Batılı araştırıcılar tarafından yapılmıştır. Bunların bazıları özel bölgelere, devirlere veya belirli bir çeşit deri eşyaya ilişkindir. Ancak kaynaklara dayanan ve dericiliği tümü ile ele alan bir çalışma bulunmadığından, bu konuda bir boşluğu doldurmak için çaba gösterdim. Aaştırmamı yaparken kaynak metinleri olarak, Eskiçağ yazarlarının çeşitli konudaki

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

eserlerini, orijinal metinleri ile birlikte İngilizce çevirilerinin verildiği Loeb serisindeki yayını kullandım. Edebiyat konularındaki bazı antik yazaları ise Türkçe çevrilerinden alıntılar yaparak verdim. Batılı araştırıcıların konu ile ilgili kitapları arasında, özellikle R.J.Forbes'in *"Studies in Ancient Technology"* adlı kitabı ile J.W.Waterer'in *History of Technology* adlı kitabının *"Leather"* adlı bölümüne başvurdum.

Eskiçağda dericilik konusunda araştırma yapmayı bana öneren eşim Prof.Dr. Hakkı Dursun Yıldız ile Sayın Hasan Yelmen'i, burada özellikle belirtmek isterim. Bu kitabım bazı acı anılar taşımaktadır. Araştırmama başladığım sırada, önemli bir hastalık için yurt dışına giderek ameliyat oldum ve sağlığıma kavuştum. Ancak ne yazık ki kitabımın bitmesine yakın, eşim önemli bir hastalığa yakalandı ve bir süre sonra onu kaybettim. Bu tatsız olaylara rağmen, bazı eksiklikler olsa da, kitabımı bitirmek için çaba gösterdim.

Bu araştırmayı yapmamı öneren eşim Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ı sevgi ve saygı ile anıyorum. Araştırmamın giriş bölümü için Önasya kaynakları konusunda danıştığım, arkadaşım, İstanbul Arkeoloji Müzeleri uzmanı Fatma Yıldız'a teşekkür ederim. Ayrıca araştırmamı okuyarak olumlu eleştiriler yapan Sayın Prof. Dr. Oktay Akşit'e, Prof. Dr. Taner Tarhan'a, Prof. Dr. Mehmet Özsait'e, Prof. Dr. Veli Sevin'e ve Prof. Dr. Bülent İplikçioğlu'na ve kitabımın basılmasını sağlayan Üniversitemizin Yayın Kurulu'na ve dekanımız Prof. Dr. Mustafa Çetin Varlık'a, Teknik Eğitim Fakültesi Dekanı sayın Prof. Dr. Sait Sevgener'e, Bölüm Başkanı Yrd. Doç. Dr. Aşkın Çelik'e, Araş. Gör. Efe Gençoğlu'na, Araş. Gör. Raif Öztürkcan'a, Araş. Gör. Semiha Yavuz'a, Dizgi Operatörü Sevil Girit'e, ve diğer matbaa görevlilerine minnettarım. Çalışmam için gerekli bibliyografik malzemenin sağlanmasında yardımcı olan ağabeyim Doç.Dr. Sadrettin Alpan ve yeğenim Can Eren'e, çeşitli yardımlarda bulunan araştırma görevlimiz Kemalettin Köroğlu'na ve tüm kütüphaneci dostlarıma da candan teşekkür ederim.

Doç. Dr. Nuray YILDIZ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... III-V

İÇİNDEKİLER ..... VII-XII

GİRİŞ 1-28

1. BÖLÜM: ESKİ YUNANLILAR' DA DERİ KULLANIMI

A- Giyim Eşyaları 30

1- Ayakkabılar 30-51

2- Elbiseler 51-62

3- Başlıklar 62-67

4- Eldivenler 67-68

5- Kemerler 68-71

B- Ev Eşyaları 71

1- Yataklar 72-74

2- Taht, Koltuk ve İskemleler 74-75

3- Kapı Kayışları 75

C- Kaplar 75

1- Çanta ve Keseler 75-77

2- Torba ve Çuvalları 77-81

3- Tulumlar 81-85

D- Savaş Araçları 85

1- Kalkanlar 86-92

2- Zırhlar 92-98

3- Miğferler 98

4- Sadaklar 98-99

5- Mızrak Kayışları 99

6- Sapanlar 99-100

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

E- Av Araçları 101
1- Sapanlar 101
2- Mızraklar 101
F- Çadırlar 102
G- At Koşumları 102
1- Atın Baş Kısmında Kullanılan Deri Parçalar 103–106
2- Dizgin ve Kolanlar 106–108
3- Boyunduruk Kayışları 108
4- Atları Arabaya Bağlayan Kayışlar 108–109
5- Kamçılar 109–110
H- Tarım Alanında Deri Kullanım 111
1- Boyunduruk Kayışları 111
I- Ulaşım 111
1- Sallar 111–113
2- Gemiler 114–115
J- Aletler 115
1- Körükler 116–117
2- Dokuma Aletleri 117
K- Müzik Aletleri 117
1- Telli Çalgılar 117
2- Nefesli Çalgılar 117–118
3- Vurmalı Çalgılar 119–120
L- Spor ve Oyunlar 120
1- Sportif Oyunlar 120–123
2- Eğlenceli Oyunlar 124–125
M- Cezalandırmada Kullanılan Deri Araçlar 125
1- Tulumda Ölüm Cezası 125
2- Kayışla Bağlama ve Dövme Cezası 125
3- Kamçı ile Dövme Cezası 125–126
N- Öküz Derisi Biçiminde Madeni Külçeler 126–128
O- Parşömen 128–130

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II. BÖLÜM: ROMALILAR'DA DERİ KULLANIMI

A- Giyim Eşyaları 132

1- Ayakkabılar 132–152

2- Elbiseler 152–160

3- Başlıklar 160–164

4- Eldivenler 165

5- Kemerler 166

B- Ev Eşyaları 166

1- Yataklar 166–169

2- Tahtıveran, Taht ve İskemleler 169–171

3- Perdeler 171

C- Kaplar 171

1- Çanta ve Keseler 171–175

2- Torba ve Çuvallar 175–176

3- Tulumlar 176–179

4- Şişe ve Küp Kılıfları 179

5- Elekler 179

D- Savaş Araçları 180–182

1- Kalkanlar 182–185

2- Zırhlar 185–188

3- Sancak Taşıyıcıların Postları 189

4- Rütbe Bildiren Şeritler 189

5- Miğferler 189

6- Hançer Kılıfları 190

7- Mızrak Kayışları 190–191

8- Sapanlar 191–192

9- Kale Yıkıcılar 193

10- Deri ile Kaplanmış Nöbetçi Kulübeleri 193

E- Av Araçları 193

1- Sapanlar 193–194

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

F- Çadırlar 194-197
G- At Koşumları 197
1- At Baş Kısmında Kullanılan Deri Parçaları 197-199
2- Dizgin ve Kolanlar 199
3- Boyunduruk Kayışları 200
4- Atın Sırtına Konulan Parçalar 200-202
5- Kamçılar 202
H- Tarım Alanında Deri Kullanımı 203
1- Boyunduruk Kayışları 203
I- Ulaşım 204
1- Sallar 204-205
2- Gemiler 205-207
J- Aletler 207
1- Körükler 207
2- Su Borusu 207
3- Yük Taşıma Sırıklarında Deri 208
K- Müzik Aletleri 208
1- Telli Çalgılar 208
2- Nefesli Çalgılar 209
3- Vurmalı Çalgılar 209
L- Spor ve Oyunlar 210
1- Sportif Oyunlar 210-211
2- Eğenceli Oyunlar 211-212
M- Cezalandırmada Kullanılan Deri Araçlar 212
1- Tulumda Ölüm Cezası 212-213
2- Kamçı ile Dövme Cezası 213-214
N- Köpek Eşyaları 214
1- Köpekleri Terbiye Etmek İçin Kullanılan Postlar 214
2- Köpek Tasmaları 214-215
O- Kayışlar 215-216
P- Nazar ve Büyücülükte Deri 217

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1– Tıp Alanında Deri 217–222
2– Büyü ve Sihir Amacıyla Kullanılan Deri ve Postlar. 222–223
R– Romalılar' da Parşömenin Kullanımı 223–224
1– Romalılar da Parşömenin Yazı Aracı Olarak Değişik İşlerde Kullanımı 224–229
2– Parşömen Kitapların Şekilleri 229–231
3– Parşömen Kitapların Hazırlanması 231–232
4– Parşömen Kitapların Resimlendirilmesi 232
5– Parşömenin Çift Kullanımı 233
6– Parşömenden Yapılan Etiketler 234
S– Ciltçilikte Deri 235
1– Kitapların Birarada Tutturulması ve Bunların, İçine Konulduğu Kutu ve Kılıflar 235
2– Balmumu ile Kaplı Tahta Tabletlerin Deri Şeritler ile Bağlanması 235
3– Ruloları Birbirine Tutturan Deri Kayışlar 235
4– Ruloların Deri Kılıf ve Kutulara Konulması 235
5– Ruloların İçine Konulduğu Deri Kutuların Renkli Deri Şeritler ile Bağlanması 236
6– Kodeks Cilde Geçiş 236–237

III. BÖLÜM: DERİ TEKNOLOJİSİ VE TİCARETİ 238
A– Deri Teknolisine İlişkin Bilgiler 239
1– Derinin Yapısı 239–241
2– Dericiliğe İlişkin Terminoloji 241–242
3– Tabaklamadan Önceki Hazırlık İşlemleri 242–246
4– Tabaklama 246–258
5– Ham Deri 258–259
6– Parşömen Teknolojisi 259–261
B– Derilerin Boyanması 261–263
1– Kullanılan Boyalar 263–269

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2– Parşömenin Boyanması 269–271
C– Tabakhaneler 271–275
D– Aletler 275
1– Sopalar 276
2– Taraklar 276
3– Banyo Kapları (Tekne ve Kuyular) 276–277
4– Germe Araçları 277–278
5– Masalar 278
6– Kazıyıcı ve Kesici Aletler 278–283
7– Deliciler (Bizler) ve Dikiş (İpler) 283–285
8– Cilalayıcı ve Parlatıcı Aletler 285
9– Diğer Aletler 285–287
10– Deri Artıklarının Döküldüğü Kaplar 287
E– Dericilik Mesleği 288
1– Dericilik Mesleğine İlişkin Terminoloji 288–290
2– Eski Yunanlılar' da Dericilik Mesleği ve Örgütü 290–300
3– Roma ve Onun Eyaletlerinde Dericilik Mesleği ve Örgütü 300–306
F– Deri Ticareti 306
1– Eski Yunan Dönemi 306–315
2– Roma Dönemi 315–322
G– Bilinen Bazı Deri Eşyaların Fiatı 323–324
H– Vergilendirme 324–325
DİPNOTLAR 327–382
RESİMLER 383–444
DİZİN 445–469
BİBLİYOGRAFYA 471–495
A– Kaynaklar 471–479
B– Araştırmalar 480–495

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

GİRİŞ

Prehistorik dönemden itibaren kullanılan post, kürk ve kabaca işlenmiş deriler ile insanın giyim ve günlük hayattaki çeşitli eşyaları yapılabildiğine göre, deri kullanımının, insanlık tarihi kadar eski olduğu söylenilebilir. Paleolitik ve Mezolitik devirde kabaca işlenen deri (Res.1-3), Neolitik devirde yerleşik hayata geçilince, hayvanların evcilleştirilmesi sonucunda, bilinçli olarak işlenmeğe başlanmıştır. (Res 4-5). Kalkolitik ve Tunç devirlerinde kemik yerine madeni aletler ile işlenen deri, dinin sosyal hayata egemen olması sonucunda ritüel törenlerde kullanılmıştır. M.Ö.III. binde yazının icadı ile artık dericilik konusunda belgelere sahip oluyoruz.

Günümüze kadar gelebilen deri kalıntılarına, sadece Mısır gibi kuru çöl iklimine sahip bölgeler ile, soğuk iklimi sayesinde donmuş örnekler verebilen yerlerde rastlıyoruz. Bu az sayıda buluntular dışında mağara resimleri ve mezar duvarlarındaki tasvirler bizi aydınlatmaktadır. Deri analizleri ise, derilerin tabaklandığı ve boyandığı maddelere ilişkin bilgi vermektedir.

Araştırma konum olan eski Yunan ve Roma dönemindeki deri kullanım ve teknolojisine geçmeden önce, bu döneme zemin oluşturan Mezopotamya, Mısır ve Anadolu gibi merkezlerin dericiliği üzerinde kısaca durmak yararlı olacaktır. Akdeniz çevresindeki Suriye, Filistin ve daha iç kısımlarda İran ve diğer ülkelerin dericilik çalışmaları, Mezopotamya ve Mısır gibi ana kültürlerden etkilenen benzer yöntemler ile gelişmiştir. Bu ülkelerin herbiri ayrı uzmanlık dalları gerektiren ayrı çalışmalar yapılmasını zorunlu kıldıklarından, burada konu edilmemişlerdir. Anadolu ise komşu ülkelerle savaş, ticaret ve kültürel ilişkileri sonunda dericilik dalında gelişmeler göstermiştir.

MEZOPOTAMYA

Coğrafi konumu, akarsuları ve iklimi ile erken tarihlerden itibaren ileri bir uygarlık düzeyine ulaşan Mezopotamya, M.Ö.III. binden itibaren deriyi işlemeği öğrenip geliştirmiştir. Sümer, Akad, Babil, Asur dönemlerinde yaygınlaşan ve gelişen dericilik faaliyetleri, kırmızı keçi derisi ile Babil'i üne kavuşturacak düzeye gelmiştir. Tabaklanmış veya sadece kurutulmuş derilerden saray, ordu ve sivil halk için çeşitli eşyalar yapılmış, kanal açılışları, çoban yemin törenleri gibi ritüel törenlerde kült eşyası olarak tanrılara armağan edilmişlerdir(1).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ayakkabılar

Deri eşyaların başında ayakkabılar gelmektedir. Önasya kaynaklarında farklı adlar ile tanıyabildiğimiz ayakkabı türleri içersinde sandalet en yaygın olanıdır. M.Ö.III.bin yılında önce tanrı ve krallar ile Sümer askerleri tarafından giyilen sandalet, M.Ö.II.bin yılında halk arasında yaygınlaşmıştır(2). En eski ayakkabı olan deri sandalet, ayakkabı tabanına tutturulmuş kayışlardan oluşuyordu(Res.6). Ayağa kayışlarla bağlanan bu sandalet, Babil ve Assur döneminde yaygınlaştı (Res.7). Uruk dönemine tarihlenen (M.Ö.3000-2800) arkeolojik tasvirlerde bu sandalet tipi görülmektedir. Bir ritüel kap üzerinde, basit düz bir taban ile baş parmak halkası ve dizden sarkan, bacağı koruyan koyun postu tasviri, en erken örneklerdendir(3). Ayrıca Akad kabartmalarında kral Naramsin'in (M.Ö.2389-2353)Luluba'ya yaptığı seferin tasvirinde askerler sandalet giymişlerdir. Bir zafer stelinde ise sandaletin parmak ve topuk derileri görülmektedir(4). M.Ö.VII. yüzyıl sonlarına kadar bu çeşit sandaletlere rastlanmaktadır.

Sağlam öküz derisinden yapılan taban, kral sandaletlerinde birkaç katlı idi. Bu katlar biz ile delinip, hayvan kirişleri ile dikilir, çivi kullanılmazdı. Eskiyenlere yarım taban konularak onarılırdı. Tabanı ayağa bağlayan kayışlar, topuk derisindeki kancalardan geçerek, ayak boyunca devam eder ve arkadaki kancada son bulurdu. Birleşen bu kayışlar, sandaletin orta kısmındaki kayış oluşturmuştur. Bu kayışlar açılıp kapanabilen, bazen de düğümlü iplerden oluşmaktadır. Bu ipler değerli taşlar ile süslenebiliyordu. Zamanla, halkaların yerine tabana açılan delikler ile sandalet dikildi. Topuk ve arka topuk derileri yükseltildi. Böylece Mezopotamya'da tabaklanmış ve boyanmış koyun, keçi ve sığır derilerinden yapılan, sağlam tabanlı, üst kısımları kayışlarla açılıp kapanabilen, topuklu veya topuksuz, sade ve süslü sandaletler yapılmıştı. Öyle ki hamile kadınlar için dahi rahat deri sandaletler üretilmiştir(5).

Mezopotamya'da sandaletten sonra, Anadolu'dan alınan bir ayakkabı türü olan çizme giyilmiştir. Bunlara, III. Ur ve İsin sülaleleri ile Asur dönemi kabartmalarında sık rastlanır. Kadın ve erkekler için yapılan çizmeler, bağlı ve bileğe kadar uzanan örneklerdir. Asur dönemindeki yüksek, önden iplerle açılıp kapanan ve üst kısımlarında tozluk bulunan türlerine *"savaş çizmeleri"* denilmiştir. Ayağın üst kısmını örten ve bacağın arka kısmında baldırın orta kısmına kadar yükselen bu çizme, önde ayakkabı dili gibi çıkıntılıdır. Kayışlarla açılıp kapanabilen bu çizmelerde

bez, keçe ve kumaş ile gümüş süsler bulunabiliyordu. Taban derisinin kenarı beyaza boyanmış iç kısımlar astarlanmıştır. Kahverengi mazı boyalı çizmeler dışında, beyaz boyalı teke ve koyun derileri ile asker, memur, tapınak görevlisi ve krallara çizmeler yapılırdı(6).(Res.8-9)

Her çeşit ayakkabı için keten, keçe ve madeni parçaların yanında deri, ana malzeme olmuştur. Sümer ve Eski Babil metinlerinde yağ ile doyurulmuş (şamua) ve bitkisel maddeler ile -şarap dahil- tabaklanmış, tüylerinden temizlenmiş ve *"Hamban tipi deri"* denilen deriler belirtilmiştir. Bunlar mazı ile boyanıyor, sarı ve yeşil-kahverengi tonları alıyor ve bu deriden sandalet ve çizmeler yapılıyordu(7). Ayakkabı yapımı için farklı deriler kullanılmıştı. Tüylü inek derileri, sandaletler ve özellikle sağlam tabanlar için tercih edilmiş, inek kirişleri ile dikilmişti. Kayış, ilmik, burun gibi daha az sağlam olabilen kısımlar için teke ve koyun derileri yeterli olmuştur. Siyah teke derisi erkek, beyazı kadın ayakkabıları için kullanılmıştır. Bir öküz derisinden on dört çift ayakkabı, bir keçi derisinden ise üç sandalet çıkartılıyordu. Bu deriler *duşu taşı* ile parlak yeşilimsi ve sarı renge boyanarak, yumuşak bir deri elde ediliyordu. Ayrıca, ayakkabı derisinin sumak, şap ve duşu taşı ile işlenmesi ve yağa doyurulması sayesinde deriye yumuşaklık ve esneklik verilmiştir(8).

Elbiseler

Mezopotamya'da deriden yapılan elbiseler arasında, posttan yapılan elbise *(aguhhu)*, Sümerler'in koyun postundan etek ve deri elbiseleri *(kaunakes)* ve Asur döneminde giyilen geniş, kolsuz paltolar *(quffas)* sayılabilir. Kraliçe Shub–Ad'ın saç tualetinin kalıntılarında deri parçalarına rastlanmıştır. Deriden kemerler de kullanılmıştır(9). Assur askerlerinin yuvarlak deri başlıkları (10) ile, elin bileğine takılan deriden şerit ve kolluklar(11) koruyucu olarak beğenilmiştir. Arkeolojik tasvirler arasında, Louvre Müzesinde bulunan Eannatum Steli (M.Ö.2440) belirtilebilir. Burada Eannattum, miğferli, etekli deri bir elbise giymiştir(12). Akad kralı Naramsin'in (M.Ö.2270-2233) Louvre Müzesindeki stelinde yer alan kabartmanın üzerindeki figürlerin de deri elbiseleri vardır. Bu belgelere dayanarak Sümer ve Akad dönemlerinde, M.Ö.III. bin yılında deri elbiseler giyildiği söylenebilir.

Mobilyalar

Mezopotamya'da M.Ö.III. bin yılından itibaren günlük eşyalarda derinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mobilyaların yüzey kaplamaları, döşe-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

meler, minderler, dirsek kolları ve yastık kılıfları deridendi. Bunların yüzey kaplamalarında öküz, koyun, keçi ve teke derileri tercih ediliyordu. Aynı eşya üzerinde birden çok hayvanın derisinin de kullanıldığı görülmektedir. Öküz derileri dayanıklı olduğu için yastık gibi sık ve uzun süre kullanılan eşyalar için seçilmiştir.

Mobilyacılıkta derilerden, kaplama dışında doldurma ve onarım malzemesi olarak yararlanılmıştır. Mazı ile boyanan bu deriler bitumen ile sertleştirilmişlerdir. Bağlantı yerlerini tutturmak için çeşitli ip ve kirişler yanında hayvan sinirleri de kullanılmıştır. Mobilya yapımı için ağaç iskelet üzerine deri kaplanır ve bazen de içleri deri ile doldurulurdu. Bunların metaller ile süslendikleri de bilinmektedir. Eskiyenler deri ile onarılır ve yamanırdı. Silindir yastıklar veya oturma yerlerinin kaplandığı derilere "kaplama" veya *"kılıf" (eremtu)* deniyordu. Tahtırevan, taht, kanepe, koltuk, iskemle ve bazı masa döşemeleri dışında tüylü keçi derilerinden battaniye ve yatak örtüleri dahi yapılmıştır (13). Deri ile kaplanan ev eşyaları arasında kapılar da bulunmaktadır. Kapıların ağaç kısımları düzleştiriliyor, biçimlendiriliyor, nem, hava ve soğuğun olumsuz etkilerine karşı bitumen ile yalıtılıyor, en sonunda deriler ile kaplanıyordu. Ayrıca gene deri parçaları ile doldurduluyordu. Saray, tapınak gibi büyük yapıların kapılarında kapı kaplanması ve kapı mafsalı olarak kırk öküz derisi, ev kapılarında ise iki veya altı öküz derisi kullanıldığı bilinmektedir. Bozulan kapılar gene deriler ile onarılıyordu. Zamanla doldurma işinden vazgeçildiği, ancak kilit ve sürgü kayışlarında örülmüş deri kullanıldığı, kapıların artık madeni olduğu sanılmaktadır. Deriler, lentolar üzerine asılarak çok renkli desenler elde edilmiştir. İki deri yüzeyindeki ara boşluk ise yün ile doldurulmuştur. Kapı örnekleri arasında dana derileri ile kaplanan Sulgi tapınağı bilinmektedir(14).

Kaplar

Deriden yararlanılarak yapılan diğer ev eşyaları arasında, günlük hayatta çok kullanılan kaplar gelmektedir(15). Torba, çuval, kese, çanta ve tulum gibi değişik kapla tüylü veya tüysüz derilerin işlenmesi ile yapılıyordu. Bunların içinde gezgin ve haberciler ile köleler, yağ, su, şarap ve süt gibi sıvıların yanında tahıl, tuz gibi katı maddeleri ve ayrıca yağ ile bal gibi hem katı hem de sıvı olan maddeleri taşıyorlardı. Deriden yapılmayan kutu ve çeşitli kapların gene deri ile kaplandıkları bilinmektedir. Böylece ucuza mal olması yanında, maden ve seramik kaplardan daha hafif olan deri kaplar tercih ediliyordu. Bu kaplar için özellikle keçi ve

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

koyunun tüylü derileri, boyanarak kullanılmıştır. Kapların yapımı için derilerin iç kısmı dışa getiriliyor, ağızlarına kapak takılıyordu. Sümerler'den itibaren Akadlar ve Assurlular bu deri kapları kullanmışlardır (16). Bu çanta ve keselein büyüklüklerine, taşıdıkları nesnelere v.s. göre değişik türleri ve adları vardı. Ayrıca bu keselerin farklı kısımları için de değişik adlar kullanılıyordu (17). Gezginlerin yanlarına aldıkları para keseleri günümüzdeki gibi ağzı büzülen keselerdi. Bazılarına ağırlık taşları, gümüş, altın gibi değerli nesneler konuluyordu. Bazıları ise yağ, tuz v.b. yiyeceklerin konduğu keselerdi. Ayrıca berberler, doktorlar, çiftçiler, kâtipler de gerekli aletlerini bu deri çantalara koyarlardı. Küçük keseler yanında büyük torbaların kullanıldığını da biliyoruz. Bunlar sağlamlık nedeniyle keçi ve özellikle sığır derisinden yapılıyordu. Evlerde sandık veya dolap yerine kullanıldıkları da sanılmaktadır. Sümerler'den itibaren kullanılan torbaların, içindeki maddelerin önemine göre ya ağızları büzülüyor veya bazen de mühürleniyordu. Bu deri torbalar için metinlerde farklı adlar kullanılmıştır(18). Kese ve torbalar dışında keçi, koyun, öküz ve doğuda gergedan, deve ve gelincik derilerinden yapılan tulumlar ise özellikle içine sıvıların konulması için kullanılırdı. Bazen yayık olarak deriden yararlanılırdı. Genelde içki ve yağlar, un, tuz, hurma ve hardal gibi yiyecekler bu tulumlara konuyordu (Res. 10). İçine su konulan tulumlar keçi derisinden yapılıyor ve tüylü kısım dışa gelecek biçimde hazırlanıyordu. Alkollü içkiler konulacak tulumlarda tüylü kısımlar içe döndürüldükten sonra, deri kokusu duyulmaması için katrana benzer bir madde ile sıvanıyordu. Beyaz tulumlar, şaplanmış koyun derilerinden yapılır ve mazı ile boyanırdı; ortalama yarım koyun derisi yeterli idi. Deri tulumların içi kumaşla kaplanıyor; tabanlarına bronz levha yerleştiriliyor, ağzına ise teke boynuzundan bir tıkaç takılıyordu (Res. 11) Gene deriden yapılmış kayışlar ile bağlanırdı. Tek ağızlı olanlar ile, uzun çöl yolculuklarında su taşınırdı. İki ağızlı olanlara şarap ve eritilmiş tereyağ konuluyordu. Haberciler dışında kral ve halk da bu tulumlardan içerdi. Ayrıca libasyon kabı olarak kullanıldıkları da bilinmektedir. Çeşitli metinlerde farklı türlerine değişik adlar verilmiştir (19). Kaplar dışında, mazı ile tabaklanmış koyun derilerinden küçük kap ve sepetler için kılıflar da yapılmıştır. Bunların içersine ot ve baharat konuluyordu (20).

Savaş Araçları

Mezopotamya'da savaş araçlarının tümünde veya belli parçalarında de-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ri kullanılmıştır. Bunlar arasında kalkan, zırh ve miğferin bazı parçaları ile ok ve hançer kılıfları, arabalar ve at koşumları belirtilebilir. Özellikle Assur döneminde - Ninova'daki kabartmalarda görüldüğü gibi, savaş araçlarında deri kullanımı artmıştır (21). Ur kral mezarlarından çıkan bazı eserler ile Akbabalar steli üzerindeki Sümer askerlerinin taşıdıkları kalkanlar deri kaplıdır (22). Zırhların bazı parçaları deriden yapılmıştır (23). Ağır madeni miğferlerin başa değen iç kısmı, deri gibi yumuşak bir malzeme ile kaplanıyordu. Örneğin M.Ö. 2500 yılına tarihlenen altın bezemeli bir miğferde astar delikleri, deriye benzer bir malzeme ile astarlandığını göstermektedir (24). Silahlar deri kılıflarda saklanıyordu (25). Surları delmek için kullanılan ağaçtan koç başları ise kutsal yağ ile yağlanmış deriler ile kaplanıyor ve ayrıca bunlar için keçi derisinden yapılmış ipler kullanılıyordu. Bu ipler, ağaç kısma zift ve zamk ile tutturuluyordu (26).

At Koşumları, Arabalar ve Tarım Araçları

Mezopotamyalılar'ın kullandıkları at koşumlarında eğer, gem gibi koşumları birbirine bağlayan kayışlar ile yular, at gözlüğü gibi koşum takım parçaları, kamçılar deriden yapılmıştır (Res. 12). Ayrıca madeni kısımlara deri astar konularak atın derisi korunmuştur. Koşum atları, arabaya gene deri kayışlar ile koşuluyordu. Özellikle saraçlığı meslek haline getiren Assurlular, bu deri kayışları boyamışlardır. Üzerlerine süsler, çıngırak ve püsküller koymuşladır. Assur kabartmalarında deri astarların kenara gelen kısımları görülebilir. Örneğin II. Assurnasirpal (M.Ö. 883-859) dönemine ilişkin bir kabartmada bu kenar kısımları belli olmaktadır. Ağız ve yanak kısımlarında ağaç parçalar ile, onların deri astarları en çok derinin kullanıldığı yerler olmalıdır. Ağız ortasından ayrıca atın dizginini oluşturan bir kayış geçmektedir. İki kayış döndürülerek örülmüş ve ağız parçası yapılarak buraya yerleştirilmiştir. Bu kısım da deri kolye ile göğüs kayışına bağlanmıştır. Bunlardan başka göğüs kayışlarına bağlanan eğer ile onun omuz kayışı ve diğer kayış parçaları da deridendi (27). Ayrıca at gözlüklerinin ağaç ve metal parçaları deri ile astarlanmıştı (28). Mezopotamya'da kullanılan yuların büyük bir kısma gene deridendi (29). Dizgin, metal veya bir başka malzemeden yapılmış olsa dahi deri ile astarlanıyor ve üst kısmı değerli taşlarla süsleniyordu (30). Ağaçtan yapılmış boyunduruk da deri ile kaplanıyor ve ayrıca dolgu malzemesi olarak keçi kılından yararlanıyordu (31). Kamçı ve kırbaçlar, derinin kullanıldığı diğer eşyalar arasındadır (32). Sümerler zamanında

iki tekerlekli savaş arabalarının ağaç döşemelerinin, koyun ve keçi, bazen de leopar derisi ile kaplandığı anlaşılmaktadır. Tekerlek çemberi gene deriden yapılıyordu. Bu kısımlar öküz tendonları ile güçlendiriliyordu. Bir araba için mazı ile tabaklanmış öküz derisinin 1/3'ü yeterli idi. Sumak ile tabaklanan koyun derilerinden de bu işler için yararlanılıyordu (33).

Mezopotamyalılar tarım araçlarının bazı parçaları için deriyi kullanmışlardır. Katır, inek ve öküz gibi hayvanlar, kızak, saban ve çeşitli ürünlerin taşınmasında yararlanılan iki tekerlekli arabalara koşuluyorlardı. Bu amaçla deriden kayışlar kullanılıyor, esnekleştirilmiş deri sayesinde saban, kolayca çekiliyordu. Bir öküzü boyunduruğa koşmak için dört koyunun derisi yeterli idi. Bazen eşek derileri de öküzü sabana veya taban sürgüsüne koşmak için kullanılmıştır. Ayrıca hayvanların boynuzlarını korumak için, öküz derisinden yapılmış boynuz koruyucularını, hayvanların boynuzlarına geçirmek gerekli idi. Özellikle Sümer ve Akadlar zamanında, tabaklanmış koyun derisinden yapılanları vardı (34). Hem savaş arabalarının ve hem de tarım araçlarının hayvanlarını yönlendirmek için yararlanılan kamçı ve kırbaçların daha çok keçi derisinden yapıldıkları sanılmaktadır (35).

Mezopotamyalılar M.Ö.II.binin ikinci yarısından itibaren kamış ve deriden yapılmış çadırlarda oturmuşlardır. Daha sonra Assurlular, savaş ve av sırasında çadırlarda barınıyorlardı. Bunlar çok odalı, ince sütunlu, yuvarlak çatılı, metal kısımlar ile güçlendirilmiş çadırlardır. Bu amaçla kullanılan deriler, birbirine dikiliyordu. Asarhaddon'un çadırı fok derileri ile kaplanmıştı (36).

Ulaşım

Mezopotamya'da erken tarihlerden itibaren, iki büyük nehir aracılığı ile ulaşım yapıldığı için, suyu geçmek amacıyla sallar kullanılmıştır. Salların ilk örnekleri, hava ile şişirilmiş tulumlardı, yüzücüler bu tulumlardan destek alarak yüzüyorlardı (Res. 13). Erken tarihlerden itibaren başlayan bu kullanım, Assurlular döneminde devam etti. Sallarının dışında mavna ve sepetlerin altına destek olarak, aynı şekilde deri tulumlar konulurdu. Sivil ve askerlerin yararlandığı bu tulumlardan biri, Kalah'ta, II. Assurnasirpal'in (M.Ö. 883-859) bir seferini tasvir eden kabartmada görülen yüzen askerlerin altındadır. Ninova'daki bi kabartmada nehri geçen Sanherib'in askerleri, silâhlarını kaldırarak, aynı tip salların yar-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dımı ile nehri geçmektedirler. Tuluma ata biner gibi binilirdi (37). Salların çeşitli şekilleri vardır. Bazıları sepet biçiminde olup, zemini toprak, yün ve kıtak ile kaplanmış, suyu geçirmemesi sağlanmış ve üzerine deriler yayılmıştı. *"Küfe"* denilen bu sepetleri bir veya iki kişi kürekle yönlendirirdi. Assur kabartmalarında görülen bu yuvarlak sepetler, günümüzde Dicle nehri üzerinde kullanılmaktadır. Eşyaların taşınması için kullanılan bu salların dışında, ağır yükleri, yolcuları ve yük hayvanlarını taşımak için kullanılan sallar da vardı. Yuvarlak salın altına, hava ile şişirilmiş tulumlar yerleştirilerek, nehrin akışı boyunca itiliyordu. Kuzey bölgelerde ağaçtan yapılan sal güneye yük taşır, eşek sırtında tekrar kuzeye getirilir, ve orada aynı amaçla tekrar kullanılırdı (Res 14) Assurlular'ın *"kalakku"* dedikleri, tulum üzerinde yüzen bu sallardan, günümüzde de Güneydoğu Anadolu ve Irak'ta yararlanılmaktadır. Bunlar, mazı püskürtülerek tabaklanmış koyun derilerinden yapılırdı. Hem askerlik ve hem de ticaret hayatında kullanılan bu sallar dışında, gene şişirilmiş tulumların altına yerleştirilerek yapılan, yüzen duba köprüler de kullanılıyordu. Özellikle Assur kabartmaları sayesinde, üzerinde yük taşınabilen bu köprüleri (Res. 15) ve tulum yardımı ile yüzen kişileri görebiliyoruz (38). Gemi güvertelerinde, güneşten korunmak amacıyla deri tenteler kullanılıyordu. Ayrıca gemilerin direkleri de derilerle kaplanıyordu. Bu amaçla sağlam öküz derileri tercih ediliyordu (39).

Müzik Aletleri

Mezopotamya kabartmalarında davul, tef gibi vurmalı çalgılar için deri, vazgeçilmez malzeme olmuştur. Deriler, dairesel bir kafes üzerine geriliyor, çiviler ile sağlamlaştırılıyordu. Bu şekilde yapılan ritüel davullardan birini, Louvre'daki Tello vazosu üzerinde (Res. 16) yer alan hayvan başlı bir kişinin elinde görüyoruz (40).

Yazı Malzemesi

M.Ö.I.bin yıl boyunca, sığır ve beyaz kuzu v.b. hayvanların derilerinden yazı malzemesi olarak yararlanıldığı anlaşılmaktadır. (Res. 17) Kabartmalardaki tasvirlerde ganimet listelerini yazan kâtiplerin, kil tablet yanında papirus ve deriler üzerine de yazdıkları görülmektedir. Kalıntılara göre (41). Akat, Babil ve Assur dönemlerinde kullanılmış olduğu sanılan bu derilere, M.Ö.VI-II. yüzyıllarda resmi belgeler yazılmış olmalıdır (42).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Deri Artıkları

Çeşitli eşyanın yapımında kullanılan derilerden artan parçalar yani deri kalıntıları ziyan edilmemiş ve bunlardan zamk yapılmıştır. Bu amaçla deri paçaları kaynatılarak zamk elde ediliyor, marangozluk ve diğer işlerde kullanılıyordu (43).

Kullanılan Deri Çeşitleri ve İşleme

Mezopotamya'da çeşitli eşyaların yapımında kullanılan deri (Sümerce KUS, Akatça *maskum*), sığır, keçi, koyun başta olmak üzere eşek, su yılanı, domuz, yabani kedi, vaşak, mongos, yabani dağ keçisi (ibex), geyik, köpek balığı, sartlan, kedi, tavşan, fil, deve, kurt, arslan, köpek, kaplan, panter, bizon gibi hayvanlardan sağlanıyordu (44). Bu derilerin farklı işleniş biçimleri metinlerde ayırdedilmişti. Kalın, şişirilmiş, suya batırılmış, doymuş, yarılmış, tabaklanmamış, tabaklanmış gibi ayrı ayrı teknik terimlere rastlanmaktadır (45). Ayrıca derilerin marka ile damgalanmış, iyi, kötü, eski, yeni yıpranmış gibi niteliklerinin de belirtildiğini görüyoruz (46). Çoban, sığırtmaç ve çiftçiler, çeşitli nedenlerle ölen hayvanların derilerini, işlenmek üzere, derici ve tabakhanelere veriyorlardı. Teslim edilen derilerin muhasebesi yapılırdı. Çobanlar ile sorumlu kişilerin adları, derilerin teslim tarihi ve sayıları belli idi. Fazla deri gelirse depoda bekletiliyordu. Bunlar, derinin ekonomik değerinin anlaşılmış olduğunu ortaya koymaktadır (47).

Deriler henüz soyulmuş taze deri iken, tabaklanmadan önce, üzerlerindeki pislikleri temizlemek amacıyla tuzlu suda tutuluyor, daha sonra gölgede kurutuluyordu. Temizlenen deri, belli maddelerin bulunduğu bir çözeltide ıslatılıyordu. Tüyleri çıkartılıyor ve deri şişiyordu. Bu işlemler için çeşitli dönemlerde gübre infüzyonları kullanılırdı. Sopalar ile dövülen deri, ağaç tezgâhlara gerilerek kurutuluyordu. Postlar ise un, üzüm suyu, şarap, bira, süt ve tuz ile işlem görüyordu (48). Bu durumda deri, tabaklama maddelerini alacak duruma gelmiştir. Bu amaçla mineral, bitkisel maddeler ile yağlar kullanılıyordu. Tabletlerde bunlara ilişkin bilgiler verilmektedir.

Mineral maddelerin en önemlilerinden birisi olan şap, hem tabaklama ve hem de deri ve kumaşların boyanmasında sabitleştirici olarak kullanılıyordu. Şapın, yumuta sarısı ve un ile karışımı sonunda iyi kalitede, suya dayanıklı deri elde ediliyordu. *"Dağ ülkesinin beyaz tozu"* denilen şap, Anadolu'dan götürülmüş olmalıdır. Ur mezarlarında bulunan kraliçe

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Shub-Ad'ın (M.Ö. 3300) saç süsü ve kolyesinin deri parçaları şap ile tabaklanmıştı. Metinlerde rituel davul için gerekli derinin tabaklanmasında şapın, mazı, buğday unu, şaap, boğa yağı gibi maddelerle karıştırıldığı anlatılır. M.Ö. III. bin yılından itibaren kullanılan şap, deriye yeterince esneklik vermediği için, ona demir tuzları ve tanen eklenmişti. Özellikle at koşum takımları ile bazı erkek elbiseleri de gene *"beyaz ölü deri"* olarak adlandırılan şap ile tabaklanmış deriden yapılıyordu (49). Bir diğer şap türü ise doğal siyah şap *(qitmum)* yani demir sülfat olup, sirke asiti, demir ve nar kabukları ile koyu siyah parlak bir renk alıyordu (50). Deriye parlaklık veren diğer bir tabaklama maddesi ise *"allaharu"* olarak bilinen ve beyaz renk vermesi nedeniyle şap ile ilgili görülen maddedir (51). Bakır asetatın da, gene bir mineral tabaklama maddesi olduğu sanılmaktadır (52). Şapın, bitkisel tabaklama maddesi ile birlikte sabitleştirici olarak kullanıldığı da bilinmektedir (53).

Mezopotamya'da derilerin tabaklanmasında çeşitli bitki özlerinden yararlanıldığı söylenebilir. Kullanılan bitkiler arasında meşe, uzun süre doğuda ve batıda yararlanılan maddeler arasında yer almıştır. Örneğin zengin tanen içeren meşe kabuğu *(cortex querci)* Sargon (M.Ö. 2350) zamanında, Harran civarında kullanılıyordu. Keçi postlarından yapılan tulumlara, meşe kabuğu parçaları ile birlikte tabaklanacak deriler doldurulup ve tabaklama yapılmış oluyordu (54). Kuzeyden, Anadolu'dan, Mezopotamya'ya getirildiği sanılan mazı ise, genellikle mazı meşesi *(Quecus infectoria)* üzerinde yer almaktadır. Mazı ile tabaklanan deriler ile özellikle sal ve kelek gibi taşıt araçlarının yüzeyleri kaplanıyordu. Mazı suda kaynatılarak öz suyu çıkartılıyor ve deriye uygulanıyordu. Kullanılan mazının cinsine göre deri, sarı ile kırmızı arasında değişik renkler alıyordu (55). Genel olarak meşenin meyvası *(semen querci)* olan palamut, palamut kadehi *(valonea)*, palamut tırnağı *(trillo)* Mezopotamya'da kullanılan tabaklama maddeleridir. Yağ ve un ise alkollü içkiler ile birlikte kullanılmış, buna şap, mazı ve palamut eklenmiştir (56). Nar kabuğunun, gene sal ve kelek yüzeyleri için tabaklama maddesi olarak kullanıldığı bilinmektedir (57). Tüm Akdeniz çevresinde olduğu gibi, Mezopotamya'da da kullanılan bir diğer bitkisel tabaklama maddesi sumaktır. Bu amaçla deri dikilir, yaş kısmı dışa gelecek biçimde hazırlanır, içine sumak doldurulup, üzerine taşlar konarak ağırlaştırılırdı. Bu yöntem daha çok koyun ve keçi derileri için seçilmiştir, çıkan tanen özü sayesinde tabaklama yapılmıştır. Kuru sumağın yaprakları, çiçekleri ve taneleri de pudra hâline getirilerek, sulandırılarak deriye uygulanmıştır. Sumak ile

tabaklanan koyun derileri sarı renk alıyor ve bu deriden araba aksamı ve şarap tulumları yapılıyordu (58). Bir diğer tabaklama maddesi ise mür veya mürrüsafi denilen bitkiden elde edilen reçineli yapıştırıcı öz madde idi. Tabaklanma sırasında çıkan kötü kokuların giderilmesi amacıyla müre, sarı sabır *(aloe)* karıştırılıyordu (59). Bir Akad metnine göre, bitkisel tabaklama maddeleri arasında, malt ile birlikte kullanıldığı bilinen, buğday unu da bulunmaktadır. Un ve mazı tozu ile *"ekşi deri"* veya *"bozulmuş deri"* elde ediliyordu (60). Akasya tohumları ve böğürtlen de aynı amaçla kullanılmışlardı (61).

Derilere belli bir esneklik vermek, sağlamlık kazandırmak ve çürümelerini önlemek için, onları yağlarla işlemek gerekli olmuştur. Bu amaçla tereyağı, balık yağı, kemik iliği, beyin, süt, yumurta sarısı gibi maddeler deriye yedirilmiştir. Bu çok eski yöntem, bitkisel ve mineral maddelere göre daha az kullanılmıştır. Mazı, şap, un vb. maddeler ile birlikte yağın da kullanılması sonucunda deri, suya dayanıklı hale gelmiştir. M.Ö. III. bin yılından itibaren bu malzeme ve tekniklerin, tek başlarına veya birlikte kullanıldıklarını görüyoruz. Özellikle ayakkabı ve tulumlar için gerekli deriler yağlanmışlardır (62).

Boyama

İşlenen deriler, çeşitli maddeler kullanarak boyanıyordu. Metinlerde farklı renklere boyanan, çeşitli hayvan derileri ayırtedilmiştir. Özellikle Assur ve Babilliler'in kırmızı boyalı keçi derisinden yapılan süslü ayakkabıları ile kermesle boyanmış Babylonia derisi ünlü idi. Özenle hazırlanmış parlak deriye *"dahsu derisi"* deniyordu. Bakır asetat ile işlenerek elde edilen bu deri, tutkal da katılarak renklendiriliyor ve özellikle keçi derileri boyanıyordu. Bu deriden özellikle sal, tulum gibi eşyalar yapılıyor, toz ve güneşe karşı dayanıklı oluyordu. Metinlere göre deriler, siyah, beyaz, kırmızı ve mine rengi tonlarına boyanarak, açıklı koyulu renk nüansları elde ediliyordu (63). M.Ö. III binden itibaren kullanılan bu boyaların dışında, şapla tabaklanmış derilerin doğal olarak beyaz renge sahip oldukları belirtilebilir. Boyalar arasında hayvansal maddeler de bulunuyordu. Meşe üzerinde yaşayan kermes böceği, bu ağaçtan toplanıyor ve boya yapımında kullanılıyor, sonuçta kırmızı renk elde ediliyordu (64). Bitkisel ve hayvansal maddeler bir arada kullanılabiliyordu. Siyah renk vermek için *"ayakkabıcı siyahı"* denilen ve bakır sülfat üzerine mazının reaksiyonu ile elde edilen bir diğer boya da bulunmaktadır. Bu madde *"kalkanthos "* olarak bilinir (65). Derileri siyaha boya-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mak için kullanılan bir diğer madde ise *"vitriol"* dur (zaç) (66). Hayvansal ve mineral boyaların dışında bitkisel boyalar da çok eski bir kullanıma sahiptir. Bunlardan mazı, kırmızı renk veriyordu (67). Nar kabuğu, safran *(crocus)*, sappan ağacı aynı şekilde deri boyacılığında kullanılan bitkisel maddelerdir (68). Boya maddelerinin her çeşitini derinin liflerine bağlamak amacıyla, sabitleştirici olarak şap kullanılmıştır (69).

Atelyeler, Kullanılan Aletler ve Dericiler

Sığırtmaç, çoban ve hayvancılık yapan diğer kişiler, ölen hayvanların derilerini, deri toplayıcılarına veya deri atelyelerine teslim ediyorlardı. Derilerin, çeşitli eşyalar yapmak amacıyla birbirine eklenmesi için kullanılan hayvan tendonları da aynı atelyelere teslim edilirdi (70). Bu durumda Mezopotamya'da gelişmiş tabakhaneler söz konusu olmamasına karşılık, derilerin işlendiği, dikildiği atelyelerin varlığı açık olarak görülmektedir.

Derilerin çeşitli aşamada işlenmesi için bazı aletler kullanıldığını biliyoruz. Bitkisel ve mineral maddelerin deriye nüfuz etmesi için kuyular (A.GAR), yüzeyindeki et, yağ ve kılların yani epidermisin kazınıp temizlenmesi için çeşitli maddelerden yapılan kazıyıcı ve bıçaklar, deriyi oğmak için *"deri işçisinin taşı"* adı verilen bazı aletler, derinin gerildiği masa veya tezgâhlar, sonuçta onların dikilmesinde kullanılan biz, iğne ve tendonlar, barsak ipler, bu araç ve gereçler arasında sayılabilir (71).

Mezopotamya'da derinin soyulmasından eşya yapımına kadar, her kademede usta ve çırak deri işçileri görev alıyorlardı. Kalkolitik devirden itibaren bitki özleri ve yağlarla, mineral maddeler ve boyalar ile deriyi işleyen bu meslek adamları, başlangıçta her türlü işi yapmış olmalıdır. M.Ö. III. bin yılından itibaren, deri işçileri çeşitli dönemlerde farklı adlar almışlardır (72). Dericiler kendi aralarında meslek birlikleri kurarak, belli mahallerde yaşıyorlardı. Derilerin kötü kokuları nedeniyle şehrin dışında olan bu mahalleye *"tabaklayıcılar kenti"* deniyordu. Örneğin Asur metinlerinden birinde Kalah kentinde dericiler mahallesinden söz edilir. Dericiler arasında farklı eşyaları yapan kişilerin ayrı uzmanlık dalları vardı. Örneğin bir erken Babil metninde *"susikku"* denilen kişiler, sadece derileri soymakla görevli idiler. Bundan başka ayakkabı, ip, kırbaç yapan kişiler ayrı ayrı kimselerdi. *"Şamuu"* ve *"kordoba"* tipi deri yapan, derileri boyayan kişiler gene ayrı uzman kişilerdir. Deri işçileri M.Ö.I. bin yılında sosyal bir statüye sahip olmuşlardı. Kölelerin dahi bel-

li bir sözleşmeye bağlı oldukları sanılmaktadır. Onlara ücret ve erzak veriliyordu. Bu meslek adamları arasında Akalla, Nigarkidu gibi kişiler geçmekte ve derilerden çeşitli eşyalar yaptıkları atelyelerden söz edilmektedir. Bu atelyelerde *bitum* (asfalt), zamk, yağlamada kullanılan hayvan kuyrukları, dericilik işlerinde yararlanılmak üzere alınıp satılıyordu. Böylece ordunun, sarayın ve tapınağın ihtiyacı karşılanıyordu. Atelyeden malların çıkışları yapılırken, onların konulduğu sepetlere etiketler iliştiriliyordu. Usta dericilere kral tarafından toprak dahi veriliyordu. Bu dericilerin kendi koruyucu tanrıları vardı (73).

MISIR

Eski Mısır'da deri kullanımının uzun bir geçmişi vardır. Ülkenin kuru iklimi sayesinde günümüze gelen deri eşyalar veya bunlara ilişkin parçalar dışında, arkeolojik tasvirler de bu kullanımı kanıtlamaktadır. M.Ö.IV. bin yılından kalma deri eşya kalıntıları, özellikle Badari'deki mezarlarda bulunmuştur. Tarih öncesi devirlerden itibaren başlayan deri kullanımı, Sülâleler öncesi Mısır'da (M.Ö.ca. 3600) mezar resimleri ile anlaşılmakta ve özellikle V. sülâleden (M.Ö.ca. 2400) itibaren de dericiliğe ilişkin tasvirler artmaktadır. Eski Krallık (M.Ö. 2620-2100) zamanına tarihlenen filolojik bilgiler yanında, arkeolojik tasvirler de deri kullanımının Mısır'daki sürekliliğine işaret eder (74).

Ayakkabılar

Deri kullanımının en önemli alanı, her yerde ve her devirde olduğu gibi, ayakkabıcılık idi. Ülkenin sıcak iklimine uygun olarak, M.Ö.III. binden itibaren, basit bir tabana ve ayak bileğine bağlanan kayışa sahip bir sandalet tipi giyiliyordu. Bu kayış, tabana parmak arasından geçen bir ilmek ile tutturulmuştu. Ayrıca taban derisinin kenarlarına açılan delikler ile kayışları tutturmak da mümkündü.

Badari, Mostagedda ve Gebelein mezarlarında, zarif, şaplanmış kırmızı keçi derisinden yapılmış sandaletler bulunmuştur. Bununla beraber Tutankhamon'un sandaletlerinin sığır derisinden yapıldığı bilinmektedir. Genelde kırmızı renklileri yanında sarı, yeşil, mavi boyalı olanları da giyiliyordu ve din görevlilerinin sandaletleri beyazdı. Sandaletlerin yapımına ilişkin tasvirler, Deshasheh ve Beni Hasan'daki Ti'nin mezarı ile Thebes'deki Rekhmire'nin mezarında açıkça görülmektedir. Ayakkabı yapılacak derinin tabaklanması, yağla ovulması, ona esneklik kazandırılması, bitkisel maddeler ve metalik tuzlarla işlem yapıldıktan sonra,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kesilerek biçimlendirilmesi açıklanabilmektedir. Derilerin kaptan çıkartılmaları ve taban derilerinin dövülmesi gene tasvir edilen sahneler arasındadır. Mostagedda'da bulunanlara göre, keçi derisinden sandalet yaparken, derinin etli kısmı tabanın altına geliyor, kıllı epidermis kısmı üstte kalıyordu. Sandaletin dış kısımları ise çakmak taşından bir aletle düzeltiliyordu. Balabish ve Kerma buluntuları, kalın inek derisinin bu amaçla kullanıldığını, ham derilerin tütsülendiğini ve tek parça halinde kesildiklerini ortaya koymuştur. Ham deriden yapılan burun şeritleri, buradaki delikten geçerek, yan taraf ve topuk şeritleri ile bağlanıyordu (Res. 18). Bunlarda nokta ve çizgi biçimli bezemeler de vardı (Res. 19) (75). Çeşitli belgelere göre (Res. 20), M.Ö. 1500 yıllarından sonra sandalet giyimi daha da yaygınlaşmış olmalıdır (76). Buna bağlı olarak ayakkabı yapımında deri kullanımı da artmıştır (Res. 21).

Diğer Giyim Eşyaları

Mısır'da Paleolitik devirden itibaren avlanan keçi, koyun ve sığır gibi hayvanların, Neolitik devirde, M.Ö. V. bin yıllarında, ecilleştirilmesi sonucunda post, kürk ve derileri elbise olarak kullanılmağa başlandı. Badari'deki Neolitik devire tarihlenen tabaklanmış, dikilmiş deriden elbiseler bulunmuştur. Bunlar soğuk havalarda erkeklerin giydiği elbiselerdi. Mostagedda'da bulunan tabaklanmış ve dikilmiş deri elbiseler ise, ince kesilmiş saçaklar, mavi ve beyaz boncuklar ile süslenmişler, ayrıca bir kemerle tutturulmuşlardı. Orta Krallık (M.Ö. 2040-1650) ve İkinci Ara devirde (M.Ö. 1650-1551) Kerma ve Balabish'de benzer deri elbiseler çıkartılmıştır (Res. 22). Kerma buluntuları, tabaklanmış keçi, koyun ve ceylan derilerinden yapılmış kadın etekilikleridir (Res. 23). Bunlar belden aşağıya doğru genişleyen, belinde kemeri olan, deri şeritlerden yapılmış, üst ve alt kısımlarında ince iplikler ile dikilmiş eteklerdir. Ayrıca, omuz üzerine atılan kahverengi, düğmeli deri elbiseler de bilinmektedir. Thebes'de IV. Tuthmosis (M.Ö.1420-1411) zamanına tarihlenen ceylan derisinden elbiseler ile Eski Mısır rahiplerinin giydiği, omuzdaki bir ilmikten geçen ipler ile uzaltıp kısalabilen, leopar derisinden elbiseler, gene bilinen giyim eşyaları arasındadır (77).

Önlük veya peştemallar birbirine tutturulmuş ceylan derisinden küçük dilimler halindedir. XVIII. Sülâle dönemine tarihlenen önlükler dışında, boyanmış derilerden yapılmış ve giyimle ilgili olduğu sanılan duvar askıları ise Yeni Krallık dönemine, XXI. ve XX. sülâleler zamanında tarihlenir (78).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Eski Mısır'da deri astarlı başlıklar kullanılmış olmalıdır. Örneğin Kerma mezarlarında, özellikle İkinci Ara devre (M.Ö.1650-1551) tarihlenen bir kadın başlığı bunlardan biridir.

Eski Krallık döneminde yapıldığı sanılan taçlar ise tabaklanmış ince derilerden yapılıyor, çekiçleniyor, örülerek boyanıyorlardı (79). Yeni Krallık döneminde, XVIII. sülâle zamanına tarihlenen Tell-el-Amarna mezar tasvirlerinden birinde, kralın verdiği armağanlar arasında eldivenler görülmektedir (Res.24). Bunların şaplanmış ve kermes ile kırmızıya boyanmış deriden yapıldığı sanılmaktadır (80). Deriden kemerlerin yapımı da çok erken tarihlerden itibaren görülür. Mostagedda'nın sülâleler öncesi deri kemerleri yanında, İkinci Ara devre (M.Ö. 1750-1588) tarihlenen, düğme ve çengel izleri ile bezeli kemerleri de örnek verilebilir (81).

Ölü Eşyaları

Sülâleler öncesi döneme tarihlenen Mostagedda, Badari ve Tasian kültürüne ilişkin mezarlarda keçi, ceylan ve kedi derilerinden kefenler bulunmuştur. Bunların, külli kısımları içe gelecek biçimde ölüyü birkaç kez sardıkları görülmüştür. Ayrıca bu derilerde dikiş izlerine de rastlanmıştır. Deyru'l-Bahari'de bulunmuş, Yeni Krallık döneminin, XXI. Sülâle prenslerinden Isimkheb'in, ceylan derisinden yapılmış cenaze çadırı, süslemeleri ile ilginçtir. Mozaik biçiminde dikilen açık pembe, koyu sarı, kırmızımsı pembe, mavimsi yeşil renkli, zımba ile delinmiş aplike bezemelerde akbaba motifi görülmektedir (Res. 25). Bunların dışında, mumyalanan ölünün mezara götürülmesi amacıyla üzerine konulduğu katafalk da deri ile örtülmüştü. Ölüyü diğer dünyaya götürdüğüne inanılan kayıkların yelkenlerinde gene deri kullanılıyordu. Bunlardan biri Yeni Krallık döneminde, XX. sülâleden III. Ramses (M.Ö. 1198-1166)'ın mezarında bulunmuştur (Res. 26). Bu yelkenler, deriden kesilmiş dama, ceylan ve akbaba motifli bezemelere sahipti (82).

Mobilyalar

Eski Mısır'da tabaklanmış ve boyanmış deri ile çeşitli günlük eşyalar yapılıyordu. Özellikle ince deriler, mobilya ve yatak takımlarının döşemelerinin kaplamasında tercih ediliyordu. Lüks koltuk ve iskemlelerin arkalıkları, üzerlerindeki yastıklar, ayak dinlendirmek için kullanılan tabureler, krallık divan ve minderleri derilerle kaplanmıştı. Kerma mezarlarındaki İkinci Ara devreye (M.Ö. 1650-1551) tarihlenen koltuklar,

arkalıksız küçük iskemleler ile yataklarda "*angareb tarzında germe*" adı verilen, germe kayışları deri eşyalara örnek verilebilir. Bu kayışlar, tezgahın kenarında deliklerden veya çevresinden geçerek gerilmişlerdir. Tutankhamon'un mezarında bulunan arkalıksız iskemlenin keçi derisinden kaplaması, Thebes'deki, Rekhmire'nin ve vezir Ramose'nin mezarındaki saray iskemlelerinin kaplamaları sayılabilir. Aslan ayağı biçiminde süslü ayaklar üzerine oturtulmuş ağaç bir çerçeve ile, baş ucunda dikmeleri ve ayak ucunda dikdörtgen bir panosu bulunan yataklarda, yukarda sözü edilen angareb germe dışında, gene deri kullanılıyordu. Çerçevenin ortasına yatak konuluyor, çerçevesinde ise deriden kayışlar ile yelken bezinden bantlar bulunuyordu. Bu yatak kayışları dışında, baş kısmında duran baş desteğinin çeneye gelen tarafına deri bir yastık konuluyordu. Yataklarda, koltuklarda olduğu gibi, kafes şeklinde gerilen veya yatak tezgahının çubukları etrafına sarılan kayışlar vardı. Eski Krallık (M.Ö.2620-2100) zamanında, özellikle III. sülâle döneminde örnekleri çoktur. Örneğin Kerma yataklarının ham deriden yapılmış uzun ve yassı kayışları, öküz derisindendi ve tezgahın kenarlarından geçerek kafes biçimi alıyor ve yatağın zemininin dayanıklı olmasını sağlıyordu (83).

Kaplar

Diğer günlük eşyalar arasında deriden torba ve çeşitli kaplar belirtilebilir. Ham ve tabaklanmış deriler Mısır'da tarih öncesi devirlerden itibaren bu amaçla kullanılıyordu. Tulumlar ve kutu kılıfları örnek verilebilir. Mostagedda'da, Tasian kültür dönemine tarihlenen (ca.M.Ö. 4000) mezarlarda deriye şekil vermek amacıyla kullanıldığı sanılan kil kalıplar bulunmuştur. Ayrıca, ıslak kum üzerinde biçimlendirilerek, deriye şekil verilebiliyordu. Islak iken biçim alan deri, kuruyunca sertleşerek aldığı biçimi koruyabiliyordu. Sülâleler öncesi Nubia'da bulunan kaplar (Res. 27), İkinci Ara devre (M.Ö. 1650-1551) tarihlenen, yumuşak deriden ince şeritler halinde yapılan, şişeye benzer ve tepedeki bir halkaya tutturulan kaplar ile Thebes'deki Rekhmire mezar resimlerinde (M.Ö. ca. 1450) görülen gene şişeye benzeyen kap tasvirleri, ham deriden yapılan örnekler olmalıdır. (Res. 28). Bu kaplarda, kenarlardaki deliklerden geçen şeritler birlikte bükülüyorlardı. Ayrıca Badari mezarlarında, ölü armağanı olarak içinde tahıl bulunan ve Mostagedda'da ince deri şeritlerden yapılan bitkisel saplı kaplar, buluntulara eklenebilir. Eski Mısır'da uzun bir geleneğe sahip olduğu anlaşılan ham deri kapların, III. binden itibaren Yeni Krallık dönemi sonuna kadar kullanılmış oldukları söyle-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nebilir (84). Sıvı taşımak amacıyla, keçi derisinden yapılan tulumların bir tarafı dikiliyor, boyun kısımlarından doldurulup boşaltılıyorlardı (85). Bunlardan başka ağaç kutuların kaplanması (Res. 29), deri aynaların, yelpaze ve rüzgârlıkların yapılması için de deri kullanılıyordu (86).

Savaş Araçları

Ordunun araç ve gereçleri için derilerden yararlanılıyor ve yapılan eşyaların bazıları, avcılıkta da kullanılabiliyordu. Kalkan, tabaklanmış vahşi hayvanların derilerinin ağaç bir kafese üzerine gerilmesi ile yapılırdı. Kenarları sağlam metallar ile çevrilen bu kalkanlar için, Orta ve Yeni Krallık dönemlerinde, M.Ö.II. bin yıllarında, panter ve pars derilerinin çok kullanıldıkları bilinmektedir. Bu kalkanlar ayrıca kılıflar içersine konulmuşladır (87). Zırhlar da deri ile kaplanmış ve deriden kolluklar yapılmıştır. Örneğin IV. Tuthmosis'in (M.Ö.1412-1402) mezarında bulunan zırhın kol uçlarına yeşil deriden şeritler dikilmişti (88). Ayrıca ok, mızrak, hançer ve benzeri silâhların, deriden yapılmış kılıfların içersine konuldukları anlaşılmaktadır. Sakkara mezarlarında bulunan I. sülâle dönemine (M.Ö. 3100-2890) tarihlenen, sarı zemin üzerine mavi şevron bezekli ok kılıflarının, deri şeritler ve çapraz dikişler ile tutturuldukları bilinmektedir. Ota Krallık (M.Ö.2040-1650) ve Yeni Krallık (M.Ö.1551-1070) dönemlerinde panter derisinden yapılmış ok kılıfları kullanılıyordu. IV. Tuthmosis ve Tutankhamon (M.Ö.1352-1320)'un mezarlarında kakma süslü, yeşil deriden ok kılıfı örnekleri bulunmuştur. Bundan başka IV. Tuthmosis'in mezarında siyah deriden, dikilmiş hançer kınlarına rastlanmıştır. Kerma'daki İkinci Ara devir (M.Ö.1650-1551) dönemi mezarlarındaki örneklerde görüldüğü gibi, bunlar tek paça halinde, tek taraftan dikilmiş ve kemere, deri bir kayışla asılmışlardı. Özellikle Yeni Krallık döneminde deriden yay torbalarının arttığı bilinmektedir (89). Daha sonra Heredotos'un (II, 71), hipopotam derisinden yapılmış bir mızrak sapından sözetmesi de, deriden silah kılıfları yapma geleneğinin uzun süre bu bölgede devam etmiş olduğunu ortaya koymaktadır.

At Koşumları ve Arabalar

Araba ve at koşumlarında çok kullanılan deri, gerek kayışlar ve gerekse bağlantı yerleri için yararlanılan bir malzeme olmuştur (Res. 30-31). IV. Tuthmosis'in mezarındaki kırmızı renge boyanmış deriden yapılan desenler gibi, koşum takım parçaları üzerine de aplike olarak bezemeler

dikilmişti. Aynı mezarda bulunan bezemeli kamçılar gene deridendir. Arabaların döşeme kısımları, tekerlek çemberi ve diğer bağlantı yerlerinde deri kullanılmıştır. Ham deri nemli iken bağlantı yerlerine sarılmış ve kuruyarak gerilmesi sonucunda, sağlam bir bağlantı elde edilmiştir. Tutankhamon'un (M.Ö. 1352-1320) mezarında bulunan örneklerde gerek ham deriler ve gerekse tabaklanmış deriden yapılmış çember kaplamaları ile, döşeme parçalarına rastlanmıştır (Res. 32). Mezar tasvirlerine bakarak dericilerin, bunları yapım biçimini de anlamaktayız. Yuag ve Thuiu'nun mezarındaki tekerlek göbeğinin ucundaki yeşil deriden yapılmış şerit kalıntıları ilginçtir. Bunun üç katı deriden olup, içteki kaplama sert deriden ve dıştaki ise tabaklanmış kırmızı deridendir. Ağaçtan yapılan tekerlek çemberi derilerle bağlanıyor ve sarılıyordu. Tekerlek göbeği ve tekerlek parmakları da ham deriler ile kaplanıyordu. Bunlar, işlenmiş renkli deriler olabileceği gibi, altın tabakalar ile de süslenebiliyordu. Arabalarda gövde çatısını saran ham veya işlenmiş deri destekler de kullanılmıştır. Gövde deri ile kaplanırken, zarif ve altından yapılmış olanlarında deri körükler kullanılmıştır. Gödedeki deri, hasır biçiminde yapılmıştı. Arabaların korkuluk ve çamurluk arasında kalan kısmında gene deri kullanılmış olup, alttaki döşemeye bronz çiviler ile bağlanmıştır. Arabaların arkasındaki yükleme kısmı da deri ile süslenmiştir. Kaide ve dirsekler hepsi de deri ile kaplanmış, kaidenin altından geçen direk, kaidenin eğri cephesine deri şeritler ile bağlanmıştır. Sonuçta araba aksamının hemen he yerinde az çok deri kaplama veya deriden parçalar vardı. Arabadan başka, tek ağaç parçadan oluşan boyunduruğun, arabaya bağlanması deri kayışlar ile sağlanıyordu. Kaplama ve diğer işlerde kullanılan çekiç biçimli çivi veya mandallar da deridendi. Ayrıca savaş sırasında kullandıkları çadırların gene deriden olabileceği sanılmaktadır (90).

Çeşitli Aletler

Çeşitli aletlerin bazı yerlerinde deri kullanılıyordu. Bunlardan biri, maden eritmek amacıyla kullanılan fırınların yakılması için gerekli deri körüklerdir. Kuyumcu lambalarında gene deri kısımlar vardı (91). Müzik aletleri, özellikle davul, ut, tef ve diğer bazı sazların, kaplumbağa kabuğundan yapılmış gövdeleri ceylan derisi veya ham deriler ile kaplı idi (Res. 33). Özellikle Yeni Krallık dönemi müzik aletlerinde derinin kullanıldığına ilişkin, Thebes ve Deyrü'l-Medine'de bulunmuş, Kahire Müzesindeki pembe renkli deri bize fikir vermektedir (92). Şaplanmış deriden

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yapılan birbirine dikilmiş altı veya daha çok parçadan oluşan, beyaz ve kırmızı renkli bir top ilginçtir (XIX. Sülâle). (Res. 34), (93).

İp Çeşitleri

Eski Mısır'da derilerden kesilerek yapılan çeşitli ip, sırım ve kayışların, özellikle bağlayıcı olarak kullanıldıklarını anlıyoruz. Spiral biçiminde kesilen deriden uzun ip yapılıyor, üzeri noktalarla süslü şeritler ise Sülâleler Öncesi devreden itibaren kullanılıyordu (Res. 35). Bazı ip ve sırımlar ise bükülüyorlardı. Dekoratif amaçla örülmüş ince deri kayışlara da rastlıyoruz. Tabaklanmış deriden şeritler, I. Sülâle zamanında (M.Ö. ca. 3315-3100) dahi kullanılmışlardır. Deri şeritler, deri parçalarını, deriden kesilmiş çeşitli dekoratif şekilleri tutmaya yarıyordu. Bu bağlantı yeleri ayrıca sinirler ile dikilerek sert oluşturuyordu. Ekleme kısımlarını belirsizleştirmek için, arka kısımlarına beyaz ve diğer renklerde uzun deri parçalar getiriliyor, burası aynı zamanda sağlamlaştırılmış oluyordu. Böylece çeşitli eşyalar üzerinde canlı renklerle bezemeler yapılabiliyordu. Kraliçe Isimkeb'in cenaze çadırındaki akbaba ve fantastik kuşlar ile III. Ramses'in eşyalarındaki dama ve hayvan motiflerini, bu bezemelere örnek gösterebiliriz. Gene deriden bilezik uç şeridi, okçu bileziği, bilek etiketi ve baş bandı yapılıyordu. Deyru'l-Badari'de, Orta Krallık dönemine tarihlenen kırmızı boyalı bilezikler, okçuların bileklerini koruyordu. Ayrıca sülâleler öncesi dönemde boncuklarla süslü, deriden baş bantları da yapılmıştı (94). Çanta ve torba sapları ise bitki lifleri ile yapılıyor ve deri şeritler ile sağlamlaştırılıyordu. Balta, bıçak ve benzeri aletlerin saplarına deri şeritlerin sarıldığını biliyoruz. Çakmaktaşından yapılan baltaların, ağaç saplara takıklığı ilk dönemlerde dahi, bu sap deri ile sarılıyordu. Özellikle sülâleler öncesi dönemde bu şekilde ham deri ile sarılan sap, deri kuruyunca güçleniyodu (95). Deriden köpek tasması, kayışlar, kırbaçlar, değnek bağları da yapılmıştır. Boyalı deriden yapılan, zımba desenli bir örnek, Thebes nekropolünde bulunmuştur (96). Belirtildiği gibi, ağaç işçiliğinde, marangozluk, döşemecilik ve araba rekonstrüksiyonunda bağlantı unsuru olarak, mumya kayışı ve tabutlarda bağlama aracı olarak gene deri kullanılmıştır. Ağaca açılan deliklerden geçirilen ham deri, kuruyunca gerilerek, büzülerek, boşlukları doldurarak, sımsıkı bir bağ oluşturuyordu. Eski Krallık döneminde aynı yöntemle gemi yapıldığı bilinmektedir (97). Geniş ölçüde kullanılan hayvan derilerinin daha erken tarihlerde dahi ekonomik değeri anlaşılmış ve Bronz Çağı boyunca Mezopotamya, Anadolu kıyıları ve tüm Akdeniz çev-

resinde olduğu gibi, Mısır'da da hayvan derileri, para yerine geçmiş olmalıdır. Çünkü bu derileri taklit eden madeni külçelere rastlıyoruz. Örneğin Thebes'deki, Yeni Krallık döneminden XII. sülâle zamanına (M.Ö. ca.1500) tarihlenen tasvirlerde bu külçeleri görüyoruz. Bu değerli değişim aracı resimlerde, insanların omuzlarında taşınmaktadır (98).

Yazı Malzemesi

Hayvan derilerinden yapılan yazı aracı olan parşömen, papirusun ana vatanı olan Mısır'da, özellikle ticari sözleşmeler, günlük yazışmalar ve dinsel metinler için kullanılmış olmalıdır. IV. sülâleden (M.Ö.2700-2500) itibaren rastlanan parşömenlerin, özellikle Keops (Khufu) zamanından kalma, bozulmuş rulolar halinde günümüze kadar geldiği bilinmektedir. British Museum ve Kahire Müzesinde saklanan paşömen örnekleri de Eski Krallık döneminde, onun kullanılmış olduğuna işaret eder. Saraydaki bir atelyede, parşömenin yapımını üslenen ve bu deri endüstrisini elinde tutan Uta adlı bir ustadan sözedilmesi de, onun kullanıldığını ortaya koyar. Orta Krallık zamanında parşömenin yapımı devam etmiş ve özellikle I. Sesostris (M.Ö.1970-1939) ve III. Amenemhat zamanlarına tarihlenen belgeler, onun sürekliliğini göstermiştir. Yeni Krallık zamanında çok sayıda kanun metninin, onun üzerine yazıldığı bilinmektedir. III. Tutmosis'in (M.Ö. 1484-1450) Megiddo kentini kuşatması deri üzerine yazılmıştır. Thebes'deki Rekhmire'nin duvar resimlerinde vezir Remose'nin saray törenlerinin tasvirinde, hukuk metinlerini içeren deri rulolar görülmektedir. Mısır ruloları özellikle Berlin Müzesi ile British Museum'da bulunmaktadır. Bu daha erken dönem kalıntıları yanında, Koptlar zamanında parşömenin kullanıldığını gösteren buluntular da vardır (99).

Deriler ve İşlenmesi

Eski Mısır'da pek çok eşyanın yapımında önemli bir yer tutan deri, öküz, dana, koyun, keçi, aslan, panter, çita, leopar, antilop, gazal, deve ve hipopotam gibi hayvanlardan sağlanıyordu. Tabaklamaya hazır hale gelmesi için kıl, yağ, et gibi maddeleri temizlemek amacıyla tuz, un, tahıl, bitki sapları, ince dallar, yapraklar, tohum ve meyvalardan yararlanılarak çeşitli yöntemler kullanılmıştır. Hazırlanan deri, mineral, bitkisel ve yağlı maddeler ile tabaklanıyordu. Şap ile tuz yarı yarıya kullanılarak, Mezopotamya'daki gibi, beyaz renkli ve sağlam deriler elde edilmiştir. Balabish ve Mostagedda'da olduğu gibi, şaplanmış beyaz keçi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

derilerinden özellikle sandaletler yapılmıştır (Res. 36). Alüminyum sulfat ve magnezyum da Mısır'da bu amaçla kullanılmıştır. Mısır mezar resimlerinde bu işlemlere ilişkin tasvirler vardır. Örneğin XVIII. sülâle zamanına tarihlenen bir resimde, leopar derisinin bir küp içersinde şap solüsyonuna daldırılışı tasvir edilmektedir (Res. 37). Buradan çıkartılan deri, yumuşatılmış ve ay biçimli bıçakla kesilmiştir (Res. 38).

Ti'nin mezarında tabaklama için şap ve tuz kullanıldığını gösteren bulgular vardır. Tutankhamon'un mezarında bulunmuş olan araba tekerleklerinin deri kaplamaları da mineral maddeler ile tabaklanmıştı (100). Mısır'da tabaklama için şapın, M.Ö.IV. binden itibaren kullanıldığını belirliyebiliyoruz. Kuzey ülkelerinden bitkisel tabaklama maddelerinin getirilmesine kadar kullanılmış olmalıdır.

Bitkisel maddelerin bazıları Mısır'da yetişmesine karşılık, Anadolu ve diğer yelerden getirtilen bazı bitkilerden de yararlanılmıştır. Mısır'da yetişen akasya *(acacia nilotica* veya *acacia arabica)* şap gibi, eski bir kullanıma sahiptir (Paul, Aegin. III, 42). M.Ö.IV. binden itibaren bu amaçla tohumlarının kullanıldığı bilinmektedir. M.Ö.5000 civarında, Gebelein'de akasya kabukları, küpler ve yarı tabaklanmış deriler ile birlikte bulunmuştur. Özellikle keçi ve koyun derileri için akasya tohumları ve yaprakları kaynatılmış suya karıştırılarak, bu çözeltiye deriler konulmuştur (101). Bitkisel tabaklama maddelerinden bir diğeri ise *"deri elması"* denilen nardır. Onun tanen içeren ası kabuğundan yararlanılır. Ayrıca mazı, sumak gibi diğer bitkiler de aynı amaçla kullanılıyordu (102).

Eski Mısır'da derilerin tabaklanması için, M.Ö.3500 yılından itibaren, yağların da kullanıldığını biliyoruz. Deriler yağ kabına batırılarak yumuşatılıyor, tezgâh üzerine gerilerek yağı emmesi sağlanıyor, bu amaçla sopa ile dövüluyordu. Sonuçta esneklik kazanan deri, suyu geçirmez hale geliyordu. Yağların, şap ile birlikte kullanıldığı da bilinmektedir. Ota Krallık dönemine (M.Ö.2133-1786) tarihlenen Beni Hasan, Deshasheh gibi mezarlardaki tasvirlerde, dericilerin masa üzerine serdikleri deriyi yağla ovdukları görülmektedir. Ti'nin mezarında ise filolojik açıklamalar ile birlikte benzer işlemlerin tasvirleri dikkati çeker (103). Yağla tabaklama amacıyla zeytin yağı, hayvansal yağlar, yumurta ve süt ayrı ayrı veya bir arada kullanıldığı gibi, diğer tabaklama elemanları ile birlikte kullanıldığı da oluyordu. Sandaletler için yağ ile şapın birlikte kullanılmasını örnek verebiliriz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ham Deri

Yukarda belirtildiği gibi, Eski Mısır'da ham deriden bazı eşyalar yapılmıştır. Maşa kumu ve ıslak kum üzerine kalıba alınan deriler, tabaklanmamasına ham haliyle kaplar, müzik aletleri veya çeşitli ip ve şeritlerin yapımında kullanılmıştır. Kapların hem dikildiği ve hem de çömlekçi çarkı ile işlenebildikleri sanılmaktadır. Mostagedda'daki bazı örneklerde görüldüğü gibi, bu kaplar üzerinde şekil verilen eşyalar sert oluyordu. Nubia'da Sülâleler öncesi devre tarihlenen örnekler, cam ve maden taklidi kaplardır. Rekhmire mezar kabartmalarında (M.Ö. 1450) cam şişeye benzer tasvirlere rastlanmış ise de, günümüze gelmemiştir. XX. sülâleden (M.Ö.1186-1070), ham deriden bazı eşyalar kalabilmiştir. Yağlanmış ham deriden ip ve sırımlara, XV. Sülâle zamanına tarihlenen, Gebelein'deki mezar kalıntılarında rastlıyoruz (104). Ham derinin kuruması ile yapılan bağlantıları çözmek çok zor olduğu için, sağlamlığından kuşku duyulamaz.

Boyama

Günümüze kalan deri kalıntıları, şaplanmış derilerin, siyah, mavi, kırmızı, sarı, yeşil gibi çeşitli renklere boyandıklarını göstermektedir. Nagada ve Ballas buluntularında bu renkleri görüyoruz. Sandaletler şapla tabaklanmış, beyaz, sarı, yeşil, mavi renkli derilerden yapılmıştı. Kemerler, kahverengi zemine siyah renkler ile yapılan dal motifleri ile süslü ve siyah renkle çevrelenmiş sarı band içersinde zigzag desenle bezeli idi. Sakkara'da bulunan ok kılıfları sarı zemine mavi şevron bezeklidir. Bitkisel boya maddeleri arasında yer alan safranın *(carthamus tinctorius)* içersindeki *carthamin*, hem boya ve hem de sabitleştirici madde olarak kullanılmıştır. Özellikle XVIII. sülâleden (M.Ö. ca. 1600) itibaren narın *(punica granatum)* kabukları da şap yardımı ile sarıya boyamak için yararlanılan maddeler arasındadır. Ayrıca sumak *(rhus coriaria)* sarıya, kına *(lawsonia inermis)* kırmızıya, akasya *(acacia nilotica)* maviye, ceviz *(jugland regia)* siyaha boyayan bitkisel maddeler olarak belirtilir. Çivit otu *(reseda luteola)* sarıya ve diğer bir çivit otu olan *(isatis tinctoria)* maviye, yosun *(orchella)* ve liken *(lichen rocella)* erguvani maviye, kökboya *(rubia tinctorum)* ise kırmızıya boyamak için yararlanılan diğer bitkisel maddelerdir (105).

Boyama işleminde hayvansal maddeler de kullanılmıştır. Bunlardan kermes böceği *(coccus ilicis)* özellikle koçi derilerini kırmızı renge boyamak için kullanılıyordu (106).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Madensel boyalar arasında, siyah deri elde etmek için demir sülfat *(copperas)* ile kullanılan *"ayakkabı siyahı"* bilinmektedir. Ayrıca alçıtaşı, tebeşir, azurit *(bakır karbonat)*, malahit, aşı boyası, sarı zırnık, kurum, indigo boya maddeleri olmakla birlikte, hangilerinin derileri için kullanıldığını bilmiyoruz. Ancak deriler hangi madde ile boyanırsa boyansın, sabitleştirici olarak şap, ürin, sirke ve bazı bitki enfüzyonlarından yararlanılıyordu (107).

Aletler ve Dericiler

Eski Mısır'da bu kadar gelişen deri teknolojisi -tabaklama, boyama ve benzeri işlemler- için bazı aletlere gerek vardı. Keski, biz ve delgiler Gebelein ve diğer yerlerde bulunmuştur. Eski Mısır mezar resimlerinde, üzerinde derinin gerilerek kazındığı, işlendiği, ovulduğu, boyandığı üç ayaklı bir sehpaya rastlanır (Res. 39). Aynı amaçla ağaçlar, sepetler ve bazen kenarları metal olan tezgâhlar kullanılıyordu. Bu duvar resimlerinden, içinde şap eriyiği bulunan ve leopar derilerinin tabaklandığı, kupleri görüyoruz.

Kazıyıcı ve bıçaklar gene duvar resimlerinde tasvir edilmiştir. Ayakkabı yapılmak için deriye şekil vermek üzere, ay biçiminde ve kesici kenarı körletilmiş bir bıçak tasvir edilmiştir. Bunlar ağaç veya metalden yapılmıştı. Yeni Krallık döneminden itibaren, bir mihver etrafında dönen iki taraflı mum makasları ile derinin kesildiği sanılmaktadır. Mostagedda köy yerleşmelerinde bulunan örneklerde olduğu gibi, bizler ve kemik iğneler ile deriler deliniyor ve sonra dikiliyordu (108).

Gerek yazılı belgeler ve gerekse Mısır mezar resimleri sayesinde çeşitli dericilik çalışmaları yapan işçiler konusunda bilgi ediniyoruz (Res. 40). Bu işçiler bazı resimlerde dükkânlarının içinde çalışırken tasvir edilmişlerdir. Deri işçileri zaman zaman denetleniyordu. Ayrıca kralın hizmetinde deri işçileri de vardı. Bu kişiler eşya yaparken, derileri kesiyor, dikiyor, düzleştiriyor ve zımbalıyorlardı. Onları boyuyor ve nokta, çizgi, damga gibi motifler ile bezeyorlardı (109).

ANADOLU

Akdeniz çevresi ve Önasya ülkelerinde olduğu gibi, Anadolu'da da çok erken tarihlerden itibaren derinin işlenerek kullanıldığı bilinmektedir. Daha Paleolitik ve Mezolitik devirde (M.Ö. 600.000-8500) deriden yararlanıldığını, mağara resimleri yanında, kazıyıcı, kesici (bıçaklar), delici

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

(bizler) ve dikmeğe yarayan (iğneler) aletlerin varlığı ile anlıyoruz. Bu buluntular dışında, Anadolu'nun iklimi ve doğal çevresi, erken tarihlerden itibaren insanların yerleşik hayata geçerek, evcilleştirilebilecek hayvanları ile tarıma alınabilecek bitkileri bulabilmesini sağlamıştır. Özellikle Neolitik devirde (M.Ö. 8500-5500) Çayönü, Göller bölgesinde Hacılar, Çumra yakınında Çatalhöyük, ayrıca Suberde ve Erbaa, yerleşik hayata geçilecek bitki ve hayvanların geniş ölçüde kullanılmağa başlandığını gösterecek niteliktedir (110). Hayvanların evcilleştirilmeleri ve avlanmalarına bağlı olarak, onların diğer ürünleri yanında post ve derilerinden de yararlanıldığı açıktır. Keçi, koyun ve özellikle dev sığırlar (Çatalhöyük V.kat duvar resimleri), domuz, eşek, kurt, karaca, geyik, ayı, arslan, ve leopar gibi sürü ve av hayvanları avlanabiliyordu (111).

Ayakkabılar

Anadolu'nun soğuk iklimi nedeniyle, daha Asur Koloni Çağında konçlu ve ucu kıvrık çizmelerin giyildiğini, Alişar, Kültepe vb. yerlerde bulunan, monokrom veya krem astar üzerine kahverengi ve nokta bezekli, ön tarafında çizmeyi kapatan bağların çizgiler ile gösterildiği, ritonlar ile anlıyoruz (Res. 41) (112). Acemhöyük banyo kabı, kral Muwatalli'nin (M.Ö. 1315-1282) mühür baskısı, Alacahöyük duvar kabartmaları, M.Ö.XIV. yüzyıla tarihlenen cambazlar sahnesindeki figürler, Yazılıkaya kral ve tanrı kabartması ile IV. Tuthalia (M.Ö. 1250-1220) kabartmasında görüldüğü gibi, Hititler zamanında Anadolu'da yaygınlaşmıştır. Aralıksız ve ökçesiz, süslü lüks terlikler siyah, beyaz, kırmızı renklere boyanmıştı. Koyun derisinden yapılanlar halk, sağlam sığır derisinden yapılanlar ise krallar içindi (113).

M.Ö.II. bin yılından itibaren tanıdığımız çizme biçimi, M.Ö.I. bin yılında yaygınlaşarak devam eder. Örneğin Urartular'a ait yerleşmelerde bulunan açık kahverengi veya gri-siyah monokrom, geometrik desenli kaplar ile amuletler sayesinde, Urartular'ın sivri burunlu, ökçesiz, önden bağlı, geniş ağızlı, yüksek ve dikişli deri çizmeler giydikleri anlaşılmaktadır. (Res. 42-44) (114). Bu sürekliliği Pazarlı'daki Phryg toprak levhalarında tasvir edilen savaşçıların çizmeleri veya Gordion'da bulunan çizme biçimindeki süs eşyalarının şekilleri ile tanıyoruz (115). Lydia bölgesinde dericilik geleneğinin eski olduğunu, daha sonraki Yunan ve Roma döneminde, burada ayakkabıcılığın ünlü olması ile de anlıyoruz. Etrüsklerin giydiği ucu kıvrık ayakkabıların, M.Ö.II. bin yılından itibaren Doğu modasına bağlı olarak yapıldığı ve Anadolu'da giyilen Hjtit, Geç Hitit,

Phryg, Lykia vb. yerlerdeki biçimlerin bir devamı olduğu söylenebilir (116). Örneğin Zincirli kent duvarı kabartmalarındaki savaşçıların, Karkamış'daki kuş adam ile İvriz kabartmasında kral Vargalavas'ın (M.Ö.730) ayağında aynı tip ayakkabılara rastlanır (117).

Elbiseler

Deri elbiselerin kullanımı çok eskidir. Çatalhöyük'deki pişmiş topraktan kadın figürünleri, tapınaklardaki (A II, I ve E IV, E) ana tanrıça heykelleri, kutsal av alanının (A III, I) doğu ve kuzey duvarlarında yer alan silahlı erkek figürleri siyah benekli, pembemsi leopar derisinden elbiseler giymişlerdir. Akrobasi ve dans sahnelerindeki kişiler ile ritüel sahnelerdeki rahipler de leopar, aslan ve geyik derilerinden açık sarı renkli başlık ve elbiseler ile tasvir edilmişlerdir (118). Daha sonra Phrygler'in MM tümülüsünde süslü kemerleri ile, gene deri etekler dikkati çekmektedir.

Kemerler

Anadolu'da hemen her devirde kemerler deridendi veya deriden astarları vardı. Hititler'in İvriz kabartmasında tanrı ve krallar, ayrıca Hitit kraliçeleri değerli taşlarla süslü kemerler takmışlardır (119). M.Ö.VII. ve VI. yüzyıllara tarihlenen Urartu yerleşmelerinde ve müzelerde onlara rastlıyoruz. (Res. 45-46). Bu bronz kemerlerin iki uzun tarafında belli aralıklar ile açılan deliklerden, alttaki kösele astara dikilerek tutturuldukları bilinmektedir. Kemerin üzerindeki bronz levha, köşelerde içe doğru katlanarak, derinin tutturulmasını kolaylaştırmıştır (Res. 47). Büyük olan kemerler, alttaki astara çiviler ile tutturuluyordu (120). Balawat kapısındaki askerler ise dize düşen tuniklerin üzerine, kalçadan takılmış kemerlere sahiptir, Phrygler zamanında kullanılan kemerlerin astarları gene deridendir. Örneğin P ve MM (Midas tümülüsü) mezarlarında bulunan ve M.Ö. VII. yüzyıla tarihlenen kemerlerde bunu görüyoruz. Kemerin iki ucunu birleştiren orta kısımdaki diskler de deri astarlıdır. Kemerin astarının deri katları birbirine dikiliyor ve üstteki kat geometrik bezekli kabara başları ile süsleniyordu (Res. 48-50). Boyalı olanları vardı.

Ev Eşyaları

Anadolu'da her devirde ev eşyaları için deriden yararlanılmıştır. Hititler deriden çeşitli yaygılar ve merdiven kaplamaları yapmışlardır (121).

Phrygler de deriyi kullanmışlardı. Örneğin P tümülüsünde bulunan ağaç karyolanın yüzeyi ve çevresine, deri gerilmiş olduğu sanılmaktadır (122). Aynı yede bulunan ve üzerinde düzgün aralıklı çentiklerin yer aldığı perde çubuğu, çentiklerden geçirilen ve etrafını saran kayışlar ile kumaşa tutturulmuştur. Kayışın uçlarında üç sıra dikiş vardır (Res. 51) (123). Ayrıca duvar kaplamalarında deri kullanıldığı sanılmakta ise de tutturulma biçimi bilinmemektedir (124).

Kaplar

Çatalhöyük VI B 28 evinde bulunan hançer kılıfı dışında, içine çeşitli nesnelerin konulduğu deri torbalar vardı (125). M.Ö.III. bin yılında Anadolu'da kullanılan siyah ve koyu kırmızı renkli, deri taklidi kaplar (126), deriden yapılmış olanların Anadolu'da oldukça eski bir kullanımı olduğunu gösterir. Hititler zamanında yapılan deri torbalar, tahıl, tohum ve baharat koymak için kullanılıyordu. Sıvılar da deri tulumlara konuyordu (127). Phrygler'in P tümülüsünde bulunan hayvan biçimli kaplar, askoslar, daha önce kullanılan deri kapların taklidi gibidir (128). MM tümülüsünde bulunan yonca ağızlı küplerin arasında yer alan, bronz kabara başları ile süslü deri parçaları (MM 170-179), bu kapları asmak için kullanılan deri askılar olmalıdır. Küpler, bu askılar yardımı ile kulplarından asılıyordu (129).

Savaş Araçları

Savaş araçlarında derinin kullanımını arkeolojik tasvirler ile öğreniyoruz. Asur Koloni Çağına tarihlenen, Acemhöyük II. katta bulunmuş banyo kabında tasvir edilen prens, Boğazköy'ün doğu kale kapısındaki yüksek kabartmada yer alan kısa etekli savaş tanrısı ve bazı mühür baskılarındaki kişiler, deriden yapıldığı sanılan yanaklıklı, kulakları ve enseyi koruyan, hafifçe sivriltilmiş sorguçlu miğfer giymişlerdir (130). Kalkan, zırh parçaları, ok kılıfları da deri ile astarlanmışlardı. Urartular'ın savaş araçlarında gene deri kullanılmıştır. Çeşitli Urartu yerleşmelerinde bulunan kalkanlar, perçinlenmiş metal kulplarından geçen deri kayışlar ile taşınıyor ve kullanılmadığı zaman gene deriden bir kılıfa konuluyordu (131). Pullu tunç zırhların yarım oval biçimli parçaları deri üzerine perçinleniyor ve deri astar sayesinde beden korunuyordu. Bir Altıntepe zırhının uç kımındaki delikler ise, deri ceket üzerine zırhın tutturulma biçimini göstermektedir (132). "E" biçimli miğfer yanaklıkları deri ile astarlanmıştı (133). Bronz ok kılıflarının üzerindeki deliklere göre, deri ile

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kaplanmışlar ve iki halkadan geçen kayışlar ile bedene sabitlenmiş olmalıdırlar (134).

At Koşumları

At koşumları için deri, her devirde, vazgeçilemeyen bir malzeme olmuştu. Hititler döneminde kralın binek arabaları sığır, koşum takımları keçi, araba kaplamaları öküz ve keçi derilerindendi. Dizgin, gem kayışı, başlık takımı, yular, kamçı için de derilerden yararlanılmıştı (135). Urartular at koşumları için kayışlar kullandılar ve madeni parçaların altına deriden astar geçirdiler. Madeni at gözlükleri deri ile astarlanmıştı (Res. 52). Tutturma deliklerinin arkası düzleştirilerek deriyi bozmamasına özen gösterilmiştir (136). M.Ö.X-IX. yüzyıllarda Akdeniz çevresinde yaygın olarak görülen, T biçimli Urartu at alınlıkları üzerindeki deliklere göre deri astarlı idiler (137). Arabaların kenarlarını çevreleyen bronz şeritler deri kaplanmıştı (138). Madenin deriye tutturulduğunu gösteren delikler ve kayışların birleştiği yerlerdeki metal süs paçaları bu konuda bizi aydınlatmaktadır (139). Geç Hitit kabartmalarında aynı şekilde derinin kullanıldığı açıkça görülmektedir.

Parşömen

Parşömen üzerine az da olsa yazıldığı, parşömen katibinin *(sipiru)*, diğerlerinden ayırtedilmesi ile anlaşılmaktadır.

Tabaklama ve Boyama

Anadolu'da çeşitli hayvanların farklı ürünleri yanında derilerinden de yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Bu deriler bitkisel ve mineral maddeler ile işleniyordu. Mazı, meşe ve nar gibi bitkilerin yanında tuz ve şap gibi mineral maddeler de bilinmektedir (140). Hititler'de dericilik ve endüstrisi gelişmiş, tapınak ve saraylarda özel atelyeler kurulmuştur. Buralarda çalışan ustalar, dinsel açıdan temizlenmiş derileri özenle işleyerek, çeşitli eşyalar yapıyorlardı. Deri ve postların ekonomik değeri biliniyor, koyun, keçi ve kuzu postları kült sembolü olarak kullanılıyordu. Bu keçi ve koyun derileri, kırmızı, siyah ve beyaz renklere boyanıyordu. Rituel törenlerde ise çocuklara giydiriliyordu. Daha sonra M.Ö.I. bin yılında Urartular, Phrygler, Lydler, Persler ve Geç Hitit devletleri de deriyi işleyerek kullandılar. Urartular, bronzdan iri başlı çiviler ile deriyi ağaç üzerine tutturabiliyorlardı (Kayalıdere A mezarı) (141). Phrygler deriyi zencefre *(vermilion)* ile kırmızı renge boyamış olmalıdırlar (142). Lydialılar da de-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

riciliği geliştirmişlerdi. Boyama maddelerinin çevrede bulunması, derilerin boyandığını düşündürmektedir. Eski Yunan ve Roma dönemindeki ileri teknoloji ise, bölgede daha eski dericilik çalışmalarına işaret etmektedir.

Meslek

Meslek Anadolu'da dericilik mesleğinin uzun bir geçmişi bulunduğunu söyleyebiliriz. Assur Koloni çağı ve Hititler dönemi tabletlerinde deri işçileri *"dericiler başı"* adıyla geçmekte ve diğer işçilerden ayırtedilmektedir (143).

Böylece Anadolu'da Paleolitik devirden itibaren kullanılmış olması gereken post ve deriler, hemen her devirde, gittikçe gelişen teknikler ile usta dericiler tarafından işlenmişlerdir. Ancak ayrı zamanlarda, ayrı milletler tarafından derinin işlenim ve kullanımı farklı olduğundan, her biri ayrı araştırmayı gerektirmektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

I. BÖLÜM

Eski Yunanlılar'da Deri Kullanımı

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

A- Giyim Eşyaları

Eski Yunanlılar, aşağıda görüleceği gibi, deriden yapılmış çeşitli eşyaları kullanmışlardır. Hemen her alanda kullanılan derinin, belirleyemediğimiz kullanımları da olabilir. Bu deri eşyalar, Eskiçağ kaynakları ve arkeolojik kalıntılar aracılığı ile bilinmektedir.

1. Ayakkabılar

Eski Yunanlılar'da ayakkabıcılık mesleği, dericilik mesleği içinde en önemli yere sahiptir. Gerek antik kaynaklardaki bilgiler ve gerekse vazo resimleri ile diğer plastik eserler üzerindeki tasvirler, ayakkabı çeşitleri, ayakkabıların yapıldığı dükkanlar, bu iş için kullanılan aletler, bunları yapan ustalar konusunda bizi aydınlatmaktadır. Bunların iyice incelenmesi sonucunda, yazlık ve kışlık çeşitleri, kadın ve erkekler için olanları, kaba ve zarif tipleri ayırdedilebilmektedir. Bunlar bazen keçe ve kumaşlar ile yapılmışlar ise de, genellikle deridendi. Bazı durumlarda diğer malzemeler, deri ile birlikte kullanılmıştı. Deri ayakkabılar, farklı adlara ve ayrı tipolojiler gösterecek özelliklere sahiptir. Ancak karşılıklı etkilenmeler ile bu ad ve tiplerde ayırdedilemeyecek biçimde karmaşıklık da bulunmaktadır. Örneğin Herondas, kunduracı Kerdon'un on altı çeşit ayakkabı yaptığını belirttiğine göre [1], sayıları çok olan ayakkabılar birbirleri ile karıştırılmış olabilir. Bunların çoğunda deri, hiç değilse taban ve kayış kısımlarında kullanılmıştır.

Deri ayakkabının, Mısır ve Mezopotamya'da sadece bir tabanla başladığını ve bunun sandalet tipinde bir ayakkabı olduğunu belirtmiştik. Bu deri sandalet Akdeniz çevresinde hızla yayılmış, kayış kısmının gittikçe gelişmesi sonunda, ayakkabının geçirdiği evrim ile günümüze kadar gelen değişik biçimde deri ayakkabılar ortaya çıkmıştır. Prehistorik dönemden itibaren giyilen ve "*monodermon*" denilen, tek parça deriden yapılmış, torba gibi ayağa geçirilen ve üzerindeki deliklerden şeritler geçirilerek ayak bileğinde bağlanan ayakkabı da, başlangıçta özellikle fakirler tarafından giyiliyordu. Gerek bu ilkel ayakkabının geliştirilmesi ve gerekse soğuk iklimlerde giyilme zorunluluğuyla, üst kısmın tamamen kapanması ve çizme şeklinde dönüşmesi gerekli olmuştur. Başlangıçta durumu iyi olanlar tarafından giyilen ayakkabı, zamanla yaygınlaşmıştır.

Eski Yunanlılar başlangıçta yalınayak gezmiş olmalıdırlar[2]. Ancak ayakkabı biçimli kaplar, onun erken tarihlerde giyildiğini ortaya koy-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

maktadır. Girit'de askerlerin ve spor yapan kişilerin, ayak bileğinde bağlanan ve ayağı örten ayakkabılar giydiklerini, tasvirlerden anlıyoruz. Özellikle Knossos'daki tasvirlerde görülen bu ayakkabıların tabanlarının, kalın deriden yapıldığı, renkli bağlarla bağlandığı görülmektedir[3]. Attika'da Voula'da Myken dönemine (M.Ö.XIV-XIII. yüzyıllar) tarihlenen çizme biçimli kaplar ile Eleusis ve Atina Agorasında bulunan örnekler ve ayrıca Bronz çağa tarihlenen Etruria buluntuları, aynı şekilde ayakkabı ve çizme şeklinde kaplardır. Bunlar kuşkusuz ayakkabı ve çizmeleri taklit ederek yapılmışlardı. Ayrıca Myken fresklerinde yeralan insan tasvirlerinde dize kadar çizmeler görülür. Bunlar Mykneai ve Pylos'da bulunmuşlardır[4]. Myken döneminden sonra da, özellikle başta çizmeler olmak üzere, ayakkabılar bulunmuştur. Knossos ve Myken ayakkabılarının altlarının kalın deriden olduğu, üst kısımlarının ise esnek olması için deri veya kumaştan yapıldığı söylenebilir[5]. O halde bu dönemde yapılan normal ayakkabılar, sandaletler ve çizmeler, deri ile kumaşın malzeme olarak birlikte kullanılması ile yapılmıştı.(Res. 53-55)

Daha sonra, özellikle kolonizasyon döneminde (M.Ö.750-550) Karadeniz bölgesi ile bağlantı kurulmuş, bu arada değerli deriler getirtilmişti. Bunlar da deri ayakkabı yapımını geliştirmiş (Hesiodes, **Op.** 519, 545), ayrıca ithali de gerçekleşmişti.

Yukarda görüldüğü gibi, oldukça eski bir kullanıma sahip olan ayakkabı, diğer eşyalara oranla çok yıprandığı için, daha dayanıklı olmalı idi. Bu nedenle seçilecek derinin dayanıklı olması gerekiyordu. Bu amaçla özellikle sığır derileri tercih ediliyordu. Homeros'un belirttiği gibi (**Odisseia**, XIV, 23-24), Eumaios, öküz derisinden ayakkabı yapıyordu. Bununla beraber diğer hayvanların derileri de kullanılıyordu. Örneğin Heredotos'a göre (**Historiae**, 7,75), Thrakialılar geyik derisinden ayakkabılar yapmışlardı. Deri teknolojisini anlatırken belirtileceği gibi, tabaklama işlemi, bu işi yapan kişiler, aletler v.s. konusunda geniş bir terminoloji bulunduğuna göre, deriden yapılan ayakkabılar yaygınlaşmıştı[6]. Ayağı vurmaması, yara etmemesi için bu derilerin yumuşatılması zorunlu idi. Ancak *karbatina* gibi bazı ayakkabı türlerinin, kaba ve tabaklanmamış derilerden yapıldığı bilinmektedir (Xenophon, **Anabasis**, 4, V, 13-14).

Ayakkabı esas olarak *t a b a n*, üst kısım ve bağlantı kayışlarından oluşuyordu. Ancak üst kısmın bulunmadığı durumlarda tabana bağlanan kayışlar, onun görevini üsleniyordu. Özellikle ilk zamanlarda taban ile sandalet özdeştir. Hangi türe girerse girsen, ayakkabının sağlam ol-

ması için, günümüzdeki merdanelerin yerine, bu derilerin çekiçle dövüldüğü bilinir. Bu iş için deri biraz nemlendiriliyor, sonra da kurutuluyordu. Bu şekilde işlenen deri, sağlamlığı yanında esneklik de kazanmış oluyordu. Metal kalıplar sayesinde ona istenen biçim verilebiliyordu. Ayrıca ayakkabı yapılacak derinin cilalanması gerekiyordu. Bu amaçla, bir tahta parçasının ortasına oturtulmuş siyah-mavi renkli bir taş kullanılırdı. İki elle tutulmuş bir tahta, deriye bastırılarak sürtülürdü ve deri de cilalanmış olurdu. Ciladan sonra baskı ve gravürleme yapılırdı. Baskı ve gravürleme hepsi de demir toplar ile gerçekleştirilirdi. Şişleme için bükülmüş kaytan veya ince renkli deriden şeritler kullanılır; bunlar, deriye sonradan açılmış deliklerden geçirilirdi. Ayrıca derinin yüzüne dikişler aracılığı ile geometrik desenler, tomurcuk, yaprak, palmiye v.s. gibi şekiller verilebiliyordu. Bu deri ağı biçimindeki özel dikiş tekniği *(aplike)*, özellikle Hellenistik devirde çok kullanıldı[7].

Deri bu şekilde hazırlandıktan sonra, ayakkabının çeşitli kısımlarının birbirine çivilenmesi ve dikilmesi gerekiyordu. Böylece birbirine tutturulmuş oluyordu. Zamanla zarif ayakkabılarda çivi kullanılmaz oldu ve çiviler, sadece ayak tabanının altında süs olarak kullanılmağa başlandı.

Bu çivilerle tabana bazı sembol ve kelimeler de yazıldı. Gene de dayanıklı ayakkabılar için çivilerin kullanılmasına devam edilmiş olmalıdır[8]. Böylece sehpa üzerine gerilerek taban ve üst kısımlar için gerekli parçaların kesilmesinden sonra, öncelikle taban kısımlarında delikler açılıyor ve buradan geçen kayış veya bağlar yardımı ile bağlantı sağlanıyordu. Çivili olmayıp, bu bağlar ile tutturuluyor ise, bu bağ kısmı deliklere perçinleniyordu. Ancak ayrıca bükülmüş ve ayakkabının üzerine dikilmiş olanları vardı[9]. Başlangıçta halkın, özellikle hayvancılık ve derilerle uğraşan köylülerin kendi ayakkabılarını yaptıklarını biliyoruz. Örneğin Homeros'un belirttiği Eumaios, kendi ayakkabılarını yapıyordu. Domuz derisini kesiyor, yarım daire olan arka kısmın derisini, deri iplikle dikiyor ve kenarlarını birleştiriyordu[10].

Antik kaynaklarda ayakkabının yapımı ve onarılması ile deriye ilişkin kelimelerin varlığının da gösterdiği gibi, yarık ve delikler açılmadan, yandaki pervazlara tutturulan kayışlar ile bağlanarak, ayakkabı biçimlendiriliyordu. Daha sonra yarık ve deliklerin açılmasına gidildi. Zamanla üst kenardan dışarıya taşan bir dil yapıldığını görüyoruz. Bu gelişmeler sonunda germe kayışına çengel ve düğmeler oturtulmuştur. Homeros'un sözünü ettiği basit sandalet ve çiftçi ayakkabılarından, daha zarif

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

deri ayakkabılara geçilmiştir[11]. Genel olarak bu şekilde gelişen deri ayakkabının başlıca kısımları taban ve üst kısım -bazılarında sadece kayışlar- idi. Bunları, deri ile ilgileri oranında daha iyi tanıyalım.

Belirtildiği gibi, ayakkabının tabanı en basit şekli ile sandaletle başlamaktadır. Tabanın biçiminin gelişmesi, ayakkabı biçiminin gelişmesi ile paralellik içersindedir. Tabanı yapmak, derinin işlenmesinde, kullanımında önemli bir başlangıç olmuş ve zamanla bu konudaki terminoloji zenginleşmişti. ayakkabının tabanına *"kattuma"* deniliyor ve tabanın sağlam olmasından dolayı aynı kelime, sağlam bir ayakkabıyı da belirtmek için kullanılıyordu[12]. Bu tabanın bir katına *"prosisma"* deniyordu[13]. Bu deri katlar birlikte dikiliyor ve bu dikme işlemi *(enkattuein)*, genellikle sinirler *(neuron)* ile yapıldığı için sinirle dikmek şeklinde *(neurorraphein)* de ifade ediliyordu[14]. Eskiyen tabanlar gene bu hayvan sinirleri ile dikilerek sağlamlaştırılıyordu. Böylece ayakkabı onarılmış *(neurorraphos)* oluyordu[15]. Bu tabanlar için deriden başka malzemeler de kullanılıyordu. Tahta, metal, mantar gibi bu malzemeler konumuz dışında kalmaktadır. Bu durumda, çok katlı deri ile yapılan taban, onarılıyor, pençeleniyor *(kattuein)* ve yeni bir parça veya taban *(palinderia)* eklenmiş oluyordu[16].

Ayakkabının *üst kısmı*, açık ayakkabılarda kayışlardan, kapalı olanlarda ise deri parçasından oluşuyordu. Deriden yapılan bu üst kısım *(hiton)*[17] için kullanılan yekpare hayvan derisi, özellikle renklendirilmiş keçi derilerinden olurdu. Bu kısmın biçimini bozmamak amacıyla, dikerken vardele yani omurga kayışı gerekli oluyordu. Ayakkabının bu üst kısım derisi, tabanın arasına geçirilerek dikiliyor veya çivileniyordu[18]. Tabanda olduğu gibi, üst kısmın sağlam olması için de çiviler *(helos)* tercih edilmişti[19]. Dikiş için gene hayvan sinirleri kullanılıyordu. O halde bu kısım da dikilerek ve çivilenerek, tabana tutturularak sağlamlaştırılıyordu.

Bu Eskiçağ ayakkabısı için *kayışlar* çok önemli idi. Çünkü taban ile birlikte bu kayışlar, başta sandalet olmak üzere, ayakkabı tiplerinin gelişmesine paralel olarak artmıştır. Diğer bir deyişle kayışların gelişmesi, çeşitli ayakkabı tiplerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin basit kayışlı *pedila*'dan örgü kayış sistemine geçilmiştir. Bunlar ayakkabının üst kısmı olabileceği gibi, taban ve üst kısmın birbirine tutturulmasından sonra, sadece ip, şerit ve bağ gibi görevler üstlenerek, ayakkabının bağlanması için kullanılmışlardır. Bu durumda ayakkabı-

nın diğer kısmı deriden yapılmamış bile olsa, bağlar için deri kayışlar kullanılmış olabilir. Bu bağ ve kayışlar deliklerden geçirilerek düğümlenir ve bu şekilde tabanın yan kısımlarına tespit edilmiş olurdu. Bazı ayakkabılarda bu yükseltilmiş yanlara kayışların geçmesi için ilmik veya halkalar da yapılmıştı. Bunların içinde "*zugon*", ayakkabıların çeşitleri anlatılırken ayrıca üzerinde durulacağı gibi, ayakkabının burun kayışı veya sandaletin çok basit biçimi ile üst kısmı idi [20]. Deriden yapılan bu kısım, ayak parmaklarını içine alıyordu. Ondan başka "*himas* "da gene bir kayış idi[21]. Bu kayış ise ayağın üzerinde çapraz şekil alarak, ayağı koruyordu. Aynı kelime ayakkabı ipi için de kullanılırdı.

Bu kayışlar genellikle yanlardan simetrik olarak gelerek, ayağın ön kısmında birleşiyordu. Ayrıca taban ve topuk bu kayışlar ile tutturulabiliyordu. Bunlar üstteki atkı kayışları durumunda iseler, ayağa uyabilecek biçimde belli bir şekil almaları gerekiyordu. Bu nedenle de ayakkabı kalıbına *(kalopus)* konuyorlardı. Daha sonra kayışların buruşuklukları, tıpkı ayakkabının yüzündeki deri gibi düzleştirilir ve bu kırışıklıklar giderilirdi *(leainein)*[22].

Zugon, sandaletin ökçelerine karşılıklı tutturuluyor ve bu kayışın gelişmesi ile kapalı ayakkabıya geçilmiş oluyordu. Demek ki zamanla üst deri parçasına dönüştü. Bu kayışlar dışında ayakkabı kirişi ve bağı *(henia)*, aynı şekilde deriden yapılıyordu[23]. *Zugon* ve *henia* gibi ana kayışlar dışında *turranika, azuges, desmos* ve *ankule* gibi ikinci derecede, küçük bağlantı kayışları da kullanılmıştır[24]. Bütün bu kayışlar, iki tarafı ilmik halkalarına, iplere veya dişi kopçalara bağlanıyordu ve bunların içersinden geçiyordu. Bunlar yedi veya dokuz tane idi[25]. Bütün bu kayış sistemi sayesinde *pedila, sandalia, radia, embades, lakonikai* ve *karbatina* gibi belli başlı ayakkabı çeşitleri yapılmıştı.

Böylece henüz Eskiçağda ayakkabı, günümüzde olduğu gibi, taban, üst kısım, bunları bağlayan kayışlar ile hepsini tutturan ip ve çivilerle bir bütündü. Ayakkabılarımızın prototiplerini oluşturan bu örneklerin yapımı için gerekli dükkân, işçi, alet v.s. ise ilgili bölümlerde anlatılacaktır.

Bu ayakkabılar değişik renkte de olabiliyordu. Genellikle siyah renkli idiler. Ancak kırmızı, beyaz, sarı gibi renklerde olanları vardı. Bu renkli ayakkabıları hem kadınlar ve hem de erkekler giyiyorlardı. Bunlar, süngerle cilalanır, temizlenir ve bazen altın yaldızlarla süslenirdi[26].

Derinin tabaklanıp boyanmasından, kesilip biçimlendirilmesi ve daha

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ayrıntılı işlemlerin yapılmasına kadar, emekle üretilen bu ayakkabıların Eskiçağda pek çok çeşidi vardı. Ancak özellikle deriden yapılanlarını, belirlenebilen ölçüde alıyoruz. Bu değişik çeşitler hem erkek, hem de kadın ayakkabılarını oluştururlar. Bunların adları bilinir, sandalet, terlik ve çizme gibi farklı biçimleri belirlenebilir ise de bazılarının nitelikleri açık değildir.

Ayakkabıların en basit biçimli örneklerinden biri *s a n d a l e t (sandalon, sandalion, sambalon)*, en eski ayakkabı örneklerindendir. Tabanı anlatırken değinildiği gibi, sandalet tüm Akdeniz çevresinde yaygın olarak kullanılan, basit bir taban ile onu ayağa bağlayan kayışlardan oluşuyordu. Günümüzdeki gibi, sandalet tipi ayakkabı ayağı açıkta bırakıyordu. Kayış sisteminin gelişmesi ile de kapalı ayakkabıya geçildi. Eski Yunan sandaletleri de taban ile, onu ayağa tutturan bağlardan oluşurdu. Hafif ve sade sandaletler olmasına karşılık lüks olanları da vardı. Kaynaklarda zaman zaman *calceus, embas, endromis* ve *krepis* gibi ayakkabı türleri karıştırılmıştır. Sandaletler içersinde, *Patara sandaletleri* gibi, yerel adlar taşıyanları da vardı.

Eski Yunan sandaletine daha ayrıntılı olarak bakacak olursak, bir taban ile, ökçeyi saran deriden bir ek kısım, kenar pervazı ve üzerinde halkalar ile bunların içersinden geçerek ayak bileğinde düğümlenen bağlardan oluştuğunu görürüz. Homeros dönemine kadar kadın ve erkek ayrımı yapılmadığına göre, ayrı tipleri bulunmadığı düşünülebilir. Ancak hanımların sandaletleri daha zarif yapılmış olmalı idi.

Sandalet, ayaktan ölçü alınarak yapılıyordu. Tabanı bir veya birden çok katlı sağlam deriden oluşurdu. Aristophanes, bu tabandan şöyle söz etmektedir[27]:

"Fakat bu basit soruya cevap ver: (Demos'u işaret ederek) bu kadar çok deri satıyorsun; onu sevdiğini iddia eden sen, ayakkabı tabanlarını yamasın diye, sendeki deriden bir parça ona verdin mi?"

Aristophanes'in koroya söylettiği konuşmada gene tabandan sözedilir[28]:

"Bil ki senden, süvarilere ayakkabı tabanı yapmak için derini biçeceğim, Kleon'dan bile daha çok nefret ediyorum."

Aristophanes, kırsal kesimde giyilen ayakkabı tabanlarından da söz eder. Bunlar kaba ayakkabı tabanı olmalıdır. Zaten kendisi de bunların

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

beğenilmediğini vurgular[29].

Sandaletin sağlam ve kullanışlı olması için, derinin yere gelen tarafı ile üst kısma gelen tarafı farklı olarak işlenirdi. Üst kısmı daha özenle işlenirken, yere gelen tarafa, arkaya bombelendirmiş bir kısım eklenerek, böylece tabanın arkasının dik tutulması sağlanmıştı. Bu kısım, bir tahta parçası ile de gerdiriliyordu. Tabanın iç kısmı ise astarlanıyordu. Sandaletin yapımı sırasında sağ ve sol ayağın farklı oluşuna da dikkat ediliyordu[30].

Bizim konumuz açısından önemli olan, taban dışında esas kısım kayışlardır. Bu kayışlarda *(zugon)* deri, büyük ölçüde kullanılmıştı. Bunlar, tabanın üzerine tutturularak, deriden yapılmış üst kısmı oluşturuyordu[31]. Sandaletin esasını kayış sistemi oluşturduğuna göre, bunlar ayağa sarılarak sandaletin tabanını tamamlıyordu. Kayışlardan ilki, ayak boynu ile ökçenin köselesini oluşturuyor, diğeri ise ökçenin üzerinden geçerek, parmakların çıkış yerinde ayak düzlüğü ile birleşiyordu. Bir diğer kayış ise büyük parmağı sıkarak, ayak boynundaki ilk kayışa bağlanıyordu. Ökçelere tutturulan ve karşılıklı gelerek, ayağın üzerinden geçen bu kayışlar, ayakkabının üst kısmını oluşturuyordu. Ve belirtildiği gibi, sandaletten kapalı ayakkabıya geçişi, onlar hızlandırdı. Aristophanes'in bir eserinde bu kayışlardan söz edilir. Hanımının ayağını sıkan bir kayıştan şikâyet eden kişi, genç ayakkabıcıya şöyle demektedir[32]:

"Ayakkabıcı, karımın ayağının küçük parmağını kayış sıktı."

Sandalet kayışı olan *himas*'dan, ayakkabı konusunda genel bilgi verirken sözetmiştik. Sandaletin yapılış biçimine göre, bunlar bazı farklılıklar göstermiş olmalıdır. Ayak üzerinde çaprazlanan bu kayışların, buzağı deisinden yapılanları vardı. Phidias'ın yaptığı Athena heykelinde görüldüğü gibi, altın yaldızlı süslemelere sahip olanlar da bilinmektedir. Olympia alınlığı heykellerinde de renkli yani boyanmış kayışlar görülebilir[33].

Eskiçağda giyilen Eski Yunan sandaletleri bilinmektedir[34]. Bunların büyük bir kısmında deri kullanılmış, tahta ve diğer malzemelerden yapılanlar dahi, hiç değilse deri kayışlar ile tutturulmuştur. Bunlardan *diabatra*, kadınlar için hafif sandaletlerdir (Pollux, 7,8; 90) ve çapraz kayışları vardır. *Eptashloi sandaliskoi*, yedi kayışla tutturulan erkek sandaletleridir (Pollux, 7,89). *Kattuma kouphon* ise hafif tabanlı bir sandalettir (Pollux 7,86). *Palindoria* ağır ve kaba bir sandalettir (Pollux, 6,64). *Kat-*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tuma ksulinon tetradaktulon, adından da anlaşıldığı gibi, tahtadan yapılmıştı ancak yaldızlı kayışlara sahipti ve bu kayışlar deriden olmalıdır (Pollux 7,92). *Konipodes*, ayağın bir kısmını örten, yaşlılara ait sandaletlerdir (Pollux, 7,86). Bunlardan en çok bilineni *pedilon* idi ve Homeros zamanında kullanılıyordu. *Sandalon* ise komedi yazarı Eupolis ve diğer komedi şairlerinin eserlerinde geçer (Pollux, 7, 86; ***Ant.Pal.*** VI,201). *Sandalion* gene bir sandalettir ve özellikle Heredotos, Kratinos ve Menander'in metinlerinde geçmektedir. *Sambalon* ise *pedila*'ya benzeyen bir sandalet idi (Sappho 98; Herondas 7,60; ***Anth.Pal.*** VI, 267; Pollux 7,85). *Sandaliskos* ayrı şekilde bir sandalettir (Aristophanes, ***Ranae*** 406). *Sandalia taurinai* boğa derisinden yapılmıştı; tek veya çift tabanlı olan, alâlade günlük bir kadın sandaleti idi (**Edict.Diocl.**IX,15); bu, *taurinai* olarak çoğul şekli ile de adlandırılıyordu. *Trohades* ise keçi derisinden yapılmış bir sandalet idi (**Edict.Diocl.**II,20).

Bu kadar çok çeşidi olan sandalet, hem günlük ve hem de lüks bir ayakkabı olarak kullanılmıştır. Bazı dönemlerde sandalet giymek toplumda saygınlığı arttırıyordu; topluma kabulü kolaylaştırıyordu. Kibar kimseler, şölene, ziyafete giderken bu sandaletleri giyerlerdi. Sokrates de böyle bir sandalet giyerek, Agathon'a yemeğe gitmişti[35].

Bu sandalet tipleri içersinde en çok bilgi sahibi olduğumuz çeşitlerden biri *pedila* idi. Birbirine geçen basit kayış örgüden oluşan bu sandalet, eski Yunan ulusal ayakkabısı olarak nitelenmiştir. Ancak Homeros'un zamanında, bunun çok daha basit bir şekli, prototipi söz konusu olmalıdır. Bu sandalette, ayağın kenarlarından ve arkadan gelen kayışlar, büyük ve küçük parmaklar arasından geçerek, birleşirler ve ayağa bağlanırlar[36]. Homeros'un destanlarında geçen *pedila* (XIV, 23) dışında, *hupodemata* (XV, 169)'dan da sözedilir. Iliada destanında Agamemnon'un Troia savaşına katılmak üzere hazırlanması anlatılırken, bu sandaletlerden sözedilmiştir[37]:

"Bağladı tertemiz ayaklarına güzelim sandallarını"

Homeros zamanında sandaletlerin giyildiğini, onun destanlarının bir başka yerinde görüyoruz[38]:

"Bağladı parlak ayaklarına güzel sandallar,
sarındı kan rengi bir arslan postuna"

Bir başka yede Nestor da bu sandaletler ile tasvir edilir[39]:

"Bağladı parlak ayaklarına güzel sandallar,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

attı omuzlarına harmanisini, iğneledi"

Hera'nın aynı sandaletler *(pedila)* ile tasvir edilişi ise şöyledir[40]:

"Parlak ayaklarına bağladı güzel sandallar
Tepeden tırnağa süslenip çıktı odasından"

Zeus'un oğullarından olan Hermeias'ın ise, Priamos'u, Zeus'tan aldığı emirle, Akhalar'ın gemilerine götürmek üzere hazırlanışı anlatılır[41]:

"Ossaat bağladı ayaklarına güzel sandallarını
Bu tanrısal altın sandalları giyince o,
rüzgârlarla bir olur, uçadı sularda, sonsuz toprakta"

Burada sandaletin altın yaldızla süslü, tanrılara yaraşır bir sandalet olduğu anlaşılıyor.

Homeros'un diğer destanı olan Odisseia'da da sandaletlerden söz edilmiştir. Tanrıça Athena'nın tanrılara yakışan altın yaldızlı sandaletleri tasvir edilmektedir[42]. Burada genç *pedila* söz konusudur:

"Böyle dedi, ayaklarına güzel sandallarını bağladı,
bu tanrısal altın sandalları giyince o,
rüzgârla bir olur, uçardı sular üstünde"

Aynı kitapta Telemakhos'un yola çıkışı anlatılır[43]:

"Parlak ayaklarına bağladı güzel sandallarını
Çıkarken odadan tıpkı tanrı gibiydi"

Bir başka yerde Menelaos da bu sandallar ile tasvir edilmiştir[44]:

"Parlak ayaklarına bağladı güzel sandallarını,
yürüdü çıktı odasından bir tanrı gibi"

Tanrı Hermeias'dan sözedilen bir başka yerde ise gene sandaletler giyildiği anlaşılır[45]:

"Güzelim sandallarını bağlayıverdi ayaklarına,
O altın kakmalı tanrısal sandallar
taşırlardı onu denizin üstünde,
ya da sınırsız topraklar üstünde yel gibi hızla"

Odyssein'nın başka bölümlerinde de sandaletlerin giyildiği anlatılır[46]:

"Yeniler giyilirdi bana o zaman kraliçe, tepeden tırnağa,
Güzel entariler, kaftanlar, sandallar verdi, kızlara gönderdi"

Çoban da bu sandaletlerden giymiştir [47]:

"Böyle dedi, çoban da hemen kalktı,
Sandallarını alıp bağladı ayaklarına ve şehre yollandı"

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Telemakhos'un şehre dönüşü anlatılırken, sandaletlerinden sözedilir[48]:

"Telemakhos, tanrısal Odysseus'un sevgili oğlu,
Güzel sandallarını bağladı ayaklarının altına"
Tanrıça Athene, Odyseus ile alay ederken şöyle der[49]:
"Bütün bu yıl ekmeğini sağlarım senin,
Giyimini sağlarım, çarığını veririm ayaklarının altına,
Ama sen böyle tembel durmaya alışmışsın, böyle miskin"

Odysseus'un sürülerini otlatan çoban Eumaios'un sığır derisinden ayakkabılar yaptığı anlatılır. Bunların, destanlarda sık sık anlatılan sandaletler olduğu düşünülebilir[50]:

"Orda oturmuş, çarık hazırlıyordu ayağına göre,
biçmiş dikiyordu parlak bir sığır derisini"

Homeros'un metinlerinde belirtilen sandalet, ayağın altına bağlanıyor gibi görünmektedir. Bunları hem tanrılar, hem de halktan kişiler giymektedir. Bu dönemde lüks olmayan, sıradan ayakkabılar giyilmiş olmalıdır. Özellikle yola dayanıklı, sağlam ayakkabılardır. Bu amaçla sığır derisinden yapılmışlardır. Ayrıca gene metinlere göre, hem erkekler ve hem de kadınlar tarafından giyilmişlerdir. Kayışlarla ayak bileğine bağlanan sandaletlerin bu kayışları, özellikle tanrılarınkinde altın yaldızla süslü, biraz daha özenli idiler. Böylece Myken döneminin deri sandaletleri açıklanabilir. Örneğin Laertes'unki deridendi. Diz ve dirsekte ise deri kayışlar ile bağlanıyordu[51].

Sandaletin giyildiğine ilişkin bilgilere Homeros'dan sonra da rastlıyoruz. Özellikle Sappho bu konuda bize bilgi vermektedir[52].

Herodotos ise Thraklar'ın geyik derisinden yapılmış sandaletler *(pedila)* giydiklerini anlatmıştır[53]:

"Thrak'lılar savaşa tilki derisi başlıklarla gidiyorlardı; zırh ve gömleklerinin üzerine geniş alacalı pelerinler atmışlardı; ayaklarında ve dizlerinde geyik derisinden pabuçlar vardı; mızrak, küçük, hafif bir kalkan ve kısa bir hançer taşıyorlardı. Asya'ya geçtikten sonra Bithynia'lılar adını almışlardı."

Herodotos'un anlattığı kişiler savaşa gittiklerine göre, sandaletten çok çizme giymiş olmaları gerekir. Burada *pedila* çizme yerine kullanılır veya sandaletten daha sağlam, güçlü bir çarık olabilir. Bu yazara göre Per-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

seus'un kanatlı ayakkabıları da sandalet olarak tarif ediliyordu (Heredotos, 2, 91). Ayrıca diğer yazalarda benzer bilgilere rastlanır[54] ancak deriden yapıldığına ilişkin bilgi verilmemiştir.

Sandaletlerin deriden yapılmış kayışlarını, heykeltraşi eserlerde görebiliyoruz[55]. Bu sandaletlere, arkaik devide Akropolis heykellerinde ve Ionia heykeltraşisinde rastlanır. Bu kabatmalarda, mermer üzerinde kalın olmayan düz ayak tabanına tutturulan kayışlar belirtilmiştir. Kayış *(zugon)* küçük parmağın ucundan çıkar, bütün parmakların üzerinden geçerek, büyük parmak ile ondan sonrakinin arasından geçer ve ökçeyi saran diğer bir kayışla birleşmek üzere ayak bileğine doğru uzanır. Bu kayışlar ayağı açıkta bırakır. Birbirini keserek ayağı saran kayışların canlı renklere boyandığı görülebilir. Etrüsk aynalarında ve pişmiş topraktan erkek figüründe ökçeyi saran sandaletler görülebilir. Onların kayışları belirgin olarak -insize veya boyalı- belirtilmiştir.

Klâsik devirdeki Grek heykellerinin Roma repliklerinde aynı sandalet ve kayışlara rastlanır. Özellikle Praksiteles'in heykellerinde bunları görebiliriz. Bundan başka siyah figürlü vazolar ile Ionia örneklerinde de gene sandalet kayışları belirgindir. Floransa vazosundaki çapraz şeritler buna örnek verilebilir. Louvre'daki bir Yunan şairinin heykelinde iki bağlantı kayışı yer alır. Biri ayağın boynu ile ökçesini sarar, diğeri ökçenin üzerinden parmakların bulunduğu kısımda ayak düzlüğüne bileşir. Büyük parmak ince bir kordon ile tutturulmuş ve bu da ayağın boynundaki kayışla birleşmiştir. Parmaklar serbest bırakılmıştı.

Zamanla karmaşıklaşan kayışlar, kafes şekline dönüşür. Menidi vazosunda kırmızıya boyanmış bu kayışlar, gittikçe sabitleşerek ağ şeklini alır. Kafes kısmı değişmeden iki veya dört bağ yardımı ile bağlanır. Freskler de bağların çözülüşü de tasvir edilmiştir. Bağların ayak bileğine uzatılması ise gerçek ayakkabı izlenimini verir.

Yunanistan'daki Kerameikos mezarlığında, M.Ö.IV. yüzyıla tarihlenen mezardaki lahdin tabanında, kadın iskeletinin ayakları yanında sandalet bulunmuştur. Bu sandalet, pek az bulunan deri sandalet örneklerinden biridir. Onun derisi paçalanmış, esnekliği kaybolmuş ve yüzey rengi bozulmuştur. Sandalet, açık kahverengi tabaklanmış deriden yapılmıştı. Tabanı iki kat deridendi. İçteki taban, diğerinden daha küçüktür. Eşit aralıklar ile küçük dikiş izleri, taban parçalarının dikildiğini göstermektedir. Ayrıca bulunan sol tabanın kenarında, belirli yelerde sekiz tane

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bronz çivi vardır. Bu çiviler bazen aşağıdan yukarıya, bazen de aksi yönde çakılmış ve uçları körletilmiştir. İlmik veya halka biçiminde bükülmüş olan çiviler, ikişer ikişer çakılmıştır. Bu çiviler taban kayışlarını yani sandalet kayışlarını tabana tutturmak için çakılmışlardır. Çivilerin yerlerine bakarak, tabanda beş kayış bulunduğu belirlenmiş; ancak kayışların bağlanış şekli belirlenememiştir. Bu sandalet örneği, M.Ö.IV. yüzyılın ikinci yarısına taihlenen bol kayışlı, süslü sandaletlerden biri idi[56] (Res.56).

Eski Yunanlılar'ın ayak giyiminin bir türünü de *t e r l i k l e r* oluşturuyordu. Bunların yapımı için büyük ölçüde derinin kullanıldığı söylenebilir. O.Lau, bu terliklerin bir listesini vermiştir[57].

Diğer ayakkabı çeşitleri gibi bazı kavramlar açısından karıştırılmış olan terlikler de bazı farklı adlara, belki de fonksiyonlara sahipti. Bu terlik çeşitlerinden *blaute* en iyi tanınanıdır (Pollux, 7,87; Herondas 7,58). Şölenlerde giyilen ve çabuk giyilip çıkartılabilen bir çeşit sandalet olarak gösterilmiştir. Platon'un satirları ile onu daha iyi tanıyoruz. Sokrates'in, Agaton'a ziyafete giderken bunları giydiği belirtilmiştir[58]:

"Sokrates'e, iyice yıkanmış ayaklarında sandaletlerle, pek alışılmadık bir şekilde rastladım"

Sandalete çok benzer şekilde tarif edilen bu terlikler Pollux'a göre (7,87), kayışlarla bileğe tutturulmuş, süslü, daha çok erkeklerin giydiği, deriden bir yarım ayakkabı veya sandalet olarak tarif edilmiştir. O halde bu ayakkabı zarif ve beyaz renkli, lüks, sandalete benzeyen bir terlik idi. Çünkü Athenaeus da onu altın bağlarla tutturulan kayışlara sahip bir sandalet olarak tarif etmiştir[59]:

"Altın spiraller ile süslü bir sopa ile destek gördü ve altın bağlarla tutturulan sandaletlerinin dar kayışlarını tuttu"

O.Lau'un terlik olarak, diğer antik yazarlarda sandalet olarak geçen bu ayakkabıdan Aristophanes de sözetmektedir[60]. Dışarı giyildiğine göre, terlikten çok sandalet gibi kullanılmış olmalıdır. Ancak bizim için önemli olan tarafı, bu lüks ayakkabının veya hiç değilse kayışlarının deriden yapılmış olmasıdır.

Terliklerin içinde gösterilen diğer ayakkabı adları da geçmektedir. *Blaution* daha küçük bir terlik olarak belirtilir (*Anth. pal.*VI, 293 ve XVI, 307; Aristophanes, *Equit.* 889), *Sumpodion* (Pollux, 7, 94) yalnızak gi-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yilen terliklerdir. *Eumaris* (Pollux, 7,90; Aischyl. *Pers.* 663) erkek ve kadınlar tarafından giyilen, geyik derisinden yapılmış, Pers kökenli terlik olarak tarif edilir. *Kokkides* (Pollux, 7,91; *Edict.Diocl.* IX,25) erguvaniye çalan kırmızı renkli terliklerdir ve bu kızıl engin derinin, *coccinus* ile boyanarak verildiği belirtilir. *Nuktipedekes* (Pollux, 7,94; Herondas 7,59) ise *"gece atlaması"* anlamına gelen, özellikle kadınların giydiği bir terlik çeşidi idi. Yunanistan ve Küçük Asya'daki örnekleri ile bilinen *Persikai* (Pollux, 7,92; Aristophanes, *Eccles.* 319; *Nub.* 151; *Lysist.* 229; *Thesm.* 734) ise beyaz renkli bir kadın ayakkabısı olarak da tarif edilen bir terlik olmalıdır. Üst kısmı kapalıdır. Özellikle Ionia kökenli ve halkalarla bağlanan *ionik amphisphaira* ile özdeşleştirilmiştir. Bu terlik için kullanılmış olan halkaların deriden yapılıp yapılmadığı bilinmemektedir.

Ayakkabı çeşitleri arasında *çizmeler* de belirtilebilir. Çizmeler, diğer kapalı ayakkabılar gibi, özellikle nemli ve soğuk iklimi olan ülkelerde veya ülkelerin soğuk bölgelerinde giyilmişlerdi. Yerel ve toplumsal farklılıklara göre değişik çizme tipleri ortaya çıkmıştır.

Başlangıçta Anadolu ve Girit yöresinde avcı çizmesi olarak kullanılan çizmelerin, biçiminde gelişmeler oldu. Önceleri boğaz kısmı kapalı idi ve her iki taraftan yarıktı. Zamanla bağcıklı çizmeye geçilince, bu yarıklar boğazın ön tarafına alınarak, kanca, delik veya düğme, ilik gibi düzenlemeler yapıldı ve böylece çizme kapatılmış oluyordu. Delikli, düğmeli, kancalı, ilikli çizmeler ortaya çıktı. Eskiçağda giyilen bu çizmelerin en basit şekli, kaba deriden yapılan basit çizmelerdir[61].

O.Lau, çizmelerin bir listesini vermiştir[62]. Ona göre belli başlıları *harpis* (Pollux, 7,85) yüksek bir çizmedir ve özellikle askerler giyer. *Embates* (Pollux, 7,85; 7,91) tiyatroda komedi oyunlarında giyilen bir çizme idi. *Endromis (Anth.pal.* VII,395; XVI,306) yüksek bir çizme olup, avcı asker çizmesidir. *Kothornos* ise (Pollux, 7,91) iki ayağa da uyabilen bir çizme olarak tarif edildiğine göre, çizmenin yapımında sağ veya sol ayak ayırdedilmeksizin yapılmış olmalıdır. Bu da trajedi oyunlarında aktörlerce giyiliyordu. *Kolla* (Pollux, 7,84) baldırın ortasına çıkan bir çizme olarak belirtilmiştir. *Krepis* de gene bir çizme çeşidi idi.

İyi bilinen çizme çeşitlerinden biri de *embas* veya *embades* idi. Bu sağlam çizme kaba bir deriden yapılmıştı. Koncun üst kenarı katlanmış ve zigzag şeklinde kesilmiş olup bir dil gibi yukardan aşağıya uzanmış ve ayrıca kürkle donatılmıştır. Bu basit ve kaba ayakkabı ko-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

layca giyiliyor ve ayağın üzerinde bağlanıyordu. Doğu kökenli olduğu belirtilen (Eubolos, ***Dolon***, frag. 30) bu çizmenin, erkekler tarafından giyildiği bilinir[63]. Aristophanes onu, *Lakonikai* ile karıştırmıştır (***Equit.*** 319-321; ***Vesp.*** 445-447). ve köylülerin giydiğini söyler (Plut. 846; ***Vesp.*** 1157-1158; ***Eccles.*** 633, 848. Ona göre (***Eccles.*** 313-315, 319; 340-347; 506-509) erkeklerin zor işleri yaparken giydiği kaba bir ayakkabıdır. Rahatça giyilip çıkartılabilmesi ile yaşlılar için uygun bir ayakkabı idi (Aristophanes, ***Plut.*** 759; ***Vesp.*** 103-104, 246, 274-75; 447, 1157; ***Nub.*** 719, 895). Ayrıca tiyatroda komedi sanatçıları da bu çizmeyi giyiyorlardı (Aristophanes, ***Eccles.*** 46, 314, 633, 850; ***Equit.*** 321, 870; ***Nub.*** 858; ***Plut.*** 758; ***Vesp.*** 103, 274, 446, 1157). Bu çizmeyi tanımamızı sağlayan bütün bu bilgiler bir yana, bizim için önemli olan, çizmenin deriden yapılmış olduğuna ilişkin verilen bilgilerdir. Ksenophon, onu deriden yapılmış süvari çizmesi olarak tarif eder. Ancak bu açıklama ile, bacakları koruyan, kalın deriden yapılmış bir süvari tozluğu da akla gelebilir[64].

"Eğer ayakkabı derisinden yapılmış *embadesler* giyilmişse, bunlar da saklanabilir"

Embades'i bağlamak için kullanılan bu kayışlar (*ankule* veya *himas*) kaynaklarda belirtilmiştir (Alexis, *Achais*, frag.31); ancak deriden yapıldığı açıklanmaz. Bu kayışlar ince deriden yapılmış olmalıdır. Çünkü Menander *sağ embasını* bağlarken kayışını kopardım" demektedir[65].

Anıtlar üzerindeki tasvirlerde görülen kişilerin ayaklarında, kayışları ile bu *embades* çeşitlerine rastlanır. Bunların bir kısmı kısa bir potin gibi önde bağlanan, tek parçadan oluşan ayakkabılardı. Yükseklikleri baldırın ortasına kadar çıkıyordu[66]. Bazılarında ise kayışlar iç içe geçerek, karmaşık düğümler halinde bacağı sarmaktadır. Bir kısım *embades*'de, kayışlar arkada birleşmiştir ve ayağı saran bu kayışlarda dişli, çiçek ve yaprak zincirleri gibi motifler bulunmaktadır. Eklenmiş gibi görünen bu süslemeler sayesinde ayakkabılar zarifleşmiştir[67].(Res.57-58)

Avda giyilen, ayrıca süvarilerin de giydiği bir çizme ise *endromis* idi. Pollux'a göre (VII, 93) özellikle Athena onu giyerdi. Atletlerin de giydiği bilinmektedir.

Deriden yapılan *endromis*, önde bağlanan yarım bir çizme şeklindedir. Bazıları alçak olup baldırın altı veya ortasına kadar gelmekte idi[68]. Bir kısmı ise dize kadar çıkan veya dizi örten yüksek *endromides*'dir[69]. Bunların bağlama şekilleri değişikti. Bacağın etrafında birkaç kez sarı-

lan bağlar ile sıkıştırılıyordu. Bazen de bağcık deliklerinden geçerek bağlanmak suretiyle kapanıyordu. Düğmelere dolanan kordonlar da görülmektedir. Yarığın bir tarafı daha kalın ve körük biçiminde bir de dile sahipti[70]. O.Lau, bunların üst kısımlarının kapalı ve iki taraftan yırtmaçlar bulunduğunu ve daha sonra da bağlı çizmeye dönüştüğünü düşünür. Bunun yırtmaçlarının ayak bileğine kadar uzanması ve bağ ile bağlanması nedeniyle *embas*'dan türemiş olduğunu belirtir. Bağlama, ona göre de çentikler, bağ delikleri veya düğmeler aracılığı ile oluşmuştur[71].

Arkaik devir boyalı vazolarında Hermes, dilli, yarım çizmele giyer. Bu vazo üzerinde ise Perseus, Medusa'nın başını keser. Burada hem Perseus ve hem de onu takibeden Gorgolar, çıkıntılı dile sahip *endromisle* giymiştir. Bu ayakkabılarda kanat kısımları arkadan bağlanmıştı. Ayak parmaklarını açıkta bırakan *endromisle* de gene tasvir edilmişlerdi. Bir vazo resminde ise Apollon, dizi örten, dar yüksek *endromis* giymişti ve bunun bir çift bağı vardı. Diz ve baldır altındaki kısımlar, benekli bir hayvan derisinden yapılmış olduğunu ortaya koyarlar ve baldır üzerinde gözü andıran bir resim yer alır[72].

Romalılar ise bu çizmeyi *cothurnus* ile karıştırmışlardır. *Endromis*'e, atletlerin giydiği kumaş mantonun adı verilmiştir. Ancak Romalılar'da *ocrea* adıyla bilinen bir çizme ile eş tutulmuştur[73].

Deriden yapılmış olması gereken çizme çeşitlerinden biri de *k o t h o r n o s* idi. A.A.Bryant'a göre, zarif yüksek bir çizme idi[74]. O.Lau ise onun, yumuşak ve tabansız bir çizme olduğunu belirtir[75]. Topuk kısmı iki dikişli idi. Dikişler topuğu sınırladıktan sonra, birbirine paralel olarak koncun üst kısmına kadar çıkmışlardı. Bu çizmenin sağ ve sol ayağı arasında fark olmadığı için her iki ayağa da uyuyordu[76]. Bu özelliği ise bir çizme için gerekli olan genişliğe sahip olduğunu gösteriyordu. Bu genişlik, Heredotos tarafından mizahi bir şekilde vurgulanmıştır (Heredotos, *Hist.* VI, 125). Kroisos, Delphi kehanet merkezine danışmak üzere Sardes'ten bir heyet gönderdiği zaman, onlara yardım eden Alkmaion'u ödüllendirmek ister. Kendisine, taşıyabileceği kadar altın almasını söyleyince, Alkmaion geniş bir gömlek ile birlikte, en geniş çizmeleri ayağına geçirir ve hazine dairesine gider. İşte onun giydiği çizmeler *kothornos* idi.

Bu çizmeler, Aristophanes'e göre, tabaklanmamış deriden yapılıyordu[77]. Bunu şu satırdan anlıyoruz: 'Beni sınırlendirirsen, çeninin üzeri-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ne, tabaklanmamış deriden yapılmış bir kothornos'u fırlatırım".

Kothornos, erkek ayakkabısından kadın ayakkabısına geçişi gösterir. Bunu giyen erkeklere efemine gözüyle bakılıyordu. Herodotos'un Lydialılar'a ilişkin anlattıkları bunu ortaya koymaktadır. Kyros'un Lydialıların ayaklanmamaları, zararsız hale gelmeleri için, erkeklerden silâhların toplanması yanında, onlara uzun gömlekler ile birlikte *kothornos* giydirilmesini, Kroisos'a önerdiğini anlatır[78]. Herodotos'un satırlarından anladığımıza göre Lydia'lı erkeklere bu ayakkabılar giydirilerek, onların yumuşatılması, savaş yapmamaları sağlanmıştı. Bu çizmenin, Aristophanes zamanında kadınlar tarafından giyildiğini Blepyros ve Kleonike'nin sözleri de göstermektedir[79].

Sahneye çıkan aktörlerin, boylarını uzatmak amacıyla ilk kez Aeskylos, bu çizmeyi onlara giydirmiştir[80]. Tiyatro oyunlarında giyilen *kothornos*'un kalın tabanlı olduğu belirtilir[81]. Ancak bunların çizme şeklinde olduğunu söylemek zordur.

Kothornos'a ait ilk arkeolojik belgeler, M.Ö.100 veya az önce bulunmuştur. Hellenistik dönemde dar bir çevrede kullanıldığı, gene trajedi ayakkabısı olarak giyildiği anlaşılmıştır[82].

Gerek kaynaklardaki bilgiler ve gerekse tasvirleri göz önüne alırsak, *kothornos*'un üst kısmının deriden yapıldığı, zaman zaman yüksek tahta tabanları kullanılsa dahi, bunların da genelde, E.Pottier'nin belirttiği gibi[83] gene deriden veya saplardan yapılmış olduğunu düşünebiliriz. Ancak aktör elbiseleri uzun olduğu için bu çizmenin tüm şeklini anlıyamıyoruz.

Yunanlılar'ın avda giydikleri, bacağın yarısına kadar çıkabilen ve tozluk biçiminde olan *kothornos* tasvirlerine de rastlanmıştır[84]. Bu çizmeyi tanrılar, avcılar ve gençle giymişlerdi. Ancak Roma döneminde daha da yaygınlaşmış olmalıdır.[85].

K r e p i s bir çizme şekli olarak yaygın bir kullanıma sahiptir. Deriden yapılmış, kadın ve erkeklerin giydiği, bağlarla tutturulmuş yüksek bir çizmedir. Gerçekten kelime anlamı olarak *krepis*'in "*kaide*" ve "*yüksek kısım*" anlamına gelmesi, onun yüksek tabanlı bir çizme olabileceğini düşündürmektedir (Isid. *Orig.* 34,4; Theophrastus, *Char.* 2,7). Yüksek bir taban ve burada yükseltilmiş bi topuk kısmı bulunmuş olmalıdır. Arkadaki topuk kısmına deri eklenmesi *(opisthokrepis)* veya önde

germe derisinde bir yükseklik *(epikrepis)* bulunması durumunda özel bir krepis şekli oluşmuştur. *Krepisin* ayağın ön kısmının kapalı olduğu, arka kısmının ise kayışla bağlandığını söyliyebiliriz.

Pollux'a göre (VII, 85 ve 93) *krepis*, üst kısmı olan, ağ şeklinde kayışlarla *(polushides)* örtülen ve ayağı kısmen kapayan bir ayakkabı şekli idi. Arka kısmına ayrıca topuk konmamış, taban yükseltilerek topuk elde edilmişti. Ayağı iyi koruduğu için eski Yunanlılar arasında moda olan bu ayakkabı, ayak sağlığı için de Hippocrates tarafından *(De Artic.* 828 c) elverişli görülmüştür.

Krepis'i tiyatro aktörleri giyiyorlardı. Bu amaçla ilk kez Socrates kullanmıştı (*Anecd. Graec.* I. s.237). Bu çizme, kadınların giydiği zarif bir kadın ayakkabısı olarak belirtilmiş ise de (Lukianos, ***Rhetor, Praecept*** 15: *krepis Attike*) özelliklo erkeklerce giyiliyordu. Ayağı iyi koruduğu için asker ayakkabısı olarak kabul edilen bu ayakkabı, Makedonia erkekleri tarafından giyilmiştir[86]. Ksenophon ise, daha önce belirtildiği gibi, *krepis*'in, süvarilerin *embades*'ine benzeyen basit, deriden yapılmış bir ayakkabı olduğunu belirtmiştir[87]. Ona göre Kyros'un askerlerinin ayakkabıları *krepides* idi ve ham deriden yapılmıştı.

Arkeolojik kalıntılar üzerinde *krepis* tasvirlerine rastlanmıştır. M.Ö.V. yüzyıla tarihlenen kırmızı figürlü vazolarda *krepis* giymiş kişiler tasvir edilmiş olup, ayak parmaklarını açıkta bırakan ince bir kayış göze çarpar. Ökçeyi örten kayışlar ise ayak tabanına tutturulmuştur. Euphronius'un bir vazosu üzerinde Theseus, *krepis* giymiştir ve bunun kırmızı deriden kayışları vardır.

IV. yüzyıla ait kırmızı figürlü vazolarda tasvir edilen eski Yunan efebosları bu ayakkabıyı giymişlerdir. Ağ oluşturan bağlar, ayağın üzerini örtmüştür ve ayrıca baldıra kadar çıkan tutturma bağları vardır. Kollarında küçük Oidipus'u tutan Euphorbe'nin ayakkabısı da aynı biçimde idi. Ökçe sarılmış ve ökçeden çıkan kayışlar, ayağı kavrayan bağlar ile birleşmiş ve bacağın etrafını sarmıştır. Vazo resimlerinde bunlara sıkça rastlanır. Beyaz Attika lekytoslarında bu örnekler yer alır.

Bunlara benzer örnekler, Parthenon'daki Panathanea frizinde yer alan efebosların *krepisler*'inde de görülebilir. Baldırın altına kadar çıkan ayakkabı bağları düğümlenmiştir. IV. yüzyıl plâstik eserlerinin örneklerinde bu *krepisler* vardır. Olympia'daki Praksiteles'in yaptığı Hermes heykelinin ayağındaki *krepisler*, parmakları serbest bırakacak şekilde

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kayışlarla tutturulmuştur. Deri kayışların uçları, taban uzunluğunca devam ederek üst kısıma bağlanır ve kafes oluşturur. Ökçe ve üst kısımda bu bağlar görülebilir. Ötedeki dil ile, bu kayışların ayağa zarar vermeden sıkıştırılması sağlanıyordu. Mermer üzerinde bu şeritler, yaldızla belirtilmiştir.

Louvre'daki giyimli Diana heykeli ve Niobe'nin ayaklarında ve Apollon heykelinde aynı biçimde, ayak parmakları üzerinden geçen bir kayış görülür. Herculaneum'daki atlı İskender'in ayağındaki *krepisler* ise Makedonialılar'ın giydikleri ulusal kıyafetlerini tamamlayan ayakkabılar idi.

Hellenistik döneme ait pişmiş toprak eski Yunan örneklerinde bağlama kayışları, ayak bileğinden yukarıya çıkmaz. Baş parmak ile yanındaki parmağın arasından geçer. Ayak üzerinde bağlı olan kayışlar bir süsleme motifi ile tutturulmuştur. Farnese boğası grubu heykellerinde Dirke'nin ayakkabısı üzerinde aynı örneklere rastlanır. Yunanistan ve İtalya'dan gelen pişmiş topraktan küçük vazolarda da kayış ağının ayak üzerinde bağlandığı görülür[88].

Şair, filozof ve hatipler, ayrıca tanrılar bu *krepisler*'i giymişlerdi. Demek ki *krepis*, deriden yapılmış güçlü bir ayakkabı tabanı ile ökçe ve üst kısımda yer alan deri kayışlardan oluşan bir ayakkabı idi.

Eski Yunanlılar'ın giydikleri sandalet, terlik ve çizme dışında, gene büyük ölçüde deri kullanılarak yapılan diğer ayakkabı adları belirlenmiştir. Bunların bazılarının erkekler, diğerlerinin kadınlar tarafından giyildiği saptanmıştır. Bir kısmı da çeşitli bölgelerde yapıldıklarından, bu yer adlarını veya kişilerce tanıtıldıkları için, onların adlarını taşımaktadırlar.

O.Lau, *kadınların giydiği ayakkabıların* da listesini vermiştir[89]. Bunlardan *oktia* hafif ayakkabılardır (Pollux, 7,93). *Akrosphuria* yüksek boğazlı ve bağlı oldukları sanılan ayakkabılardı (Pollux, 7,94). *Autoschide hupodemata*'dan (Pollux, 7,89) başka *baukides (baukidia)*, İon kökenli idi. *Coccides* ile boyanmış, pahalı ve lüks bir kadın ayakkabısı olarak belirtilen (Pollux 7,94; Herondas 7,58) bu ayakkabı, Anadolu'da İonia bölgesinde, deriden ayakkabı yapımının ileri bir düzeyde olduğunu göstermektedir. *Karkinia* (Pollux 7,90; 7,60 ve 128) ile *karkinoi* (Pollux 7,89 ve 90) kırmızı boyalı oldukları için "yengeç ayakkabısı" adını almışladır. Saç örgüsü biçiminde deri kayışlar ile bağlanmış bir sandalet veya çizme olduğu sanılmaktadır. Özellikle *masthles*

ve *masthle* (Sappho, *ap poll.* 7,93) bizim için önemlidir. Çünkü gene Anadolu'ya ait Lydia kökenli olduğu belirtilir. *Peribaris (peribara)* geniş bir bot olarak gösterilir (Pollux, 7,92; Aristophanes, ***Lysistr.*** 45,47,53) ve hizmetçilerin giydiği bir ayakkabı olarak belirtilir. ***Ploiaria*** (Pollux 7,93) ise "*botçuk*" anlamında verilmiştir. Opisthokrepis (Pollux, 7,91; 7,94) bir diğer hanım ayakkabısı idi. *Radia* (Pollux, 7,94) ise rahat, sandalete benzeyen, çok renkli bir ayakkabı olup, üst derisi renkli kayışlarla bağlanıyordu. *Sikaonia*, Korinth'te giyilen, Sikyon kökenli şık ve zarif bir hanım ayakkabısı idi[90]. *Sikiai* ve *leptoshideis* (Pollux, 7,85) nazlı hanımlar için yapılmış, pahalı bir ayakkabı olarak tarif edilir. *Psittakia* (Herondas 7,58) ve *phittakia* (Pollux 7,94) yeşil renkli olduklarından, "*papağan ayakkabısı*" olarak adlandırılmışlardı. *Phaikasia* (Petronius.64) altın yaldızla süslü, gene lüks bir kadın ayakkabısı idi. A.A.Bryant ise bu kadın ayakkabılarına *baukis*'i eklemiştir[91]. Bu ayakkabının, yukarda geçen *baukides* ile aynı olması gerekir. *Skuthikai* da gene kadın ayakkabısı idi. Bütün bunlar ile deriden ne kadar çok kadın ayakkabısı çeşidi bulunduğu görülmektedir.

Erkek ayakkabılarının çoğu aynı şekilde deriden yapılmıştı[92]. Bunlardan *arbule* (Pollux, 7,86; Aeskylos, ***Agam.*** 944) sağlam, iş için yapılmış, özellikle çöpçülerin giydiği bir ayakkabı olarak belirtilmiştir (Pollux 7,86; Aeskylos, ***Agam.*** 944) *Askera*, kışın soğuk havalarda giyildiği için kürklü bir ayakkabıdır. Bunun, Anadolu'da Lydia kökenli olması gene önem taşımaktadır (Herodotos, ***Hist.*** I, 55). Atina'da Arhon Basileos'un giydiği *basilides* ise kral ayakkabısı idi (Pollux 7,85). *Emmas* ise *kothornos*'a benzeyen bir Thrakia ayakkabısıdır ve özellikle komedi oyunlarında giyili (Pollux, 7,85; *Ant.Pal.* VII,51). *Kallios*'un ise Romalılar'daki *calceus*'un Sicilya'da benimsenen şekli olduğu belirtilmiştir (Pollux, 7,90). *Karbatinai* tabaklanmamış deriden yapıldığı ve Karialılar'dan sonra bu adı aldığı söylenir[93]. Karialılar ile ilgili görülmesi Anadolu'da yapılan bir ayakkabı olduğuna işaret eder. *Proshisma* önü yamuk bir erkek ayakkabısı olarak gösterilmiştir[94]. *Sukhis* ve *sukhas* ise çok iyi bilinmeyen basit ayakkabılar idi (**Ant.Pal.**VI,294; Pollux, 7,86). *Taurine*, geyik ancak çoğunlukla boğa derisinden yapılmış, yürüyüş veya iş ayakkabısıdır (***Edict.Diocl.*** IX, 15,16). *Haposhisma*, zarif bir erkek ayakkabısı olarak verilmiştir (Pollux, 7,91). *Phakas* (ayrıca *phaikasion*) fazla bilgi edinemediğimiz, basit bir ayakkabı idi (Pollux 7,90; ***Ant.Pal.***VI, 254). Mısır rahiplerinden alındığı ve Attika gymnasionunda giyildiği söylenir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yukarda belirtilen erkek ayakkabılarının en yaygın çeşitlerinden biri *arbule* idi (Pollux VII, 86). Bunun *pedilon* denilen ayakkabı ile aynı olduğu da düşünülmüştür (Aristoteles, *frag*, s.1486, b.22). Aeskylos, onun köylü ve yolcular tarafından kötü yollarda giyildiğini belirtir (Aeskylos, *Agam.*945; Theocritos, VII,26; Lucianos, *Philops* 13). Bir erkek ayakkabısı olmasına kaşılık, kadınlar tarafından da giyiliyordu (Euripides, *Orest.* 140). Özellikle trajik oyunlar için kullanılmış ve ayakkabı için trajedi ile ilgili bir kelime olarak benimsenmiştir (Euripides, *Bacch.* 638, 1134; *Elect.* 532; *Hipp.*1189; *Orest.*1470). Ayrıca bazı çeşitleri, sosyal hayatta, önemli yerlere giderken giyilen bir ayakkabı olarak benimsenmişti (Aeskylos, *Agam.*945; Theokritos VII,26; Lukianos, *Philops.*13). Kaynakların verdiği bu bilgiler ışığında işçi ve çobanların giydiği sağlam bir potin veya ayakkabı olduğu söylenebilir. Biraz daha özenle yapılanlarını ise sosyal mevki sahibi kişiler giymiş olabilir.

Bizim için önemli olan *arbule*'nin deriden yapıldığını gösteren bilgilerdir. Aeskylos'un Agamemnon adlı eserinde "*arbule*" kelimesi, kayış yani dar kösele olarak geçmektedir[95]. Bu kayış, aynı adı taşıyan ayakkabı yani *arbule*'den adını almış olmalıdır. Bu da ayakkabının zaten deriden yapılmış olduğunu fikrini güçlendirir.

Çok yaygın olarak giyilen ve yukarda sözü edilen listede adı geçen bir diğer ayakkabı ise *karbatina* idi. Pollux bu ayakkabının kökenine ilişkin bilgi vermektedir ve onun Karia'dan geliştiğini söyler (Pollux, 7,88). Ona göre, bu ayakkabı tek paça deriden ve özellikle posttan yapılıyordu.

Onun, tabaklanmamış deriden, tek parça halinde yapıldığı ve tek tabanı olduğunu biliyoruz. Bu köylü ayakkabısı, ökçe ve parmakları korumak amacıyla yüksek tabanlı yapılmıştı. Ayak bileği üzerinde çapraz kordonlar veya kayışlarla bağlanıyordu (Aristoteles, *Hist. Anim.* 499 a 29). Bazılarında bacağın alt kısmını da çevreliyordu[96]. R.J.Forbes da bu ayakkabının, tabaklanmamış deriden yapıldığını belirtir. Evde yapılmış bu ayakkabı, kırsal kesimde giyilmiştir[97]. O.Lau'a göre, bu ayakkabıların tabanları alttan bağlanıyordu. Zaten bu bağlanış şekli de, onun bir çiftçi ayakkabısı olduğunu gösteriyordu[98].

Ksenophon, Onbinler'in geri çekilişini anlatırken, Armenia bölgesinde, askerlerin eskiyen ayakkabılarının, yeni yüzülmüş sığır derilerinden yapıldığını ve gece uyurken askerler, ayakkabılarını çıkarmadıkları için kayışların donarak ayaklarına yapışmış olduğunu anlatmaktadır. Bura-

da anlatılan ayakkabı, tabaklanmamış derilerden yapılmış ve bu yüzden soğuktan insanın derisine yapışan bir ayakkabı idi. Kayışlarından da söz edilen bu ayakkabı, *karbatina* olmalıdır[99].

"Karların kör ettiği ve soğuktan ayak parmakları çürüyen herkes geride kalıyordu. Yürürken gözlerin önünde siyah bir şey tutularak, gözler kardan korunuyor ve ayaklardaki çürümeyle, ayaklar hiç durmadan kıpırdatılarak ve gece ayakkabılar çıkartılarak savaşılıyordu. Ayakkabılarla yatılırsa kayışları etlere gömülüyor, ayakkabı ayak çevresinde dönüyordu. Gerçekten ayakkabılar eskidiğinden yeni öldürülmüş öküz derileriyle çarıklar yapılmıştı."

Bu *karbatina*'nın arkeolojik eserler üzerinde tasvirlerine rastlanır. Örneğin Vatican'daki bir pişmiş toprak parçası üzerinde onu görüyoruz[100].

Bu ayakkabı daha sonra Romalılar tarafından da benimsenerek, kullanılmıştır[101].

Yukarda görülen kadın ve erkek ayakkabıları dışında fazla bilgi edinilemeyen bazı ayakkabılar da bulunmaktadır. Bunlardan *kroupeza (krepala)* Lydia kökenli olması nedeniyle Anadolu'da giyilen bir ayakkabı olarak önemlidir. Ancak dört köşe, kalın tahta tabanlı bu ayakkabı, sabo veya nalın olarak geçiyorsa da tahta taban dışındaki kısımlarında deri kullanılmış olabilir; ancak kesinlik yoktur (Pollux, 7,87). Ayrıca *podis* çocuk ayakkabısı olarak belirtilmiş (Pollux, 10,168) ise de derinin nasıl ve ne ölçüde kullanıldığını bilmiyoruz.

Bunlardan başka *epheboi* gençlerin giydiği spor ayakkabılardır (Herondas 7,61). Deriden sözedilmediği için onun kullanılıp kullanılmadığını bilmiyoruz. *Diabatra* da erkek ve kadınlar tarafından giyilen koşu ayakkabılarıdır[102].

Bazı coğrafi yer adı taşıyan ayakkabıların da deriden yapıldıkları düşünülebilir. Bunlardan *ambrakidia* özellikle Epirus'da giyiliyordu (Pollux 7,94). *Hetai* ise Khios'da giyildiği bilinen bir ayakkabıdır. Bunların da deri ile olan ilgilerini bilmiyoruz. Anadolu'da Lykia bölgesindeki Patara'dan adını alan *Pataron sandalia* ise özellikle kadınların giydiği bir sandalet olarak bilinir (*Luk.Dial.mer.*14,2-3). Bir diğer sandalet ise *turranika* adını taşıyordu (Pollux, 7,92; Vergilius, *Aen.* 8,458). Bunun Etrusklere ait olduğu bilinir. Lakonia'daki Amyklai'dan adını alan *amuklodia* ise aristokratların giydiği kibar ayakkabılardır (*Maximaltarif*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

*des Dioel.*II, 203-204; Pollux, 7,88). *Tettalides* ise Thessalia'dan adını alan bir ayakkabı idi (Pollux 7,89). Gene Anadolu'da İonia bölgesindeki Kolophon'dan adını alan *kolophonia* ise (Pollux 7,90) deriden yapılıp yapılmadığı açık olmayan bir ayakkabıdır. *Lakonikai* adını Lakonia'dan alan, kırmızı renkli erkek ayakkabıları olarak tarif ediliir (Pollux, 7,88; Aristophanes, *Eccles.* 506-509) şeklen *embades*'e benzetilen (***Eccles.*** 340-347) bu ayakkabı, bir taban ile bir üst kısımdan oluşuyordu. Konumuz açısından önemli olanı, bu ayakkabının da, *embades* gibi *henia* yani kayışlarla bağlanmış olmasıdır. Aristophanes bu konuda şu bilgiyi verir[103]:

"Bu adamın bizi görmesinden önce kaybedecek vakit yok; yün mantolarınızı aşağıya koyunuz ve *embades*'inizi çıkartınız; *lakonika*'nızın bağlarının düğümlerini gevşetiniz."

Aristophanes'e göre *lakonikai*'ın bağları açılıp çözülerek giyiliyordu. Bu ayakkabılar kalın tabanlı idi (Aristophanes, ***Thesm.*** 141-142). Ayakkabının deriden yapıldığına ilişkin kaynaklar sayesinde bilgi ediniyoruz. *Mesopersikai, persikai*'dan gelen yarım Pers ayakkabısı olarak bilinir (Pollux 7,94) Bir diğer ayakkabı ise *rhodiourge embatra*'dır. Delos'un güneyindeki Rhenaia'dan adını aldığı bilinir (Pollux, 7,93). *Rodiakai*, Rhodes'dan adını alan bir ayakkabı idi (Pollux 7,88). *Seleukhides* Suriye'deki Seleukeia'ya göre adlandırılmıştı (Pollux, 7,94). *Skuthikai* ise *persikai* ve *sikuonia*'ya benzetilen ve İskitler'den alınan bir ayakkabı olmalıdır. Bütün bu ayakkabıların yapımında deri kullanıldığına ilişkin her hangi bir bilgi yoktur.

Bazı kişi adlarına göre isimlendirilen ayakkabılar da bilinmektedir. Bunlardan *iphikratides*, Atina'lı bir ayakkabıcının oğlu olan İphikrates'den adını almıştı. M.Ö. 393'de giyilmiş bir sandalet olarak bilinir. *Deniades* ise adını Dinias'dan almıştı (Demosthenes 20, 146). *Alkibiadia* (Pollux 7,89; Athenaeus, XII, 534 e) dışında *smindutidua* çiftçi ayakkabısı olup, adını Smindyrdas adlı Sybaris'li bir ayakkabıcıdan almıştır ve kadın ayakkabısı olarak belirtilir. *Mannakia* ise ayakkabıcı Mynnakos'dan adını almıştı (Pollux, 7,89; Athenaeus, 8,351 a). *Ploiaria* bir gemiciğe benzetildiği için "*gaga ayakkabı*" denilen ve Peleponnesos dışında doğu ayakkabısı olarak bilinen bir ayakkabı idi (Pollux, 7,93).

2. Elbiseler

Eski Yunanlılar ilk zamanlarda hayvanların post ve kürklerinden elbi-

seler giyiyorlardı. Dokumacılığın yaygınlaşmadığı ve derilerin tabaklanma teknolojisinin gelişmemiş olduğu dönemlerde, bu postlardan yapılmış çeşitli giyecekle örtünerek, soğuktan korunmuşlardır. İlk zamanlarda herkesin giydiği bu postlar *(skutos)* daha sonraları sadece çobanlar, kırsal kesimde yaşayan halk ve fakirler tarafından giyilen değersiz elbiseler haline geldi[104]. Postlar, derilerin tüylü şekli olduğuna göre, bu giysilere ilk deri elbiseler olarak bakılabilir.(Res.59)

Antik kaynaklarda, çeşitli giyim eşyası olarak kullanılan bu postlardan söz edilmektedir. Özellikle Homeros'un destanları olan *Iliada* ve *Odysseia*'daki kahramanlar bu postları giyerek savaşırlar. Bu aristokrat kişiler vahşi hayvanların kürklerini giymişlerdir. Ayrıca hangi hayvanların postlarını giydikleri dahi belirtilmiştir. Agamemnon ve Diomedes arslan, Menelaos panter, Dolon kurt ve Pan vaşak postu ile örtünmüşlerdi. Arslan, panter ve kurt derilerinden yapılan ve yün manto yerine kullanılan bu savaşçı mantosu *(hlaina)* Homeros'un metinlerinde geçer. Bundan başka çobanlar da koyun ve oğlak derisinden yapılmış olanlarını giymişlerdir.

Agamemnon savaşa hazırlanırken üzerine arslan postu almıştır[105]:

"Sarındı kan rengi bir arslan postuna,
Post sarktı ayaklarına kadar"

Troialılar'ın baskın yapmalarından korktukları için, nöbet tuttukları sırada Diomedes de arslan postu giymiş olarak tarif edilir[106]. Hem gösterişli ve düşmanı korkutan görünümü ve hem de soğuktan koruyucu özelliği nedeniyle de onu giymiş olmalıdırlar:

"Diomedes sarındı kızıl bir arslan postuna,
Post sarktı da ayaklarına kadar"

Bu savaş sırasında Paris de Panter derisinden bir mantoyu omuzlarına atmıştı[107]. Buna *pardalee* deniyordu:

"Çıktı tanrı yüzlü Alexandros Troyalıların en önüne
Omuzlarında bir pars derisi, kıvrık yayı, kılıcı"

Menelaos da Paris gibi panter postuna bürünerek döğüşe hazırlanır[108]:

Benekli bir pars postuyla örttü geniş sırtını
tunç bi tolga aldı, geçirdi başına"

Dolon ise bir kurt postu giymiştir[109]:

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Dolon attı omuzlarına kıvrık yayını,
Boz bir kurt postunu giydi üstüne,"

Odysseus da ülkesine dönerken, tanrıça Athena ile konuşur. Tanrıça değneği ile ona dokunarak, onu görünmüz hale getirir. Bu sırada Odysseus'un üzerinde geyik postu vardır. Yırtık elbisele ile dilenci kılığına girmiş ve kimse farketmeden oğlunu aramağa gitmektedir[110].

"Çok kötü bir çaput attı sırtına, yırtık pırtık,
kirli yağlı, ve dumandan sis içinde,
"onun üstüne de tüyü dökülmüş postunu attı hızlı bir geyiğin"

Odysseia destanında Eumaios sürüsünü otlatırken, açık havada dolaşır, bu arada üşür ve sırtına kalın bir keçi postu atar[111].

"Rüzgardan koruyan, çok kalın kepeneğini giydi,
aldı iyi beslenmiş büyük bir keçinin postunu"

Görüldüğü gibi, Homeros'un zamanında eski Yunanlılar, ilk deri elbiseler diyebileceğimiz bu postları giyiyorlardı. Ancak özellikle soylu kimseler daha değerli olan arslan, panter, kurt, geyik postlarını giymişlerdir. Ayrıca bunların, o dönemde Ege çevresinde av hayvanı olarak sayılarının çokça olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Odysseus gibi, tanınmamak için dilenci kılığına giren birinin onu giyması, fakir halk ve çobanların daha çok bulunabilen keçiyi tercih ettiklerini göstermektedir. Dokuma kumaş elbiseler, zenginler ve ileri gelenler tarafından veya rahat işlerde çalışan kimseler ile çok soğuk olmayan yerlede buhunan kimselerce seçilmiş olmalıdır. Savaşta, soğukta postların tercih edilmesi normaldir. Aslında Homeros'dan itibaren elimizde olan yazılı belgelerde, hayvan yetiştirildiğini, bunların çeşitli ürünlerinden yararlanıldığını, yünlerinden de elbiseler yapılmış olabileceğini biliyoruz.

Mykenai ve Girit'deki arkeolojik buluntular da kumaş dokuma yanında, deri ve posttan elbiseler giyildiğini göstermektedir. Mykenai dönemi askerleri soğuktan korunmak amacıyla hayvan derisinden yapılmış mantolar giyiyorlardı[112]. Linear B yazısı ile yazılmış belgeler de kürkten yapılmış elbiseler *(diphtera)* geçmektedir[113]. Bu yazıtlar dışında Girit ve Yunanistan'da deri etek ve önlüklerin giyilmiş olduğunu kanıtlayan bazı tasvirlere rastlanmıştır. Bunlara, Sümer tipi olarak nitelenen bu post eteklere *(kannakes)*, özellikle Vaphio kupalarında, Tiryns Şatosunda bir kap üzerindeki savaşçılarda ve Hagia Triada'dan bir sarkofajın

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

uzun tarafındaki tasvirlerde rastlanır[114].(Res. 60-61)

Bu dönemden sonra Hesiodes de, kırsal çalışanlardan söz ederken, hayvan beslendiğinden ve onların ürünlerinden yararlanıldığından ve bu arada çeşitli elbiselik yapıldığından söz etmektedir[115].

"Hermes ile sürüleri üretir ağıllarda
Öküzleri, keçileri, ak yünlü koyunlar"

Hesiodos, soğuk kış günlerinde kumaş elbiseler ve hırkalar yanında, içi keçeli öküz derisinden ayakkabılar ile öküz barsağı ile dikilmiş oğlak derilerinden elbiseler giyilmesini önerir [116]. Onun açıklaması ile, Homeros döneminde olduğu gibi, genç fakir halkın, kırsal kesimde çalışanların, çobanların, daha kolayca bulunan öküz ve keçi derilerinden elbiseleri giydikleri anlaşılmaktadır:

"Yumuşak bir urba ve uzun bir hırka giyin,
Sıkı dokunmuş kumaşlardan olsun giysiniz,
İyice sarının ki tüyleriniz diken diken olmasın soğuktan
Ayaklarınıza sık pabuçlar geçirin
Öküz derisinden, içi keçeli,
Kışın en soğuk günleri gelince de,
Oğlak derilerini öküz barsağıyla dikip
Yağmura karşı bir kalkan gibi sırtınıza koyun,
Başınıza da bir keçe külâh geçirin ki,
Kulaklarınız sırıl saklam olmasın
Çünkü Poyraz'da sabahlar soğuk olur'"

Bu satırlardan anlaşıldığı gibi, keçi derilerinden yapılan elbiseler, sağlam bir ip olan öküz barsağıyla dikiliyordu.

Platon'un zamanında postların giyilmesi, artık alâlâde ve gülünç bi durum olarak anlatılmaktadır. Platon, Sokrates ile Kriton'un dialogunda, Sokrates'in ağzından, kölelerin bu tip bir kıyafet giyebileceğini anlattı 117.

"Orada herhangi bir kılığa bürünerek, bir posta ya da kaçan kölelerin giydikleri buna benzer bir şeylere sarınıp şeklini ve hareketlerini değiştirerek gülünç bir şekilde hapisten nasıl kaçtığını anlatmam belki de çok hoşlarına gidecek"

Post elbiseler giymek, artık gitgide kırsal hayatın simgesi olarak oyunlarda temsil ediliyordu. Varro'ya göre, eski Yunan trajedi ve komedile-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rindeki insan tipleri, hayvan derisinden (postundan) yapılmış elbiseler giydikleri için, zamanla, keçi derisi için kullanılan *"diphtheriae"* adıyla adlandırılmağa başlandı. Trajedilerde köleler ve komedilerde köylüler, gülünç kılıklarda sahneye çıkartılıyordu. Tiyatro, gerçek hayatın aynası olduğuna göre, hiç değilse kırsal kesim halkı ve köleler, postları elbise olarak giymeğe devam ediyordu. Bu konuda Varro'nun verdiği bilgiler şunlardır[118].

"Cossi özetledi: Koyun, kumaş olarak kullanılmış olan yünü ile, aynı şekilde keçi de, askeri mühendislik kadar, işçilerin donanımı olarak, gemiciliğe ait amaçlar için kılı ile yarar sağlar. Bazı barbar halklar da, örneğin Gaetulia ve Sardinia'dakiler gibi, elbise için derileri kullandılar. Bu kullanım, trajedilerde görülen yaşlı adamın, adını *"diphtheriae"* adından, keçi derisinden almış olması ve Caecilius'un *Hypobolimaeus*'undaki genç adam ve Terentius'un *Heautontimorumenos*'undaki adamda olduğu gibi, kırsal işler yapan komedilerdeki tiplerden anlaşıldığı gibi, eski Grekler arasında benimsendi. Çünkü onlar uzun tüylü idiler, keçiler Phrygia'nın büyük bir kısmında kırkılıyordu"

Pausanias da, Arkadia'dan sözederken, burada elbise için kumaş dokunduğunu belirtir (VIII. 4, 1). Ayrıca aynı yerde, kral Pelasgus zamanında koyun derisinden yapılmış ceketlerin giyilmeğe başlandığını söylemekle, bunların şeklinden de sözetmiş olur. Postun sadece omuza atılarak pelerin gibi kullanılmadığı, ceket şeklinde giyildiği görülür[119].

"Pelasgus kral olunca, insanların soğuktan titrememesi, yağmurda ıslanmaması, veya sıcaktan zarar görmemesi için, kulübeleri keşfetti. Bundan başka, halâ Euboia ve Phokis'de fakir halkın yaptığı gibi, koyun derisinden ceketleri ilk düşünen kişi oldu"

Pausanias, ayrıca *"Ozoles"* takma adının verilmiş olduğu Lokrisliler'e, bu adın niçin verilmiş olduğunu çeşitli hikâyeler anlatarak belirtmiştir[120].

"Ozolesler denilen Lokrisliler'in ülkesi, Kirrha kıyısındaki Phokis'de kapanmış durumdadır. Lokrisliler'e takma adın verilmesinin pek çok nede-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ni bulunduğunu duydum ve hepsini anlatacağım.....sonunda, bu ülkenin ilk sakinlerinin Autochthones'ler olduğu ve giyinmek için kumaş yapmayı bilmedikleri, daha güzel görünsün diye tüylü kısmı dışa çevirdikleri, işlenmemiş vahşi hayvan derileri ile örtünerek, soğuktan korundukları ileri sürülür. Ham derinin kokusu, vücutlarının ki ile bileştiğinden, bu durum onlara *"ozoles"* veya *"pis kokanlar"* adının verilmesine neden olur."

Pausanias'ın sıraladığı pekçok hikayeden sonuncusuna göre, yukarda belirtildiği gibi, Phokeia'da dokumacılık bilinmez ve halk, soğuktan korunmak için, henüz işlemesini bilmedikleri ham deriyi elbise olarak kullanır. Tüylü kısmı dışa gelecek şekilde, bu vahşi hayvan postları ile bürünürler. Bu yüzden Yunancada *"pis kokan"* anlamındaki *"ozoles"* adını almışlardır. Belki pis kokmasının nedeni, deriler daha tam kurumadan ve tabaklanmadan, yaş halde iken, bedenlerine sarılmış olmasıydı. Böylece antik literatüde, ilkel biçimde post elbise giyenlere de *"pis kokan* yani *ozoles Lokrisliler* deniliyordu.

Bütün bu kullanılan postlar, Yunanistan'da ilk zamanlar tabaklanmadan, zamanla deri teknolojisinin gelişmesi ile, işlenerek giyiliyodu. Ancak özenle tabaklanmış ve boyanmış derilerin Khios ve Asia Minor'dan getirtildiği bilinir. Bundan başka Sarmatia ve Afrika da'ki Libya'dan (Kyrenaika) da vahşi hayvan postları ithal ediliyordu. Yunanistan, uzak ülkelerdeki kolonilerden deri sağladığına göre, Karadeniz'in ötesinden, Boğazlar yoluyla getirilmiş olmalıdır[121]. Böylece Anadolu, deri ticaretinin geçtiği yollar üzerinde bulunuyordu. Diğer taraftan Yunanistan'da, özellikle Arkadia ve Beotia bölgesinde, Pausanias'ın ilk örneklerini belirttiği gibi, Pers savaşçılarınınkine benzeyen, savaşta giyilen deri ceketler yapıldığını biliyoruz. Bunlar, metal zırh altına giyilen, bir çeşit astar durumunda idi[122]. Pausanias M.S.II. yüzyılda bu bilgiyi verirken, erken dönemlerden söz etmiş olmalıdır. Çünkü II. yüzyılda derilerin iyice işlendiklerine kuşku yoktur.

İlk zamanlarda giyilen postlar, sonradan ise işlenmiş deriden yapılmış ceket ve diğer elbiseler, Yunan sanatında tasvir edilmişledi. Özellikle Klâsik devirdeki sanat eseleri üzerinde, tanrı ve kahramanların bu post ve elbiselerle tasvir edildiklerini görüyoruz. Herakles ve Dionyzos'un bu tarz tasvirleri bulunmaktadır. Herakles genellikle atribüsü olan arslan postu ile Dionyzos da geyik yavrusu derisi giymiş olarak görülür.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

M.Ö.VI. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenen ve "*François vazosu*" adıyla bilinen volütlü kraterin üzerinde, ressam Kritias'ın tasvir ettiği mitolojik sahneler yer alır. Buradaki Hermes'in üzerindeki hayvan postu, göğüs ve sırt üzerinde agrafla tutturulmuş, postun ön ayakları omuzlar üzerinde çapraz yapılmış, arka ayaklar ise kalçalar boyunca uzatılmıştır[123] (Res.62)

Antik yazarlar, post ve derilerden yapılan çeşitli elbiselere farklı adlar vermişlerdi. Özellikle Pollux bunların çeşitlerinden sözetmiştir (Pollux, VII, 68-70). Yapılmış oldukları deri işlensin veya işlenmesin, bunlar "*mantolar*" *(skutinai, esthetes)* adı altında toplanmıştır[124]. Ayrıca *dipâthera, orsisyra, arnakis, spolas, sisyra, katanake, baite, kossumbe* gibi türleri vardı. Hayvan derilerinden yapılan bu mantolar *hilaina*'nın üzerine giyiliyor ve agrafla göğüste tutturuluyordu.

D i p h t h e r a keçi derisinden yapılmış ve yaygın olarak kullanılan kapişonlu bir tunik biçiminde idi. Bunu kırsal kesim halkı, çobanlar, köleler ve Sparta helotları giyerdi[125] (Res.63)

Aristophanes'in *Bulutlar* adlı eserinde Strepsiades, doğan çocuğuna ad konulmasını anlatırken, bu tipte olan keçi postundan yapılmış bir tunikten sözetmiştir[126]:

"Stepsiades....." Büyüyüp de Magakles gibi bir erguvan elbise giyinmiş, beldeye arabanı sürdüğün za- man...." diyordu. Ben de çocuğa "Baban gibi sırtında bir keçi postu ile, keçilerini Phelleus dağından indirdiğin zaman....." diyordum.

Aristophanes'in çeşitli eserlerinde bu tuniklerden söz edilir. Birinde, Praksagora ile konuşan ikinci kadın şöyle söyler[127]:

"Evet, kurtarıcı Zeus adına, herkeste görülenleri bir tunik giymiş olmalı idi....." Diğer bir yerde gene bu tunikten söz edilir[128]:

"Bu ikisi, keçi derilerini ve onla için satın aldıkları tunikleri ve köpek derisinden başlıkları, ve kışın soğuğundan her fırsatta ayaklarını korumak için itina ettiklerini hatırlamaksızın, eski ustalarının gücünü sürdürüyorlar"

Platon da Sokrates'i konuşturarak bu tunikten söz etmiştir[129]:

"Ama belki de bu ülkelerden uzaklaşıp, Kriton'un konuklarının ülkesine, Thessalia'ya gidersin. En büyük düzensizlik ve başıbozukluğu, deri bir giysiye yada kaçak kölelerin giydiği buna benzer başka bir kılığa bürü-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nüp, dış görünüşünü bütünüyle değiştirerek, buradan nasıl kaçtığını dinlemekten hoşlanırlar belki"

Athenaeus da bu deri elbiseden şöyle sözeder[130]:

".....onlardan herbiri köpek derisinden bir başlık ve deri bir ceket giymeğe zorunlu idi..."

Eski Yunan tiyatrosundaki köle ve kırsal kesim halkını temsil eden oyuncuların, *diphthera* giydiklerini ve böylece onların gerçek kıyafetleri ile göründüklerini biliyoruz. Varro'nun anlattığına göre bunlar keçi derilerinden yapılmıştı[131]:

"Eski Yunanlılar arasında, trajedilerde yaşlı adamların keçi derisinden yapılmış ve *diphtherae* adını alan ceketler giymesi, komedilerde ise kırsal işlerde çalışanların. Caecilius'un Hypobolimaeus'u ve Terentius'un *Heautontimorumenos*'undaki yaşlıları gibi bunu giymesi adetti".

Ayrıca Laresler'in özel elbiseleri olan *diphthera* köpek derisinden yapılmıştı. (Plutarkhos, *Quaest.rom.* 51). Louvre Müzesindeki Laresler'e ve Aristeas'a ait bronz heykellerde bu elbiseler görülebilir[132].

Bi diğer deri elbise çeşidi s i s y r a'dır Keçi veya koyun derisinden yapılmış, geceleyin giyilen kollu elbise olarak tarif edilir[133]. Bu kıyafetten bazı kaynaklar söz etmiştir. Örneğin Heredotos, Kserkses'in ordusunun sayımından söz ederken, Kaspien'liler ve Paktya'lıların bu elbiseleri giydiklerini belirtmekle, *sisyra*'nın yabancılardan alınmış olduğunu açıklamıştır (VII, 67). Eski Yunanlılar bu kıyafeti, Romalılar'dan önce biliyor ve giyiyorlardı. Ancak özellikle köleler ve köylüler giyerdi.

Eski Yunanlılar bu elbiseyi İskit yöresinden veya Gallialılar'dan almış olsalar dahi, kendileri de giymişlerdi. Aristophanes'in Kuşlar adlı eserinde, hüthüt kuşu ile konuşan Evelpides şöyle söyler[134]:

"Sonra post değiştirdin, kuş oldun,
Ovalar denizler üstünde dolandın,
İnsan ne düşünür, kuş ne düşünür bilirsin"

Aristophanes, bir başka eserinde, Dionysos ile Aeskylos'un konuşması esnasında, bu kollu elbiseden, *sisyra*'dan söz eder. Aeskylos şöyle demektedir[135]:

"Öyleyse, kendisine ne yün bir manto ne de deri elbise gerekli olmayan bir şehir nasıl kurulur" Aristophanes'in bir başka eserinde aynı elbise

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

şöyle geçmektedir[136]:

"Evet, ben onu besleyeceğim ve bir yaşlıya gerekli olanları sağlayacağım: lezzetli bir bulgur, yumuşak bir manto, iyi bir kürk v.s....."

Yunanlıların kullandığı bu elbisenin, kölelerin dışında kibar kişilerce giyildiği ve bunların, kürklerle süslü lüks bir elbise olduğu söylenebilir (*Cod.Theod.* XIV, 10, 4) Yukardaki metinlerde *sisyra* söz konusu edilmiştir.

Bir başka deri elbise türü ise, koyun derisinden yapılmış, gösterişli bir elbise olan *katonake* idi. Bunu giyen kölelere, Sikyon'da "*katonakephoroi*" deniyordu. Bu elbiseden gene antik kaynaklarda sözedilmiştir. Aristophanes'in Lysistrata adlı eserinde, Lysistra'nın konuşmasında ondan sözedilir[137]:

"Ya siz Atinalılar, size hatır mı edeceğim sanıyorsunuz? Hippias'ın boyunduruğu altında inleken, Spartalılar gelip tek başlarına silah arkadaşlığı etmediler mi sizinle? Onlar olmadı mı özgürlüğünüzü kurtarıp, sizi alnı açık gezdiren ?..... Birbirinize böyle yardımlar etmişken, ne diye dövüşüyorsunuz? söyleyin, nedir bu öfke, bu kin? Anlaşmak, barışmak için elinizi kolunuzu bağlayan nedir? Bu köle ceketi yerine, halkınıza yün mantoyu geri aldırdılar"

Deri elbiselerden biri de *spolas* adıyla bilinen, köle ve askerlerin giydikleri elbise idi. Antik kaynaklarda *spolas*'a ilişkin bilgiler geçmektedir[138]

Ksenophon, Kyros'un kardeşi Artakserkses'e karşı giriştiği savaşa katıldıktan sonra, Kyros'un ölümü üzerine, askerleri Anadolu üzerinden Yunanistan'a geri getirirken, geçen olaylara ilişkin bilgi verir. Bu arada askerlerin giydiği kıyafetler arasında *spolas* da geçer:

"O gece yaklaşık olarak iki yüz kişilik bir sapancı birliği kuruldu; ertesi gün incelenerek elli kadar at ve asker seçildi. Bu askerlere manda derileri ve zırhlar dağıtıldı ve başlarına komutan olarak Atina'lı Polystratos oğlu Lykios getirildi"

Bir başka yerde aynı kıyafetten söz edilir[139]:

"Bu sırada, kalkanını ve manda derisi zırhını delip böğrüne saplanan bir okla, yiğit bir asker olan Lakonia'lı Kleonymos ve başı ortadan ikiye yarılan Arkadia'lı Basias kaybedildi"

Ksenophon'da *spolas*, manda deisinden yapılmış bir elbise olarak geçer. Ancak bunun, zırhın altına giyilen bir kıyafet olduğunu söyleyebiliriz. Zaten manda derisinden yapılması da zırh gibi, sert bir ceketin altına giyildiğine işaret etmektedir.

Aristophanes'in *Kuşlar* adlı eserinde, şair ile Pisthetairos arasında geçen konuşmada bu kıyafetten söz edilmiştir[140]:

Pisthetairos
"Bu tanrının belâsı ozan rahat vermiyecek bize
Sadakasını verip defetmezsek. Hey, kurban kasabı,
Senin hem hırkan var hem gocuğun,
Ver şuna gocuğunu da kurtulalım."
Ozan:
"Göçebe İskitler arasında Dolaşır serseri serseri
Sırtında giyeceği olmayan."
"Anlaşıldı, bir de hırka istiyor"
"Hadi hırkanı da ver,
Ozanlara yardım etmek sevaptır."
"Al şunu da çek arabanı"

Sicilyalılar'ın kullandıkları bir diğer elbise türü ise *b a i t e* idi. Çobanların giydikleri manto olarak tarif edilmiştir. Bundan başka, gene çobanlar ile çiftçilerin giydikleri bir etek olarak da belirtilmiştir[141].

Theokritos'un çoban şiirlerinde bu kıyafetten söz edilir[142]:

"Üzerindeki postu çıkarmak, gidip balıkçı
Olpis'in palamutları gözetlediği yerden kendimi
dalgaların içine atmak istiyorum. Ölürsem de
..... iyi ya, istediğin olur!"

Gene Theokritos'un mısralarında bu elbise geçmektedir[143]:

Komatas-"Aman keçilerim, şu gördüğünüz çobandan sakının,
şu Lakon denilen (Sybaris'li) herifler. Dün benim postumu çaldı"
Lakon-"Lykon'un bana vediği syrinks'ti o, be hür adam!
Ama Lakon senin hangi postunu almış da gitmiş?
Söyle Komatas. Benim bildiğim, senin efendin
Eumaras'ın bile üzerinde yatacak bir postu yoktu"

Komatas-"Hani Krokylos Nympha'lara keçiyi kurban ettiği
zaman bana alacak bir post vermişti: işte o,
alçak! Sen daha o zaman postuna göz dikmiş-
tin, için gidiyordu, şimdi nihayet beni soydun,
çırılçıplak bıraktın!"

Çobanların giydiği bir diğer manto ise *k o s s u m b e* olarak bilinir (Dio Chrysostomos, II, 382). *K o s s o s* da gene bi çoban mantosu idi. Lydia ve Thrakia'da Menadlar'ın giydiğine inanılan uzun tuniklere *b a s s a r a* ve *b a s s a r i s* deniyordu. Lydia tanrısı Bassareus'un kıyafetinden alındığına inanılması, özellikle Anadolu'da Lydia bölgesinde giyildiğine işaret etmektedir. Ayrıca bu tanrının hayvanı tilki olduğu için, bu tuniğin de ilk zamanlar tilki derisinden yapıldığı sanılmaktadır. Bundan başka, Bakkhalar'ın da tilki derisi giymeleri, bu adın, onlardan alınmış olabileceğini düşündürmüştür[144].

Diğer bir elbise çeşiti olarak *n e b r i s* bilinmektedir. *Bassaris* adı verilen Lydia elbisesinin üzerine bir hayvan derisi konulmuş ve süs olarak konulan bu deri, zamanla bir elbisenin adı olmuştur. Antik çağın sonuna kadar Dionyzos kültür mensupları tarafından giyilmiştir[145]. Başlangıçta *bassaris*'ten çıktığı düşüncesi doğru bile olsa, ondan bağımsız olarak, dinsel bir sembol olarak kabul edilmişti. Bu elbise geyik yavrusu derisinden yapılıyorsa da başka hayvanların derileri de bu iş için kullanılıyordu. Homeros'un Iliada adlı eserinde Paris, panter derisini *(pardalee)* omuzlarına atmıştır ve bu kıyafetle Menelaos ile karşılaşır[146].

"Çıktı tanrı yüzlü Aleksandros Troyalıların en önüne,
omuzlarında bir pars derisi, kıvrık yayı, kılıcı"

Bir başka yerde Menelaos, sırtına benekli bir panter derisi atmıştır[147].

"Benekli bir pars postuyla örttü geniş sırtını"

Hayvan derisinden yapılmış olan *nebris*'in kökeninin *bassaris*'e bağlı olduğunu, Ksenophon'un sözlerinden anlıyoruz. Ksenophon onu, Thraklar'ın giydiği uzun bir elbise olarak tarif etmiştir[148].

"Thrak'ların, başlarını ve kulaklarını neden tilki postlarıyla örttükleri; neden yalnız göğüslerini değil, baldırlarını da örten tunikler giydikleri ve atlıların neden kısa elbiseler yerine ayaklarına kadar inen uzun giyeceklere büründükleri anlaşılmıştır".

Kökü ne olursa olsun, Homeros döneminde çeşitli hayvanların derisinden yapılan *nebris*, Ksenophon'un zamanında tilki derisinden yapılmıştı. Onu çeşitli kırsal tanrılar giydiler. Dionyzos ve Pan, panter derisinden olanlarını giymişlerdi. Teke ve keçi derilerinden olanları *(aigis)* da giyildiği (Pollux IV, 14; Theodos, ***Hist, eccles.*** V, 21, 228). Vaşak ve tilki derisinden yapılanları da kullanıldı (Perseus I,101).

Görüldüğü gibi *nebris*, başta geyik yavrusu olmak üzere, hangi hayvanların derisi kullanılarak yapılırsa yapılsın, yukarda belirtildiği gibi, başta Dionyzos olmak üzere, çeşitli tanrı ve tanrıçalar tarafından giyilmişti. Artemis, Menadlar, Satyrler, Silenler, Bakkhalar bunların başlıcaları idi ve *nebris* de bir atribu haline gelmişti (Res. 64). Nympheler, Amazonlar ve Pan da onlar arasındadır. Artemis ve Menadlar ise dişi geyik ve diğer hayvanları sever veya parçalar durumunda tasvir edilmişlerdi. Kentaurosular genç hayvansal niteliklerini bu kıyafetle daha da belirginleştirmişlerdi. Çeşitli vazo resimlerinde bu elbisenin tasvirlerine rastlanır [149].

Derinin sadece basit olarak ateşle kurutulması ile işlem gören, tabaklanmayan büyük derilerden yapılmış bazı mantolar bilinmektedir. Bunlar *pursoleiphoi* ve *purolophoi* idi. Ayrıca *bursai paraptetheisai* ve *purodophoi* da onlar arasındadır.

Deri elbiseler arasında başka isimler de bilinmektedir. Bunlardan *sakkion, sagos, podeon* sayılabilir. *Phorine* nin domuz derisinden yapılmış bir elbise olduğu bilinmektedir. *Katonake* ise çocukların giydiği, koyun derisinden yapılmış ve bandlarla süslenmiş bir tunikti. Bunun, yukarda geçen *katonake* ile ilgili olup olmadığını bilmiyoruz. Ayrıca *endromis* ise atletlerin giydiği, özellikle spor yapıldıktan sonra sırta alınan kürklü uzun bir mantodur. Bundan başka *arnakidas* koyun derisinden yapılmış bir tozluk veya dolak olarak geç giyim eşyaları arasında yer alıyordu. Platon, ondan söz etmiştir[150]. Soğuk, buzlu havada yürürken giyildiğini anlatır.

3-Başlıklar

Eski Yunanlılar çeşitli malzemelerden [151] yapılmış, farklı biçimde başlıklar giymişlerdir. Bunları evde ve şehir içinde giymeseler bile, kırsal kesimde çalışmaları sırasında kullanılmışlardır. Bu başlıkları köylü, çoban, avcı, balıkçı, savaşan askerler ve kahramanlar ile gezginlerin başında görüyoruz. Önceleri sadece post ve derilerden yapılan ve çok basit

olan bu başlıklar, gittikçe gelişerek, savaşçıların madeni miğferlerine *(cassis)* veya farklı sınıftan insanların giydiği başlık ve şapkalara dönüşmüştür (Res. 65). Tasvirler üzerinde fötr ve yün gibi başın şeklini alan, diğer esnek malzemeden yapılmış olanlar ile deriden yapılanların benzer görünüme sahip olmaları, birbirinden ayırdedilmelerini güçleştirmiştir. Deri dışındaki malzemelerden yapılanların deri astarları da bizi ilgilendirmektedir. Örneğin hasırdan örülen *tholia* ve madeni miğferlerin pek çoğunun astarları deriden yapılmıştı. Ayrıca deri ve diğer malzemeden yapılan başlıkların bağlayıcı kayışları, gene deridendi.

Deriden yapılan k u n e e , en azından başlangıçta köpek *(kuon)* derisinden yapıldığı için bu adı almış olmalıdır. Romalılar'da *"galea"* adıyla kullanılmıştır[152].

Her ne kadar Homeros döneminde aristokların ve basit halkın evde, avda ve kült yaşamında şapka giydiklerine ilişkin açık bilgiler yoksa da[153] gene de bu şapkanın giyildiğini öğreniyoruz. Homeros döneminden itibaren, keçi, samur ve öküz derisinden yapılmış başlıklar için bu ad kullanılmıştı[154]. Gerçekten Homeros'da sansar derisinden yapılmış olduğu belirtilen, tolgalı bir savaş başlığının geçmesi, kelimenin, onunla olan ilişkisine işaret eder[155]:

"Dolon attı omuzlarına kıvrık yayını,
boz bir kurt postunu giydi üstüne,
başına sansar derisinden bir tolga koydu"

Homeros, Odysseus'un babasını bahçede çalışır tasvir ederken, bu kez onu, keçi derisinden yapılmış bir başlık *(aigeie kuneē)* ile anlatır[156]:

"Başında da soğuğa karşı keçi derisi bir takke"

Görüldüğü gibi, köpek, sansar ve keçi derisi kullanarak yapılan başlıklar dışında, daha sağlam olan boğa derisinden başlıklar da vardı. Bunun nedeni savaşta kullanılmış olması idi, başı sadece güneşten ve soğuktan koruması yetmiyordu. Artık şekli değişmiş, bazı gelişmeler sonucu sorguç ve tepeliği bulunan bir miğfer olmuştu.

Homeros, Diomedesi tasvir ederken, onun boğa derisinden başlık giydiğini söyler; ancak bunun tepelik ve sorguca henüz yoktur[157]:

"Boğa derisinden bir tolga geçirdi başına,
tepeliksiz, sorguçsuz bir başlıktı bu"

Homeros, Odysseus'un giydiği başlığı daha ayrıntılı olarak anlatır. Onun başlığı öküz derisindendir, gene tepelik ve sorgucu yoktu. İç kısmı kayışlarla gerilmiştir. Dış kısmında, başlığa daha korkunç bir hava vermek için, yaban domuzunun dişleri çepeçevre dizilmiştir. Deriden yapılmış ve keçe ile astarlanmıştır[158].

"Odysseus Öküz derisinden bir tolga geçirdi başına,
kayışlarla iyicene gerilmişti tolganın içi,
dışına bir yaban domuzunun ak dişleri
çepeçevre, sık sık, ustaca dizilmişti,
dibine de keçe döşenmişti."

Savaş başlık ve miğferleri sağlam öküz derisinden yapılıyor, ancak iç kısımları yumuşak ve sıcak tutan keçe ile astarlanıyordu. Bu deri miğferlerin kökeni Bestia'da Elea idi. Onlara sorguçların takılması ise Karialılar'ın icadıdır. (Heredotos, ***Historiae***, I, 171)[159].

Homeros döneminin başlığı, -savaşçılar kullandığı için belki miğfe de denilebilir- daha çok deriden yapılmıştı (Homeros, *Ilıada* X,258; 261). Ancak bu miğferden sözederken her zaman deriden olduğu vurgulanmaz. Bunun nedeni, bilinen bir şeyi tekrarlamamak olabilir. Başlığın tepelik kısmının da deriden yapıldığı anlaşılmaktadır[160].

"Böyle dedi, uzun gölgeli kargısını fırlatıp attı,
kargı gitti saplandı attığı yere,
gitti vurdu tolganın tepeliğini,
ama kargı değmedi güzel deriye,
temrenin uçu geri tepti,
korudu üç katlı, sorguçlu tolga
Phobot Apollon'un Hektor'a verdiği"

Homeros dönemi başlığının aşağı kısmı metal bir band *(stephane)* ile sınırlandırılmıştı. Bazan de bir kayış *(oheus, himas)*, bronza tutturulmuştu ve çenenin altında çenelik olarak kullanılıyordu. Başlığın üzerindeki yüksek tepeliğin üst kısmında ise bir sorguç ve burada at kılı vardı[161].

"Sevgili babasının görünüşü onu korkutmuştu,
ürkmüştü tunç tolgadan
tepesinden sallanan yeleden ürkmüştü"

Bu başlıklar boyanıyor, yaldızla ve boynuzlar ile süsleniyor, metal kabartmalarla bezeniyordu. Yüzde yaralanmalar olduğuna göre, bu miğfe-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rin siperi ve burunluğu yoktu. Mykon dönemi tasvirlerinde düğmeli başlıklar ile, bunların birbiri arasından geçen örgülü kayışları görülmektedir. Örneğin Mykenai mezarlarında bulunan fildişinden bir başta bunu görebiliyoruz[162]. Delos'dan bir savaşçının miğferi de aynı şekildedir[163].

Athena heykellerinde tanrıçanın başında köpek veya kurt postundan yapılmış bir miğfer vardır. Athena, Ares'e karşı savunmak için bunu giyer (Homeros, *Iliada* V, 845). Athena'nın giydiği bu başlığa Hades başlığı *(Aidos kunee)* denilmiştir. Hades'in onu, Kyklopslar'dan aldığına inanılır (Apollodoros I, 2,1). Ayrıca Athena'nın bu kurt başlığı ile paralar üzerinde ve diğer yerlerdeki tasvirlerine rastlıyoruz[164].

Diğer toplumlarda da deri başlıklar giyildiğini görüyoruz. Ksenophon, Mossynoik'lerin adetlerini anlatırken, onların, deriden sorguçlu başlıklar giydiklerini belirtir[165]:

"Başlarında Paphlagonia'lılarınki gibi, deriden yapılmış, ortasında bir sorgucu bulunan ve tıpkı üç kademeli bir tacı andıran miğferleri vardı".

Gerek Yunanlılar ve gerekse diğer kavimler, bu başlıkları uzun süre giymişlerdi. Başlangıçta çuval bezi, yün ve fötr gibi malzemelerin yanında deri de kullanarak yapılmışlardı. Önceleri başı soğuk ve güneşten korumak amacıyla giyilen bu başlıklar, belirtildiği gibi, hayvan post ve derilerinden yapılmış ve metal parçalar ile güçlendirilmişlerdi. Zamanla bu deri başlık, miğfer olarak kullanıldı ve bronzdan yapılmağa başlandı. Ancak deriden yapılanlar da tamamen ortadan kalkmadı. Bir Attik yazıtında bronzla süslü, öküz derisinden yapılmış kasklar geçmektedir (*Corp, Insc. Att.* II,720: *krune, omoboina kekalkomena*)

Attika vazolarında, siyah figürlü vazo tasvirlerinde, artık deriden miğferler yerine metal olanlar görülür. Ayrıca Athena başlıkları birbirine geçen kayışlarla yapılmıştır, yanak ve çene koruyucusu yoktur. Tolga tepeliği abartılmış bir ibik şeklindedir ve süslenmiş bir deri parçasıdır[166].

Kimmerler'in yaşadığı bölgede, Ak-Burun tümülüsünde bulunan bir Yunan miğferi altından yapılmıştı. Ancak onunda deriden bir astarı vardı[167].

Böylece başı koruyan hayvan postundan, deri, yün, fötr veya çuval bezi gibi diğer maddelere geçilmiş, sonunda madeni miğfer yapılmıştır. Başlık örtüsü ile başlayan miğfer şekilleri zamanla gelişmiş, madeni kısımlar ile donatılarak, başın çeşitli kısımlarını korumak üzere çeşitli adlar

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

almışlardır. Pollux'a göre (I, 135) başlık örtüsü, alınlık, burunluk, kulak kısmı, çenelik, yanaklık, yüzü koruyan kısım, tolga tepeliği ve sorguç (bazen deriden) gibi, ayrı parçalar bir başlığı oluşturmuştur. Ancak deri ile yapıldığı zamanlarda, genellikle, sadece başlık örtüsü vardı.

Başlıklarda derinin her zaman kullanıldığı kısım, özellikle çene kayışı veya çenelik denilen (*oheus, himas*) kısmıdır. Başlıktan ayrı olan bu kısım, Homeros dönemi başlıklarında dahi görülmektedir. Paris'in giydiği tolga, çenenin altından kayışlarla tutturuluyordu. Bu kayış toka ile bağlanıyordu.

Homeros bu çene kayışını şöyle anlatır[168]:

"Aleksandros'un tolgasında sık işlenmiş kayış
gerilince, battı toka çenesinin altına, incitti
narin boynunu, Zeus'un kızı Aphrodite, keskin gözleriy-
le görmeseydi onu, ölü sığır derisinden kayışı kesi-
vermişti, Sonsuz bir ün kazanacaktı Menelaos. Alexand-
ros'u yerlerde sürükleyecekti. Boş bir tolga kalmıştı
Menelaos'un kalın parmaklarında"

Bazı Eski Yunan paraları üzerinde Pallas Athena'nın Korinthos tarzındaki miğferinde üç agraf ile bağcık deliklerine rastlanır. Bunlardan üst bağ, sorgucu tesbite yarıyordu. Diğer ikisi ise savaşta, miğferin yüzün üzerine indiği durumda çene kayışının geçmesini sağlıyordu[169]. Aristophanes, çeneliği yanlış tutturan Atina'lı acemi bir süvari ile alay etmişti (Aristophanes, ***Ranae***, 1).

Bu miğferlerde derinin kesin olarak kullanıldığı bir başka kısım ise astardır. Metalden bir miğferin, yüzü tahriş etmemesi için, bazen astar olarak deri, bazen de sünger ve keçe kullanılmıştır. (Aristoteles, ***Hist. anim.*** V, 16). Bu derinin metale tespit edilmesi şekli, günümüze kalan madeni parçalar, özellikle burun ve yan parçaları üzerindeki tutturma delikleri sayesinde anlaşılmıştır. Ayrıca Sosias kupası üzerindeki Patroklos'un miğferi gibi, sadece deriden yapılmış olanları da vardı. Ancak yukarda belirtildiği gibi, daha çok başlıklar ve onların kılıfları ise deridendi. M.Ö.V. yüzyıldan itibaren, özellikle M.Ö.IV. yüzyıl sanatçıları, heykeltraşı eserleri ve paralar üzerinde, Athena'nın Korint tarzında deri kılıflı başlıklarını tasvir etmişlerdir. Korint kolonilerinde de Athena'nın başındaki miğferin deriden uzun bir enseliği vardır. Bu enselik tanrıça-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nın boynu ile metal başlık arasında yer alır ve başlığın devamı şeklindedir[170].

A l o p e k i s (Alopekec) tilki derisinden yapılmış ve Thrak savaşçılarının, şiddetli kış soğuğundan korunmak için giydikleri başlıktır. (Res.66) Eski Yunanlılar, ona bu adı vermişlerdir. Heredotos bu konuda bilgi vermektedir[171]:

"Thraklar savaşa tilki derisi başlıklarla gidiyorlardı; zırh gömleklerinin üzerine geniş alacalı pelerinler atmışlardı, ayaklarında ve dizlerinde geyik derisinden pabuçlar vardı".

Thraklar'ın M.Ö.V. yüzyılda ve muhtemelen daha sonra giydikleri bu başlıklar, basit bir miğfer şekline sahip olmalıdır. Tilkinin kuyruğu boynun arkasında bir tolga gibi dalgalanıyor, hayvanın iki arka ayağı ise, gerektiği zaman çenenin altında sanki bir çene kayışı gibi düğümleniyordu. Thrakia kahramanları olan Rhesos ve Orpheus, onu giymiş olarak tasvir edilmişlerdi. Ayrıca Panathenea süvarilerinde de aynı başlık şeklini görüyoruz[172]. Bu çeşit konuk başlık tasvirleri, Parthenon'un frizi üzerindeki süvarilerin başlıklarına benzer. Mykenai'daki bazı buluntular da bu başlıkları hatırlatır. Dikiş amacıyla delinmiş ve domuz dişleri ile süslenmişlerdi[173].

Bu keçi derisinden yapılmış başlıklardan Ksenophon da söz etmiştir. Thyn'ler ülkesindeki dondurucu soğuktan söz ederken, posttan yapılmış başlıklar giyildiğini anlatır[174]:

"Thrak'ların, başlarını ve kulaklarını neden tilki postlarıyla örttükleri, neden yalnız göğüslerini değil, baldırlarını da örten tunikler giydikleri ve atların, neden kısa elbiseler yerine ayaklarına kadar inen uzun giyecekler büründükleri anlaşılmıştı".

Thrakia icadı olduğu sanılan, tilki derisinden yapılmış bu başlıkların, Kserkses'in seferine katılan Bithynia'lı Thraklar tarafından Yunanistan'a getirildiği ileri sürülmüştür[175]. Buna göre Ksenophon'un yukarda sözünü ettiği, kulaklar dahil başı örten, tilki postundan yapılmış bu başlıklar, M.Ö.IV. yüzyılda savaşta giyiliyordu.

4- Eldivenler

Eldiven, *(heiris, heir)* kıyafetin bir parçası olarak kullanılmasa da, eli korumak amacıyla bazı özel işlerde giyiliyordu. Onun kullanıldığına ilişkin en eski bilgiye Homeros'un destanlarında rastlıyoruz. Odysseus, ba-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bası Laertis'in yanına geldiği zaman, babasının bahçedeki çalışma kıyafeti şöyle tasvir edilir[176]:

"Entarisi eski ve yamalı ve pimpisti,
yamalı sığır derileri bağlamıştı bacaklarına,
sıyrıklardan korunmak içindi, dizlik yerine,
ellerinde eldivenler vardı dikenler batmasın diye,
başında da soğuğa kaşı keçi derisi bir takke"

Yukarda kullanıldığı belirtilen eldiven, şık bir elbise ile kullanılan bir eldiven değildi. Eli, dikenlerden korumak için bahçede kullanılıyordu. Eustathius'a göre bunlar deriden yapılmış olmalıdır[177].

Herodotos ise, Sparta kralı Leotykhidos'un askerlerini Theselia'ya sefere götürdüğü zaman, bu kralın, büyük bir para karşılığında kendisini sattığını belirtir. Kralın, içi para dolu bir zırh eldiveni üzerinde otururken suçüstü yakalandığını söyler[178]. Bu eldivenin deriden yapılıp yapılmadığını bilmiyoruz. Ancak kralın, üzerine oturduğu eldiven, metal gibi sert bir maddeden yapılmış olamazdı; deri olabileceği düşünülebilir.

Eski Yunanlılar zamanında diğer halklar da eldiven kullanmış olmalı idiler. Ksenophon Persler'in kürk eldivenler giydiklerini anlatır[179].

5- Kemerler

Eski Yunanlılar değişik amaçlar için kemer kullanmışlardır. Bunları, atletlerin vücut ekzersizlerinde ve savaşta kullanarak bedenlerini sert darbelerden korumuşlardır. Bundan başka, elbisenin bir parçası olan ve onu tamamlayan kemerler de hem kumaş ve hem de deriden yapılmışlardı. Bunlar da bele veya göğüs altlarına takılıyordu. Ancak heykeller üzerindeki görüntülere bakarak, onların kumaş veya deriden yapıldığını anlamak zordur; esnek olan kumaş veya derinin görüntüsü benzer durumdadır. Deriden yapılanlarında üst kısımları madeni süsler ile bezenmiştir. Bu kemerlere değişik adlar verilmiştir. Bunlar arasında *mitra, zoster, zoma, zone, zonion, kestos* gibileri sayılabilir. Kemerler, kullanım yönünden aşağıda gruplandırılmışlardır; çünkü herbiri değişik amaçla kullanılmışlardı.

Bu kemerler içersinde *savaşçıların kemerleri*, karın kısmını korumak amacıyla elbisenin altına giyilen, geniş ve üst kısmı madeni süsler ile bezenmiş kemerlerdir[180]. Homeros'un destanlarında *mitre* adıyla geçen bu kemerlerden, özellikle Iliada'da sözedilir. Bunlar,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

üst kısmı madeni, alt kısmı ise deriden yapılmış, karınlık olarak kullanılan ve bu kısmı koruyan kemelerdi.

Homeros, Iliada'da üstü madeni, altı deriden yapılmış bu karınlık kemerlerinden şöyle söz eder[181]:

"Kuşakta, altın tokaların kavuştuğu yere itti oku Athene,
iki kat zırha değdi yakın ok,
çarptı sımsıkı kayışa, geçti oymalı kemeri,
deldi çok işlenmiş zırhı sonra,
deldi geçti son engeli de,
kargılara karşı etini koruyan karınlığı en son
Ok ete girdi sıyırdı bir parça"

Bir başka yerde gene üzeri süslü, karnı koruyan kemerden sözedilir[182]:

Sivri ok saplanmadı tam yerine, yandan geçti
Işıldayan kemere çarptı önce,
Sonra değdi altındaki kuşağa,
Sonra karınlığa, hani şu kuyumcuların işlediği.

Diğer bir yerde, kemer gene karın kısmını korur[183]:

"Çözdü ışıldayan kemeri, altından da kuşağı,
kuyumcuların işlediği karınlığı çözdü sonra"

Bu durumda silâh, üstteki madeni kısımları geçebilirse, alttaki deriden kemere geliyor ve onu deldiği zaman da vücuda girebiliyordu. İşte bu en alttaki kat, vücudu üstteki madeni kısmın acıtmaması için esnek bir deri veya kumaştan yapılmıştı. Bu deri kısma, üstteki madeni kısımlar perçinlenmiş olmalı idi.

Iliada'nın bir başka yerinde kemerlerin deri olduğu daha açık olarak anlaşılır[184]:

"bağladı ellerini arkadan sağlam kayışlarla,
bu kayışları onların yumuşak gömleklerinden çıkartmıştı"

Iliada'da anlatılan bu kemerin *(mitre)*, deriden bir alt kemer veya karınlık üzerine takılarak, karnı koruduğunu bir başka yerde görüyoruz. Diomedes'in tunç kargısı, böyle bir karınlığın yanına isabet etmiştir:

"Pallas Athene tutup yöneltti kargıyı

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tam Ares'in göbeği altına,
karınlığın bağlandığı yere tam;
vurdu onu, yaraladı karnından"

Savaşçıyı koruyan bu kemerlerden biri olan *zoster* de gene alt kısmı deridendi ve üst kısmı madeni plâkalarla süslenmişti. Bu geniş kemer bazan kırmızı renkli olurdu (***Iliada,*** VI, 219) ve bazan da beneklileri kullanılırdı (***Iliada,*** VII, 305). Derinin üzerindeki madeni kısmın gümüş süslemeli olduğunu gene Homeros anlatır[185].

"Iphidames zırhının altından, kuşağından vurdu onu,
bastırdı silâhını, güvendi ağı eline,
ama delemedi alacalı kemeri,
temren dayandı gümüşe, büküldü kurşun gibi."

Zoster, gene savaşçının kıyafeti ile ilgili olarak Heredotos'da geçer. Ancak burada, üzerine kılıcı takılan "*kılıç kayışı*" veya "*omuz kayışı*" olarak belirtilmektedir[186].

Bu *mitre* ve *zoster*'in kumaş veya deriden yapılmış olduğu anlaşılmaktadı. Örnekleri Girit, Troia, Kıbrıs, Mykenai heykelcikleri ile Vaphio kupalarındaki tasvirlerde görülür ise de [187] bunların, kumaş veya deriden yapıldığı açıklıkla söylenemez. Myken döneminde kullanılan örnekler, Arkaik devirde de devam eder. Delphi ve Olympia bronz heykelciklerinde örnekleri bulunmaktadır. Delphi örneklerinin birinde kemer öndedir, ortada kapanır, alt ve üstte kenarlar çıkıntılı olarak belirtilmiştir. Bu kısım, deri bir kemer üzerine oturtulan metal kısım olarak yorumlanmıştır. Diğer örneklerde de kalın kemerin katları görülebilir. Arkaik Apollon heykelleri ile Sikyonlular'ın hazine binası metoplarındaki Pollux'de aynı kemer tasvir edilmiştir[188] (Res. 67)

Belirtildiği gibi, bunlar, üst kısmı madeni süslü kemerlerin alt tabakalarıydı ve deri yanında kumaş veya diğer malzemelerle de yapılmış olabiliyordu. Bu nedenle de ayırdetmek güçtü. Özellikle Güney İtalya'daki mezarlarda bulunan eski Yunan eserlerinde gene onlara rastlanır. Bunlarda, kemeri önde tutturan ve aynı zamanda süsleyen agraflar *(ohses)* vardı[189]. Bu kemerlerin içinde *zoster*, özellikle erkeklerin kullandığı bir kemerdi[190]. Zona ise sadece basit bir kemer değildi, kısa bir önlük gibi idi ve karın ile karnın alt kısmını koruyordu[191].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Atletlerin vücut egzersizlerinde kullandıkları kemerler de bilinmektedir. Atletler, özellikle boksörler, boks yaparken bedenlerini korumak amacıyla gene kemer takıyorlardı (***Anth. pal.*** 15,44)[192].

Ayrıca *kadın kemerleri* bilinen örneklerdir. Homeros'un destanları, en eski yazılı kaynaklar olarak, kadınların kemer taktıklarını bize söylerse de bunların, bele sarılan kumaştan bir kuşak veya deriden bir kemer olup olmadığı açık değildir. Örneğin Odysseia'da Kalypso, gümüş renkli harmaninin üzerine altın bir kemer takar (***Odysseia***, 230-232). Kirke de kalçalarına altın bir kuşak sarar (***Odysseia***, X, 544). Bu kemerler deriden olup madeni, altın yaldızlı süsler ile bezenmiş olabilir veya tamamen madeni bir kemer de söz konusudur. Myken döneminde deriden veya süslemeli yün kumaştan kemerler takıldığını biliyoruz. Bunlar gevşek elbiseyi toparlamak için takılıyordu[193].

Daha sonraki devirlerde de kadınların kemer takması devam etti ve bazen bunlar göğüs altı bandları şeklindeydi. Robalı elbiselere benzeyen bu moda için daha çok kumaşı tercih ediliyordu. Ancak derinin de, onun yanında kullanıldığını düşünmek gerekir. Genellikle bu kemer bele takılıyor, tunik üzerine takılırsa, yürüyüşü kolaylaştırmak için tunigin kısaltılmasını sağlıyordu. Böylece kumaş, kemerin üzerine çekiliyor ve kumaş kıvrımları kemerin üzerinden düşüyordu. Amazon ve Aphrodit figürleri ile diğer kişilerin kıyafetlerinde bunlara rastlanır. Heykel ve vazo resimlerinde onlar görülebilir. Kalçalar üzerinde de ikinci bir kemer bulunabiliyordu. Kemerin sarkan uçları ve süslemeleri de farkedilmektedir[194].

B-Ev Eşyaları

Eski Yunanlılar hasır ve yün örtüler yanında, ilk zamanlar postları da, gerek evlerde ve gerekse ev dışında, özellikle kırsal yerlerde, istenildiği zaman yere serilip kaldırılabilen örtüler olarak kullandılar. Bunların üzerine oturdular, uzandılar ve yatıp uyudular. Ayrıca koltuk, kanepe, iskemle v.s. gibi çeşitli eşyaların üzerine sererek örtü olarak da kullandılar. Bundan başka, günümüzdeki deri kaplı mobilyalarda olduğu gibi, onları post ve derilerle kapladılar.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1-Yataklar

Derinin tüylü şekli olan postların, yatak olarak çok eski tarihlerde kullanılmağa başlandığına kuşku yoktur. En eski yazılı belgeler arasında, Homeros'un destanlarında, post şeklindeki hayvan derileri yatak olarak geçmektedir. Daha sonraki devirlerde, Roma'da göreceğimiz gibi, henüz yatakta yemek yenmez. Iliada'da anlatılan savaş tasvirlerinde, bu post yataklardan söz edildiği gibi, Odysseia destanında da, bu kahramanın evinde istenilen yere serilebilen bu çeşit post yataklar geçmektedir. Evin belirli kişileri ve itibarlı misafirleri için karyola ve sabit yataklar da bulunmuş olabilir. Ancak fakir veya itibarsız konuklar, bu gelişigüzel serilmiş postlar üzerinde ağırlanmış olmalıdır. Bu dönemde yataklar sadece postlar demek değildi.

Iliada'da Nestor, Diomedes'i uyandırmağa gider, Diomedes ise bir öküz postu üzerinde uyumaktadır[195].

"Bir yaban öküzünün postu serilmişti altına,
başının altına da güzel bir kilim serilmişti."

Odysseus ise çobanın yere serdiği gene hayvan postları üzerinde yatar[196]:

"Böyle dedi kalktı ve bir döşek yaptı ona,
koyun ve keçi derileri sererek ateşin yanıbaşına
Odysseus uzandı döşeğe, çoban da üstüne attı abayı"

Bu postları sedir üzerine serecek de yatak yapıyorlardı. Çoban Eumaios fakir kulubesinde, çalı çırpıdan yaptığı basit sedirin üzerine postları sererek, kendisine yatak yapmıştı[197].

"Tanrısal çoban böyle dedi, kulübesine götürdü onu,
İçeri alıp oturttu çalı çırpıdan sedire.
Onun döşeğiydi bu kocaman kaba sedir,
Ve bir yaban keçisinin sık tüylü postuyla örtülmüştü"

Odysseia'nın bir başka pasajında gene postlar üzerinde yatan Odysseus'dan söz edilir[198].

"O ara, tanrısal Odysseus ön odaya yatmağa gitmişti,
Taze yüzülmüş bir sığır derisi sermişti yere,
Üstüne de koyun pöstekileri yaymıştı, Akhalar'ın
Yattıktan sonra da Eurynome gelmiş kurban ettiği

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bir kaftanla örtmüş onu"

Odysseus kendi evinde tanınmadan kalır. Karısı Penelope onu tanımaz, ancak konuk eder. Yatak olarak öküz postlarını yere serer. Sabah olunca Odysseus bu öküz derisini kapıdan dışarıya atar, onun yerine salondaki tahtın üzerinde duran ve her zaman kullandıkları kuzu postunu koyar[199]:

"Üstündeki örtüyü, altındaki postları toparlayıp kaldırdı,
ve götürdü büyük sofada bir tahtın üstüne kodu,
Sığır postunu da aldı götürdü dışarıya"

Telemakhos ise, ninesi Eurykleia'ya, konuğun yani Odysseus'un ağırlanıp ağırlanmadığını sorunca, ninesi şu cevabı verir[200]:

"Uyumak istemedi yataklarda çarşaflar içinde,
Yattı uyudu koyun postlarıyla ön odada,
Ve taze yüzülmüş bir sığır derisiyle,
biz de üstüne bir kaftan örttük"

Iliada'da, Troialılara karşı savaşan Eurypylos yaralanır. Bu sırada Patroklos ona yardım eder ve yaralıyı, sığır derileri üzerine yatırır[201]. Burası bir ameliyat masası gibi, üzerinde cerrahi müdahale yapılan bir yataktır:

"Erlerin güdücüsünü çadırına götürdü
Uşak da sığır derileri serdi yere
Yatırıp bıçakla kesti kalçasından keskin oku,
akan kara kanı yıkadı ılık suyla"

Homeros döneminde, yukarıda belirtildiği gibi, tabaklanmamış deriler üzerinde fakirler yatıyordu. Çobanlar ve hayvan sahipleri, ölen hayvanlarının derilerini kabaca işliyorlardı. Tabaklık henüz meslek olarak gelişmediği için, söz konusu sığır derileri de kabaca tabaklanıyordu. Bu pek işlenmemiş öküz derilerine "*adepsetos boie*" denirdi. Sığır derileri dışında kabaca işlenmiş koyun ve keçi derileri de yatak veya onunla ilgili yerlerde kullanılıyordu. Boğa, arslan ve ayı derilerinin de gene bu işler için kullanılmış olduğu söylenebilir[202].

Bu post yataklar dışında özenle yapılmış karyolaların üzerine konulmuş yatakların da varlığından söz etmiştik. Homeros'un Odysseia adlı destanında Ithaka sarayında özenle yapılmış böyle bir karyola tasvir edilir. Bu karyola zeytin ağacından yapılmış ve ağaca açılan deliklere, sığır

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

derisinden parlak kırmızı kayışlar geçirilmiştir[203]

"Ve sonra burguyla deldim her yanını,
Süsledim altınla, gümüşle, fildişiyle,
Ve parlak kırmızı kayışlar gerdim üstüne sığır derisinden"

Bu kayışlar, sonyanın telleri gibi gergin duruyor ve üzerine yatak konuyor olmalı idi. Daha sonraki yüzyıllarda bu yatak gelişmiş olsa da, bazı yerlerinde gene deri kullanılmağa devam etti. Yastıklar *(proskephalaia)* keten ve yünlü kumaştan yapılabildiği gibi, deriden olanları da vardı (Pollux, X,40). Hatip Lykurgus böyle bir deri yastıkta yatmıştı. Platon, Prodikos'un postlara sarınarak yattığını belirtir (Protagoras 315i). Zamanla bu işler için daha çok kumaş tercih edilmiş olmalıdır. Ancak daha sonraları, Roma devrinde tahtırevan gibi taşınabilen yataklar yapılarak, üzerinde yaralılar, hastalar ve ölüler taşınmıştır. IV. yüzyılda ise lüks eşya haline gelmiş ve bunları kadınlar kullanmışlardır. Bunlar ağaçtan yapılıyor, kumaşla süsleniyorlardı. Üzerlerine deriden çatılar ve dam örtüleri konmuş olabilir[204].

Hayvan post ve derileri soğuk havalarda yorgan gibi de kullanılmıştı. Odysseia'da bu amaçla kullanılan postlardan sözedilir [205].

"Onun kendi elleriyle yaptığı sağlam döşeğini,
Yerleştirir yerine sağlam sedir, şilteyi de koy üstüne,
Koy keçeleri, postları, menevişli çarşafları"

İlk zamanlar kullanılan bu yorgan[206] yerini zamanla diğer malzemelere bırakmış olmalıdır.

2- Taht, Koltuk ve İskemleler

Eski Yunanlılar'ın taht, koltuk ve arkalıksız iskemle ile taburelerde deriyi örtü veya kaplama olarak kullandıkları bilinmektedir[207].

Aristophanes, post veya kürklü örtülere, tostoparlak sarılmış uyuyan genç bir adamdan söz eder[208]. Gene Aristophanes, yatağı veya yorganı olmayan bir kişinin, tabaklara başvurması gerektiğini ve onların hiç değilse kışın, tüylü üç tane postu sadaka olarak vereceklerini belirtir[209]. Diğer bir yerde gene temiz bir örtüden sözeder[210]. Aristophanes'in sözünü ettiği örtü *(sisyra)* kilim üzerine atılan, sedir örtüsü gibi kullanılan, üzerine oturulan veya yatılan bir örtü olmalıdır. Bunların üzerine uzanıldığı için yumuşak ve tüylü bir deri söz konusudur (Aristophanes,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Aves, 122, *Sisyra*).

Bu örtülerden biri de *stromata* idi. Aristophanes ondan da söz etmiştir[211].

M.Ö.VI. ve V. yüzyıl vazo resimlerinde, kolsuz ve arkalıksız tahtalarda bu örtüler görülür. Bunlar, ağaçtan yapılmış, değerli malzeme ile birlikte iyi bir biçimde dekore edilmiş, plâke eşyaladı. Üzerleri ise hayvan derileri ile kaplanmıştı. Bu tasvirlerin birinde Kroisos, bir tahtta oturmuş ve bir odun yığını üzerinde yanmaktadır[212]. Sosias vazosunda ise kutsal kişiler, vahşi hayvanların derileri ile kaplı koltuklada otururlar[213]. (Res.68)

3- Kapı Kayışları

Homeros metinlerine bakılırsa, deri kayışlar, kapıların açılıp kapanması için sürgü kayışı olarak da kullanılıyodu[214]:

"Sürgünün kayışı çekilince kapı kapandı
Telemakhos, ince yün örtüsü altında bütün gece
düşündü Athena'nın sahk verdiği yolculuğu"

C- Kaplar

Katı ve sıvı, çeşitli malzeme, eşya ve içecekleri taşımak için deriden yapılmış kaplar kullanılmıştı. Bazı işle için kumaş ve hasır kaplara göre deriden olanları tercih edilmiştir. Bu kaplar, torba, çanta, tulum gibi farklı gruplarda toplanabilir. Yunanca adları bazen aynen kalarak, bazen de Latince adlar alarak, Roma döneminde kullanılmağa devam edildiğini bildiğimiz bu kaplar, farklı şekillere sahipti. Bu şekillerin verilmesi için deriler dikiliyor, ağız kısımları büzülüyor ve kayışlar, bağlar aracılığı ile omuza, kemere asılıyorlardı. Bir veya birden çok iş için kullanılan bu kaplara, ençok kullanıldığı yerde yer verilmiştir. Bazı durumlarda ise deriden yapılmadığı halde deri kapları taklit eden örnekler bulunmaktadır. Bunların hepsi, deri ile ilgileri oranında ele alınacaktır. Çanta ve keseler ile torba ve çuvallar metinlede zaman zaman karıştırılmıştır. Bunlar için özellikle keçi derileri seçilmiştir.

1- Çanta ve Keseler

Bunlar adından da anlaşıldığı gibi, para ve diğer eşyaların konulması için kullanılmıştır; çeşitleri vardır.

F a s k a l o s küçük, deriden yapılmış, genellikle kemere asılarak ta-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

şınan ve içersine para konulan tulum şeklinde bir kesedir. Ancak, içine elbise ve diğer eşyaların konulduğu daha büyük boyda olanları da vardır 215.

Athenaeus'da parfüm konulan bir kap olarak geçmektedir[216]. Deriden bir kaba parfümün konulması uygun görünmüyor ise de, deri özel bir işlemden geçmiş olmalıdır.

Ancak daha yaygın olanı para kesesi olarak kullanılmasıdır. M.Ö.V. yüzyılda Aeschines'in dialoglarında, paranın, deri kılıflar içerisinde saklandığı ve bazılarının devlet tarafından mühürlendikleri belirtilmektedir[217].

Resimli vazolar üzerinde *faskolos*'un, tulum şeklinde bir seyahat çantası olarak tasvir edildiğini görüyoruz. Eski Yunanlılar onu, seyahat sembolü olarak benimsemişler ve yolcuların yanında göstermişlerdir[218]. Bunların daha büyük boyda yapılmış oldukları söylenebilir.

Kaynaklarda para kesesi olarak geçen *b a l a n t i o n* aynı amaçla kullanılan *marsipos*'a benzetilmiştir[219].

Aristophanes, "*Kuşlar*" adlı eserinde ondan para kesesi olarak sözeder[220].

"En iyi tarafı para mara yoktur bizde"

Aristophanes, onu gene mecazi anlamda kullanır[221] ve "en çok neyi yemekten hoşlanırsın?...parayı mı?" demekle para yemeyi belirtir ve burada bu para kesesinden sözeder.

Aristophanes, aynı keseye para konulduğunu vurgular[222].

"İşte bana doğru, içi para dolu keselerle gelen insanlar, elçiler" demektedir.

Aristophanes yankesici ve soyguncudardan söz ederken gene bu para kesesi geçmektedir[223].

"Euripides, buraya iner inmez, soyguncuların, yankesicilerin, ana baba katillerinin ve duvar delenlerin karşısında buldu kendini" Plutarkhos, bundan para kesesi olarak sözetmiştir[224].

Diğer taraftan büyük servet, para kesesinin sapına tutunmak isteyenler, kurnaz köleler ve şantajcılar için çok dikkat çekicidir"

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Simonides'de gene bu para kesesine rastlıyoruz[225].

"Tüccar ve kaptan, onların keselerinin, kemerlerin ve tokaların neresinde olduğunu bilirler"

Bütün bu örneklerde *balantion*'u para kesesi olarak görüyoruz. Aynı şekilde Platon, *"Devlet"* adlı eserinde onu, para kesesi olaak belirtmiş ve yankesicilerin bu keseyi çalmalarından söz etmiştir[226].

"Fakat siz muhtemelen, onların keseleri aldığını söylediğimi, farzediyorsunuz".

Eski Yunanlılar'da *balantion*, deriden yapılmış küçük bir torba idi ve üst kısmındaki boşluktan geçirilen bir kordon veya bir dil *(pous)* aracılığı ile sıkıştırılıyordu. Onu açmak veya çözmek için, kenarları açılarak kordon gevşetilebilirdi. (Pollux X, 151-152) Kapandıktan sonra kemere asılarak taşınır ve dikkatsiz davranıldığında, yankesiciler için cazip hale gelirdi. Yankesiciler özellikle pazar, hamam gibi, halkın kalabalık olduğu yerlerde daha kolaylıkla bu keseleri çalabiliyorlardı.

Bazı keseler ise meşe palamutu ve kulakçıklar ile süslenmişti. Çok zarif olan keseler özellikle hanımlar tarafından kullanılmış olmalıdır. Kenarları çok süslü olan keseler ise tasvirlerde güçlükle ayırdedilebilmektedir. Çeşitli anıtlar ve vazolar üzerinde kese örnekleri görülür[227].

2-Torba ve Çuvallar

Değişik türde eşyaları koymak için, ayrı adlar taşıyan torba ve çuvallar bilinmektedir. Bunlardan, kumaş ve keçi kılı gibi malzemeden yapılanlar yanında, deriden yapılmış olanlar da sayıca çoktur. Bu torbaların içinde *sakkos, sakkion, saktas, marsippos, thulakos, korukos ve diphthera*, bilinen örneklerdir. Spor yapan kişiler bunları hamam ve gymnasiumlara götürüyor ve orada soyununca çamaşırlarını koyuyorlardı. Ayrıca alış verişe giden köylüler bu torbaları taşıdıkları gibi, evlerde çeşitli eşyalar da koyuyolardı. Günlük işlerde her çeşit eşya, bunlarla taşınırdı.

Bu torba çeşitlerinden biri olan *t h u l a k o s*'a kaynaklarda rastlıyoruz.

Heredotos, *thulakos*'dan çuval olarak sözetmekte ve içine tahıl ve un konulduğunu belirtmektedir[228].

"Polykrates'in sürmüş olduğu Samoslular Sparta'ya varınca kent büyüklerinin huzuruna çıkmışlar, dileklerini kabul ettirebilmek için uzun

söylevler çekmeğe koyulmuşlardı. İlk gün, kentin büyükleri cevap olarak, başka ne söylediklerini unutmuş olduklarını, sonundan da birşey anlamadıklarını bildirirler. Sonra bir kez daha huzura çıktılar. Ellerinde bir çuval vardı, sadece "çuval, arpa unu bekliyor" dediler. "Çuval" demenin gereği olmadığının cevabını aldılar; ama kendilerine yardım etmeğe karar verildi"

Thulakos, Aristophanes'de de un torbası veya çuvalı olarak geçmektedir[229].

"Haydi birlikte, ayrım yapmadan hep birlikte dansedin, zıplayıp hoplayın ve korolar kurun. Çünkü evinize geri döndüğünüzde biri, torbada hiç un kalmadığını size söyleyecek"

Ayrıca içi temizlenmiş deriye de *thulakos* dendiğine (Aristophanes, ***Equit***, 370) göre, M.Ö.V. yüzyılda kullanılan bu torbaların, deriden yapıldığı daha çok kesinlik kazanmaktadır.

Ksenophon ise askerlerin erzak ve mermi taşımak için deri torbalar kullandıklarını anlatmaktadır[230]:

"Yüzbaşılar buyruklarını yerine getirirlerken tüm hafif piyadelere ellerini ilk işaretle fırlatmak üzere mızraklarının kayısından ayırmadan ilerlemelerini, okçulara ilk işaetle ok yağdırmaları gerektiği için yaylarını hazır tutmalarını, sapancılara da torbalarına toz doldurmalarını buyurdu".

Deri tobaların bir diğeri *m a r s i p o s* idi[231]. Bu toba da hem erzak torbası olarak kullanılıyor ve hem de spor yapanlar, soyunmaları halinde elbiselerini buna koyuyorlardı. Kaynaklarda bu torbalara rastlanır. Örneğin Ksenophon, ondan giyecek torbası olarak sözeder[232]:

"Gençler, ateş yakmak için kuru dal toplarken, übür kıyıdaki ırmağa kadar inen kayalarda yaşlı bir adam, bir kadın ve genç kızların, içi oyuk bir kayaya giyecek torbasına benzer şeyler koyduklarını, gördüklerini anlattılar".

P e r a ise avcıların ve balıkçıların torbası veya çantası olarak bilinir. Asker ve avcılar onu sırt çantası olarak kullanmışlardır. Avadanlık çantası veya torbası olarak kaynaklarda rastlanır ve daha sonraki devirlerde de kullanılmıştır. Deriden yapılmış bir kayışla *(perodetos himas)* omuza asılıyordu[233].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Homeros'ta omuza atılan bir heybe gibi tasvir edilir ve omuza iplerle asılarak kullanıldığı anlaşılır. Odysseus, bu torbayı dilenci gibi kullanmaktadır[234].

"Eline bir değnek verdi, bir de heybe,
omuzuna bir iple astığı bir heybeydi bu, delik deşik"

bir diğer yerde aynı şekilde, dilenci kıyafeti gibi delik deşik yırtık bir heybedir[235]:

"Böyle dedi ve pis bir heybeyi attı omuzlarına,
bir paçavraydı bu, iple bağlı, delik deşik."

Aynı tip torba, gene heybe gibi kullanılır ve içine yiyecek malzemesi doldurulur[236]:

"ekmek ve etle doldurdular heybesini Odysseus'un,
Odysseus, Akhalar'ın verdiği armağanların
tadına bakmağa giderken eşiğe doğru"
"Sonra gitti orada eşiğe oturdu,
Dolu heybeyi yere koyup seslendi taliplere, dedi ki"

Böylece *pera*'nın tarihi oldukça eskidir. Homeros'un destanlarında kullanıldığı belirtilen bu torbanın, deriden yapıldığına ilişkin bilgiler açık değildir. Ancak M.Ö.V. yüzyılda kullanıldığını, Homeros'dan başka Aristophanes'den de öğreniyoruz. Aristophanes'de onu, pasaklı biri taşımakta ve içerisine yiyecek koymaktadır[237]:

"Tamamen bir pas içinde, bir heybe ve çiğ ile nemlenmiş yabani sebzeleri taşıyan, sarhoşluğuna karşın, koyunlarını güden ve biraz mutluluk içinde uyuyan, seninle, Kyklop'la, şaşırmış olarak, ağlayıp sızlayarak, biz kendi yönümüzden Threltanela'yı arıyacağız". Atheneus'da pea, ekmek torbası olaak geçer[238]. 'Sosicrates'in *Successiones* adlı eserinde söylediği gibi, Kynik Crates, Phalerium'lu Demetrius'u cezalandırdı. Çünkü ona ekmek torbası ile birlikte bir şişe şarap gönderdi".

Apollodoros da onu yiyecek torbası olarak belirtmiştir[239]: "Av konusunda bir yarışma vardı; Peleus, kendisine düşen hayvanların dillerini alarak torbaya koydu..."

Lukianos, *Timon* adlı eserinde onu, eşyaların kullanıldığı bir torba olarak belirtir[240].

"Thrasycles, iyi dedi! Fakat torbayı doldurmak yerine, kendi seçtiğim

TÜRK TARİH KURUMU YAYINEVİ

büyük parçalarla kafanızı doldurmama lütfen izin verin"

Diogenes Laertius da bu torbadan sözetmiştir[241]:

Ve o ilk idi, Diocles, mantoyu astarlayacağını ve bir elbise parçasından mutlu olacağını ve uzun bir sopa ile bir torba alacağını söyledi"

Kırsal kesimde yaşayan halk, çobanlar, dilenciler bu çantaya ekmek, erzak ve hatta ayakkabılarını dahi koyarlardı. Bu nedenle heybe şeklinde, hayvanın üzerinde veya omuzda taşınan bir torba olarak düşünülmüş olmalıdır.

Saint Petersburg'daki bir heykelde, tasvir edilen kişinin torbasının üzerinde iki horoz görülmektedir. Yanında kinik filozofların sembolü olan bir sopa bulunuyordu. Homeros'un destanında Odysseus'un fakir kılığına girmek için taşınmış olduğu gibi, genelde bu torba yoksullar tarafından taşınıyor olmalıydı[242].

Askopera, tuluma benzeyen bir torba olarak tarif edilir. (Pollux X, 18; 160) ve deriden yapılmış olmalıdır[243].

Peridion ise atlı bir yolcunun arkasından hizmetçilerin taşıdığı bir eşya torbası idi (Pollux.X, 172).

Aristophanes onu, içinde para taşınan torba olarak tarif etmiştir[244]:

"Ve sen, refah içindesin. Bununla beraber, daha geçenlerde küçük bir torbadan çıkartarak, sana bir Mysia telephosu vermek için sızlanıyordun"

Korykos, diğer torbalarda olduğu gibi para veya eşya koymak için değil, tamamen farklı bir kullanıma sahiptir. Boksörlerin yumruklarını güçlendirmek amacıyla, içini çeşitli taneler, kum veya unla doldurarak, çalıştıkları deri torba olarak bilinmektedir. Ağaç gibi bir yere asılmak suretiyle, vuruldukça hareket etmesi sağlanıyordu. Daha küçük olanları ise göğüslük olarak kullanılıyordu. Ancak *korukos*'dan, diğer torbalar gibi, efebosların ve atletlerin elbise ve erzaklarının ve diğer spor malzemelerinin konulduğu bir torba olarak da yararlanılıyordu[245]. Tümüyle sportif çalışmalar için kullanıldığı söylenebilir.

Homeros, Odysseus'u uğurlayan Kalypso'nun, ona şarap dolu bir tulum yanında, meşin bir torbaya doldurulmuş kumanyayı da verdiğini anlatır[246]:

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Koymuştu kumanyayı bir meşin torbaya, her türlü yiyecek vermişti bol bol"

Burada *korukos* bir meşin torbadır ve yiyecek için kullanılır.

Athenaeus, onu içine ekmek konulan bir erzak torbası olarak belirtmiştir[247]:

"Zavallı bir Pythagorist, ekmeğini dere çukurunda yemeği ve ayrıca onun kırıntılarını da torbalarda toplamayı denedi"

Her ne kadar içine yiyecek konulsa da spor çalışmaları ve spor elbiselerinin konulması için daha çok kullanılan bu torbanın, palestra duvarlarında tasvirlerine rastlanır[248].

Vazolar üzerinde tasvir edilmiş daha pekçok süslü torba örnekleri vardır. Bunların bir tarafı açıktır, doldurulduktan sonra ağzı düğümlenir. Ayrıca gezginlerin ellerinde benzer torbalar görülür. Bunların dışında, kitap taşımak için de torbala vardı[249]. Bütün bu torbalar deriden yapılmış olmalıdır. Ancak her zaman bu konuda açık bilgilere rastlanmaz.

3- Tulumlar

Su ve şarap ile diğer sıvılar tulumlara konularak taşınıyordu. Homeros'un bunlardan söz etmesi, kullanımının oldukça eski olduğunu gösterir. Günümüzde olduğu gibi, hayvanın ayaklarını sımsıkı bağlamakla yapılıyorlardı. Tek tarafından, boynundan, istendiği zaman açılıp kapanabiliyordu. Homeros destanlarında bu tür sıvılar, keçi derisinden yapılmış tulumlara konulmuştu.

Homeros böyle bir tulumun şarapla dolu olduğunu ve bunun tanrılara armağan edildiğini anlatır[250]:

"Bu sunulan iki koyundu,
bir de keçi tulumu içinde
keyif verici şarap, toprağın ürünü"

Homeros'un Odysseia destanında su ve şarap tulumları ayrı ayrı geçer. Su tulumu daha büyüktür ve her an yanlarında taşınır. Uzun geziler sırasında en çok kullanılan eşyalardan biri olmalıdır. Odysseus, Kalypso'nun evinden ayrılırken, ondan bir şarap tulumu, bir büyük su tulumu ve diğer ihtiyaçlarını koymak için ağzı kapalı deri bir torba alır[251].

Gene yolculukta kullanılan bir başka şarap tulumundan sözedilir[252]:

"Bir de keçi tulumu vardı, şarap dolu"

Odysseia'da aynı amaçla bir şarap tulumu kullanılır[253]:

"Karaya çıktım ve buyurdum sevgili yoldaşlarıma,
siz dedim, durun geminin başında, bekleyin gemiyi,
ve seçtim en yiğitlerden on iki kişi,
dolu bir tulum şarapla koyuldum yola"

Aynı şekilde şarap tulumu yol için hazırlanır[254]:

"Büyük bir tulum doldurmuştum bu şaraptan
kumanyayı da koymuştum bir deri çantaya"

Daha sonra Heredotos, gene bu şarap tulumlarından sözeder. Kral Rhampsinitos'un başından geçen bir olayı anlatırken, şarap tulumlarından yararlanılarak yapılan hileli bir olayı şöyle anlatır[255]:

"Ana, elinde kalan oğlunu böyle sıkıştırıyordu, çocuk baktı ki, ne dese meram anlatamayacak, şöyle hileye başvurdu. Birkaç eşek aldı, semer vurdu, içleri şarap dolu tulumlar yükledi, sonra eşeklerini önü sıra güttü. Asılı ölüyü gözleyen nöbetçilerin yanına gelince, tulumlardan ikisini, üçünü, boğazlarına bağlı ipleri çözüp attı, şaraplar ortaya saçıldı".

Heredotos'un anlattığı tulumların boğazlarından bağlanarak açılıp kapandıkları anlaşılmaktadır. Onların eşeklere yüklenerek taşındıklarını görüyoruz.

Gene Heredotos, Mısır'ın, Persler'in eline geçmesinden sözederken, deve derisinden yapılmış tulumları anlatır. Bunlara su doldurulmuştur[256]:

"Arap, Kambyses'in adamlarıyla anlaştıktan sonra şöyle yaptı: Deve tulumlarına su doldurttu, toplayabildiği kadar deve getirtip tulumlar yükletti ve bu kervanı, Kambyses ordusunun geçeceği çöle gönderdi"

Euripides gene şarap tulumu olarak sözeder. Yaşlı adam, tulumun köşesini göstererek, şarap istediğini belirtir[257].

Homeros döneminden sonra, örneğin M.Ö.V. yüzyılda sıvılar için tulum kullanılmağa devam eder. Aristophanes, deniz yolculuğu sırasında geçen bir olayı tasvir ederken, bu tulumlardan sözeder. Orada burada tulumlar, kürek kayışları, küpler ile sarmısak, zeytin ve soğan satın alan kişilerin bulunduğunu anlatır[258]. Bu açıklamadan, pazarda alış veriş yapan

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kişilerin şarap, yağ v.s. gibi sıvıları tulumdan satın aldıkları anlaşılmaktadır. Diğer bir ifade ile bu sıvılar tulumların içinde pazara getirilerek satılıyor olmalıdır. Daha sonra M.Ö.IV. yüzyılda Aristoteles'in de, deri tulumların kullanıldığını belirtmesi, [259] onların kullanılmağa devam ettiğini göstermektedir. Aynı yüzyılda Ksenophon, Onbinler'in dönüşünü anlatırken, Neon komutasındaki askerlerin, Kalpe limanında açlıkla karşı karşıya kaldıklarını, erzak aradıklarını anlatır. Erzak bulmak için çuvallar ve içecek bir şeyler bulmak için de tulumlar alarak yola çıkarlar[260]:

"Yaklaşık olarak iki bin kişi, ellerinde sopalar, tulumla, çuvallar ve başka kaplarla ordugâhtan çıktılar"

Daha sonra Athenaeus'un, panter derisinden yapılmış ve yolun üzerindeki kalabalığa şarap dağıtabilecek ölçüde büyük bir tulumdan sözettiğini biliyoruz[261]. Tulumlar şarap konulmak amacıyla uzun süre kullanılmağa devam etmiş olmalıdır. Lukianos'un, deriden bir şarap tulumundan sözetmesi bunu kanıtlamaktadır[262].

Komedi yazarları da şarap tulumlarından söz etmiş ve *"şarap torbası"* deyimini, mecazi anlamda da kullanılmıştır (Alexis ap.Athen. XI 470 e; Antiphon XII, 552 f).

Bu tulumların iç kısımları, ısıyı uzun süre koruyabildiği için şarap, su ve benzeri sıvıların, uzun süre için, onların içinde taşındıklarına kuşku yoktur (Hippocrates, 387, 8). Derinin iç yüzeyine sürülen bir madde ile onun, günümüzdeki termoslar gibi ısıyı sabit tutmuş olduğu düşünülebilir. Onların bu özellikleri yanında, kokuyu da uzun süre saklamaları sağlamış olabilir. Çünkü bazı esasların dahi bu çeşit küçük tulumlara konmuş olabileceği konusunda bazı bilgilere sahibiz. Athenaeus, Syria'daki kralî bir şölene katılanlar arasında çelenkler dağıtılırken, bazı kişilerin, içinde Babil parfümü bulunan bazı küçük torbalarla geldiklerini söyler[263]. Sıvı konulduğu için tulum diyebileceğimiz bu kaplar, tulumun çok küçük örneği olmalıdır.

Bu küçük boyutta tulumların bazılarının adları bilinmektedir. Bunlardan *askidion* (Aristophanes, *Eccles.* 307) ve *askion* kaynaklarda geçmektedir. Plutarkhos, Artakserkses'den söz ederken, Kaunianlar'ın ülkesine gelindiğinde, alâlade bir deri tulum içinde kirli su bulunduğunu anlatır[264]. Diogenes Laertius da, Aristoteles'den söz ederken, tedavi amacıyla hastanın karnı üzerine, içinde sıcak yağ bulunan bir tulum konuldu-

gunu anlatır[265]. Bu da gene mide veya karın üzerine konabilen küçük bir *askion* idi. Onlardan başka *askos* veya *askoma* da küçük tulumlardı ve belki de hava ile şişiriliyorlardı.

Bütün bu kaynaklarda, özellikle şarap ve su gibi sıvılar için tulumun kullanıldığına ilişkin bilgiler var ise de, tulumların yapılış tarzı ayrıntılı olarak anlatılmamıştır. Günümüzde olduğu gibi teke derisinden yapılan tulumların, ölen hayvanın derisinin üfleyerek şişirilmesi ile yapıldığı bilinir. Boyun kısmından içe çekilir, bacaklar dizden kesilir ve açık olan uç kısımları *"askodetes"* denilen bir bağ ile bağlanır. Kenarları kumaşla çevrilmiş bir tıkaç yardımı ile boyun kısmı tıkanır (Herodotos, II, 121 d: boyun kısmı açık) Dikişsiz olan bu tulumlar boyun kısmından açılıp kapanarak içindeki sıvı dökülürdü. Dikişli olanlarında esnekliğinin sağlanması için ve dayanıklı olmaları amacıyla, uzun süre yıkama ve kurutma işlemleri yapılır ve ayrıca ziftle sıvanırdı[266].

Homeros devrinden itibaren eski Yunanlıların kullandığı belirlenen bu tulumlar, çeşitli sanat eserleri üzerinde tasvir edilmiştir. Bu tasvirlere bakarak, hangi hayvanların derilerinden yapıldıkları dahi anlaşılmaktadır. Çünkü hayvanın bacak, boyun ve kuyruk kısımları belirtilmiştir. Özellikle şarap tulumları resimli tasvirlerde konu edilmiştir. Bazı komedi aktörleri veya gülünç kişilere tulum verilirdi. Silenos kılığına girmiş aktörler, omuzlarında tulum taşır durumda tasvir edilmiştir. Bazen de dolu bir tulum üzerinde oturmuş sarhoş bir aktör tasvirine rastlanır. Bu çeşit tasvirlerde bazı mitolojik kişiler de görünmektedir. Örneğin Pan, Faunalar, Eroslar tulum taşır durumda tasvir edilmişlerdir[267].(Res.69)

Özellikle M.Ö.V. yüzyıldaki vazo tasvirlerinde tulumlar, Silenus ile birlikte sık sık görülür. Nola'da bulunan ve üzerinde ressam Epiktetos'un resimleri yer alan bir kylike üzerinde bu çeşit sarhoş Satyr ve tulum tasvirlerine rastlıyoruz[268]. Pekçok yerde tulum ile birlikte Satyr ve Silenos tasvirleri bulunmuştur. Bu tasvirlerde Silenos veya Satyr, tulumu tutar, onunla oynar, içindekini bir kaba boşaltır, içindekinden içer, diğer bir Satyre içirerek keyiflenir, ona sırtını dayar, üzerine oturur, yastık yapar ve uyur, kolunun altında veya omuzunun üzerinde taşır, bazan de iki omuz üzerinde yani boynunun arkasında, iki ucunu birer eli ile kavrayarak taşır. Bu taşıma bazen karyatit fonksiyonu yapar. Çeşmelerde dahi fıskiye, diz çökmüş dört silenin omuzları üzerinde durmaktadır. Şişirilmiş iri bir tulum üzerinde Silenos'u ata biner durumda görüyoruz. Bir Apulia kraterinde ise dört satyr, bir Menad'ın önünde yürür ve kayışları

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sarkan çok büyük bir tulumu taşırlar[269].

Mitolojik inançlara göre tulum belli bir değere sahipti. Eski Yunanlılar'ın inancına göre Aiolos adasının kralı Hippotes'in oğlu, rüzgârların düzenleyicisidir. Ona bu düzenlemeyi sağlayan bir tanrı olarak inanılır. Bu inanca göre rüzgârlar bir tutum içine kapatılmıştır ve ağzı açılınca serbest kalır ve fırtınalar başlar[270].

Homeros destanlarında bu mitolojik inançla ilgili olarak tulum geçmektedir. Homeros'un kahramanı Odysseus, Aiolus adasına gelmiştir. Bu ada dik kayalıklar ile çevrilidir. Odysseus yola çıkarken, öküz derisinden yapılmış bir tulumun içerisinde rüzgârlar ve Zephyros ona eşlik etmek üzere verilir[271].

"Yüzdü dokuz yaşında bir sığırın derisini, bir tulum yaptı,
bağladı tulumun içine azgın yellerin yollarını
çünkü Kronosoğlu yellerin yöneticisi yapmıştı onu,
dilediği yeli doldurur, dilediği yeli salarak
parlayan gümüş bir sicimle bağladı bu tulumu,
koca karınlı teknenin dibine, sımsıkı.
en ufak bir yel bile artık dışarı sızamadı".

Bu sığır derisinden tulumun ağzı bağlanmıştı. Ancak daha sonra tulum çözülünce rüzgârlar ortalığı karıştırdı. Tulumun ağzının bağlanıp çözüldüğü anlaşılmaktadır[272].

'Çözdüler tulumu, fırladı dışarı tekmil rüzgârlar,
kopan fırtına sürdü bizi açık denize,
'çok uzaklara sürdü baba toprağından'

Görüldüğü gibi, Odysseus'un arkadaşları kral Aiolos'un verdiği tulumu, altın ve gümüş bulmayı ümit ederek açınca, rüzgârlar etrafa dağılmıştı.

Tulum içinde verilen cezalar ile tulum üzerinde oynanan bazı oyunlar ise, aşağıda ceza ve oyunlar ile ilgili bölümlerde verilecektir.

D- Savaş Araçları

Eski Yunanlılar'ın savaş araçlarında, gerek giyim ve gerekse aletlerin bazı kısımlarında deri kullanılmıştı. Madenlerin daha az kullanıldığı ilk zamanlarda deriden ayakkabılar, zırhlar, miğferler, silâh kılıfları, kal-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANE

kanlar v.s. yapılıyordu. En azından madeni kısımların yanında, onlara astar v.s. olarak, madeni kısımlarla birlikte kullanılmışlardır. Özellikle Myken dönemi tasvirleri ve Homeros'un destanları, bizi bu konuda aydınlatmaktadır. Antik metinlerin de gösterdiği gibi, daha geç devirlerde, savaş araçları deri kısımları ile tamamlanıyordu. Hellenistik devirde, ordunun savaş ihtiyacını karşılamak için deri işçileri devamlı olarak ordunun hizmetinde tutuluyor ve devletçe destekleniyordu. Günümüzde daha sınırlı ölçüde de olsa deriden yararlanıldığına göre, ordunun ihtiyacı için derinin Eskiçağ boyunca kullanılmış olduğu söylenebilir. Ancak, ayakkabı gibi bazı savaş araçları, diğer konular arasında verilecektir.

Hayvan postları, Herakles figürlerinde olduğu gibi, savaşçıların sırtına da alınıyordu. Hayvanın postunda baş kısmı savaşçının başına gelecek şekilde konuyor, sırtta ise ayakları sarkıyordu[273].

1. Kalkanlar

Kalkan koruyucu bir savaş aracı olarak, hem hafif ve hem de ağır kuvvetlere, piyade ve süvariler tarafından kullanılmıştır. Özellikle göğsü koruyan kalkan, gene göğsü koruyan zırh ile karıştırılmıştır. Bunlardan biri *aspis podenekes* idi ve bir kayışla sol omuz ve boyun üzerine asılıyordu. Myken döneminde kullanılan, derin konkav, öküz derisinden yapılmış bu koruyucular, kenarları metal kaplı ve ayrıca metal süslerle donatılmıştı. Savunma için kullanıldığını belirttiğimiz bu kalkan bazen de bir savunma silâhı olarak kullanılarak, öldürücü darbeler indiriyordu. Örneğin kalkanın tunç kısmı ile yapılan darbeler Homeros'da yaralayıcı bir silâh olarak Troialılar ile Akhalar tarafından kullanılmıştı (***Iliada*** V,452; XII,426-429.)

Myken döneminde *aspis* adıyla bilinen dairesel ve konkav şekilli kalkanlardan Homeros sözetmektedir[274]. Onun kahramanları tüm vücudu koruyan bu büyük kalkanları kullanırlar. Geç Bronz çağ ve Myken devrinin sonlarında görülen bu yuvarlak kalkanlar, çeşitli malzemelerden yapılıyordu. Üstüste konmuş metal çok zaman tunç levhalardan oluşuyor ve bu metal levhalar, ağaç veya gene metalden bir montür üzerine oturuyordu. Kenarlardaki çemberler kalkanı hem sağlamlaştırıyor ve hem de süslüyordu. Metalden yapılan bu geniş kısım zigzag motifleri ile ortada kesiliyordu. Agamemnon'un kalkanı tunçtan on çember ile çevrilmişti, kalaydan yirmi kadar bezeği vardı. Ortasındaki süs göktaşındandı ve en ortada Gorgo başı yer alıyordu (***Iliada***, XI, 30-40). (Res.70) Bazılarında,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

çevresinde on üç katlı parlak çember, gümüş kayışla bağlı idi, beş kattan oluşan kalkanın üstü bezenmişti (*Iliada*, XVIII, 477-485). Aeneas'ın kalkanı iki kat tunç, iki kat kalay ve bir altın olmak üzere beş kattan oluşuyordu, çemberi tanıştandı, üstünde ise ince sığır derisi vardı (*Iliada* XX,268). Akhilleus'un kalkanının özel metal katmanları daha fazla idi[275]. Bu kalkanların dıştaki madeni kısmı, içteki deri kısımlara altın tellerle bağlanmıştı. Ağır bir kalkanın savaşta taşınması zor olduğundan, madeni levhalar çekiçle iyice dövülerek inceltiliyordu. Böylece metal, deri ve tahta malzemelerinin birlikte kullanılması söz konusudur. Ön Asya, Orta Avrupa ve Ege'de I. bin yılda benzerleri kullanılıyordu[276]. Bu malzemeler, önemli kişilerin kalkanlarında altın gibi değerli maddelerden yapılan lamlar ile bezenmişti. Madeni levhaların üzerine öküz derisi geriliyordu ve bu, birkaç kat idi. Bazı kişilerin kalkanları iki kat, bazılarının ise yedi kat deri gerilerek yapılıyordu.

Ancak bunun ağır ham deri olması halinde, madeni kısımlar ile birlikte taşınmanın zor olacağı düşünülebilir. Kahramanların kalkanlarının merkezi kısmında altın veya genellikle deriden levhalar bulunurdu. Gerildiğini söylediğimiz öküz derileri, sorgun ağacından yapılmış, bir kafes üzerine gerilirdi. Agamemnon'un kalkanını tarif ederken belirtildiği gibi, konveks yüzeyin merkezinde ise *omphalos* denilen göbek kısmı veya çıkıntılı kısım yer alırdı; sayıları değişen bu kısım madeni idi. Öyleyse madeni kısımlar çekiçle dövülür, deriler bu kısma veya tahta üzerine gerilirdi. Derilerin birbirine tutturulması ise dikişle ve çivilerle yapılırdı. Önemli kişiler için altın çiviler kullanılırdı. Aşağıda örneklerle belirtileceği gibi, bu konuda destanlar bize bilgi verir.

Kalkanın iç kısmında ise onun elde tutulması için yapılmış tutamak kısmı yer alırdı. Kalkan ayrıca, sol omuzu örtecek şekilde boyna tutturulurdu. Bir omuz kayışı *(telamon)* ile taşınıyor, sırta asılıyor, aynı zamanda istenen tarafa çevrilebiliyordu. Bu durumda hareket serbestisine sahipti. Bu kayışlar halka veya kulplara geçiriliyordu. Tutamaklar kalkanın iç kısmında, kenarlarda birer tane idi. Kayış ve ipler, kalkanın çevresi boyunca dolanıyor veya bir taraftan diğerine düz olarak geçiyordu. Bundan başka, taşınması zor olan kalkanın daha kolaylıkla taşınabilmesi için metal veya deriden, dirseğe kadar, kolun içine sokulduğu bir kulp da bulunabilirdi. Bu, kenarlar arasında çaprazlama veya düz olarak yerleştirilmişti. Kalkanın alt kısmından sarkan ve bacakları koruyan dikdörtgen saçaklı süs ise, kalkanın yukarı kaldırıldığı zaman işe yarıyor-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

du. Bu kısım da deri veya kumaştan yapılmış, üst kısmı süslenmişti. Kalkanın üzerinde düşmanı korkutan Gorgo başı v.s. gibi resimler bulunurdu. Zamanla burada amblem ve inisialler görüldü. Tüm kısımlarını tanıdığımız bu kalkan, genellikle kumaştan yapılmış bir kılıf içine konarak duvara asılıyordu; böylece kullanılmadığı zaman korunuyordu[277]. Homeros ve Myken dönemindeki bu kalkan kayışları, halkalar, göbek kısmı v.s. zamanla gelişmiş olmalıdır.

Görüldüğü gibi deri, madeni kısımla sağlamlaştırılmış ve mızrak v.s. atılınca deri tabakalar delinse bile, madeni tabakalar ile durdurularak, vücuda girmesi önlenmiştir. Deri katlar, sayıca birden fazla olduğundan, kalkanın daha sağlam olması da sağlanmıştı. Bu deri katlar birbirine dikilerek tutturulmuştu. Ayrıca kalkanın kayışlarında, önlük gibi sarkan bacak koruyucu kısmında ve içteki dirsağe kadar kolun içine sokulduğu tutamaklarda derinin kullanıldığı görülür. Bu durumda eski Yunan kalkanlarında deri geniş ölçüde kullanılmış olmalı idi.

Yukarda belirtildiği gibi, Homeros'un destanlarından kalkanlar konusunda en eski bilgileri ediniyoruz. Kalkanların şekilleri ve çeşitli kısımlarına ilişkin bilgiler antik kaynaklarda bulunuyorsa da, özellikle derinin kullanıldığı ölçüde bizi ilgilendirmektedir.

Iliada'da Periphetes'in kalkanı ayaklarına kadar inen büyük bir kalkandır, bir çembere sahiptir (*Iliada*, XV, 645-647). En üstte özellikle kalın derili hayvanların dericleri gerilmiştir. Kalkanların yapıldığı bu deriye *laiseia* deniyordu. Atılan kargıların kalkanları güçlükle deldiğine bakarak, derinin kalınlığı anlaşılabilir. Boğa derisinden yapılmış, ayakları örtebilen büyük, yuvarlak Deiphobos'un kalkanı şu şekilde tarif edilir[278]:

"Priamosoğlu Deiphobos çalımla yürüdü,
Yusyuvarlak kalkanını önünde tutuyordu,
Çevik ayaklarını gizliyordu kalkanın altında.
Meriones, parlak kargısıyla nişan aldı ona,
Attı kargıyı, vurdu yusyuvarlak kalkanından,
Bu kalkan boğa derisinden yapılmıştı
Uzun kargı geçemedi kalkanı,
Çok önce kırılmıştı ucundan
Deiphobos da boğa derisinden kalkanını uzak tutmuştu"

Kalkanın alacalı olarak tarif edilmesi de, alacalı hayvan derisi ile kaplı olduğunu akla getirmektedir[279].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Böyle dedi, akıllı Odysseus da girdi barakasına,
alacalı kalkanını aldı, onlarla yola çıktı"

Ancak madeni kısmın üzerine yapılan kemerler de olabilir.

Bir başka yerde tosun derisinden yapılmış bir kalkan geçmektedi. Hektor kalkanını bu şekilde tarif eder[280].

"Tosun derisinden kalkanını sağa sola savurmayı,
Savaşta dayanıklı bir silâhtır bana o kalkan"

Odysseus da oğlu Telemakhos ile birlikte, karısının taliplerini yok etmeği planlarken, sığır derisinden yapılmış kalkanlardan sözetmektedir[281]:

"Bir de elle tutulacak sığır derisinden iki kalkan"

Troialılar ile Akhalar'ın döğüşleri anlatılırken gene sığır derisinden yapılmış kalkanlar geçmektedir[282].

"Sığır derisinden güzel çemberli kalkanlarını
paraladılar birbirlerinin göğüsleri üzerinde"

Bir başka yerde Glaukos ile Asteropaios, gene sığır derisinden kalkanlar taşırlar[283]:

"Sığır derisinden kalkanlarıyla dizildiler omuz omuza,
atıldılar Danaalar'ın üstüne, yana tutuşa"

Homeros devri yuvarlak kalkanının çok katlı deri ve tunçtan yapıldığını söylemiştik. Yedi kat derili ve altı tunç olan bir kalkan tarif edilir ve atılan mızrağın, madeni kısmı dahi geçtiği anlatılır[284].

"Böyle dedi, uzun gölgeli kargısını salladı attı,
vurdu Aias'ın korkunç kalkanından,
yedi kat deri, bir katı tunçtu bu kalkanın
altı kat deriyi deldi parlak kargı,
geldi durdu yedinci katta"

Bir başka yerde kalkan kaleye benzetilir ve gene yedi kat deriden yapıldığı, altının tunç ile sağlamlaştırıldığı söylenir[285]:

"Aias yaklaştı kule gibi kalkanıyla,
Usta derici Tykhios yapmıştı o tunç kalkanı,
kalkan yedi kat tosun derisindendi,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tykhios Hyle'deki evinde otururdu,
Yedi kat tosun derisinden yapmıştı bu parlak kalkanı o,
bir kat da tunç geçirmişti yedincinin üstüne"

Yukarda belirtilen Troia savaşında Aias ile Hektor'un mücadelesinde olduğu gibi, Iliada'nın savaş konulu olması, bize savaş araçlarını ve silahları tanımayı sağlar. Onların boğa, tosun, öküz ve özellikle sığır derilerinden *(aspis boeie, tauroi, rinos, bous)* yapılmış oldukları anlaşılır. Gene bu destana dayanarak kalkanın yapım tekniğinden yukarda söz etmiştik. Bazı satılarda bu teknikler anlatılır. Örneğin Sarpedon'un, Argoslular'ın üzerine saldırması tasvir edilirken, Sarpedon'un kalkanının bu şekilde yapılmış bir kalkan olduğunu görüyoruz[286].

"Sarpedon düzgün kalkanını koydu önüne,
tuncu çekiçle işlenmiş bir kalkandı bu,
iyi bir usta yapmıştı bu kalkanı,
içine sık sık öküz derileri dizmişti,
deriler altın çivilerle bağlanmıştı birbirine"

Bu kalkanların çeşitli yerlerinde derinin kullanıldığından söz ettik. Bunların bazıları da kayışlardır. Örneğin kalkanın altında, onu bedene tuttıran kayışların bulunduğunu gene Homeros'un satırlarından öğreniyoruz[287].

"Göğüslerde, kalkanın altında kayışlar terleyecek,
yorulacak kargıyı tutan eller"

Bu kayışlar ayrıca kalkanı omuza asmak için de kullanılıyordu[288].

"İyi yapılmış tolgamı hemen çıkardım başımdan,
attım omuzlarımdan kalkanımı, ellerimden kargımı"

Kalkan kayışından Homeros'ta başka yelerde de sözedilir. Bunlarla kalkanın omuz kayışı söz konusu olmalıdır[289]:

"hepten yorgun düşmüştü Tydeusoğlu,
kalkan kayışı ter içindeydi,
bitmişti, hal kalmamıştı kolunda
kaldırdı kayışı, sildi kara kanı"

Iliada'nın bir başka yerinde ise hem kalkanı ve hem de kılıcını taşımağa yarayan iki kayıştan sözedilir[290]:

"Yanılmadı Hektor, göğsünden vurdu onu,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

iki kayışın gerildiği yerden vurdu,
kayışın biri yararcı kalkanını taşımaya,
öteki, gümüş kakmalı kılıcını taşımaya yararcı.
Köpürdü Hektor, kayışlar korumuştu Aias'ın körpe etini"
Bazen de bu kayışların üzeri gümüş kakma süslemelerle bezenirdi[291]:
"Bir eline güçlü bir çekiç aldı, bir eline ateş körüğünü
koyuldu büyük bir kalkan yapmaya,
dört bir yanı işli sağlam bir kalkan,
çevresine parlak bir çember attı kalkanın,
ışık saçan on üç katlı bir çember,
gümüşten bir kayışa bağladı kalkanı,
kalkan üstüste beş tabakadandı,
üstünde birçok süsler çizdi, gösterdi ustalığını"

Burada da kalkanın diğer kısımlarının yapılışı gene anlatılmıştır.

Yukarda Homeros'un satırlarında kalkan kayışlarından sözedildiğini gördük. Herodotos da Anadolu'daki Karia ve Lykia bölgesinden söz ederken, Karialılar'ın üç icadı bulunduğunu belirtir. Bunlar sorguç, kalkan üzerine işaret koymak ve kalkanı elle tutmak için gerekli olan kulp veya tutamaklardı. Homeros zamanında kalkanın omuza asıldığından yukarda sözetmiştik. Herodotos, bu adetin eski olduğunu belirtir. Bu durumda omuza asılma biçimi, adalar ve Batı Anadolu'da eskiden beri yaygın olarak kullanılmıştı[292]:

"Karia'lı soyu da o zamanlar soylarına en ünlüsü ve en kalabalığı olmuş Şu üç şeyi onlar bulmuşlardır Ve Yunanlılar da onlardan almışlardır: Savaş başlığının üzerine konulan sorguç, kalkan üzerine işaretler koymak bize onladan geçmiştir; ve bir de kalkanı tutmak için kulp yapmak da onların icadıdır; o zamana kadar kalkan elle kulpundan tutulmaz, boyundan geçirilen bir kayışla sol omuz üstüne alınır ve böyle kullanılırdı"

Derinin günümüze gelebilen bir malzeme olmamasına karşılık, Olympia kazılarında çıkartılan metal kenar fragmanları, kalkanların yapımında, özellikle iç ana kısımlarında, tahta ve derinin kullanıldığını göstermektedir. Phaleron ve Trebenische bulantuları ve Etrüsk örnekleri için de aynı varsayım ileri sürülebilir[293]. Ege ve Yunanistan Bronz Çağ ve Geometrik Devir keramikleri üzerinde yuvarlak kalkan tasvirleri görülür. Bunlarda da kalkanın ortasını güçlendiren *omphalos* ile kalkanın içinde elle tutmak için bir girinti veya çıkıntılı kısım vardır. Bu kısmın da metal veya deriden yapılmış olduğu sanılmaktadır[294].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu yuvarlak şekilli kalkanın tasvirine Antik çağın daha geç devir eserlerinde rastlanır. Rodos'ta bulunmuş bir tabak üzerinde Euphorbos'un cesedi için doğüşen Menelaos ile Hektor tasvir edilmiş olup, ellerinde deri kaplı bu yuvarlak kalkanları taşırlar[295].

Ayrıca Vulci'de bulunan, ressam Euthymides'in bir amphorası üzerinde ise savaşa hazırlanan genç, zırhını giyer, kalkanı yerde durmaktadır. Bu kalkan gene yuvarlak, bombeli ve kenarları madeni, deri bir kalkan olmalıdır[296].

Bu yuvarlak, metal astarlı, küçük, öküz derisinden yapılmış kalkanlardan biri de Kıbrıs'da bulunmuştur. Ayrıca Kuklia ve Enkomi fildişi aynalarında ve Myken Tiryns vazoları üzerinde (SH III C) görüyoruz[297].

Bu kalkanların omuza asıldığı, kullanılmadığı sırada sırt kısmında durduğuna ilişkin çeşitli tasvirler vardır. Özellikle vazo resimlerinde bunlar görülebilir. Louvre'daki bir vazo da bunu görüyoruz. Ayrıca kayışların geçtiği halkalar ve kulplara da tasvirlerde rastlanır. Ludovisi Villasındaki ünlü Mars heykelindeki bir Dor kalkanında bu görülebilir. Kalkanın içindeki taşıma kayış ve ipleri de bulunmaktadır[298].

2- Zırhlar

Savaş araçlarından en önemlilerinden biri de, vücudu korumak amacıyla kullanılan zırh idi. *Toraks* veya *torakion* gibi adlarla bu zırhları tanıyoruz.

İlk zırh örneklerine Ege yöresinde Bronz çağ ile beraber rastlanır. Myken dönemindeki vazo resimlerinde ve freskler de, Dipylon ve Korinthos vazolarında onları görüyoruz. Bunlar deri prototipleri taklit eden madeni zırhlar ile, karnın alt kısmında metal veya deriden bir kemer *(zoma)* veya önlük denilebilecek kısımlardan oluşuyordu. Zırhların yanı sıra arslan, kurt ve diğer hayvanların derilerinden yapılmış, vücudun üst kısmını koruyan, dizlere kadar inen, beli kemerli ceketler de kullanılmıştır. Göğüs ve karnın alt kısmını koruyan bu ceketten başka, daha önce belirtilen büyük kalkanlar da vücudu koruyorlardı.

Zırhın gelişmiş şeklini almasından önce, savaşa katılanların vücutlarını korumak amacıyla çeşitli hayvan derilerinden yapılmış elbiseler giydiklerini söylemiştik. Orpheus bu konuda bilgi verirken, Arkadialılar'ın göğüslerini, tıpkı zırh gibi, aynı derileri ile örttüklerini anlatır[299].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Bir zamanlar Baatus ile birleşerek, Aesop'un dalgaları yakınında bir nimfeden doğan kusursuz ve düşünebilen bir kafaya sahip, çok ünlü Philias gelmişti. Ve Arkadia'nın Orpheus'u kahramanlar ile birleşti. Ance, Inhospitalia üzerinde gemi yolculuğu yapmış olan, zengin koyun sürülerine sahip, Arkadia'lı yaşlı babası tarafından gönderilmişti. Söz konusu kişi, güçlü omuzları üzerine mantosunu almamıştı, fakat göğsünü, çok kıllı bir ayı derisi ile örtüyordu"

Omuzlara tutturulan *spolas* bir çeşit zırh gibi kullanılan ceket idi (Pollux, I,134; VII, 70). Bu ceket deriden yapılmış, dize kadar inen şekli ile Korinth vazolarında tasvir edilmiştir. Ksenophon bu kıyafetten şöyle sözetmektedir[300]:

"O gece yaklaşık olarak iki yüz kişilik bir sapancı birliği kuruldu; ertesi gün araştırılarak elli kadar at ve asker seçildi, bu askerlere manda derileri ve zırhlar dağıtıldı ve başlarına komutan olarak Atina'lı Polystratos oğlu Lykios getirildi"

Ayrıca Pausanias da I. Messenia savaşından söz ederken, Arkadia'da yaşayan dağ kavimlerinin, vahşi hayvanların derilerinden yapılmış zırhlar giydiklerini anlatmaktadır[301]:

"Cleonnis'i birliklerin başına bırakarak, bizzat kendisi Damis ile birlikte, az sayıda sapancılar veya okçular ya da hızla hücuma geçebilecek hafif silâhlı olan kuvvetlerin büyük bir kısmı ile yedekte kaldı. Onların pekçoğunun göğüs zırhı veya kalkanı yoktu, fakat bu elbiseler yerine keçi veya koyun derileri ile, onların bir kısmı da, özellikle Arkadia'lı dağlılar, kurt ve ayı gibi, vahşi hayvanların derileri ile korunuyorlardı. Herbirinin pekçok harbesi veya mızrakları vardı"

Ege yöresinde zırhların Bronz çağda tanındığını belirtmiştik. Girit ve Myken döneminde onların kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar parçalar halinde kazılarda bulunmuştur. Fresk, vazo, yüzük ve fildişi eserler üzerindeki savaşçı tasvirlerinde vardır. Ayrıca Knossos Linear B levhaları ve Pylos belgeleri ile de bilinmektedir. Bize sadece metal gibi görünen bu zırhların prototipinin ve örneklerinin, M.Ö.XV. yüzyıldan önce, bu yörede kullanılmış olan deri zırhlar olduğu ileri sürülmüştür. Bunların kumaş veya deri zırh üzerine dikilen ve hem koruma görevi ve hem de süs olarak kullanılan bronz levhacıklar olduğu düşünülmüştür. Çünkü bulunan parçalardaki iğne delikleri, bunların deri gibi bir malzeme üzerine dikildiğini göstermektedir[302]. Mısır ve Önasya'da bu pullu zırhların kul-

lanıldığı biliniyor ise de Ege yöresine nereden geldiği bilinmez. Dendra mezarlarında M.Ö.XV. yüzyıl ortalarına tarihlenen yuvarlak yakalık şeklinde boyun koruyucuları, sırt ve göğüs parçaları, göğse ait metal alaşımlar, omuz ve kol kısmı ve zırhın altına bağlanan -üç önde ve üç arkada- kemer parçaları bulunmuştur. Zırhı oluşturan bu parçalardan, omuz parçalarının kenarlarında birer cm. ara ile kayış delikleri yer almaktadır. Burada deriye bağlantı yapıldığı düşünülebilir. Dendra ve Thebai'da bulunan ve M.Ö.XV. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen zırhların prototiplerinin deriden üretilmiş olduğu görüşü benimsenmiştir. Buna göre M.Ö. XV. yüzyılda zırh yavaş yavaş deri yerine bronza dönüşmüştür. Veya uzun bir süre kumaş veya deri üzerine metal zırh giyilmiştir. Ayrıca Phaistos'daki *"Tombe dei Nobili"* de bulunan parçacıklarda gene iğne ile dikildiğini gösteren delikler bulunmaktadır. Aynı duruma Mykenai oda mezarlarındaki (XV. no.lu) örneklerde de rastlanır[303].

Geç Bronz Çağ sonlarında, M.Ö. XIV. yüzyıl başlarında freskler ve vazolar üzerinde savaşçı tasvirleri görülmektedir. Ayrıca M.Ö.XIII-XII. yüzyıl arasındaki Kıbrıs fildişilerinde, Enkomi ve Kuklia buluntularında gene giyimli savaşçı tasvirleri yer alır. Düğmelenmiş ve kısmen kemerle tutturulmuş bir etek, vücut etrafında dönmektedir. Zırh denebilecek bu kıyafette, gövdede çapraz kayışlar görülür. Bunların metal, kumaş veya deriden yapıldığı düşünülmüştür[304]. Bunlar köşelerde V şeklinde birleşir. Filistin'deki Medinet Habu örneklerine de benzetilen bu zırhlarda deri kayışların kullanıldığı gene de kesinlikle söylenemez.

Bu dönemde Kephallenia'daki Lakkithra'da bazı zırh parçaları bulunmuştu. Ayrıca M.Ö.XII yüzyıla tarihlenen geç Myken örnekleri ise Akhaia'da Kalitea'da çıkmış olup ince bronz alaşımlardan oluşur. Bu zırhlarda altı deriden bir altlık giyildiği ve bunun üzerine metal çivilerle, metal şeritler oturtulduğu ileri sürülmüş, ayrıca çapraz kayışların varlığı kabul edilmiştir. Aynı yüzyıla tarihlenen Myken vazosu savaşçıları kısa ceket, çan şeklinde etekler giymişlerdir. Bazı eteklerde beyaza boyanmış, muhtemelen bronzdan süsleri olan puan sıralarının da gene kumaş veya deriden yapılmış bir altlık üzerine tutturulduğu sanılmaktadır. Bu M.Ö. XIII-XII. yüzyıl savaşçılarının, bacağın ortasına kadar uzanan çan şeklindeki eteği, bele oturan kemeri ile rahat bir elbise görünümündeki ve metalden olduğu sanılan zırhlarında, hiç değilse altlık kısımlarının deri veya kumaş olduğu tekrarlanabilir. Çünkü Tiryns'den Sub Myken örneklerde, dar uçlarda iki büyük kayış deliği bulunan, uzun kenarlarında ise

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dikiş delikleri olan uzun parçalar bulunması [305], bu zırhlarda derinin altlık veya bazı yerlerde tutturma işine yaradığını veya en azından metal çeşitlerle tutturulmuş kumaş veya zırhlar kullanıldığını düşündürmektedir.

Derinin katkısı ile yapılan bu zırhların alt kısımlarında karın koruyucusu olan kısımlar *(mitra)* vardı[306]. Bunlar dar kemerin üzerine yuvarlaklar ile sabitleştirilmişlerdir. Aşağı doğru uzuyarak karnın da şeklini alan bu kısım, iki parçadan oluşuyordu. Günümüze kalmayan ve deriden olduğu sanılan, Bulgaristan'daki Ruse buluntuları (M.Ö.V. ve IV. yüzyıllar) ile şekli belirlenen bu alt karın koruyucusu, eski bir geleneğin devamı olmalıdır. Ayrıca, menteşeler ile üst kısma bağlanan ve hareketli olan bu kısmı tutturmak için kayışların da kullanıldığı sanılmaktadır[307]. (Res. 71-74)

Myken kuyu mezarlarında, erkek iskeletleri yanında tozluk veya dolaklar bulunmuştur. Çıkartılan dik şeritler ile birlikte bunlar, tozluğun veya deriden yapılmış bacak giyiminin sabitleştiricisi olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Tozluk taşıyıcısı diyebileceğimiz bu sabitleştiriciler bir hançer üzerindeki arslan avı tasvirindeki kişilerin kıyafetlerinde de görülür. Vücudu korumak için kullanılan büyük kalkanların vücudu tahriş etmemesi için kumaş veya deriden tozluklar kullandıkları sanılmaktadır. Daha sonraki Dendra mezarları savaşçıları da bronz zırh ve silâhlar ile bulunmuştur. Bacak ve kol koruyucuları da çıkartılmış ve bu eşyaların çoğunun, başka malzemeden bir astara dikilmiş olduğu anlaşılmıştır[308]. Genelde Myken savaş araçları konusunda M.Ö.XIV-XIII. yüzyıla tarihlenen Orhomenos, Mykenai ve Thebai buluntuları fikir verir. Çünkü bunlarda av, araba ve savaşçı tasvirleri çoktur. Ayrıca boyalı kaplar da M.Ö.XII. yüzyıla kadar gelen giyimin gelişimini ortaya koyar.

Dizin altından yukarı doğru giden ve bacağı saran bu tozluklar yukarda ve aşağıda yatay kemerlerle sabitleştirilmişlerdi. Savaşçı vazolarında siyah, Tiryns şatosu örneklerinde beyaz renkle tasvir edilmişlerdi. Myken fresklerindeki bu siyah rengin deriye işaret ettiği kabul edilmektedir; ancak kesin bir şey söylenemez. 1964 yılında açılan Dendra'daki mezarda ince metal alaşımdan parçaların kenarındaki delikler, bunun alttaki bir kumaşa veya deriye dikildiğini gösterir. M.Ö.XV. yüzyılın sonuna tarihlenen bu parçadan başka, Kalitea'daki A mezarında, bacağa iplerle bağlanan bacak koruyucuları bulunmuştur. Bu da bronz şeritler ile bağlanmıştır. Bacak koruyucusu çıplak deriyi tahriş ettiği için bu ba-

cak koruyucusunun da, kumaş veya deri üzerine giyildiği sanılmaktadır. Deri ve kumaş tozluklardaki gibi çapraz bağlama dekrasyonu ise, dikiş yerlerini gösteren, tek tek dikilerek bir bacak koruyucusu oluşturan veya materyeli güçlendiren ve sabitleştiren bir deri parçasındaki dikişe işaret etmiş olabilir. Bundan başka Enkomi'deki 18. nolu mezarda çıkan bacak koruyucusundaki süslemelerin de kumaş veya deriden bir prototipe işaret ettiği ileri sürülmüştür[309].

M.Ö. XII. yüzyıl ile M.Ö.VII. yüzyıl ortalarına kadar kesintiye uğrayan ayak koruyucuları, M.Ö.VII. yüzyıla tarihlenen vazo resimlerinde tekrar görülürse de deri veya kumaş tozluklarla kullanılıp kullanılmadığı anlaşılmaz. Girit'deki Kavusi'de Tolos mezarda diz aşağısını korumak için kullanılmış parçalar bulunmuş ve bunlada deri bir tozluğun ön yüzüne bağlanmak için gerekli elli dikiş deliği görülmüştür[310].

Zırh ile birlikte savaş giyiminin bir parçası olan bacak koruyucuları, M.Ö.XV. yüzyılın sonlarında Argolis'te ortaya çıkmıştır. Dikiş deliklerine bakarak, deri, keçe veya kumaş üzerine dikilmiş, ince metal bir parçadan oluştuğu anlaşılmıştır. Askeri giyimin bir parçası olarak zamanla çok gelişen bu bacak koruyucuları, deri, keçe veya kumaşdan yapılan örneklerin gelişimini de gösterdiler. Kuyu mezarlarında örnekleri olmayan bu bacak koruyucularını, özellikle, M.Ö.XIII. ve erken XII. yüzyıl fresk ve vazo resimleri aracılığı ile tanıyoruz. Bu koruyucular deri veya kumaş parçalara dikilmemişti, bir bağlantı ile taşınıyordu, yani alt koruyucu idiler. Homeros'un zamanında kullanılanların da gümüş ilâveli deri örnekler olduğu sanılmaktadır[311].

Bronz çağdan itibaren kullanılan bu zırh; görüldüğü gibi, sürekli gelişmiştir. Karın koruyucusu veya kemer diyebileceğimiz *mitra* yanında, bacak koruyucusu veya tozluk kısımları ile birlikte, buluntu ve tasvirlerden bilgi edinebiliyoruz. Deri örnekleri taklit etmiş ve bu deri bazı yerlerinde kullanılmağa devam etmiştir. Derili zırhla daha sonraki devirlerde de tasvir edilmeğe devam etti.

M.Ö.VI. yüzyılda François vazosunda (ca. 570) bu dönemin zırh tasvirleri bulunmaktadır. Bu gelişmiş zırhlar ayrıca *loricatae* ve *thoracatae* denilen, tanrı ve imparatolara ait zırhlı heykeller üzerinde görülmektedir. Tasvir edilen zırhla metaldan olsa da, alt kısımları deri ile astarlanmış veya çeşitli kısımlarında deriler kullanılmıştır.

Önasya'dan, Ege ve Ionia'dan tanıdığımız bu zırhlar zamanla vücudun

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

daha geniş bir kısmını koruyacak şekilde gelişerek kullanılmağa devam etti. Zırh ne kadar geliştirilirse geliştirilsin ve madeni kısımlardan oluşsun, gene de deriden vazgeçilmedi. Arkaik devirde Korinthos ve Attika vazolarında, Selinus Tapınağı gigantomahi tasvirlerinde görülen zırh, önde göğsü ve arkada sırtı koruyan konveks levhalardan bir zırh *(gualotorakis)* idi. Omuzda birleşen zırh, kol açıklığına sahipti, beli kemerli idi ve deri ile astarlanmıştı. Çünkü koltuk altları ve boyun kısmında görülen bazı izler, zırhın deri astara, yani altlığa dikildiğini göstermektedir.

Zamanla değişik zırh örnekleri karşımıza çıkmaktadır. İçi kıtık gibi bir madde ile doldurulan bazı zırhlar, doğrudan vücut üzerine giyilince, bu şekli ile kayması da önleniyordu. Zırh bazen de bir hiton veya deriden yapılmış, dizlere kadar inen bir ceketin üzerine giyiliyordu. Ayrıca zırhın kendisi deriden bir altlığa sahipti. Aksi halde sert metal vücudu yaralayabiliyordu. Bu tür zırhlar vücudun üst kısmını koruyordu.

Vücudun alt kısmı veya karnın alt kısmı kısa ve kalın kumaştan yapılmış bir önlük ile korunuyordu. Veya zırhın daraldığı kısmın altındaki zırhın kenar kısımlarına, hareket edebilen deri parçaları yerleştirilerek, kasıklar korunabiliyordu. Dizlere kadar inen uzun deri ceketin zırhın altına giyilmesi halinde, zaten karnın alt kısmı korunmuş olacaktı. Bazı zırhlarda ise karnın altı, bir önlük, bir kemer *(zoma)* veya bir sarkıtma saçak *(pteruges)* ile korunuyordu.

Zırhın üzerine konulan ve genellikle at tırnakları, boynuz v.s. gibi maddelerden yapılmış olan balık pulları, çeşitli plâka ve lâmlar döğüş esnasında zırhı giyeni korurdu. Bazı zırhlarda bu pullar madeni olabiliyordu. Ancak bizim için önemli olan bunların alt kısımlarının deri olmasıdır, yani deri üzerine dikilmiş olmalarıdır. Geometrik ve diğer desenli süsler veya Gorgo başları da gene deri üzerine dikilmek veya perçinlenmek suetiyle, göğsü süslüyordu.

Metal ve deri karışımıyla yapılan bu zırhlar önden ve omuzlardan agraflarla kapatılıyordu. Ayrıca kapatmak için menteşeler de kullanılmıştı ve buradan deri kayışlar geçirilerek, zırhın esnek bir şekilde hareket etmesi sağlanmıştır. Bundan başka omuzluğu tutturmak için de halka ve düğmeler kullanılıyor, bunlardan şeritler geçiriliyordu. Omuzların altında çaprazlanan kayışlar da gene bu düğme ve halkalara tutturuluyor, daha sonra da kemere bağlanıyordu. Kayışların deriden yapıldığı düşünülürse, derinin büyük ölçüde kullanılmış olduğu görülür[312]

Bu zırhlarda çenelik v.s. gibi kısımlar ile zincir gibi madeni parçalar çoğalsa da, gene deri, tamamlayıcı malzeme olarak çok kullanılmıştır.

3-Miğferler

Savaşçıların giydiği deriden miğferler de savaş kıyafetinin bir parçası idi. Homeros'un destanı Ilıada'da Odisseus ve Diomedes gece keşfi sırasında düşmana ve soğuğa karşı korunmak için bunları giymişlerdi. Özellikle Diomedes, deriden yapılmış bir *kunev* giymektedir. (*Iliada*, X,258-259): Dolon da sansar derisinden bir tolga giyer (*Iliada*, X,335-336). Destanların pekçok yerinde bu deri miğfer tekrarlanır (*Iliada*, XI, 350-353) Odysseus da öküz derisinden bir miğfer giyer (*Iliada*, X, 261-265). Bu miğferleri diğer toplumlarda da görüyoruz. (Ksenophon, ***Anabasis***, V,4,13). Zamanla bu miğferler bronzdan yapılsa da, deri astar olarak kullanılmıştır. Bu konuda başlıklarda daha geniş bilgi verilmiştir[313].

Filolojik metinlerde, Linear B levhalarındaki örneklerde geçen *o-pa-wo-ta* kelimesi, deri bi başlık üzerindeki dört çizgi veya yuvarlağı göstermektedir[314].

Bronz çağ miğferleri gene bölgesel deri örneklere göre yapılmışlardı. Deri şeritlerden veya yuvarlakça pres edilmiş başka bir materyelden oluşmuş kısımlar, deriden veya keçeden koni şeklinde bir temele, zemin üzerine dikilmişlerdi. Basit ve koni şeklinde olan bir takke üzerine domuz dişi v.s. dikilerek yapılmışlardı. Bu zeminin üzerine dizilerek sağlamlaştırılmışlardı. Myken vazoları üzerinde kirpi derisinden yapılmış, metalle güçlendirilmiş ve orta kısma iki deri parçası dikilmiş miğferleri görülür[315].

4- Sadaklar

Eski Yunanlılar, oklarını koymak için *pharetra* denilen ok kılıfları kullandılar. Onu kullanımı aslında daha eskiye gitmektedir. Giritliler de benzer ok kılıflarına sahipti. Bu ok kılıfları, taşınması kolay olsun diye hafif ağaçtan, metalden veya deriden yapılıyordu. Kare veya yuvarlak şekle sahiptirler. Bazı ok kılıflarının üzeri açıktı, bazıları ise açılıp kapanan hareketli deri bir kılıfa sahipti. Sağ omza asılıyor, arka tarafta, sırtta taşınıyordu. Ön kısma asıldığı da oluyordu. Bununla beraber *pharetrazonium* denilen kemere de asılabiliyordu. Kaynaklarda değişik adla ile geçen bu sadakların, hepsinin deriden yapıldığına ilişkin bilgiler açık de-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ğildir. Yukarda belirtildiği gibi, bazıları diğer maddelerden yapılmış olmalıdır. Ayrıca *gorytos, toksotheke* denilen kılıflarda da ok ve yaylar taşınabiliyordu. Kılıflar, dışardan kayışlar ile tutturuluyordu. Bu kayışlada gene deri kullanılmış olmalıydı.

Bu ok kılıflarını tasvirlerde, Apollon, Paris, Philoktetes ve ve Amazonlar'ın sembolü olarak görüyoruz. Özellikle vazolar üzerinde tanrı ve kahramanlar ile birlikte rastlanır. Örneğin M.Ö.ca. 460'a tarihlenen bir vazo üzerindeki mücadele sahnesinde görülmektedir[316]. M.Ö.ca. 470'e tarihlenen bir lekythos üzerinde de bir avcı ok kılıfını taşımaktadır[317].

6-Mızrak Kayışları

Mızrağın ağaç sapına tesbit edilen kayışlar, *(ankule, amma, enamma, aiganee)* mızrağın atılmasını ve taşınmasını kolaylaştırıyordu. Mızrağın ağaçtan yapılmış sapına dolandığı gibi, bazen bu kayış deriden yapılmış bir sap şeklinde oluyordu. İki parmak bu sap kısmına sokularak, mızrağın atılması sağlanıyordu. Bunun, savaşta olduğu gibi, spor yaparken ve ayrıca avda kullanıldığını biliyoruz. Atletler, bu *aiganee*'leri ile birlikte kırmızı figürlü vazolarda tasvir edilmişlerdir.

Homeros zamanında kullanılmayan bu silâh, özellikle M.Ö.V. yüzyılda çok kullanılmış olmalıdır. Antik kaynaklarda buna ilişkin bilgiler vardır (Pollux, I, 136; Isidorus XVIII, 7). Euripides çeşitli eserlerinde bu silâhtan söz etmiştir. Onun bir savaş aracı olduğunu vurgulamıştır[318].

"İlkin oklar ve kayışlı hızlı mızraklar ile savaştık ve uzaktan fırlatılan sapanlar ve düşen taşlarla....."

Euripides onun bir savaş silâhı olduğunu diğer bir yerde belirtmiştir[319].

"Fakat saldırı sırasında oklar hiç işe yaramadı, oklar ve kayışlı kısa mızraklar fırlatıldı....."

Euripides, onun savaşta ve gymnasionda spor yapan gençlerce kullanıldığını böylece belirtir. Bunlarda kayışla *(ankule)* kullanılmıştı (Euripides, ***Bacch.*** 1025)[320].

6-Sapanlar

Orta kısmına fırlatılacak cisimlerin yerleştirilerek atıldığı esnek kayış *(sphendone)*, sapanın ilkel şekli idi. Fenikeliler'in icadı olduğu belirtilen

(Plinius, ***Nat.Hist.*** VII, 57) sapanın, Yunanistan'a göç eden Eolialılar tarafından buraya getirilmiş olduğu sanılmaktadır. Homeros'un ***Iliada*** destanında *sphendone* kuzu yününden örülmüş yumak olarak geçer ve sargı bezi olarak kullanılır *(Iliada* XIII, 598-600) Aynı bölümde geçen sapan ise koyun yününden örülmüş bir sapan olarak belirtilir ***(Iliada,*** XIII, 715). Gerçekten Mykenai'da bulunan bir vazo parçası üzerinde tasvir edilen ve bir şehrin kuşatılmasını gösteren resimde savaşçılar sapan atarlar[321]. Bronz çağa ait bu kuşatma sahneli gümüş riton üzerindeki figürler, sapanı atmak için kollarını kaldırmışlardır.

Akhalar döneminden itibaren kullanılan sapan, bir silah aracı olarak gittikçe geliştirilerek mancınığa dönüşmüş olmalıdır. Antik yazarlar çeşitli sapan tiplerinden sözederlerken Akha sapanını tarif ederler. Bu sapan tek bir kayış yerine pek çok yerinden dikilmiş üç kayıştan oluşmuştur. Bergama relief kalıntıları arasında bu çeşit sapanlar tasvir edilmiştir[322]. Burada iki ucundan kalın kordonlar ile tutturulmuş oval deriden bir poşet veya cep vardır.

Deri kayıştan yapılmış esnek ve ortasına, fırlatılacak taş vb. maddelerin konulduğu sapan, gene deriden yapılmış iki birite *(kola)* tesbit edilen, cep şeklinde deriden bir parça ile de yapılabiliyordu.

Bu deri kayış veya biritler yerine keten ve diğer malzemelerden yapılanları da vardı. Zamanla bunlar için metal zincirler dahi kullanıldı.

Atılacak taş, mermi vb. malzeme bu cepte toplanıyor ve uçları sağ elle çekilerek büzülüp toparlanıyordu. Ayrıca sol el ile poşet tutuluyordu. Fırlatılacağı zaman biritlerden biri çekiliyor ve santrifüj gücü ile dönen atılan cisim, hızla fırlıyordu.

Ksenophon, ordudaki Rhodos'lu sapancıladan söz ederse de *(**Anabasis*** III, iii, 16-18), sapanların deriden yapıldığına ilişkin bilgi yoktur. Taş, ***(Hellenika,*** II, IV, 12) çakıl taşları, kil gibi maddeler başlangıçtan itibaren sapanla atılan malzemelerdendi. V. yüzyıldan itibaren Yunanistan'da metalden yapılanlar kullanılmağa başlandı. Antik kaynaklar, bunların çeşitli savaşlarda kullanıldığına ilişkin bilgiler verirler. Ordu da sapancılar düzene sokularak, hafif birlikler oluştu (Thukidides, ***Pel.*** IV, XXXII, 34). Ayrıca bunların okulları dahi açıldı[323].

Yunan sapancıları, deriden yapılmış bi torbayı *(pera liton, diphthera)* taşları koymak için kullanıyorlardı[324].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

E-Av Araçları

Avcılıkta kullanılan eşyaların pekçoğu ayakkabılar, kıyafetler, savaş araçları, koşum takımları, ev eşyaları olup, bunların büyük bir kısmı diğe başlıklar altında ve ilgili bölümlerde toplanmıştır. Çünkü avcı, deriden yapılmış bu çeşitli eşyaları kullanmıştır. Örneğin bunlardan dize kadar çıkan modern çizmelere benzeyen, açılıp kapanabilen kayışlar yardımı ile giyilebilen ayakkabılar bilinmektedir[325]. Buada, diğer başlıklar altında bulunmayan ve özellikle avcılıkta çok kullanılan bazı silahları alalım.

1. Sapanlar

Sapan *(sphendone)* en basit av silahlarından biridir. Günümüzde çocukların eğlenmek amacıyla sapanla kuş avladıkları gibi, daha büyük sapanlar ile çeşitli kuşlar avlanmış olmalı idi. Bunun için kullanılan sapanlara deri kayışlar takılıyordu. Aristophanes'in *Kuşlar* adlı eserinde yay ve okun yanında, sapan da bir silâh olarak geçmekte ve kuşlar ile tanrılar arasındaki savaşta kullanılmaktadır[326].

Büyük bataklık kuşları da sapanla avlanıyordu. M.Ö.VI. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen François vazosunun ayağındaki tasvirlerde turnalarla pigmelerin boğuşması görülür. Bu canlı, hareketli frizde teke üzerine binmiş bir pigme de balıkçıl avına gider. Onun sapanla silâhlanmış olduğu anlaşılmaktadır[327].

2. Mızraklar

Savaş araçlarını anlatırken, mızrağın *(aiganee)* kullanıldığından sözetmiştik. Bu mızrağın sapına dolanan kayışların deriden yapıldığını biliyoruz.

İşte bu kayışlar savaş dışında av için de kullanılmışlardır. Gerek atletler ve gerekse avcılar, bu kayışlı mızrakları atarken tasvir edilmişledir. Euripides'in, Teselialılar'ın kullandıklarını söylediği[328] bu kayışlı mızraklar, özellikle siyah figürlü vazolarda yaban domuzu avı sahnelerinde görülür[329]. British Museum'daki geç Korinthos kraterindeki yaban domuzu avında meşe saplı ve kayışlı mızraklar görülmektedir[330]. Bundan başka, Zagorje'den bir kemer süsünde de aynı mızrak ile boynundan yaralanmış bir ceylan tasvir edilmiştir[331].(Res.75-78)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

F. Çadırlar

Çadırlar genellikle savaşta askerlerin kamp kurdukları yerlerde kullanıldıkları gibi, kırsal kesimde çalışanlar, avlananlar ve benzeri işleri yapanlar da onlardan yararlanırlardı. Grekçe *skene* denilen bu çadırların yanında, çadır gibi kullanılan deri örtüler *(diphthera)* vadı.

Homeros'un destanlarında barınakların ağaçtan yapılmış olduğu belirtilir. Ancak, Peleponnesos savaşını anlatan Thukidides, Plataialılar'ın Arkhidamos yönetiminde yaptıkları savaş hazırlıklarını anlatırken, derilerin çadır gibi gerilerek kent halkını koruduğunu belirtir[332]:

"Çalışanları ve ahşap kısmı alevli oklardan korumak için dış kısmı postlar ve derilerle kapladılar"

Buna çadır denemez ise de deriden yapılmış ve çadır gibi koruyucu niteliğe sahip bi örtü denilebilir.

Daha sonra Athenaeus ise, günümüzdeki büyük sirklerde kullanılan sirk çadırlarına benzeyen, büyük bir çadırdan sözeder[333]:

"Beden sporlarını seven Perdikkos ve Krateros, bir stadiumu kaplayan, keçi derisinden büyü çadırlara sahipti ve onu yanlarında taşıyarak, kamp yerinde içinde egzersiz yapıyorlardı."

Bu çadır bir stadiomu (600 adım) kaplayacak kadar büyük, keçi derisinden bir çadır *(dipthera istadiai)* idi. Odugâhın içinde kurulan bu çadırda spor yapıldığı anlaşılmaktadır.

G. At Koşumları

Eski Yunanlılar koşum ve çekim hayvanlarında at koşumlarını kullandılar. Günümüzde olduğu gibi, koşum takımının bazı kısımları, tarım alanında sabana bağlanan veya arabayı çeken öküzlere de koşuluyordu. Atın binek hayvanı olarak kullanılması daha farklı ve gelişmiş bir koşum takımını gerekli kılmıştır. İşte bu çeşitli kısımlarda metallerin yanında deri geniş ölçüde kullanılmıştır. Çeşitli devirlerde ve ülkelerde bu yaygın kullanım devam etmiştir. Özellikle atın başlık kısmı, alınlık, gem kayışları, dizgin, yuları çeken kısımlar, boyunduruktaki parçalar ve kamçı deriden yapılıyordu. Ayrıca madeni parçalar ile onların bağlantılarında da, bedene, cilde zarar verilmemesi için gene deriden altlıklar (astarlar) kullanılırdı. Oldukça eski bir geçmişe sahip olan, vazo ve diğer tasvirlerde gördüğümüz bu at koşumları içersinde eğere, ancak M.Ö.IV.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yüzyıldan sonra rastlanır.

At koşumlarına ilişkin bazı bilgiler ve bunlar için kullanılan terminoloji antik kaynaklarda, özellikle Ksenophon'da, bulunmaktadır. Bunların deriden yapılmış olanlarını, belirlenebilen ölçüde inceleyelim.

1. Atın Baş Kısmında Kullanılan Deri Parçaları

Atın başına geçirilen ve çeşitli adları olan parçalar bilinmektedir. Deriden parçaların da kullanıldığı bu kısımlar, atın başına geçirilen at başlığı, atın ağzında bulunan gem ile onun parçası olan ağızlık, alınlık, burunluk ve tasma, yular, suluk zinciri gibi paçalardı. Örneğin Kırım'da Kerç'de, eski Panticapeum'da bulunan, III. yüzyıla tarihlenen at başlığının çatısı deidendi. Ayrıca değerli taşlar ve metallerle süslenmiş, gene deri kayışlarla tutturulmuştu[334].

B a ş l ı k veya *B a ş z ı r h ı (koruphaia)* gemin önden kaymasını önlemek amacıyla, atın kulakları ve perçeminin arkasından geçen, bazen de at alınlığının otasına bağlanan kayıştır (Pollux, I, 147). At koşumu, iki kulağı çevreledikten sonra bir kayışla bağlanır. Ksenophon, bu başlıktan sözeder[335]:

"Eğer gerçekten o gençse, ağzına gemin ve kulaklarının arkasına at başlığının nasıl takıldığını, birisi belirtmek zorundadır. Eğer müşteri, at başlığının konulduğunu ve geri çıkartıldığını görürse, bu en iyi şekilde not edilebilir"

Ksenophon, atın koşum takımının takılmasını anlatırken gene bu at başlığından söz eder ve onun sağ el ile kaldırıldığını anlatır[336]:

"Gemi usulüne uygun olarak takmak için, ilk önce seyisin, atın yanına yaklaşması sağlanır. Sonra dizginler başına atılır ve onlar omuz başına indirilir ve daha sonra sağ el ile at başlığı kaldırılır ve sol el ile gem takılır. Eğer gemi alırsa, doğal olarak at başlığı onun üzerine konabilir"

Bu metinlede açıkça deriden yapıldığı belirtilmemiş ise de bu kısımların, metal parçalarının yanında deri ile yapıldığını söyleyebiliriz.

A t A l ı n l ı ğ ı (ampuès veya *ampukter)* at başlığının üst kısmında yer alan ve gözlerin üzerinden geçerek, kayışların gene bağlı kısımlarını birleştiren parçadır. At alınlığı Homeros zamanından itibaren bilini[337]:

"Diz çöktü Afrodite sevgili kardeşinin yanına,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yalvardı, altın alınlıklı atlarını istedi ondan"

Burada, kayışların birleştiği yerde, altın plakalar hem süsleme unsuru ve hem de kayışları tuttarmak için kullanılmış olmalıdır. Bu kayışların üst kısımlarının bazen süslendiklerini biliyoruz. Burunluğa bağlanan diğer kayış ile birlikte, onun üzerinde dekoratif süslemeler vardı. Gene de alınlığın genelde metalden bir diadem şeklinde olduğu söylenebilir. Aeskylos, düşen kısakların alınlıklarının, etrafa dağıldığını söyler[338]. Sophokles de Oidipus Kolonos'da adlı eserinde, atlıların parlayan at başlıklarını anlatır[339]. Bunlar süslü at başlıkları olmalıdır.

Kulaklar ile burun kısmı arasına konulan parçalar, mücadelenin olumsuz etkisinden atı koruyordu. Özellikle M.Ö.V. yüzyıldan itibaren kullanılan ve Bergama'daki Athena Polias tapınağındaki korkuluklarda tasvir edilmiş olan bu kısımlara, diğer tasvirlerde de rastlanır. Bu alınlıklar üzerindeki delik izleri, muhtemelen deriden bi altlık kullanıldığına işaret etmektedir. Diğer bazı bezemeli deliklerden ise alınlığın ve tasmanın kayışlarının geçtiği söylenebilir.

Böylece at başlığı, bağlar ve kayışlardan oluşan bir ağ idi ve başı içine alıyordu.

At Başlığının gem kayışı (pareia, paragnatides, pargnatidia) da atın baş kısmında kullanılıyordu. Gem, tek veya iki çubuklu ağızlık olup, bir madenden yapılmıştı. At başlığını, bu gemin iki ucuna bir çift kayış bağlıyordu. Bunun en eski örneklerine Homeros'un destanlarında rastlıyoruz. Buradan atın ağzına kayışlar geçirilerek gemlenir[340].

"Güzelim kayışları geçirdiler, gemlediler,
çektiler dizginleri arkaya doğru, arabanın içine"

Homeros'un zamanında bu kayışlar, özellikle zenginlere ait olanlarda fildişi parçalarla süslü idi. Lydia ve Karia kadınları bu parçaları yaparlardı. Homeros, bu deri kayışların fildişi süslemelerini şöyle anlatır[341]:

"Maionia'lı ya da Karia'lı bir kadın
nasıl kızıla boyarsa benek benek fildişini,
hani o fildişi avurtluk olur atlara,
saklar kadın onu evinde bir köşede,
kullanmak ister bu avurtluğu bir sürü atlı,
Oysa yalnız kralların yaraşır bir süstür o,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bi şereftir hem ata, hem onu sürene"

Yukarda belirtildiği gibi, fildişi süslü bu paçala atın yandan görmesini engelleyen at gözlüğüne bağlanıyordu. Bu at gözlükleri *(paropia, antelia)* gene deriden yapılmıştı (Pollux I, 140; II, 53; X, 54).

Ksenophon bu gemlerin bazılarından söz etmiştir; ancak burada derinin varlığı açık olarak belli değildir[342]:

"Fakat gemin diğer çeşidi bir zincire benzer. Kalan kısmı gevşek iken, kavradığımız kısmı eğilip bükülmemiştir. Atın sürekli olarak ağzında olan kısımdan kurtulmak için yakalamağa çabaladığı gibi, ağzından gemi bırakır. Bundan sonra, atın dili ve dişleri ile duyabilmesi için ve bunun yanında gemi ağızdan çıkartmayı düşünmemesi için aksın üzerinde küçük halkalar dizilmiştir"

Bu halkaların deriden olup olmadığı belirsizdir.

B u r u n l u k (peristomion) ve *T a s m a (Phorbeia, kemos, kapist*

At başlığının bu kısmı, burun üzerinden geçen ve gemin uçlarına uyarlanan bir kayışa bağlı idi ve diğer bir kayış aracılığı ile de alınlığa bağlanıyordu. Gem takılmayacaksa, yular da bu burunluğa bağlanabiliyordu. Ksenophon, atın başlığının takılmaması durumunda ve atın dışarıya çıkartılması halinde, onun zarar vermesini önlemek amacıyla, burunluk takılmasını önerir[343]:

"Seyis, iyi tımar edilmiş olması veya yalpalanmaması için atı dışarıya çıkarttığında, ata burunluk koymayı bilmesi gerekir. Aslında, ona at başlığı takmaksızın, bir yere götüdüğünde her zaman burunluk takmak zorundadır. Burunluk, onun soluk almasını engellemeksizin, ısırmasına engel olur. Ve takıldığı zaman, onun, herhangi bir taşkınlık eğilimini önler"

Bazen atlara tasma da takılıyordu. Burunluk kısmı metaldendi ve daire şeklindeki süsler ile dekore edilmişti. Hayvanın yüzünü çevreleyen, çapraz ip veya kayışlardan yapılan tasma, başın üzerinde bağlanıyordu. Atın soluk almasını engellemiyordu ve sürücü, onun ucundan çekiyordu. Bu tasmanın, at başlığının kayışlarına bağlandığını Ksenophon'dan öğreniyoruz[344]:

"İlkin insanın, tasmanın üzerine at başlığının konulduğu noktada asla düğüm yapmaması gerektiğini bilmesi gerekir"

Yuları çekmek için kullanılan parça (phimos, kemos, kentrotos) dizginin bağlandığı bir parça idi ve deriden yapılıyordu. Burada, çok sivri olmayan bakır veya demirden çıkıntılar vardı. At durdurulmak istenince bu kısım çekilirdi. Onun yerini zamanla madeni halkalar aldı.

Atın Gemine takılan suluk zinciri (hupokhinidia) genellikle metalden bir zincir olmakla beraber, deriden yapılmış bir kayış da olabiliyordu. Atın gemini bağlamak için kullanılıyordu.

Görüldüğü gibi at başlıkları deriden kayışlardan oluşuyor, metal, fildişi ve değerli taşlarla süsleniyor, zil ve çanlar dahi takılıyordu.

2. Dizgin ve Kolanlar.

Dizgin (henia, henion), atın baş kısmına tespit edilse bile, beden kısmından geçen bu kayış ayrıca gurupbandırılabilir. Gemin ucuna takılan ve hayvanı çeken kayıştır. Atın başının iki tarafından gelen bu kayışların ortasından tutularak çekilir. Biden fazla kayış söz konusu olduğu için çoğul şekliyle *henia* olarak adlandırılmıştır. Aslında uçları ağız halkasına takılan tek bir kayıştır, iki tarafa ayrıldığı için birden çok kayış görülür. Atın yuları ile de çekildiğini biliyoruz. Burunluğun veya suluk zincirinin üzerine konulan bi halkaya tespit edilir(Res.79)

Koşum ve binek hayvanlarına takılan dizgin, Homeros döneminde öküz derisinden yapılıyordu[345]:

"Sıkı tutmak gerektiğini hiç unutmaz
Sığır derisinden kayışlarla atlarını"

Bu dizginlerin üzerine tunçtan, fildişinden ve hatta altından kakma süsler yapılmıştır[346]:

"Sen şimdi al bakalım eline kamçıyı,
Üstünde tunçlar parlayan dizginleri tut,
Ben de ineyim arabadan, dövüşeyim"

veya[347]:

"Fildişi kakmalı dizginleri düştü toz toprak içine"

Değerli madenlerden, örneğin altından yapılanları da vardı[348]:

"Kızdı dizginleri altın kakmalı Artemis'

Diğer bir yerde Ares'in gene altın bezemeli dizginleri geçer[349]:

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Ama altın dizginli Ares kör değildi ki"

Ksenophon da at koşumları, seyislik ve binicilik konusunda bilgi verdiği kitabında dizginle ilgili bazı bilgiler de vermiştir. Dizginin çekilmesi sırasında, atın ağzına zarar vermemesi için, atın başının iki tarafından gelen birer dizgin kayışının eşit uzunlukta olması gerektiğini söyler[350]:

"Seyis aşağıdaki noktalarda eğitilmiş olmalıdır: İlkin, hayvanı asla dizgininden çekmeyin -bu durum bir tarafta atın ağzında sertlik yapar ve ikinci olarak gemden ağıza kadar tam uzaklık nedir. Eğer o çok yüksek ise ağzı sertleştirir ve böylece duyarlığını kaybeder; eğer ağzından çok aşağıya bağlanırsa, dişleri arasına onu alması için ata güç kazandırır ve itaat etmeyi kabul etmez"

.Ksenophon'a göre bir engeli aşarken atın dizginleri serbest bırakılmalıdır (*De re equ.*, VIII. 3).

Ayrıca, süvari ve arabacıların kullandıkları bu dizginlerin dayanıklı olması, eşit uzunlukta olması ve elden kaymayacak bir malzemeden, özellikle deriden yapılması gerektiğini belirtir. Ona göre çok kalın olmayacak ve elde kolayca tutulabilecektir. Sol el ile tutulmalı ve sağ el de silâh kullanmak için işe yaramalıdır[351]:

"Dizgin için, onların eşit sağlamlıkta ve zorunlu olduğu zaman mızrağın aynı elde tutulabilmesi için ne dayanıksız, ne kaygan ve ne de kalın olmamasını tavsiye ederiz"

Ksenophon bu deri kayışın sol elde tutulduğunu bir diğer bölümde tekrarlar[352]:

"O halde ilkin, sol elde hazır duran kayışı veya burun kayışı seviyesinde bağlanan yönlendirici dizgini kavramalıdır..."

Bu dizginler tanrıların atlarına ait ise altın yaldızlarla süslü idi. Ksenophon'dan önce, tiyatro yazarı Sophokles'in tasvirinde bunu görüyoruz[353]:

"Sen de, ey yüksek göklerde arabanla geçen Helios, atalarımın memleketini görünce, altın işlemeli dizginleri çek, ihtiyar babama, beni büyüten bedbaht anama felâketlerimi, akibetimi bildir!"

Arrianos ise dizginlerin tabaklanmamış deriden, dikilerek yapıldığı ve bunların gemi tutturulduğu konusunda daha açık bilgi vermektedir[354]:

"Onların atlısı iki kısa mızrak ve piyade askerininkinden daha küçük bir kalkana sahiptir. Atların eğerleri yoktur ve ne Grekler'inkine ne de herhangi bir kelt eğerine benzeyenini kullanmazlar. Fakat atın ağzını çevreleyen, tabaklanmamış deriden, dikilerek yapılmış dizginlere sahiptirler. Bunlar, iç kısımlarda ucu sivri, ancak çok zaman da köreltilmiş bronz ve demirler ile donatılmışlardır. Zengin halka ait olanları fildişindendir. Atların ağzında gem vardır, bir şiş gibidir ve bunun diğer ucuna dizginler tutturulmuştur."

K o l a n (mashalister) ise bir binek veya çekim hayvanının göğsünün altından geçen kayıştır (Pollux, I, 10, 147). At koşumunun bir parçası olan bu kolana da çan v.b. çeşitli süsler asılıyordu. Bu kayış diğer at koşumunu oluşturan kayışlara bağlanıyordu.

3. Boyunduruk Kayışları

At koşumunun takılmasından sonra, atların arabaya koşulması için gerekli parçalardan biri de boyunduruktur. Ancak öküze takılan boyunduruğa oranla atınki daha karmaşık, zarif ve süslü idi. Atlar, araba okunun iki tarafına koşuluyor, boyunduruk ve araba oku ile birleştiriliyordu. Bunlar, göğsün altından geçen bir kayışın yardımı ile bağlanıyordu.

Homeros, atların boyunduruğa bağlanmasını anlatırken kayışların da geçirildiğini belirtir[355]:

"Automedon'la Alkimos atları soktular boyunduruğa, güzelim kayışları geçirdiler, gemlediler çektiler dizginleri arkaya doğru, arabanın içine Automedon aldı eline uyan parlak kamçıyı, atladı üstüne arabanın"

Deri kayışlar ile bağlanan ve atın boynuna geçirilen bu boyunduruk ağaçtan yapılırdı. Ancak Homeros'un belirttiği gibi, altından olanlar vardı ve okla birlikte süslenirdi.

4. Atların Arabaya Bağlanmasında Kayışlar

Arabaların çeşitli kısımlarında kullanılan deriye ilişkin kalıntılar bulunmamıştır. Derinin, at koşumları dışında, at ve katır gibi çekim hayvanlarının arabalara bağlanma işleminde geniş ölçüde kullanıldığına kuşku yoktur. Buada da deri kayışların özellikle boyunduruk kısmında kullanıldığı söylenebilir. Homeros'un destanlarında bu konuda bilgiye rastlıyoruz. Kayışın bağlanışı şu şekilde anlatılır[356]:

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Bir katır arabası getirdiler, güzel tekerlekli,
Yeni yapılmış güzelim bir araba,
Sepetini bağladılar üstüne arabanın,
boyunduruğu indirdiler askıdan,
Boyunduruk şimşir ağacındandı,
Ortası göbekli, güzel halkayla süslü,
Getirmişler dokuz arşınlık kayışı da
Cilâlı oka dayadılar boyunduruğu,
Sonra geçirdiler halkayı değneğe,
Göbeğin çevresinde üç kere doladılar kayışı,
Okla boyunduruğu eklediler birbirine,
adamakıllı bağladıktan sonra düğümü,
Uçları sarkıttılar aşağıya doğru"

Homeros, tanrı ve tanrıçaların arabalarını tasvir ederken, onların genellikle gümüş ve altından yapıldığını anlatır (*Ilıada* V, 720-732).

Bu durumda Homeros zamanında boyunduruk ve at koşumları yanında, arabaya bağlantı yerlerinde deri kayışlar kullanılıyordu. Arabalar sorgun ağacı veya benzeri hafif bir ağaçtan yapılmıştı. Bu ağaç kısımlarda metal yanında, deri kayışlar çaprazlama bağlanıyordu. Araba okunun yüksek ucu da bir ip veya kayışla arabaya bağlanırdı. Yukardaki parçada Homeros, okun ucunun, arabaya bağlanışını anlatır. Şimşir ağacından yapılmış boyunduruğun ortasında bir halka vardır. Okun ucuna boyunduruğu tesbit etmek için bu ok, boyunduruğun ortasındaki halkadan geçirilir ve sonra kayışla sıkıca bağlanır. Düğümlendikten sonra fazlalık kayışın uç kısımları aşağıya doğru sarkar. Kayışların geliş ve birleşmesi çaprazlama olur *(zugodesmon)* ve uçları alttan geçer. Kayış defalarca bağlandığı için ok ucu ile boyunduruğu sıkıca bağlar ve arabanın çekilmesi sırasında kopmaz. Üç sağa üç sola doğru bağlanarak güçlendirilir. Gerek Homeros'un destanlarında geçen kişilerce ve gerekse daha sonraki dönemde dört ve iki tekerlekli arabalar kullanılmıştı. Bunları hayvanlar, atlar, katırlar ve öküzler çekiyordu. Bu hayvanlar boyunduruğa vurulurken kayışlarla bağlandığı gibi, boyunduruk ile araba oku da aynı şekilde deri kayışlarla tespit edilmişti.[357] (Res. 80-81)

5. Kamçılar

Eski Yunanlılar at, öküz ve diğer koşum hayvanlarını yönlendirmek, harekete getirmek ve hızlandırmak için çeşitli kamçılar kullanıyorlardı.

Ayrıca köpekleri terbiye etmek amacıyla da kamçılardan yararlanıldı. Çeşitli yerlerde bekçilik yapan kişiler de yanlarına kamçı alıyorlardı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu kamçıların bir kısmı uzun, esnek, basit değneklerdi ve kayışları yoktu. Ancak bizi ilgilendiren kamçılar, günümüzde arabacıların atları için kullandıkları kamçılara benzeyen uzun bir sap ile onun ucuna takılmış, deriden yapılan ince kayışlı kamçılardır.

Homeros'un destanlarında kamçılardan söz edilir. Arabaya koşulmuş atların kamçılandıkları anlaşılmaktadır. Ancak destanlarda geçen kamçıların her zaman deriden yapılmış olduğu belirtilmez. Diğer malzemelerden yapılanlar da vardır. Bazı bölümlerde ise onların kayış kamçı oldukları vurgulanmıştır. Örneğin bir yarış sırasında Diomedes'in atları bu çeşit kamçılar ile kırbaçlanır[358].

"Hep birden kamçıyı kaldırdılar atlara,
Vudular dizginlerinin kayışlarıyla"

Kamçı şekillerinden biri de kısa saplı ve uzun kayışlı olanlardı ve uzun saplı *mastiks*'den farklı idi. Bu tip kamçıların kayışı genellikle öküz derisinden yapılmış bir kayıştı ve kamçı çeşitleri arasında özellikle tercih ediliyordu. Bu kamçıların kayışlarına *himas, mastle, himastle, skutos, maranya* gibi çeşitli adlar veriliyordu (Pollux, X, 54). Aristophanes de köpek derisinden yapılmış esnek bir kayıştan yani kamçıdan sözetmektedir[359]. Aynı eserde Philokleon'un, Bdelykleon'u bu deri kamçının darbesi ile tehdit ettiğini görüyoruz[360].

Bu tür kamçıları gösteren tasvirler azdır. Örneğin siyah figürlü bir vazo üzerinde, arabasını süren arabacının bu tip kamçıya sahip olduğu görülür. Uzun saplı kamçısının ucunda çift kayış bulunmaktadır. Kırmızı figürlü vazolarda ise kuadriga üzerinde kanatlı bir kadın, onu tutmaktadır[361].

Bütün bu at koşum parçaları, özellikle onların bizi ilgilendiren deri kısımları, Bronz çağdan itibaren, Myken eserlerinde, geometrik devir vazolarının üzerinde görülmeğe başlar. Arabalara koşulmuş atlar bu ilk örneklerde eğersiz olarak, arabacıların veya daha doğrusu savaşanların çektiği dizginleriyle tasvir edilmişlerdir. Atların arabaya kayışlarla bağlanışı ve kamçılar orada görülebilir[362]. Böylece vazolar üzerindeki tasvirlerde Geometrik devirden, Hellenistik devre kadar bu ayıntılar gözlenmektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

H.Tarım Alanında Deri Kullanımı

1. Boyunduruk Kayışları

Tarım alanında, özellikle tarlayı sürmek amacıyla çekim hayvanlarından saban ve benzeri aletlerle birlikte yararlanılmıştır. Bunların içinde boyunduruk, derinin kullanıldığı en önemli yerlerden biri olmuştur. At yerine daha çok öküz gibi çekim hayvanları bu işlerde kullanılmış ve onun koşumu da atınkinden farklı olmuştur. Boyundurukta deriden kayışlar kullanılıyordu. Çift sürmek amacıyla saban veya bir arabaya koşulan öküzlere bu boyunduruklar takılıyordu. Sağlam ve hafif bir ağaçtan yapılan bu boyunduruk kayışlarla sımsıkı bağlanırken, özellikle iki yol kullanılırdı. Kayışlar ya halkalara *(omphalos)* bağlanıyor veya boyunduruk üzerinde açılan deliklere tutturuluyordu. Çift boyunduruk varsa, üst ve alttaki boynu çevreliyordu[363].

I. Ulaşım

Eski Yunanlılar deriden yapılmış salları kullandıkları gibi, gemilerin bazı yerlerinde de deriden yararlandılar. Antik kaynaklar ve bazı tasvirlerden bunu öğreniyoruz.

1. Sallar

Akdeniz çevresindeki çeşitli uluslar, ulaşım aracı olarak salları kullanıyorlardı. Bunların ulaşımda kullanılması özellikle Doğu'da adetti ve bu eski alışkanlık ve coğrafi koşullara bağlı olarak devamlılık, eski Yunanlılar zamanında da devam etti. Sal, keresteye veya daha basit şekli ile ağaç gödelerinin birleştirilerek, yük taşımağa elverişli hale getirilmesi ile yapılıyor ve kürek veya sopalar yardımı ile su yüzünde hareket ettiriliyordu. Nil çevresi gibi ağacı olmayan yerlerde ise ince kamış, papirus ve sazdan dallar kullanılıyordu. Bu sallar, gemilerin bulunuşundan sonra da, ucuza maloları ve kolayca yapılan ulaşım aracı olarak, uzun süre devam etti. Gemilerin kullanılmadığı ve akarsuların geçilmesi gerektiğinde, savaşta asker, savaş araç gereçleri ve bazı yerlerde fillerin dahi suyun bir tarafından diğer tarafına ulaştırılması için tercih edildiler[364]. Bu salların altına, boş amphoraların yanında, şişirilmiş deri tulumlar konuluyordu. Assur kabartmalarında görülen bu uygulamalar uzun süre devam etmiş ve bölgede Roma döneminde dahi kullanılmış olmalıdır.

Şişirilmiş tulumlardan başka, Heredotos'un zamanında deriden yarar-

lanılarak sal yapılıyordu. Örneğin Babil yöresinde, içi söğüt dalları ve üstü deri kaplı sallarla nehrin geçildiğini öğreniyoruz. Herodotos bunu şöyle anlatmaktadır[365]:

"Babil'e gitmek için ırmağı inen kayıklar yuvarlaktır ve deriden yapılmışlardır. Asurya'nın üst yanına düşen bölgeden, söğüt ağaçları kesip gemiler için kaburga çatalı yaparlar, bunun üstünü dıştan deri ile kaplarlar, bir tekne çıkar ortaya, eni boyu bir, başı kıçı belirsiz; bu gemiyi dediğim gibi yuvarlak yaparlar, tıpkı yuvarlak bir kalkan gibi; içine saman yayarlar, üstüne eşyayı doldurup suyun akıntısına bırakırlar... Böylece su üzerinde giderek Babil'e varılar, taşıdıkları öteberi malı satarlar, sonra bağıra çağıra geminin tahtalarını ve samanını da satarlar; sonra derileri eşeklerin sırtına vurur, Armenia'ya dönerler; zira ırmağı ters yönde çıkmak düşünülemez, akıntı buna elvermez, zaten gemileri tahtadan değil de deriden yapmalarının nedeni budur..."

Şişirilmiş tulumlar, hem salların altına yerleştiriliyor ve hem de bot gibi iple çekilerek kullanılıyordu. Thukidides, Peleponesos savaşını anlatırken, bu çeşit tulumların sal, kayık veya bot gibi kullanıldığından söz eder. Atinalılar'ın Sphakteria adasında Spartalılar'ı abluka altında tuttukları sırada, aç ve susuz kalan Spartalılar'a, bu tulumdan botun içersinde gizlice yiyecek sağlanmıştı. Koy yüzülerek geçilmiş, tulumlara bala bulanmış haşhaş tohumları ile dövülmüş keten konulduktan sonra, tulumların ipleri çekilerek götürülmüştü[366]:

"Ayrıca limanı yüzerek aşıp, karadan adaya ulaşan ve yüzerken iplerle, bala bulanmış haşhaş çekirdekleri ve dövülmüş keten tohumları dolu tulumlar çeken yüzücüler vardı"

Kyros'un, ağabeyi Artakserkses'e karşı yaptığı Onbinler'in seferinde, Kyros'un askerleri Euphrates'i geçmek için sallar kullanmışlardı. Bu amaçla kuru ot veya tüylerle doldurulmuş tulumlar yapılmıştı [367]:

"Fırat'ın öbür kıyısında, çöllük bir ülkede yapılan yürüyüşler sırasında, Khasmande adında büyük ve zengin bir şehre rastlanıldı. Askerler ırmağı sallarla aşarak, oraya yiyecek satın almağa gittiler; bu işi şöyle yapmaktaydılar: çadır olarak kullandıkları derilere kuru ot doldurulyor, sonra kenarlarını, suyun samanı ıslatmasına engel olacak biçimde dikerek üzerlerine biniyor ve şehirden yiyecek, hurma şarabı ve ülkede pek bol olan hint darısı satın alıyorlardı"

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bir başka yerde, gene sallar yardımı ile ırmağın geçildiği anlaşılır[368].

"Ordan, Dicle solda bırakılarak çölde dört günde yirmi fersenk aşıldı. İlk konakta, ırmağın öte yanında Kainai adında büyük ve zengin bir şehir gördüler; şehir halkı, ırmağı hayvan derilerinden yapılmış sallarla aşarak, onlara ekmek, peynir ve şarap getirdi"

Ayrıca sefer sırasında Tigris (Dicle) nehrini geçmek gene tulumlarla olur. Tulumlar şişirilir, kayışlara bağlanır, ayrıca çapa yerine uçlarına bağlanan taşlarla dibe indirilir. İki kıyı arasını kaplayan tulumların üzerine çalı-çırpı konarak kamufle edilir ve kaymaları önlenir. Bir Rhodos'lu tarafından eski Yunanlılar'a Tigris'i geçmek için önerilen yöntem şöyledir[369]:

"Ne yapacaklarını bilmezken bir Rodos'lu "Baylar! Gerekli gereci sağlar, ödül olarak da bir talanton verirseniz bir seferde dört bin ağır piyadeyi karşıya geçiririm" dedi. Bunun için ne gerektiği sorulunca da "iki bin tulum gerekli" diye cevap verdi. Birçok koyun, keçi, öküz ve eşek görüyorum; derileri yüzüp şişirirsek kolayca geçebiliriz. Ayrıca hayvanları koşmakta kullandığımız kayışlara ihtiyarım olacak; tulumları bağlıyacağım; sonra herbirinin ucuna taş bağlayıp çapa gibi suya atacağım, tulumlar bir kıyıdan öbürüne varınca, iki yana sıkıca bağlıyacağım; üstüne çalı demetleri yerleştirip en üstüne de toprak döktüreceğim. Bu koşullar altında, sizin de hemen anlıyacağınız gibi batmazsınız; çünkü her tulum, batmadan iki kişiyi taşır; çalılarla toprak da kaymalarını önler"

Yukarda belirtildiği gibi, keçi, öküz ve eşekten oluşan 2000 hayvan tulumu elde edilecek, bağlantı kayışları ile birbirine bağlanacaktı. Hem tulum ve hem de kayışlar deridendi. Taşlar, çapalar ile doldurulacaklar, üst kısımları ise dallar ve toprak tabakası ile sağlamlaştırılacaktı. Ancak düşman yaklaşınca bu projeden vazgeçildi.

Büyük İskender'in Doğu seferinde birliklerin Oxus'u geçmeleri için, şişirilmiş hayvan derileri, saman gibi hafif bir madde ile doldurulyordu. Günümüzde kullanılan cankurtaranlar gibi bunlarla kolayca yüzülebiliyordu[370].

"Değiştirdiği pekçok hayvan derisini mümkün olduğu kadar samanla doldurdu; bunun sayesinde nehre karşı yüzdüler ve ilk gidenler, diğerleri geçene kadar nöbet tuttular. Bu şekilde beş gün içersinde tüm ordu diğer kıyıya taşındı"

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2. Gemiler

Salların yerini, gelişen teknolojiye bağlı olarak, zamanla gemiler aldı. Ancak bu gemiler yanında sallar da kullanılmağa devam ediyordu. Ayrıca mavnalar *(skedia)* da işe yarıyordu. Gemiler genelde ağaçtan yapılıyor, çeşitli yerleri farklı malzemeler ile de donatılıyordu. Bu malzeme arasında deriden olanlar bizi ilgilendirmektedir.

Gemilerin *bağlantı yerlerini* kapatarak yağmur ve diğer dış etkilerden korumak için deriler *(diphthera)* kullanılıyordu.

Ayrıca küreğin lombara temas eden yerinde *deri cepler (askomata)* ve *iskarmozlar* vardı.

Savaş gemilerinde iki sıra kürek kullanılıyordu. Bu kürekler sıralar halinde delinmiş lombarlara yerleştiriliyordu. Kürek çekildiğinde, lombarların zarar görmemesi için, küreğin lombara temas eden yerine deriden bir cep konulmuştu. Bu cep sayesinde lombara suyun girmesi önleniyordu[371].

Bu lombarın kenarları iskarmoz olarak kullanılmamıştı. Aşağı sırada ise küreklerin, iskarmozla üzerine oturduğu ve bağlantının, deriden yapılmış iskarmoz kayışları ile tutturulduğu ve böylece küreklerin rahatlıkla hareket edebildiği söylenebilir. Bu iskarmozlara *skalmoi* ve bağlantı kayışlarına ise *tropoi* deniyordu. Homeros, deriden yapılmış iskarmozları anlatır[372]:

"Sonra direği dikip yelkenleri taktılar,
bağladılar kürekleri küsele iskarmozlara,
her şeyi gereğince yapıp gerdiler ak yelkenleri
götürüp demirlediler gemiyi koyun üst yanına, derine"

Thukidides ise Peleponesos savaşlarını anlatırken, bu arada kürek kayışlarından sözeder[373]:

"Gemiciler, her biri kürek, minder ve kürek kayışı ile beraber, karadan yaya olarak Korinthos'dan Atina yanındaki denize yollanıp alelacele Megara'ya gideceklerdi"

Gemi *yelkeninin kenarları* da deridendi. Gemilerin yelkenleri için yelken bezi, papirüs lifi, keten ve diğer lifli bitkiler kullanılıyordu. Bu yelkenlerin kenarları deri ile sınırlandırılmıştı. Kullanılan deriler, sırtlan veya fok derisi olmalı idi. Denizcilerin batıl inançlarına

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

göre bu hayvanların deileri, yıldırımı uzaklaştırırdı, üzerine çekmezdi (Plut. *Quaest.Convio.*IV, 2,1). Ayrıca örülmüş papirus lifi veya deriden astarlar geçirilirdi.

Lukianos, gemi direğinde uzun süre çaresiz kalan kişilerin, yelkenlerin kenarlarındaki derilerden sözettiklerini şöyle anlatır[374]:

"Adimantus'un bizi bıraktığı yeri hatırlıyorum, Samippus: halatların arasında dolaşan, iplerle tutturulan seren ucu boyunca güvenle koşan denizcide mucize arayarak, uzun süre gemi direğinde kaldığımız zaman, baktık ve derinin katlarını saydık"

Gemi halatlarının papirus, saz, kenevir gibi maddelerden yapıldığını biliyoruz. Ancak bu iş için bazen deriden kayışlar da kullanılmıştır. Homeros zamanında bu tür halatlar vardı[375]:

"Halatlar çözüldü, kürekçiler geçti iskarmozların başına
Gök gözlü Athena onlara itici bir yel saldı.
Zephyros, şarap rengi denizde uğul uğul uğuldadı.
Manevra yapın, dedi, yoldaşlarına Telemakhos,
dinlediler onlar da Telemakhos'un bayrığını,
kaldırdılar çam direği, diktiler oyuk yuvasına,
Çarmıhları gerip çektiler sağlam kayışlarla ak yelkeni,
Yelken birdenbire tam ortasından şişiverdi
Güm güm vurdu karinaya alacalı dalgalar
İşte artık gemi yola çıkmıştı"

Bir başka bölümde ise bunun, öküz derisinden yapıldığı anlatılır. Sağlam olması için bu deri kullanılmış olmalıdır[376]:

"Yelken direği devrilmiş yüzüyordu omurganın üstünde,
Ona bir kayış bağlı kalmıştı, öküz derisinden bir sarım,
Omurgayla direği bu kayışla bağladım birbirine,
Ve oturup üstüne bıraktım kendimi ölüm rüzgârlarına"

J. Aletler

Eskiçağda deri, kuşkusuz pekçok aletin bazı yerlerinde kullanılmış olmalıdır. Ancak bunları belirleyebilmek zordur. Bunlardan pek azında derinin kullanımını açık olarak belirliyebiliyoruz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1. Körükler

Körük, *(phusa, phuster, phuseterion, askos)*, deriden yapılan ve onun şişirilmesi esasına dayanan bir metalurji aletidir. Ateşin canlandırılması oldukça eski bir kullanıma sahipti. Madencilikte yüksek ısı elde edebilmek için kullanılıyordu. İçi oyulmuş tahta veya kamıştan yapılmış bir boru aracılığı ile hava verilerek şişirilebiliyordu veya havası indiriliyordu. Homeros zamanında tanrıların, örneğin Hephaistos'un demir dökümhanesinde bu körük kullanılıyordu[377]:

"Ona silâhlar yapacağıma da öyle inan.
Şaşakalacak bu silâhları gören
Böyle dedi, bıraktı Thetis'i orda, döndü körüklerine,
Çevirdi onları ateşe doğru, çalışmalarını buyurdu.
Körükler başladı ocağın içini üfürmeye,
Yirmi taneydiler, solukları türlü ısıdaydı,
Soluklar, demirci tanrının buyruğunda,
İş yavaş gidince ılık oluyorlar,
İş hızlı gidince sıcak oluyorlardı"

Bu körük şekleri bir tuluma benzediğinden, tuluma verilen *askos* ve *akrophusia* adları, bu körükler için de kullanılmıştır. Demirci atelyelerinde kullanılan bu ikili körükler kıllı teke derisinden yapılmış olup buna iki boru takılmıştı. M.Ö.V. yüzyıl boyalı vazoları üzerinde de görülen[378] bu körük, antik kaynaklarda geçerse de hepsinde deriye ilişkin bilgiye rastlanmaz. Heredotos, demircinin kullandığı körüklerden sözetmiştir[379]:

"Demircinin iki körüğü iki rüzgârdı, örs ve çekiç karşılıklı iki çapışmaydı"

Thukidides ise kuşatma sırasında körük yardımı ile surun ateşe verildiğini anlatır[380]:

"Makine surun yanına gelince kuşatmacılar kendilerine dönük kısmına çok büyük körükler yerleştirip çalıştırdılar. Boruyu aşıp kor halinde kömür, kükürt ve zift dolu kazanın üstünden geçen sıkıştırılmış hava, büyük bir aleve yol açıp, suru tutuşturdular.."

Aristoteles ise körüğü, hayvanların nefes alışına benzetmiştir[381].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Çünkü, demirhanedeki körükler gibi, vücudun bir kısmını hafifçe kaldırarak, hayvanların nefes almasıdır"

Homeros'un zamanından itibaren demire şekil vemek amacıyla, demirci fırınlarında kullanıldığını bildiğimiz körükler (*Iliada*, XVIII, 469-475) başlangıçtan beri deriden yapılmış olmalıdırlar. Bu süreklilik içersinde günümüze kadar bazı değişiklikler ile gelmiş olmalıdır.

2. Dokuma aletleri

Tekstil dalında, dokuma aletlerinin bazı kısımları da deriden yapılmıştır.

K. Müzik Aletleri

Eski Yunanlılar müzik aletlerinde deriyi, aletin önemli bir parçasını oluşturacak şekilde veya bazı yerlerinde; hiç değilse onların kılıfı olarak kullandılar. Değişik tipteki müzik aletlerinde bunu görüyoruz.

1. Telli Çalgılar

Lyra denilen yedi telli sazı, Hermes'in icadettiğine inanılır. Hermes, kaplumbağa kabuğu üzerine öküz derisi gererek bir kasa yapmış ve buraya bir boyunduruk ile birleşen iki de boynuz tespit etmiştir. Bunun üzerine kuzu barsağından yedi tel germiştir. Daha sonra tel sayısı değişmiş ve boyunduruğa eklenen çalma kulakları ile, el veya mızrap kullanmaksızın teller titreştirilerek bu alet çalınabilmiştir. Bu tür lyra Myken döneminden itibaren bilinir. Girit'de Hagia Triada'daki bir lâhit tasvirinde, M.Ö.XV. yüzyılda, bir müzisyen yedi telli bir lyrayı çalmaktadır[382]. Daha sonraki devirlerde lyranın gelişmiş olması ve deri kısmın ortadan kalktığı düşünülebilir.

2. Nefesli Çalgılar

Günümüzde kaval veya özellikle flüt diyebileceğimiz *"aulos"* eski Yunanlılar'ın kullandıkları nefesli müzik aletlerinden biri idi. Her biri bir dil ile donatılmış, 8 mm. çapındaki iki tüpten oluşuyordu. Tüpün kanalında hareket eden, kamıştan lamel, vibratör yerine kullanılıyor ve üzerinde 6-15 arasında değişen delikler bulunuyordu. Bu aletin tozlanmaması ve dış etkenlerden korunması için deriden bir kılıf içinde korunduğu bilinmektedir.

Bu müzik aletinin kılıfı dışında, çalan kimsenin yanaklarına da deriden bir *t a s m a* takılıyordu. Bu aleti çalan kişi, yanaklarının etrafına deriden bir kayış *(phorbeion)* geçiriyordu. Bu deri kayış, ağız hizasında yüzü yatay olarak sarıyor ve yanakların yarısını örtüyordu. Agraflı iki dikey yanak kayışı ile tutturuluyordu. Bu kayışlar, kulakların ön ve arkasından geçer ve başın üstünde birleşirdi. Yanak kayışlarını, çenenin arkasında tutturulan enlemesine bir alın bağı tespit ediyordu. Aleti çalanın ağzına gien diller için açıklık bırakılmıştır[383]. Bu tasmayı takan kişiye *empephorbiomenos* deniyordu. Aristophanes, karga kılığındaki kavalcının böyle bir tasmayı takmış olduğundan sözeder *(Aves,* 861). Bu tasma efor sarfederek aleti çalan kişinin dudağının yarılmasını engelliyordu. Ayrıca havanın eşit olarak girmesini sağlayarak, tonlamanın daha iyi olmasına neden oluyordu. Böylece çıkan ses daha güzel geliyordu. Plutarkhos, bunu çalanın nefesinin şiddetini de dengelediğini belirtir *(De Cohib.ira* 456 B).

Aristophanes bir flütçünün yarışmaya katıldığı sırada bu yanaklığı taktığını anlatır[384]:

"Bir flütçü ödül kazanmak için yanaklığını *(phorbeia)* taktı ve çekilinceye kadar hakemlerin önünde çaldı"

Bunun yararı da, haş parmak olmaksızın aletin yerli yerinde durabilmesi idi. Kadınlardan çok erkek tasvirlerinde özellikle boyalı vazolar üzerinde rastlanır. Korinthos vazolarında ve Françcis vazosunda örnekleri vardı. Ayrıca Kıbrıs ve Etrüsk vazolarında görülen bu tasmanın, Fenike kökenli olduğu sanılmaktadır[385].(Res. 82)

Yukarda belirtildiği gibi, kaval ve flüt gibi nefesli çalgılar, toz ve pislikten korunmak için deri *k ı l ı f l a r* içersinde saklanıyorlardı. Bunlara *aulothehe, aulodoke, subene* gibi adlar veriliyordu (Pollux VII, 153; X, 153). Aristophanes onu ok kılıfı olarak da kullanmıştır *(Thesmoph.* 1197: *To subine).* Bu kılıf veya torbanın, klâsik devirde, dişi domuz ve vaşak derilerinden yapıldığı bilinmektedir. Yürürken sol kola asılarak taşınan alet, çalınmadığı zaman duvara asılıyordu. Birden çok olan tüpler, kılıfın ayrı ayrı gözlerine konuluyordu. Zamanla deri yerine ağaç kılıflar kullanıldı. Bu deri kılıflara çeşitli vazolar üzerinde, özellikle ressam Duris'in eserlerinde rastlanır. Ressam Kleophrades'in yaptığı amforada (ca.M.Ö.500) onun tasviri bulunmaktadır[386].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. Vurmalı Çalgılar

Eski Yunanlılar, davul, tef, darbuka gibi aynı esasa göe yapılan vurmalı çalgıları çalıyorlardı. Bu vurmalı çalgılar genellikle Doğu kökenli olup, çeşitli kült törenleri ile ilgilidirler. Dinsel danslarda ritmi sağlıyor, böylece ayinlere katılanları coşturuyordu[387]. Bu tür müzik aletlerinde bir ağaç veya bir bronz çemberin üst kısmı veya iki tarafı deriyle kaplanmıştı. Antik kaynaklardaki bazı parçalar bu konuda bizi aydınlatmaktadır. Euripides, yuvarlak davula gerilen deriden söz etmiştir[388].

"Korybantlar'ın taçlarla dansettiği yerde, Yerin altındaki karanlık geçitler arasından, Yuvarlak, gerilmiş deriye hızla vurduğumuz bu ses ve Bakus şenliği."

M.Ö.V. yüzyılda Bacchus şenliklerinde kullanılan, deri gerilmiş bu yuvarlak davula ilişkin, M.S.V. yüzyılda Nonnus da bilgi vermektedir[389].

"...ilkin ödül olarak Kybele Rheia'sının aletlerini, bronz levhalı kimballeri ve geyik yavrusunun alacalı derisinden davulları verdi"

Burada ödül olarak davul verildiği anlatılırken, davulların geyik yavrusunun alacalı derisinden yapıldığı da belirtilir. Bu davulların kenarları pirinçle kaplanmıştı[390].

"Bütün bunlar, bazıları Kybele Rheia'sının aletleri olan pirinç kenarlı davulları ile birlikte, diğerleri ise saçlarından sarkan fildişi sarmaşık çubuklar veya yılanlardan halkalar ile Arkhadia'ya birlikte ilerlemek için acele ediyorlardı"

Davulun derisi bir başka yerde daha geçmektedir[391]:

"İçten gelen bir delilikle yönlenen diğeri, şiddetle gürleterek elleriyle deri davulu çaldı ve mücadelenin gürültüsünün yansıması ile patırtı koptu"

Deriden yapılan davulun yuvarlak olduğu ve her iki tarafının çalındığı bir başka yerde de belirtilir[392].

"Cesur kral dansı bayramları, Berekynthidos'un nameslerini, Melpomene'nin şarkılarını, Pan'ın syrinksinin sesini işiterek, her iki tarafında çalınan yuvarlak deri davulu gördü ve çılgına döndü"

Öküz veya boğa derisinden yapılan bu davullara *(barudoupa, barubroma)* elle veya tokmakla vurularak çalınıyordu.

Kaldeliler, İbaniler, Hititler, Fenikeliler, Phrygler, Suriyeliler davulu tanıyor ve kullanıyorlardı; onlara ilişkin tasvirlerde bunu görebiliyoruz. Eski Yunanlılar da özellikle Kybele ve Dionyzos kültünde bu eski kökenli aletin eşliğinde törenler yaptılar. Kybele ve Attis misterlerinde kullanılan davul, tanıçanın atribüsü idi. Flüt ile zillerle birlikte, Korybantlar ile Kuretler'in sembolü oldu. Dionyzos törenlerinde ise Bakkhalar, Menadlar, Satyrler ve Silenler gene onun eşliğinde görülür. Boyalı vazolarda davul tasvirlerine rastlıyoruz. Cenaze törenlerinde, tiyatrolarda komik sahnelerde, çocuk ve genç kızların elinde bu davul tasvir edilmiştir. Bütün bu tasvirlere göre davul ve tefin çeşitli şekilleri ortaya çıkmıştır. Bir kybele tasvirinde davula tutturulan bir kayıştan sol el geçirilerek aletin dengeli durması sağlanmış, sağ el ile davula vuruş şekli gösterilmiştir. Özellikle avucun geçirilmesine yarayan deri kayışlar görülür. Bazen de davulun yüzünde süslemeler, şekiller yapılmış, ayrıca buraya şeritler tutturulmuştur. Davulun derisi üzerine dekoratif geometrik resimler çiziliyor ve sonra boyanıyordu (Demosthenes, ***Amb.*** 415, 5 R). Davulun çemberine deriden bir kayış tutturuluyor ve bunun sayesinde davul omuzda taşınıyordu *(epomadio telamoni)* ve küçük bir kayış avuçtan geçiyordu[393].

L. Spor ve Oyunlar

Deri, spotif oyunlarda ve eğlenceli oyunlarda da çeşitli şekilde kullanılmıştır.

1. Sportif Oyunlar

En önemli sportif oyunlardan biri *y u m r u k d ö ğ ü ş ü (pugmahie)* idi. Eski Yunanlılar, günümüzdeki boksa benzeyen yumruk döğüşü yarışmaları düzenliyorlardı. Bunlar acımasız da olsa insanları heyecanlandırdığı için beğeniliyordu. Oldukça eski bi tarihte başlamış olduğunu, Homeros'un sözleriyle anlıyoruz[394]:

"Çetin yumruk dövüşünün ödüllerini getirdi kodu:
Dayanıklı bir katır sürdü değneğin ortasına"

Bu atletik oyunun sonunda kazanana ödül verildiğini ve zevkli bir yarışma olduğunu Homeros açıklar. Ancak yarışma dışında, savaş sırasında da yumruk döğüşü yapılırdı. Ksenophon, askerleri düşman mızraklarından korumak için, onlara yumruk atarak harekete getirdiğini belirtir

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

(***Anabasis***, V, VIII, 16). Ancak burada askerleri cezalandırması söz konusudur. Antik kaynaklar bu konuda bilgi verirler. İnsanlar gibi tanrıların da bu döğüşü yaptığını belirtirler.

Döğüşçüler çıplak olurdu, üzerlerinde sadece külot, kuşak veya bir peştamal bulunurdu. Thukydides yumruk döğüşü yapanlardan, eski Yunanlılar'ın çıplak, Asya'daki barbar halkların ise kuşak takarak dövüştüklerini belirtmiştir (***Pelepon***, I, VI).

Konumuz açısından önemli olanı döğüş sırasında ellerine deriden kayışlar sarmış olmalarıdır. Homeros, Euryalos'un döğüşünü tasvir eder ve eline sarmak üzere, öküz derisinden kayışı eline aldığını anlatır. Bunlar elin etrafına sarılıyordu[395]:

"Sözleriyle yürek veriyo, kasansın istiyordu zaferi
Önce beline bir kemer geçirdi,
Sonra öküz derisinden bir kayış verdi eline
İki yiğit, kemerleri sıkıp, çıktılar alana
Yürüyüp karşı karşıya geldiler
Güçlü kollar kalktı havaya,
Atıldılar birbirlerinin üstüne,
kenetlediler ağır ellerini.
(.....)
indirdi yumruğunu yanağına"

Bu döğüş sırasında ellere sarılmış olan kayıştan Theokritos da sözetmektedir[396]. Verdiği bilgiye göre Amykos ile bu mücadelede usta olan Polydeukes boks yapmaktadırlar. Kayışlarla yapılan bu mücadelenin çok acımasız olduğu ve öldüresiye dövüşüldüğü anlaşılmaktadır:

"Leda ile kalkan taşıyan Zeus'un iki oğlunu
terennüm edelim, Kastor'lu, öküz derisinden
kayışları yarı bileğine kadar sardığı
zaman yumruk döğüşüne tahrik etmenin
tehlikeli olduğu Polydeukes'i!"
(.....)
"Polydeukes - Kayışlarla saracağım yumruklarıma
kime indireceğim?"
(.....)
"İki rakip ellerini öküz derileri ile
sarıp uzun kayışları kollarına doladıktan

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sonra birbirlerini yok etmek hırsı ile ortaya çıktılar"

(.....)

"Sonra rakibinin artık şaşkına döndüğünü
görünce, burnunun yukarısına,
kaşlarının arasına bi yumruk indirdi,
alnını kemiğe kadar parçaladı. Amyklos
yer yemez çiçekli çimenlein üstüne boylu
boyunca serildi. Ayağa kalktı ve tekrar
vahşi bir mücadele başladı; sert kayışlarla
vuruşarak birbirlerini yok etmeğe çalışıyorlardı"

M.Ö.III. yüzyıl sonunda ise Apollonius Rhodius, ***Argonautica*** adlı eserinde öküz derilerinden yapılmış kayışı ellerine sararak döğüşen Lycorens'i anlatır[397].

"Ve onların arasında Lycoreus, Amycos'un sadık yardımcısı, ayaklarının her birine son derece dayanıklı, kurutulmuş ham deriden yapılmış iki çift tozluk giydi. Ve kral azametli bir tavırla, kahramana şöyle dedi: "bunların herhangi biri sana payını vermeksizin, seni ayrıca kabul edeceğim, ki bundan sonra beni ayıplama." Onları ellerinden bağladı; sen ne kadar merhametli olduğunu öğreneceksin ve başkasına söyliyeceksin. Ben bunu öküz derilerini kesip ayırdım ve kanı, insanların yanaklarına saçrattım"

Bu kayışlar gene aynı eserde eldiven gibi ele geçirilir[398].

"Ve ona Castor ve Bias'ın oğlu güçlü Talaus geldi ve onlar, elleri için çabucak eldivenler verdiler ve ona cesaretli olmasını emrettiler"

Görüldüğü gibi, bu kayışların sarıldığı yumruklar gelecek darbeler için daha güçlü olacaktı. Bu kayışlara, yumuşak zırhlı eldiven de *(malakoteros)* denilmiştir. Yukarda belirtildiği gibi, bunlar öküz derisinden *(himas oksus)* yapılıyordu. Bazen de domuz derileri kullanılıyordu (Philostratus, *Gym.* 10).

Bu kayışlar üç metre kadar uzundu ve bırakıldığında yere kadar uzanıyordu. Vazo ve heykel tasvirlerinde onun, ele sarılır biçimi görülmektedir. Theokritos'un satırlarında da görüldüğü gibi, başkasının yadımı olmaksızın ele sarılabiliyordu. (Quintus Smyrn. IV, 333-4) Elin dört parmağına sarılan kayışlar, eli sıkıyor ve onun avucu kapamasına engel olmuyordu.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

(Philostratus, *Gymn.*9). İki-üç kez sarılan kayışlar, kolun üst kısmında ve bazen de dirseğin üzerinde çaprazlanıyordu. Vazo resimlerinde görüldüğü gibi, el zırhı diyebileceğimiz bu kayışların sonuncu düğümünü atmak için kayışlar çekiliyordu[399]. Yumruk sıkılınca kayışlar gerilerek sertleşiyordu. M.Ö.V. yüzyıldan sonra, önceleri sadece palestralarda kullanılan bu sporun yerini, zarar verecek niteliğe dönüşen oyunlar aldı.

Bu el zırhının daha geliştirilmiş şekilleri vardı. Bunlar iki paçadan oluşuyordu. Biri zırh eldiveni, diğeri de deriden yapılmış geniş bir halka *(strophion)* idi. Bu eldiven oldukça uzundu, kolun yarısından başlayarak parmaklara kadar geliyor ve parmak uçlarını açıkta bırakıyordu. Bazı tasvirlerde kenarlarda dikiş amacıyla açılmış iğne izleri, delikler görülmektedir. Bilek kısmında, yünden bir kısım ile kola oturtulmuştur. Zaten kayışların sıkılması ile el ve bileğe tespit edilmiş oluyordu. Parmakların üst kısmına yakın bir yede ise geniş silindirik bir halka bulunuyordu. Birkaç kat deriden yapılan bu halkanın katları, enlemesine ve sağlam bir biçimde bağlanmıştır. Bu halka eli kavrıyor ve zırh eldiveninin üst kısmında kapatılıyordu. Baş parmak gene serbest bırakılmıştı. Ayrıca bütün bu kısımlar, karmaşık kayışlar ağı ile birbirine bağlanmıştı.

Platon, boks için yapılan çalışmalardan söz ederken içi kıtıkla doldurulmuş eldivenleri tavsiye eder[400]:

"İçi kıtıkla doldurulmuş eldivenleri, boks eldiven- lerinin yerine giydirmeliydik; böylece onlara hünerler gösterilirken, en iyi uygulama da yapılmış olacaktı."

Burada kayışların güçlü yumruklara yardımcı olduğu, ancak kıtıkla doldurulmuş eldiven sayesinde asıl yeteneğin ortaya konabileceği vurgulanmıştır.

Bu kayışlar *(himas, oksus)* özellikle Thermes dövüşçülerini tasvir eden sahnelerde, deri halkalar *(sphairai)* ise Panathenai amphoraları üzerindeki tasvirlerde sıkça görülebilir.

Ancak eski Yunan yumruk dövüşçülerinin farklı el zırhları da bilinmektedir. Bunlar kayışlar ile tutturulmuş, haltere benzeyen biçimde kısa ve yatay değneklerdir[401].

Bütün bu kayışlı el zırhları, zamanla yerini madeni, metal olanlara bırakmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2. Eğlenceli Oyunlar

T o p a ç *(bembeks, bembiks, kovas, strobilos, strombos)* çok oynanan eğlenceli bi oyundur. Topaç, kamçı *(mastiks)* yardımı ile çevrilen ağaç bir oyuncaktır. Platon, insanların davranışlarından söz ederken, onları topaca benzetmiştir. Platon burada, ucunun üzerinde, kendi çevresinde dönen ve yer değiştirmeyen bir oyuncak olarak onu tarif ederse de, çeviren kayıştan söz edilmez *(Resp.* IV, 436 d-e).

Topaç şeklindeki buluntular Thebai ve Beotia'da ortaya çıkartılmış olup, pişmiş topraktan yapılmış örneklerdi[402].

Ayrıca boyalı vazolar üzerinde topaç tasvirlerine rastlıyoruz. Berlin'deki bir Attika vazosunda efebos, bir kamçı yardımı ile topacını çevirmektedir[403]. Bu tasvirlere bakarak, topacın kozalak *(konos)* şeklinde ve sivri uçlu olduğunu, alt kısmının silindir şeklinde olup, bu kısımda kamçının kayışlarının *(habena)* enine izlerinin görülebildiğini söyleyebiliriz.

T u l u m ü z e r i n d e n a t l a m a o y u n u (askolia, askoliasmos) da sevilen bir oyundu. Eski Yunanlılar kolay kayabilmek için yağlanmış ve şişirilmiş bir tulum üzerinde, ayakta sıçrayıp atlayarak bu oyunu oynuyorlardı. Denge sağlama esasına dayanan bu oyunda, düşenlere gülmek adetti. Özellikle M.Ö.IV. yüzyılda bir halk eğlencesi olarak bilinen bu oyun, tıpkı şarap tulumunun kökeninde olduğu gibi, Dionyzos şenlikleri ve satyr oyunları ile ilgili olarak gelişmiş olabilir. Kazananlara da içi şarap dolu bir tulum armağan edilirdi. Özellikle Atina'daki Dionyzos şenliklerinde çok oynanıyordu.

Aristophanes, tek bacak üzerinde sıçrayarak oynanan bu oyundan şu şekilde söz etmiştir[404]:

"Açık havada, bir tulum üzerinde bacaklarınla sıçra"

Platon, Zeus'un ağzından, insanların yaratılışına ilişkin düşünceleri anlatırken bu oyundan ilham almış gibidir. İnsanların, hadlerini bilmedikleri takdirde, uslu durmazlarsa ikiye bölünecekleri ve bu kez tek bacak üzerinde atlıya atlıya gideceklerini söyler (Platon, ***Symp,*** 190 E).

Tek bacak üzerinde sıçrayarak yapılan bu dans *(askoliasmos)*, uzun süre sevilerek oynandı. Belirtildiği gibi, Dionyzos şenliklerinden geldiği sanılan[405] bu oyunun, teke derisi tulum üzerinde oynanması, bu tanrıya kurban edilen bir tekenin derisinden yapılmış olması ile de açıklanabilir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Berlin Müzesinde yer alan bir mozayikta, Bacchus ve karısı Ariadne, satyrler ve kadınlar, tulumun çevresinde yerlerini almışlardır ve oyun başlamak üzeredir. Genç bir adam tulumun üzerine çıkmaktadır. Ayrıca Napoli Müzesindeki bir kameo üzerinde de buna rastlanır[406]. Başka tasvirleri de bulunan bu oyun, zamanla Attika'dan sonra tüm Yunanistan'da ve çevresinde yaygınlaşmış olmalıdır.

Uzun süre devam etmiş olduğu sanılan bu oyundan I. yüzyılda Vergilius sözeder. Kurban edilen keçinin derisinden yapılan yağlanmış tulumun üzerinden atlayarak rustik bir dans yapıldığını, yarışmalar düzenlendiğini anlatır[407].

"Bunun için Theseus'un oğulları, kasabalarında ve yol kavşaklarında nükte yarışması için ödüller koydular ve yumuşak çayırlarda yağlanmış keçi derileri üzerinde neşe ile dansedildi."

M.Cezalandırmada Kullanılan Deri Araçlar

Eski Yunanlılar'da deri, ceza aracı olarak da kullanılmıştı. Tulum içersinde verilen ölüm cezası dışında, ceza olarak uzun süre devam etmiş olan kayış veya kamçı ile dövmek de örnek verilebilir.

1) Tulumda Ölüm Cezası

Daha çok Roma kanunlarına göre ana, baba veya kralı öldüren kişilere verilen ölüm cezasının[408] benzer bir şekilde Yunanlılar'da da rastlıyoruz. Örneğin Sardes kralı Achaeos'a ölüm cezası verilmiş ve III. Antiokhos'a teslim edilmişti. Vücudunun uç kısımları kesilerek, eşek derisinden yapılmış bi tuluma konulmuş ve tulumun ağzı dikilmişti.

2) Kayışla Bağlama ve Dövme Cezası

Bir suç işleyen köle kayışlarla *(skutos)* bağlanıyor ve dövülüyordu. Bu kayışlar da deriden yapılmıştı. Aristophanes'in bir eserinde Philokleon şöyle söylemektedir[409]:

"Bugün cezanı vereceğim, seni kırbaçlatacağım"

3) Kamçı ile Dövme Cezası

Deriden yapılmış kamçılar da cezalandırma aracı idi. Bu kayış kamçılara *henia, ruter, agogeus rutagogeus* deniyordu (Pollux III,79).

Sap kısmı kısa olan kırbaçlarda ise kayış sayısı daha çoktu ve bunlar

himas, skutos, skutine, mastiks adları ile biliniyordu. Çocukları disiplin altına almak ve köleleri cezalandırmak amacıyla kullanılmışlardır. Boyalı bir vaze üzerinde, Pan'ın elinde böyle bir kamçı görülebilir[410].

N- Öküz Derisi Biçiminde Madeni Külçeler

Bronz çağda Akdeniz ve çevresinde yaşayan topluluklar için hayvancılığın değeri büyüktü. Bu nedenle öküz, onlar için tek değer birimi idi. Troia savaşının Akhalılar'ı da aynı para birimini kullanıyorlardı. Ancak öküzün para birimi olarak kullanılmasında bazı güçlükler vardı. Babylonia'dan gelen talent ise Yunanistan'da şekil değiştirdi. Prehistorik Yunanistan'ın Mykenai talenti öküz derisi şeklinde kesilmiş bronz külçeler halini aldı. Bunların dış tarafında öküz derisinin tüylü kısmı belirtilmiştir[411]. Bu madeni külçeler *(ingotlar)* bakır ve bronzdan yapılmış ve piyasada nakit para yerine kullanılmış nesnelerdi. Öküz derisi biçimindeki bu metal külçeler dikdörtgen şeklinde, dört ucu kulp gibi çıkıntılıdır. Üzerleri pürtüklü, bazıları oluklu ve asit oldukları ülkenin damgasını taşırlar. Başsız ve kuyruksuz bir hayvan derisini hatırlatan bu külçeler, hasırlara sarılarak, sepetlerde bir yerden diğerine gemilerde taşınıyorlardı. Omuzda kolayca taşınabilmeleri veya bir bakır *ingotun* bir öküz fiatına eşit olması gibi nedenlerle, öküz derisi şeklini almışlardı[412]. Yunanlılar'dan önceki dönemde ticarette değiş-tokuş malzemesi olarak sığırların kullanılması sonucu bu madeni külçeler benimsenmiş olmalıdır[413].

Yukardaki açıklamaları doğrulayıcı nitelikte, Bronz çağa tarihlenen öküz derisi biçimindeki külçeler bulunmuştu. Hagia Triada'da bulunmuş ve M.Ö.XVI. yüzyıla tarihlenen *ingotlar* elimizdedir. Girit kil tabletleri üzerinde de ideogram olarak *ingotlara* rastlanır[414]. Ayrıca M.Ö.II. bin yılında Girit'den Mısır'a bu *ingotların* gönderildiğini gösteren sahneler ise, III. Tuthmosis'in (M.Ö 1490-1436) vezirlerinden Rekhmire'nin mezarının duvarlarında tasvir edilmiştir. Burada omuzunda ingot taşıyan Giritliler'i görüyoruz. Mısır'daki Tutankhamon'un (M.Ö. 1347-1338) mezar tasvirlerinde aynı sahneler vardır. Ayrıca Thebes mezarlarında bakır ve bronz külçelerin eritilip kalıplara dökülmesi tasvir edilir.

Gelidonya *Ingotları* olarak bilinen *ingotlar* ise, Antalya körfezinin batısındaki Kırlangıç burnundaki deniz altı kazılarında ortaya çıkartıldı. Bunlar da M.Ö.XIII. yüzyıla tarihlenen, bir Suriye gemisinde bulunmuş öküz derisi şekilli *ingotlardı*. Antiphellos (Kaş) açıklarında M.Ö.XIV.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yüzyıla tarihlenen ve bir batık gemiden çıkartılan *ingotlar* da bunlara eklenebilir[415].

Bunlar genellikle Suriye'den Girit, Rhodos, Yunanistan gibi yerlere giden gemilerdi. Bunlar sayesinde, Ege metal ticareti aydınlanmıştır. Hem ham ve hem de işlenmiş metal taşıyorlardı. Mykenai'da da kırık *ingot* parçalarının bulunmuş olması ile Pylos tabletlerinde öküz derisi ideogramların -bronz ve gümüş için- bulunması, bu *ingotların* Myken ekonomisinin temelini oluşturduğunu göstermiştir[416].

Bundan başka Euboia (Eğriboz), Kyme, Sardunia adasındaki Caliari yakınındaki Serra Illiksi, Sicilya adası kıyıları ve özellikle Kıbrıs'ta Salamis mezarları ile Enkomi'de gene öküz derisi biçiminde *ingotlar* bulunmuştur[417]. Kıbrıs'ta Soloi ve Enkomi gibi yerlerdeki maden kalıntıları, burada *ingot* üretiminin yapıldığını düşündürmektedir. Kıbrıs'ta demir çağında (M.Ö.1200-1000) kullanılan bu *ingotlar*, Kıbrıs silindir mühürleri üzerinde öküz derisi şeklinde görülür.

Ras Şamra (Ugarit)'da bulunan bi savaşçı veya savaş tanrısının bronz heykelinin kaidesinde de Enkomi'dekine benzeyen öküz derisi şeklindeki külçe görülmektedir. Suriye'li bir kişi omzunda bu *ingotu* taşımaktadır[418].

Deri ve deri şekli verilmiş madeni külçelerin uzun süre para yerine kullanıldığı ve Akdeniz çevresinde yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Başlangıçta değiş-tokuş malzemesi olarak kullanılan deri ve madenin, bu *ingotun* şekli ile birleşmiş olduğu söylenebilir.

Homeros'un Iliada destanında (VI,236) Diomedes'in altın zırhı 100 öküz ile eşdeğerde idi. Yetenekli bir kadın ise dört öküz değerinde idi (XXIII, 705). Altın da her zaman öküze göre değerlendiriliyordu.

Bu değerler ve yukarda sözü edilen *ingot* buluntuları, Homeros'un destanları ile doğrulanmaktadır. Iliada'da Troia savaşı anlatılırken, şarap yüklü bir geminin Lemnos'dan geldiği anlatılır. Iason'un oğlu Euneos, Akhalar için şarap göndermiştir. Şarapların yerine maden, sığır, köle veya deri verilir. Bu deri para yerine geçmektedir[419].

"Gür saçlı Akhalar aldılar şarabı,
Yerine kimi tunç verdi, kimi parlak demir,
kimi deri, kimi canlı sığır, kimi köle
Görülmeye değer bir şölen yaptılar,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yediler içtiler bütün gece"

Akdeniz çevresinde bu *ingotların* yaygın olarak kullanıldığı sonucu çıkmaktadır. Girit'te Hagia Triada, Pamphylia bölgesinde Antalya, Kıbrıs'ta Enkomi, Argolis'de Mykenai, Lykia'da Gelidonya burnu, Sardunya adalarında Sant'Antioco'dan buluntular ve resimler elimizdedir[420]. (Res.83)

O- Parşömen *(pergament)*

Derilerin yazı malzemesi olarak Mezopotamya'da, M.Ö.I.binde kullanıldığını biliyoruz. Bu kullanım devamlılık göstermiş, özellikle Hellenistik dönemde yazı malzemesi olan bu deri, *pegament* adını alarak, yazı malzemesi tarihi için bir dönüm noktası olmuştur. Anadolu'da çok eski devirlerden beri yazı malzemesi olarak zaten kullanılan deri (Herodotos, V,58), bu dönemde Pergamon (Bergama) şehrinde geliştirilmiştir. Aynı dönemde Mısır'daki Ptolemaios krallığının kurduğu İskenderiye kütüphanesi ile arasındaki rekabet, Pergamon'da parşömen üretiminin arttırılmasına neden olmuştur. Mısır'dan gönderilen papirusa ambargo konulması, Parşömene duyulan ihtiyacı arttırılmıştır[421]. Daha önce Anadolu'da kullanılan bu yazı malzemesi, daha ilkel şekli ile kullanılmış olmalı idi. T.Birt, bu önceki kullanımın, derinin ham olarak ve tek taraflı olduğunu belirtmiştir[422]. Böylece belirtilen nedenle, kâğıda duyulan ihtiyacın artması, burada, derinin inceltilerek daha özenle işlenmesine neden olmuştur. Batı Anadolu'da papirus yetişmediğine göre, her yerde bulunabilen koyun ve keçi derileri bu ihtiyacı karşılayacaktı. Zaten kullanılan *diphthera* daha da geliştirilmeli idi.

Derinin yazı malzemesi olarak geliştirilmesi ile ilgili olarak, Plinius, Varro'ya dayanarak şu bilgiyi vermektedir[423]:

"Daha sonra, Varro'nun söylediğine göre, kral Ptolemaios ile, kral Eumenes arasında, kütüphanelerden dolayı rekabet bulunduğu sırada, Ptolemaios, papirus ihracını durdurdu. Böylece Pergamon'da *pergament* icadedildi. İnsan varlığının ölümsüzlüğünün, üzerine geçirildiği malzemenin kullanılışı, bu şekilde rastgele ortaya çıktı"

Varro'nun verdiği bilginin arkasındaki tarihi gerçek şudur: İskenderiye'deki kral Ptolemaios VI Philometor (M.Ö.181/180-145), Mısır'dan papirus ihracatına ambargo koymuştur. Yukarda belirtildiği gibi, yazı malzemesine duyulan ihtiyaç ile, II. Eumenes (M.Ö.197-160/59) derilerin iyi-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ce işlenip, inceltilerek iki yüzüne de yazılır duruma getirilmelerini sağlamıştır; böylece devlet politikası olarak parşömen üretilmiştir. Kültür ve bilimde ileri olan Bergama krallığı bunu başarmış, M.Ö.II. yüzyılda parşömenin kullanımı yaygınlaşmıştır. Ekonomik güçlüklerin sonucunda geliştirilen bu yöntem, kültür birikimi olan İonia'da teknik gelişmesini tamamlamıştır.

Geliştirilmiş bu malzemeye *pergamene, somation, derma* gibi adlar verilmiştir [424].

Bergamalılar papirusa nazaran parşömeni daha ucuza maletmiş olmalıdırlar. Akdeniz iklimine dayanıklı bir malzeme olarak uzun süre çevrede kullanılmış olmalıdır. Ancak papirus gibi, iklim nedeniyle, Mısır dışındaki yerlerde daha az bulunmuştur. Eski Yunanlılar zamanında yazılmış parşömen belgeler yeterince bulunamamıştır. 200 kadar kitabı bulunan Bergama kütüphanesinden elimize geçen yoktu. Bergama devletinin, parşömeni bir devlet politikası olarak üretmesine rağmen, krallığa ait bir tabakhane bulunmuş değildir. Krallık yönetiminde, köle ve ustalar çalıştırılarak yapılan bu üretimin yeri daha sonraki kazılarda bulunabilir.

Hellenistik devirde Anadolu'da parşömen kullanılırken, Yunanistan'da da kullanıldığı konusunda bilgilere sahibiz. Bu malzeme, Atina'da Solon zamanından (M.Ö.640-560) sonra kullanılmıştır[425]. Ispartalılar gizli mektuplarını deri üzerine yazarak, bunu *skutale* denilen bir sopanın ucuna sardıkları bilinmektedir. Bu şekilde bir çeşit rulo yapıldığı düşünülebilir. Ausonius, Ispartalılar'ın parşömenlerini, rulo yapılabilen bir malzeme olarak nitelemiştir. Ayrıca tapınak arşivinde Apollon'un sözlerini içine alan deriye yazılmış metinler vardı[426].

Eski Yunanistan'da kullanıldığı görülen parşömenin, Anadolu ve Yunanistan dışındaki yelerde bazı bulunuları ortaya çıkmıştır.

Yukarı Fırat yöresindeki Dura Europos'da (Selâhiyeh) Selevkoslar'ın Yunan kolonisinde, Roma kolonisinin bulunduğu yerde, M.Ö.196-190 yılları arasına tarihlenen, paşömen üzerine yazılmış belgeler bulunmuştur[427]. Bazıları da daha geç devrelere tarihlenir. Bunlar, eski Yunanlılar'ın parşömen üzerine yazılmış en eski belgeleri arasında sayılmaktadır. Toprağın iç kısmının kuru kalabilmesi sayesinde korunabilen yapaklar bir arşiv oluşturacak nitelikte olup, özel kişiler arasında yapılan kontratları içine almaktadır. Bu hukuki metinlerin yanında, asker liste-

leri, hesaplar, Aramice mektuplar v.s. de bulunmuştu. Bunlar, Selevkos devletinin eski Yunan-Suriye hukuku, Selevkos'ların yönetim sistemi, ekonomisi ve devlet yönetimi konusunda bilgi edinmemizi sağlamıştır. Bergama kralı II. Eumenes'in zamanı ile çağdaş olan bu metinler ince ve pürüzsüzdür. Suriye'de yetiştirilen koyun ve keçilerin derilerinden yapılmıştır. Malzeme ve teknik yönünden özenle işlenmişlerdir. Genç bu belgeler sayesinde Pers kralların ve Suriye şehirlerindeki -belki bütün Doğu'da- Hellenistik devirden itibaren parşömen üzerine yapılmış arşivlerin bulunduğu anlaşılmıştır. Bu dönemde eski Yunanlılar'ın yaygın olarak kullandıkları kürsiv yazı ile yazılmış olan bu belgeler, *diphtik* şeklinde defter gibi, deri bağlar ile tutturulmuş durumda bulunmuşlardır. Burada ayrıca ağaç bir kalkan üzerine gerilmiş olan parşömenin üzerine, Karadeniz ile Tuna nehri arasındaki yolu gösteren bir haritanın da çizilmiş bulunduğu dikkat çekmektedir.

Hellenistik devirde parşömenin kullanıldığı konusunda başka bilgiler de vardır. Babilonia'daki Orkhoe (Uruk)'da papirusların yanında, üzeri mühür baskılı parşömen belgeler de bulunmuştur. Bir tapınakta çivi yazılı belgelerin zarfı durumunda kullanılan parşömenler ortaya çıkartılmıştır. Tigris (Dicle) nehri üzerindeki Seleukeia'da özel evlerde papirusların yanında bulunan parşömen belgeler de tapınaklara veya evlere ait arşivlerin kalıntıları olarak nitelenmişlerdir[428].

Böylece Hellenistik dönemde parşömen yani deri üzerine yazma yaygınlaşmıştır. Bergama'daki Attaloslar gibi, Selevkoslar da parşömeni yazı malzemesi olarak benimsemişlerdi. Ayrıca Bergama'dan uzakta kullanılması, malzemenin artık kendiliğinden yaygınlaştığını düşündürmektedir. Parşömen üzerine yazılan bu metinler, yazıldıktan sonra rulo haline getirilerek kullanılıyorlarda veya yapraklar halinde idiler.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İKİNCİ BÖLÜM

ROMA'DA DERİ KULLANIMI

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

A- Giyim Eşyaları

Romalılar, çeşitli giyim eşyalarının yapımında deriyi kullandılar. Bu eşyaları belli başlı guplar altında toplayabiliriz.

1. Ayakkabılar

Daha önceki devirlerde olduğu gibi, Romalılar da ayakkabı yapımında deriyi çok kullanmışlardır. Gerek kaynaklardan, gerekse arkeolojik kazılarda çıkan buluntulardan ve tasvirlerden onlara ilişkin bilgi edinebiliyoruz. Kaynaklar genel olarak ayakkabı konusunda çeşitli bilgiler vermektedir, ancak bizi özellikle deriyle ilgili bölümler ilgilendirmektedir. Ancak bu ayakkabıların deriden yapılmış olmaları, zaman zaman giyilmelerinin yasaklanmasına da neden oluyordu. Rahipler *(flamina)* cenaze törenlerine katılırken, hastalıktan ölmüş bir hayvanın derisinden yapılmış bir ayakkabıyı giyemezlerdi.

Bazı yelerde Roma dönemine tarihlenen deri ayakkabılar veya parçaları bulunmuştur. Dura-Europos'da III. yüzyıla tarihlenen Roma çocuk ve kadın ayakkabı parçaları çıkartılmıştır[1]. Batıdaki Roma askeri kamplarında aynı buluntulara rastlıyoruz.

İsviçre'deki Basel yakınında yer alan Vindonissa'daki Roma kampında, M.S.I. yüzyıla tarihlenen deri kalıntıları çıkartılmıştır[2]. Bu eşyaların yapımında, kayın ağacı ile tabaklanan keçi derisi kullanılmıştır. Üzerleri damgalanmış, inek derisinden ayakkabı tabanları önemli bir yer tutar.

Diğer Roma kamplarında kumaş ve ordu donanım eşyaları arasında sandalet tabanları çıkartılmıştır. Özellikle Londra ve Hollanda'da Vechten Roma kampı buluntuları örnek verilebilir.

Aşağı Avusturya'da Tiefrigolen yakınında bir bağda bulunan sivri burunlu bir ayakkabı kalıbı, topraktan yapılmıştı ve ayakkabı yapımının Roma döneminden önceki varlığını ortaya koymaktadır. Hallstatt dönemine tarihlenen ve ayakkabı yapımı için kullanılan bu kalıp, *monoderma* tipi tek paça ayakkabının, eski bir geleneğe sahip olduğunu gösterir. Bu kalıpla, ayakkabı üretimi yaparken izlenen sıra şöyle açıklanmıştır. Öncelikle kumaş patron, derinin üzerine çıkartılıyor, deri kesiliyor ve suya yatırılıyordu. Sonra bu deri, kalıbın etrafına sarılıyor, kuruma sırasında deri bandajlar ile kalıbın etrafına tutturuluyordu. Islak iken gerilir, yüzey kumaşla düzeltilir ve sonra kurutulurdu. Daha sonra dikilen ayakkabı, kalıptan alınır ve tamamlanır, önceden hazırlanmış deliklerden,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ayakkabı bağı olarak kesilen şeritler geçirilirdi. Bu tek parçalı ve sivri burunlu ayakkabı için ince keçi derisi tercih ediliyordu. Bu gelenek La Tène, Hallstatt ve sonra Roma devrinde tekarlanarak devam etmiş olmalı idi. Metal tokalar yardımı ile çapraz bağlar kullanarak yapılan bu ayakkabının bağları bilekte bağlanıyordu. Toprak kalıp kullanılması çekiç ve içivi kullanılmadığını da göstermektedir[3].

Roma devrinde, aşağıda göreceğimiz gibi, gelişen teknik ve zevk sonucu, ayakkabı çeşidi çoğalmıştır. Ancak başlangıçta köleler, köylüler ve fakir halk, özellikle iklimi sıcak olan yerlerde veya yaz aylarında yalınayak dolaşıyordu. Kötü havalarda ve zor koşullarda ise sabotlar ile deriden yapılmış basit ve kaba ayakkabılar giymiş olmalı idiler[4]. Buna karşılık zengin kişiler altın, gümüş gibi değerli taşlarla süslü, yaldızlı deriden yapılmış ayakkabılar giymiş olmalıdırlar. Roma devri boyunca, sosyal sınıflar arasındaki fark, bu ayakkabılar ile de ortaya konuyordu. Buna bağlı olarak, ayakkabı yapımı bir sanat haline geldi. Ayakkabı yapılacak deriler çeşitli renklere boyanıyordu. Yeşil ve erguvani renkli kadın ayakkabıları, bilinen renkli ayakkabılar arasında sayılabilir. Genç kızlar yaldızlı kayışlar ile süslenmiş bu zarif ayakkabılardan sözetmektedir. Ovidius, altın yaldızlı gösterişli ayakkabılar ile genç kızları tasvir etmiştir (*Amores*, III, XIII, 26).

Birçok konuda eski Yunan kültürünün, Roma kültürünü etkilediği gibi, ayakkabı konusunda da onlardan ilham almışlardı. Özellikle İmparatorluk çağında ithal edilen şık ve rahat ayakkabıların, onların ürünleri olduğu ve Romalıların, bunları kullandıkları bilinmektedir[5]. Zamanla bazılarının adları Latinceye uyarlanmış ve şekil yönünden pek değişiklik olmaksızın giyilmişlerdir. Yeni adlar ve biçimlerin daha az oldukları söylenebilir. Eski Yunan ayakkabılarından söz ederken değinildiği gibi, Eskiçağda kullanılan bu ayakkabıların, Romalılarda da isim ve biçim yönünden karıştırıldığı anlaşılmaktadır.

Bazı araştırıcılar, örneğin Ö.Lau, kendilerine göre bazı tasnifler yaparak, bu ayakkabıları sınıflandırmışlardır[6]. Eski Yunan ayakkabılarında olduğu gibi, sandalet, terlik ve çizme v.s. gibi şekil yönünden belli gruplar içersinde toplanabilenler dışında, sadece kadın ve erkek ayakkabıları olarak bilinen diğer ayakkabılar da vardı. Bazılarının ise sadece adları bilinmektedir. Bu karmaşıklığı göz önüne alarak, deriden yapılan bu ayakkabıları tanıtmağa çalışırken, öncelikle hepsinde ortak olan özellikler üzerinde durmak gerekir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

T a b a n (solea) ayakkabının önemli parçalarındandır. Onasya ülkelerinden Akdeniz çevresine yayılarak, eski Yunanlılar tarafından da giyilen sandaletin, basit bir taban ile üzerindeki kayışlardan oluştuğunu belirtmiştik. Bu basit taban Roma'ya geçerek Roma sandaletini *(sandalium)* oluşturmuş ve zamanla bunun gelişmesi ile diğer ayakkabı türleri ortaya çıkmıştır. Bu durumda taban anlamındaki *solea*, zamanla sandalet için de kullanılmıştır. Martialis, yün astarlı bir soleadan *(solea lanatae)* şöyle sözetmiştir[7]:

"Eğer evde kölen varsa, ev ayakkabılarını giy ki, onlar senin kölen olur"

Genellikle sağlam sığır derilerinden yapılan taban birkaç katlı oluyor ve kat sayısı değişebiliyordu. Tek parçadan kesilen üst kısım ise iki taban katının arasına sokuluyordu. Tabanın üst katı dikiliyor, alt katları genellikle çivileniyordu. Tabanın kenarları katlanarak dikilmişti. Üstteki kayış veya şeritlerin tabana bağlanması için tabanın kenarlarına halkalar yapılırdı. Genelde dış taban çepçevre çivi dizisi ile tutturulmuştu ve ortada ise güçlendirici çiviler vardı. Özellikle topuk iyice sağlamlaştırılmıştı; bu kısımda çiviler daha çoktu. Bazı durumlarda taban katlarını birbirine tutturmak için ince şeritler, bir alt bir de üstten geçmek suretiyle kullanılmıştı. Ham deriden yapılmış şeritler, Walbrook örneğindeki gibi, taban katlarını tutturmak için tercih edilebiliyordu. Ayakkabı tabanlarını tutturmak için yapıştırıcı bulununcaya kadar dikiş, bir üst bir alttan geçen şeritler ve ağaç veya demir çivilerin kullanıldığını görüyoruz. Derinin bu şekilde tutturulma ve güçlendirilmesi, erkek, kadın ve çocuk ayakkabılarında görülebilir. Sandalet dışında, *calceus* ve *carbatina* gibi ayakkabı türlerine ait buluntular sayesinde fikir edinebiliyoruz. Deri ayakkabının ökçe kısmı, gene aynı malzeme ile sağlamlaştırılıyordu[8].(Res.84)

Genellikle M.S.I. ve II. yüzyıla tarihlenen Roma askeri kamplarında ayakkabı örnekleri bulunduğunu belirtmiştik. Bu yerler arasında Köln şehir merkezinde, Hochsamler Domhof'ta Ren nehri üzerindeki liman, Hardknott'un Roma kalesi olan Mediobogdum, Bar Hill, Saalburg, Londra yakınında Newstead ile Walbrook ve Blackfriars ve bugün Avrupa'daki daha pekçok yer sayılabilir[9] (Res.85). Tam veya parçalar halinde bulunan deri ayakkabı kalıntılarına bakarak, onların yapılış biçimleri ile bezemeleri öğrenilmiştir. Bitmiş olanlarında basılmış ve kırpıntı halindeki parçalarda ise keskin bıçakla kesilmiş işaretlere rastlanmıştır. Bun-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lar içersindeki ayakkabı tabanlarında harfler ve geometrik desenler yer alır. Gerek basılmış ve gerekse kesilmiş bezeme örnekleri, tabaklanmış derilerin üzerine yapılmıştı. Bazı tabanlar ise yarım küre şeklinde başlı kabaralar ile çiçek şeklinde (Valkenburg örneği) bezenmişti. (Res.86)

Ayakkabı üstü çok zaman *kayışlardı*. Roma döneminde yapılan çeşitli türdeki deri ayakkabıların üst kısmı, tek parça deriden yapılıyordu. Bu üst kısım bıçakla oyularak basitten karmaşık biçimlere kadar, değişik kayış ağı motifleri oluşturacak şekilde dekoratif bir görünüme sahipti. Genellikle kafes biçimindeki bu üst kısım ortada, uzanmış kayış çıkıntılarından geçen bağlar veya çengeller ile de bağlanabiliyordu. Bu şekilde ayakkabı açılıp kapanabiliyordu. Bunların değişik yelerde düğümlendiği de görülmektedir. Bu kayış ağının gelişmesi sonucunda, değişik ayakkabı açılıp kapanabiliyordu. Bunların değişik yerlerde düğümlendiği de görülmektedir. Bu kayış ağının gelişmesi sonucunda, değişik ayakkabı türlerinin oluştuğunu belirtmiştik. Örneğin *caliga*'da bu üst kısım, sabit bir kayış kafesi oluşturan bir ağ biçimindedir. Karmaşıklaşan bu ağ, renkli dekoratif bir unsur olmuştu. Bazen de ağ oluşturmuyor, ancak içleri oyularak yapılıyordu[10]. Eski Yunanlılar'ın *zugon* dedikleri bu kayış, zamanla bir üst deri parçası haline gelmiş ve *lingula* adını almıştır. Bu dil yani *lingula*, kayışlar bağlanırken, yan kayışların, germe kayışını kesmesini önlemek amacıyla ayak kemiğinin üzerinde yer alıyordu. Bazen bu kısım yaprak veya palmet şeklinde olurdu *(fibula)*. Deri yerine bazen metalden de yapılabilen bu dil, zamanın modasını yansıtıyordu. Kayışların yaldızlarla süslendiğini, renklendirildiğini belirtilmişti (Ovidius, ***Amores*** III, 13, 26). Vatican'daki uyuyan Ariadne, Apollon Belvedere ve Praksitales'in Hermes heykellerinde bu renkli kayışlar görülmektedir.

Bu üst kısım, tabandan sözedilirken belirtildiği ve Köln ile diğer yerlerdeki buluntularda görüldüğü gibi, tabana, kenarlardaki halkalardan geçen kayışlar ile tutturuluyor veya büyük deri parçası ise çivi ile çakılıyor ve taban katları arasına sokularak dikiliyordu. Ayakkabı türlerini daha yakından tanırken aralarındaki farklar da anlaşılacaktır.

Sandalet (sandalium, solea) Romalılar tarafından çok giyilen ayakkabı türü olarak bilinir. Romalılar, Yunanlılar'ın tersine evde hafif sandaletler giyerlerdi. Tabandan ve üst kısımdan söz ederken değinildiği gibi, bir sandaletin en önemli kısımları taban *(solum)* ve tabanı ayağa tutturan kayışlar idi. Demek ki sandalet giyen bir kişinin ayağının bu-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yük bir kısmı açıkta kalıyordu. A.Gellius onu şöyle tarif eder[11]:

"Sadece tabanların üstünü kaplayarak, ayağın diğer yerlerini çıplak bırakarak, ince kösele kayışlarla sınırlandırılanlara *soleae* denir ve bazen Grekçede *crepidulae* kelimesi kullanılır"

Sandaletlerin basit olanları yanında lüks olanları da vardı. Bu farklı tiplere ayakkabı tarihini aaştıran çeşitli araştırıcıların kitaplarında rastlıyoruz[12]. Sandalet çeşitleri arasında *babylonica (soleа babylonica)* (*Edict.Diocl.* IX, 17 a, 22; 23), Babylonia derisinden yapılmış lüks sandaletlerdi, beyaz ve erguvani *(purpura)* renge boyanmışlardı. *Vabulonica*, onun diğer adıdır ve zarif bir sandalet olarak tarif edilmiştir. Bu deri sandaletler terlik olarak da belirtilmektedirler. Sandaletin diğer bir çeşidi olan *gallica*, bölgesel bir ayakkabı *(crepida)* çeşidi olarak belirlenmiştir. Koşucu ayakkabısı olarak tarif edilmesi (A.Gellius, *Noct.Attic.* XIII, 21,6; *Edict.Diocl.* IX,12-14; Seneca, *Epist.* 87, 9) ise sandalet şeklinde pek uymamaktadır. *Sandalium* eski Yunan kökenlidir ve özellikle evde giyiliyordu. *Solea*, belirtildiği gibi, taban anlamına gelirse de gene bir sandalet çeşididir. Özellikle *taurina muliebris* yani boğa derisinden kadın sandaletleri bu türe girmektedir (A.Gellius, *Noct.Attic*, XIII, 21,5; *Edict.Diocl.* IX, 15-16, 24-25; Martialis, *Epigram*, 14. 65).

Sandaletler içersinde iyi bilinenlerden biri *gallica* idi. Gallia'dan Romalılar'a geçtiği için bu adı almış olmalıdır. M.Ö.I. yüzyılda Roma'da yaygın olarak kullanılıyordu. Cicero'ya göre *gallica*, caddelerde *tunica* ile giyilirdi (Cicero, *Phil.* II. 30, 76). Aulus Gellius, retorik sanatı hocası olan Titus Castricius'un önemli mevkiine rağmen sokakta bu sandaletleri giydiği ve senatörler ile öğrenciler tarafından, bu şekilde görüldüğü için onu ayıplar (*Noct.Attic.* XIII, XXII, 1). Senatör ayakkabısı yerine kırmızı ve siyah, topuk çevresini ve baldırı çapraz saran bu sandalet onun için uygun değildi. Büyüklüğü ve şekli ile pek zarif değildi. Çünkü Ovidius, büyük ayakkabı giymemek gerektiğini belirtirken, *gallicus*'u belirtmek istediği sanılmaktadır (*Ars Amor*, 1, 516). Eski Yunanlılar'ın hafif yarış ayakkabıları olan *trohades* veya *trohadia*'sı ile karıştırılmıştır. Konumuz açısından en önemli tarafı, onun keçi derisinden yapılmış sandaletler olarak bilinmesidir (Hesych, *Glossar Graec.Lat.*).

Gallica, diğer sandaletler gibi, ayağın üst kısmını açıkta bırakan kordonlar ve ince, yuvarlak bağcıklar ile, bir tabandan oluşuyordu. Bu haliyle *solea* ile aynı anlamda kullanılmış, onunla karıştırılmış ve *sandali-*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

on olarak çevrilmiştir. *Gallica*'nın burun ökçe ve kenarlarında yer alan ve ayakkabıyı süsleyen sert deri parçalarının geniş olması ve ayağı örtmesi halinde, sabo ile karıştırılmıştır. Bu durumda ayak, sandalet gibi açıkta kalıyor ve hem de parçalı kısımlarla kısmen örtülüyordu. Bi sandalet çeşidi olan *gallica*, Roma *solea*'sına göre farklı olarak, deriden kenar parçalarına sahipti. Bu kenar ince veya kalın olabiliyordu. Kalın bir deri kenar var ise kapalı ayakkabı görünümü alıyordu; bu nedenle *campagus*'a da benzetilmiştir.

Roma'nın ulusal ayakkabısı durumundaki *calceus*'un yerine benimsenerek, zamanla çobanlar, köylüler, gezginler ve haberciler tarafından giyilmiştir. Diocletianus'un emirnamesine göre kırsal kesimdeki insanlar çift tabanlasını, yarışçılar ise tek tabanlısını giyerlerdi (*Edict*. IX,12). Gene bu emirnameden anlaşıldığına göre *gallica*'nın fiatı yüksekti. Öküz derisinden, çift tabanlı bir *gallica* elli denarius ediyordu. Bunlar erkek ayakkabılarıdır. Daha geç dönemlerde ise, örneğin VII. yüzyılda kadın *gallica*'sı kırmızı boyalı derilerle bordürlenmiş, süslenmişlerdi.

Bronz heykeller üzerinde, özellikle Romalılar'ın Dispater ile özdeşleştirdiği Gallia tanrısına ilişkin tasvirlerde *gallica*, sandalete benze şekli ile belirtilmiştir. Ayağın üzerinden geçerek, bir kenarı diğerine bağlayan kayışlar da burada görülebilir[13].

Roma'nın kendine özgü sandalet çeşitlerinden olan s o l e a, başlangıçta ayağı açıkta bırakan kayışlar ile tutturulurken, zamanla bu kayışlar kafes şekli oluşturarak, ayağın üst kısmını örtmüştü. *Soleae*'in bazılarında yün astar bulunduğundan söz etmiştik (Martialis, *Epigram* XIV, LXV). Bunun *crepidula* kelimesi ile ifade edildiğini, ince kösele kayışlı bir ayakkabı olduğunu, tabanı anlatırken açıklamıştık (Aulus Gellius, *Noct.Attic*. XIII,XXI,5). Bu sandaletin değişik şekilleri vardı. Ayak bileğine ve parmaklara tutturulan yarım daire şeklindeki kayışlarla sabitleştirilen sandaletler yaygındı. Çeşitli tasvirlerde bu sandaletler görülebilir[14].

Köln buluntuları arasında, basit sandalet formuna sahip olan *solea*'yı buluyoruz. Damgalanmış bezeme örneklerine sahip olan bu *solea*nın kenarları iki-üç parmağın açıkta kalması için kesilmişti. Tabanı kısmı, ayakkabı tabanlarından söz ederken açıklandığı gibi, çok katlı deri idi, dikişler ve geçme şeritlerle tutturulmuştu[15]. Ayrıca Roma Britania'sında Cumberland'daki Hardknott'da pekçok deri buluntusu arasında sanda-

letler bulunmuştur. Bunlar çeşitli stillerdedir. Tüm olan deri sandaletlerin bazılarında tabanın içi bezenmişti[16].

Romalılar, ayakkabı çeşitleri arasında *terlikleri* de giydiler. Terliklere ilişkin bazı antik kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan biri eski Yunan kökenli *soccus* idi (Isidorus, ***Orig.*** XIX, 34,7,12; 13). Cicero, onun terlik olduğunu belirtir (***Rab.Post.***10).

Horatius, onun, komedi oyunlarında giyildiğini anlatmıştır[17]:

"Bu ayaklar komik *soccuslar* ve evlâtlık gibi yüksek potinleriyle, nöbetleşe değişen konuşmaya uygun düşecek şekilde...idi"

Yukardaki parçaya göre komedi oyunlarında giyilen *soccus*, komik şekiller ile tanınır.

Suetonius onu, kadın ayakkabıları olarak belirtir[18]:

"Şimdi onu *crepides* ve *cothurnus* ile, imparatorun muhafızlarının giyimi gibi, kadınların kullandıkları *soccuslar* ile görüyoruz"

Suetonius'a göre imparator Caligula da bunları giymişti.

1894 yılından bu yana Berlin Egyptoloji Müzesinde saklanan ve Mısır'dan satın alındığı sanılan, çok iyi durumda kalabilmiş, altın yaldızlı terlikler bize fikir vermektedir[19]. Bu terlikler sağ ve sol farkı gözetmeden yapılmış, ayak farkı ise kirlenen ve ezilen yanlarına bakarak anlaşılmıştır. Bu terliğin üst kısmı deridendir ve buna mantar taban konulmuştur. Deri üst kısım, mantar tabana sağlam bir keten ipliği ile dikilmiştir. Mantarın içinden iplikler geçirilerek kenar örülmüştür. Kalın bir iplik ile üst deri kısmı, mantarın üzerindeki deri tabana dikilmiştir. Tabandaki iplik, derinin iç yüzeyinden geçtiği için, dış yüzeyde iplikler yoktur. Kahverengi, lekesiz keçi derisinden yapılmıştır. İç taban derisinin çok kırılmış olması nedeniyle, bunun tabaklanmamış deriden yapıldığı veya zamanla bu özelliğin kaybolduğu sanılmaktadır. Bu yönü ile Koptik ayakkabılara benzetilen bu terliğin tabanı ile iç kısımlarda reçine kalıntıları vadı. Reçinenin, deriye düzgün bi yüzey vererek, onun üzerine altın işleme yapmak amacıyla kullanıldığı düşünülmüştür. Terlik yapıldığı sırada altın yapraklar yapıştırılarak bezenmişti. İnce kenarlardaki altın şeritler boyunca dikiş izleri vardı. Baskı yöntemi ile yapılan süslemeler altın işlemeli değildi. Üst derinin süslü yüzeyi dış kısımda kaba ve düzensiz kanallarla çerçevelenmişti. Sol ayakta bu kanallar mat kırmızı boya ile doldurulmuştu. Üst deride sahneler ince çift çizgi arasına alınmış-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tı. Bu üst deri parçası önce kesilmiş, bir çerçeve çekilmiş, sonra deri altınla işlenmişti. Bunun için de önce altın kaplanmış, sonra da kabartma yapılmıştı. Düz yüzeye yaprak altın oturtulmuştur. Bezeme olarak birbirinin aynı hayvan motifleri ile arada satyr kafaları bulunmaktadır. Kabartmalar negatif kalıpla basılmıştır.

Dar, sivri şekilli bu terlik her zaman rastlanmayan tipte bir terlik idi. Bir genç insan veya bir kadın terliği olduğu sanılmaktadır. Bu değişik tipteki terlik, M.S. II. ve III. yüzyıla tarihlenen örnekler ile Mısır'dan geç Antik örneklere, Achmim-Panapolis buluntularına benzetilmiştir.

Bu terliğin, önemli bir ayakkabı yapım yeri olan İskenderiye'de, Roma döneminde yapıldığı ve M.S. I-III. yüzyıl arasında bir tarihe ait olduğu tahmin edilmiştir.

Romalılar'ın giydikleri *ç i z m e l e r* de deriden yapılmıştı. Bunlar ayakkabı tarihi üzerinde çalışmış olan O.Lau'a göre *caliga, ocrea, pero* ve *zanca* olarak listelenmiştir[20]. Ayrıca eski Yunanlılar'ın giydiği bir diğer çizme olan *kothornos*, Romalılar'a geçmiş ve *cothurnus* adıyla kullanılmıştı. Ancak Romalılar'ın bu adı, potinlere, av ayakkabılarına ve trajedi aktrislerinin giydiği ayakkabıların da verdiklerini belirtmek gerekir[21]. Bunların üst kısımları aynı, taban yükseklikleri farklı idi. Bacchus'un giydiği bu deri potinlere, yani *cothurnus*'a, *bassarae* da deniyordu[22].

C a l i g a adı verilen deri çizme, Romalılar'ın askeri ayakkabısı idi. Bu konuda çeşitli bilgilere sahibiz.

Cicero, Iphicrates'den söz ederken, onun çizmelerine bakmaktan hoşlanmadığını dostu Atticus'a yazmıştı[23]:

"Onun *caliga*'sını ve dolağını görmekten hoşlanmıyorum"

Bu asker çizmesinin tabanları sağlamdı ve çiviler ile üst kısma tutturulmuştu. Plinius'un yaptığı benzetmelerden bu çivileri tanıyoruz[24]:

"Alpler'in eteğinde, İtalya'da iki göl vardır. Bunlarda her yıl Pleiadlar'ın doğuşu ile birlikte balık bulunur. Onların sık ve çok keskin pulları dikkati çeker, şekilleri *caliga* çivilerine benzer, yaygın olarak ancak bir ay görünürler"

Gene Plinius demirden sözederken, bunların, asker ayakkabısının çivisi için uygun olduğunu belirtmiştir[25]:

"Demir buluntularının diğer çeşidi, sadece kısa mesafelerdedir ve *caliga*'nın çivileri için uygundur"

Iuvenalis de asker ayakkabılarının tabanlarındaki kabaraların sayesinde, sağlam olduklarını belirtmiştir *(Satura,* III, 248). Bütün bu kaynaklar, *caliga*'nın tabanının kalın bir deriden yapıldığını ve güçlü çivilerle tutturularak sağlamlaştırıldığını göstermektedir.

Tacitus, kampta askerlerin arasında bulunan küçük bir çocuktan söz ederken, onun tıpkı askerlerinki gibi yağlanmış ve yumuşatılmış deriden küçük bir *caliga* giydiğini anlatır. Bu, tabanı kabaralı, sağlam, özel askerlerin giyebildiği bir çizme olmalıdır. Çünkü sözünü ettiği kampta doğan bu çocuk imparator Caligula'dır. Bu asker çizme ile dolaştığı için, çizmeye onun adı verilmiştir[26]:

"Onun, askerlerinkine benzeyen, yağlanmış "çizmecikleri" vardı. Caligula'ya genellikle adıyla isimlendirilen çizmeyi giydiği için, bu ad verilmişti"

Suetonius da bu deri çizmeye, *caliga* adının askerlerce verildiğini belirtir[27]:

"Onun takma adı olan Caligula, birliklerinin bir şakasından çıkmıştı. Çünkü onların içine alâlade bir asker elbisesi ile çıkmıştır"

Tacitus ve Suetonius gibi, Dio Cassius da, imparator Caligula'nın bu ayakkabıyı giymesi nedeniyle, kendisine *"Caligula"* adının verildiğini tekrarlar[28]:

"Çocuk Gaius, onlar tarafından Caligula olarak adlandırılmıştır. Çünkü kampta sırtına onu takıyor, şehirde alışılmış sandaletler yerine de asker çizmelerini *(caligae)* giyiyordu"

İmparator Caligula'ya adını veren bu asker çizmesinin tabanının çivili olduğu ve deriden yapıldığı konusunda bilgiye sahibiz. Ancak üst kısımlarının nasıl olduğunu arkeolojik belgelerle öğrenebiliyoruz. *Caliga*'nın bazı çeşitleri olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan İmparator heykellerinde görülen süvari çizmesi *(caliga equestris)*, kürklü erkek çizmeleri *(caliga mullionica, Edict.Diocl.* IX, 5 a), kırsal alanda çiftçilerin giydiği çizmeler (*Edict.Diocl.* IX, 5, 1), kadın çizmeleri *(caliga muliebris: Edict.Diocl.* IX, 10), asker çizmeleri *(caliga militaris*. Plinius, ***Nat.Hist.*** VII,135; ***Edict,Diocl***,IX6); *caliga Speculatoria* (Suetonius *Calig*.52); *cali-*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ga Maximini (*Hist.Aug.* XXVIII,9 Maxim.) gibi çeşitler bilinmektedir.

Caliga, ökçesi ile ayağın çevresinde ağ oluşturacak şekilde gelişen deri kayışlara sahipti. Bunlar, parmakları açıkta bırakıyor ve ayak bileğine geliyordu. Genel olarak *caliga*'ya, az veya çok sıkıştırılmış bir kayışlar bütünü ile, ayağı görebileceğiniz şekilde açıkta bırakan bir potin diyebiliriz.

Sanat eserlerinde bu ayakkabı tasvir edilmiştir. Özellikle Traianus sütunundaki kabartmalarda yer alan İmparator ve askerler bu ayakkabıları giymişlerdi. Antonius sütunu, zafer takları ve mezar anıtlarında onların ayakkabılarını görüyoruz. Ayrıca Constantinus kemerinin büyük madalyonlarındaki atların yanında, ayakta duran avcıların giydiği, bağlı veya düğmeli ayakkabılar da *caliga* örnekleridir[29]. Hepsinin süvari ayakkabıları olduğunu görüyoruz.

Ayrıca M.S.I. yüzyıla tarihlenen, üç parça domuz derisinden yapılmış, tabanı çivilenmiş ve önden bağlanan bir *caliga* Mainz'da ve Hollanda'da Valkenburg'da bulunmuştur. Bunlar tam örneklerdir ve diğer yerlerde ise paçalarına rastlanmıştır[30].(Res.87)

Bi diğer çizme çeşidi o c r e a idi. Eski Yunan çizmelerinin bir türü olan *endromis*'in, Romalılar'da kullanılan örneğidir[31]. Dilci Varro, dizden aşağıda giyilen bir çizme olduğunu şöyle anlatır[32]:

"*Ocrea* incik kemiğinin koruyucusu olarak adlandırılmıştır. Çünkü inciğin önünde *ob crus* olarak bulunuyordu"

Vergilius, savaş kıyafetlerini tasvir ederken *ocrea*'yı baldır zırhı olarak göstermiş, ancak zırhın bir parçası olarak katlarının gümüşten olduğunu belirtmiştir[33].

"Diğerleri bronzdan göğüs zırhlarını çıkarttılar veya katlanan gümüşten baldır zırhlarını parlattılar"

Bu durumda belki *ocrea*'nın üzerine takılmış bronz bir baldır zırhı söz konusu idi. Çünkü Vergilius bir başka kitabında onu tozluk olarak gösterir[34].

Titus Livius, Samnit savaşlarını anlatırken, düşmanın savaşa hazırlanışını tasvir eder. Bu arada zırh ve diğer silâhlarına anlatır ve sol bacağın ise bir tozluk ile örtüldüğünü belirtir[35].

Bütün bu açıklamalardan, *ocrea*'nın bir tozluk veya dize kadar bağla-

nan deriden bir çizme olduğunu kabul etmek gerekir. Belirli kısımlar madeni olmalıdır.

Romalılar'ın giymiş olduğu bir çizme çeşidi de *p e r o* idi. Deriden yapılan bu iri çizmelere *crudus pero* veya *perones* de deniyordu. Yarım çizme şeklindeki *pero*, özellikle erken Cumhuriyet döneminde giyilmişti. *Pero*'yu dağlılar, çiftçiler, çobanlar ve benzeri işte çalışanlar giyerlerdi (Isidorus, *Orig.* XIX, 34, 13).

Vergilius bu kaba çizmeden sözederken, onun ham deriden yapıldığını belirtir[36].

"Sol ayağı çıplak, sağ ayağa kaba, deri ayakkabı giyilirdi"

Iuvenalis, onu, uzun çizme olarak tarif etmiştir[37]:

"Ayazda uzun çizmeler giymekten çekinmeyen ve içi dışına çevrilmiş derilerle Doğu rüzgârlarından korunmağa çalışan adam, yasaklanmış bir şeyi asla istemeyecektir"

Iuvenalis'in de belirttiği gibi *pero*, yüksek, sert deriden yapılmış, yağmurlu ve soğuk havalarda giyilen bir çizme olmalıdır.

Yüksek tabakanın giydiği *calceus*'u, ip yerine kullanılan deri kayışlar *(corrigiae)* kapatıyordu. Alt tabakanın giydiği *pero* ise düz bir deri *(pelles)* ile kapanıyordu[38]. Bu nednel bazen *calceus*'a benzetilmiştir. Çünkü her ikisinin de üst kısımları deridendi. R.J.Forbes'e göre bu çizmelerin kürklü olanları vardı ve tüylü kısmı iç kısma geliyordu[39].

Pero'nun tasvirleri, bu çizmenin şekline ilişkin bilgi edinmemizi sağlamıştır. Louvre'daki bir relyefte Roma işçi ve köylülerinin giydiği *pero* görülmektedir[40].

Roma imparatorlarının da giydiği *c a n c a*, daha çok bir potin olarak tarif edilmektedir. Buna *zancha, zanga, tzanga, tzangia, tzangion* adları ile de rastlanır. Doğu kökenli olduğu sanılan bu ayakkabı, Toroslar'da yaşayan Tzane halkına bağlanmaktadır ve bu nedenle ona, *tzanikon hupedema* denilmektedir. Bu yolla Roma'ya geçerek, Geç İmparatorluk döneminde benimsenmiş ve Bizans döneminde de kullanılmıştır[41].

Zanca'nın kökü ne olursa olsun, deriden yapılmıştı. Senatörlerin giydiği bu özel ayakkabı, dört siyah kayış ile bacağın çevresinde dolanıyordu. Horatius bu kayışlı ayakkabıları anlatırken, hiç kimsenin bacağının ortasına kadar bu siyah kayışları takmak istemeyceğini belirtmiştir[42]:

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Hiç kimse bacağının ortasına kadar siyah kayışla bağlayacak ve geniş kuşağı göğsünün altına indirecek kada deli olamaz"

M.Ö.I. yüzyılda siyah deri kayışlar ile tutturulan *zanca*, II. ve III. yüzyıllarda dize kadar çıkan kırmızı boyalı ayakkabılar haline gelmiştir. Belki lüksün artması ile değişik şık form ve renklerle kullanılmıştır. Dio Cassius, bu konuda bilgi vermektedir[43].

Belirtildiği gibi, gelişen lüks merakı ile yapılan kırmızı maroken derili *(pelles parthicae)* (*Digeste*, XXXIX, 4, 16, 7) bu ayakkabı, altın yaldız süslemeler ile bezeniyor ve inci ve değerli taşlarla donatılıyordu.

Sandalet, terlik, çizme gibi belli başlı ayakkabı biçimleri dışında, belki de onlardan birine giren, ancak şekli konusunda açık bilgi bulunmayan ayakkabı tipleri de vardı. Bunları kadın ve erkeklerin giydiği bilinmektedi. Bu nedenle kadın veya erkek ayakkabısı olmaları göz önüne alınarak ayrılmışlardır.

Kadın ayakkabıları içersinde, Roma döneminde en çok giyilen *calceus mulliebris* idi. Erkek ayakkabısı olan *calceus* ve çeşitleri ile bir yakınlığı olması gerekir. Bundan başka, eski Yunan kökenli olan *phaecasia* da belli başlı kadın ayakkabılarındandı. Gençler ve kadınlar giyerdi (Petronius 64; 67, 4). *Phaecasia* ayrıca rahiplerin giydiği beyaz, zarif ayakkabılardı (Seneca, *Epist.* CX,III, 1; *Benef.* VII, 21).

Calceos'un bir çeşidi olan *calceus mulliebris*'e, *calceolus* da denirdi. Hanımların giydiği bu zarif ayakkabı deriden yapılıyor ve kırmızı, yanık yeşil, solgun sarı renklere boyanıyordu. Genellikle beyaz renkli, yumuşak ve esnek bir deriden *(niveo alutae)* yapılmıştı. Roma'lı hanımların giydiği bu ayakkabı değerli taşlarla bezenmişti.

Kadınların giydiği bu ayakkabının, erkekler tarafından da giyildiğini Varro'nun satırlarından öğreniyoruz[44]:

"...fakat bazen benzemeyen giysiler giydikleri gibi, bazen de aynı görünüşe sahiptirler; benzemeyen şekiller içinde benzer şeyler giyerlerdi; tıpkı kadın ayakkabılarının veya erkek ayakkabılarının şeklen benzemese de, onlara ayakkabı dediğimiz gibi; gerçi bazen bir kadının, erkek ayakkabıları ve bir erkeğin de kadın ayakkabıları giydiğini biliyorsak da"

M.Ö.I. yüzyılda kadın ve bazen erkeklerin de giydiği bu deri ayakkabıların süslü ve zarif olduklarından sözetmiştik. Ovidius, ayak kısımlarını anlatırken, bu beyaz zarif ayakkabılar ile üzerlerindeki değerli süsleri de

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

belirtmişti[45]:

"Biçimsiz bir ayak, ince deriden beyaz bir ayakkabı içersinde her zaman gizlenebilir"

Apuleius'un zamanında, M.S.II. yüzyılda kadınlar bu ayakkabıyı giyiyorlardı, beyaz ve zarif bi ayakkabı idi[46]:

"Başımı dokuma bir başlıkla örterek ve ayaklarıma beyaz ve ince bir kadın ayakkabısı giyerek, gevşek ve hür kıvrımları taşan, zevksiz bir kadın elbisesi giydim"

Bu ayakkabının rengi ve kadınlarca giyildiği konusunda bilgi veren Vopiscus, İmparator Aurelianus'un onu, erkeklerin giymesini yasakladığını belirtir[47]:

"Erkeklere, erguvani, balmumu renkli veya beyaz ve sarmaşık renkli ayakkabılar giymeyi yasakladı, kadınlara izin verdi"

Romalılar'ın giydiği *erkek ayakkabılarının* çoğu deriden yapılmıştı. Bunların içinde de sandalet, terlik ve çizme olarak ayrılan türlere uyan ayakkabılar bulunabilir. Erkek ayakkabıları da O.Lau'nun hazırladığı ayakkabı listesinde yer almaktadır[48]. Bunların içinde *calceus, calceolus, campagus, carbatina, mulleus, crepida, crepidula, phaecasia ve sicyonia* ye almaktadır. Kaynaklarda bu konuda bilgilere rastlıyoruz.

Deriden erkek ayakkabılarının en yaygını *calceus* idi. Yüksek, kapalı ve potine benzeyen bu ayakkabı, Roma vatandaşının tipik ve ulusal ayakkabısı olarak bilinir[49]. Bu niteliği nedeniyle de *calceus mulieb-ris*'in kadınlar tarafından giyildiğini söyleyebiliriz. Bunun dışında kapalı bi ayakkabı oluşu, soğuk iklimlerde giyilmesi yönünden tercih nedeni olmuştur. Alpler'in kuzeyindeki soğuk iklimde giyilmeğe uygundu.

Calceus ayak bileğine kadar geliyor, bazen onu örtüyordu. Bu kapalı ayakkabının değişik şekilleri vardı. Köln'de çıkartılmış deri buluntuları arasında *calceus* kalıntılarına rastlanmıştır[50]. Bunlarda delme yöntemi ile yapılmış motiflere sahip üst deri parçası yeterince büyük kesiliyor, çivi ile çakılıyor, iki taban katının arasına sokulup dikiliyordu. Bu delikli örnekler nimbalanmış olup deri şeritleri vardı. Bu şerit ayakkabının üst kısmını tamamlayarak, arka topuğa döner. Bu üst kısımda altı köşeli yıldız, iki sıra halinde, eşkenar dörtgene tamamlanan üçgenler yer alır. Bu kenar süslemesi, nokta dizileri ile çevrilmiştir. Gene bu örnekte, ayakka-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bının önünde 2 cm. uzunluğundaki halkalar ve arasından geçen bağlar ile ayakkabı bağlanır. Arka kenardaki bir deri bant, ayakkabının içinde ayağın rahatça oturmasına yarıyordu. Üst deri paçası, daha dar bir parça halinde kapanıyordu. Topuk kısmı kalın deri kısımla *(maskarata)* yuvarlaklaştırılarak oluşmuştu. Ayak tabanı her ayağa göre ayrı ve uyum sağlayacak şekilde yapılmıştı. Bu dış taban çepeçevre çivi dizisi ile tutturulmuştur. Ayrıca topuğun orta kısmı ile topuğun altına gelen yerlerde gene çiviler ile güçlendirilmişti. Bu çiviler diziler halinde, değişik şekillerde ve farklı yerlere konuyordu. Bazılarında taban tahta kabaralar ve ince deri şeritler ile tutturulmuştu.

Bu kısa potin, *calceus*, Roma'da belli bir sosyal sınıfı işaret ediyordu. Diğer ayakkabılar için de bu sosyal sınıf farkı söz konusu idi. Roma elbisesini tamamlıyordu *(vestitus calciatusque)*. Kente gitmek için toga ile birlikte giyildiği için, togaya ilişkin bir ayakkabı olarak görülmüştür (Cicero, ***Pro Mil.***20). *Calceus*u giyenin rütbesi de anlaşılabiliyordu.

Suetonius, Augustus'dan söz ederken, onun, ayağına uyan, yüksek ökçeli *calceus* giydiğini anlatmıştır. Burada deriden, boyalı kayışlar dikkatimizi çekmektedir[51]:

"Özel durumlar dışında evde, kız kardeşi, karısı, kızı ve diğer büyük kızlarının diktiği elbiseleri giyerdi. Togası ne bol ne de dar, onun erguvani kayışı çok dar veya geniş olmayan ve biraz yüksek ökçeli ayakkabıları, onu, olduğundan daha boylu gösteriyordu"

Calceus çeşitli sınıflarca da giyilmişti. Sadece kölelerin giymesi yasaklanmıştı (Aelianus, ***Var.Hist.*** VII, 11). *Calceolus*'un görünümünden, giyenin sınıfı anlaşılıyordu. Alt tabakanın giyebildiği bu ayakkabı *pero* denilen çizme ile karıştırılmıştır[52].

Cumhuriyetin sonunda ve İmparatorluk döneminin ilk yüzyıllarında senatörlerin giydikleri *calceus*, yüksek ve dört kayışlı olarak belirlenmiştir. Deriden yapılmış bu kayışlara oma heykellerinde sık sık rastlanır. Bir Roma süvarisinin *(equites)* giydiği *calceus*'un önünde iki kısa kayış düğümlenmektedir. Bu kayışlar bacağı da sarmaktadır. Ayrıca Genç Commodus heykelinde de aynı ayakkabı göze çarpar. Senatörlerin giydiği ayakkabılarda ise iki ayrı yerde bir çift kayışa rastlanır[53].(Res. 88)

Sidonius Apollinaris'in 469'da Lyon'dan yazdığı mektupta, Prens Sigismond'un giydiği böyle bir ayakkabı anlatıldığına göre[54] uzun süre giyil-

meğe devam etmiştir:

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Ayağında, üzeri kıllarla kaplı, ayak boynunda bağlanan ve tamamen ökçeyi kaplayan bir yarım çizme vadı"

Burada, daha çok bir potine benzeyen *calceus* söz konusu edilmiştir.

Senatörlerin giydiği *calceuslar* ayrı bir adla belirtilmişti ve bunlara *calceus senatorius* veya *calceus patricius* deniyordu. Horatius'un belirttiği gibi, bu ayakkabının siyah deri bağları *(nigra pelles)* vardır[55]. Bacağın etrafına sarılan dört siyah kayış anlatılmak istenmiştir. Romalılar bu siyah deri kayış için *"siyah deri"* anlamında *nigra aluta* kelimelerini kullanmışlardır.

Iuvenalis de bu *nigra aluta*'dan söz eder[56]:

"Senatörün siyah ayakkabısının üzerine hilâli dikti"

Calceus'un yapıldığı deri, şapla hazırlanmıştı, *aluta* kelimesi de ona işaret etmektedir. Renkleri ise *chalcanthos* denilen bir madde ile veriliyordu[57].

Senatör ve patricilerin giydiği bu ayakkabıların dört kayışı olduğundan sözedilmişti; bazen daha çok kayış da olabiliyordu *(quatuor corrigine, lora patricia)*. Bu kayışlar birbirine geçerek değişik bir biçim ortaya çıkıyordu. Bağlanan bu kayışlar sosyal mevkii gösteriyordu.

Seneca, patricilerin giydiği ayakkabıların deri kayışlarından şöyle sözetmiştir[58]:

"Rezillere seslenmek ve bir kızgın damgayla damgalanıp gözden düşmek, paçavralar gibi arkalarından sürüklenen patricilerin ayakkabı bağları, augur'un ince asası ve kenarı süslenmiş elbiseleri ne kadar kabadır?"

Roma heykelciklerinin ayaklarında görülen bu *calceus senatorius*, yüksek bir potin veya baldıra kadar çıkan bir ayakkabı şeklinde idi. Bu ayakkabıda bağcığın iç tarafı üzerinde yer alan çıkıntılı bir kısım *(dilcik)* vardı. Ayakkabının giyilmesi için gerekli olan bu dilcik, *lingula* olmalıdır. Martialis, bir kişinin giyimini Rufus'a anlatırken, onun ayakkabılarını da tarif etmiştir[59]:

"Onun, bir günlükten daha eski olmayan ayakkabı bağları, dilli ayakkabısının üzerine düşer, esnek deri, ayağını vurmaksızın, kıpkırmızı ren-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

giyle ayağını sarar"

Calceus'un tabanı öncelikle çivi ile çakılıyor, buna hafif bir kat daha konularak birlikte dikiliyordu. Bu iki tabanın arasına üçgen biçiminde diller *(lingula)* sokuluyordu. Martialis bu dil kısmından şöyle sözeder[60]:

"Hem şövalyeler ve hem de senatörler beni *ligula* olarak adlandırırlar; cahil gramerciler tarafından *lingula* olarak adlandırıldım"

Soylu senatörlerin giydiği bağlı potinlerde derinin üzerine dikilmiş olan, fildişinden yapılmış hilâller vardı. Bunlara *luna* veya *lunula, lunata* gibi adlar veriliyordu[61] (Res.89). Şöyle diyebiliriz: ayağın üst kısmına bağlanacak olan kayışlara diller dikiliyor ve dilin üzerine de *lunula* yani ay şeklinde parça tutturuluyordu. Bu ay şeklindeki kısma senatörlerin veya patricilerin rütbelerine ait markalar da işlenirdi[62].

Çift kayışla kapanan bu ayakkabıların, gelen bağlanan ve tabana bağlı olan kayışları, ayak boynunda çaprazlanır ve bacağın alt kısmını sararak düğümlenir. Köln buluntularını, heykellerdeki görünümünü ve patricilerin Cumhuriyet devri sonunda ve İmparatorluk devri başında giydiğini kaynaklara dayanarak öğrendiğimiz bu *calceus*'un, dört kayışı olduğunu belirtmiştik. Önde bağlanan kayışlar dışında üst kısımda diğer bir kayış çifti de ayağı sararak düğümlenmektedir. Her düğümden ikişer tane şerit aşağıya sakar. Hem açık ve hem de kapalı ayakkabılarda görülen bu kayışlara da heykeltraşlık eserlerinde rastlanır ve onlara derinin esnekliği verilmiştir. Louvre'daki Caligula'nın askeri kıyafet giymiş heykeli buna örnek verilebilir. Bundan başka Provence'da bulunmuş ve şimdi Louvre Müzesinde yer alan bir bronz Roma heykelinde de aynı kayışlar, daha kısa olmak şartıyla görülebilir. Soylu aile çocuklarının giydiği *calceus*'a ilişkin Louvre'da bulunan heykelde, ayağında *calceus*'un dördüncü kayışı görülebilir[63].

Yukarda, *calceus*'un farklı şekilleri bulunduğundan sözetmiştik. Bunlardan biri de kralların ve devletin ileri gelenlerinin giydiği ayakkabılar olan *calceus mulleus* idi[64]. Cassius Dio'nun belirttiğine göre Caesar, Alba'lı atalarının ve kendinden önceki devlet adamlarının anısını yaşatmak için bunları giyerdi[65]:

"Tüm insanlar arasında azametini göstermek için, tercihen gevşek kumaşlar ve daha önce Alba'da yaşayan kralların stilinde, bazen yüksek ve kırmızımsı renkte ayakkabılar giyerdi"

Bu yüksek tabanlı *calceus mulleus* da, tıpkı *calceus patricius* gibi *coccina aluta*'dan yani esnek deriden yapılmıştı. Yukarda, Martialis'in bundan sözettiğini ve esnek derinin ayağı vurmadığını söylediğini, belirtmiştik[66].

Calceus mulleus'un da kayışları *(lora)* vadı; ancak bunların sayılarını bilmiyoruz. Kemik veya bronz süs agrafları *(mulledi)* ile bu kayışlar tutturuluyordu. Bunlar, patricilerin giydiği, yukarda sözü edilen *lunula* olmalıdır. Martialis'in belirttiği şekilde bu ayakkabı bağları yani kayışlar, değerli bi agraf ile süslenmiş olmalıdır.

Bu tür *calceuslar*'a da anıtlarda rastlıyoruz. Louvre'da bulunan, Augustus'un giydiği *calceus*'un kayışları, bacağın üst kısmında bacağı sarıyordu[67].

Konsullerin giydiği, esnek deriden yapılmış bu gösteişli ayakkabıları, gene şapla tabaklanmış *(aluta)* deri olup beyaz renkli olmalıdır[68]. O halde bu konsül ayakkabılarında hem eski *calceus patricius* şekli ve hem de onun kayışları devam etmiştir. Ancak Roma'nın son döneminde artan lükse uygun olarak, değerli taşlar ve yaldızlarla süslenmişti.

Calceus'un diğer bi çeşidi ise *calceus repandus* veya *calceolus repondi* adını taşıyan erkek ayakkabısı idi. Etrüsk ayakkabısından türeyen, Romalılar'ın giydiği yüksek kapalı ayakkabıdır. M.Ö. VII. ve VI. yüzyıllarda Etruria'da yaygın olarak giyiliyordu. Sanatçılar ile eski Yunan kökenli tanrı ve tanrıçalar, bu ayakkabılar ile tasvir edilmişlerdir. *Calceus patricius* ile *calceus senatorius*'a benzemektedir. Ucu kıvrık olduğu için Doğu kökenli olduğu sanılmaktadır. Hititler'in giydiği ve uzun süre Anadolu'da giyilen çarık şeklinden türemiş olduğu, Etrüskler'in, Doğudan bu şekli almış olabileceğini düşündürebilir.

Cicero, Juno'yu anlatırken, ucu yukarı kıvrık ayakkabılarından da söz etmiştir[69].

"Siz hiçbir zaman onu, keçi derileri, mızraklar, küçük kalkanla ve ucu kalkık ayakkabılar giymeksizin, rüyanızda görmediniz"

Önden yarılmış ve büyük bir dile sahip olan bu ayakkabı, bağcık deliğinden geçen iki çift kayışla sıkıştırılıyordu. Bunlardan biri ayağın boynunda düğümlenir, diğeri ise bacağın ortasında tutturulur.

Caere eski mezar resimlerinde siyah, kırmızı veya turuncuya çalan sarı gibi, değişik renklerde tasvir edilen bu deri ayakkabı, aynı nekropolde-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ki pişmiş topraktan Etrüsk ayakkabıları ile de karşımıza çıkar[70].

Erkek ayakkabılarının bir diğeri de *campagus* veya *compagus* idi. Roma'da imparatorlar, patriciler, senatörler ve askerlerin giydiği bu ayakkabı geç Roma devrinde kullanıldığı gibi, Bizans döneminde daha da gelişmiştir. Onun Etrüsk kökenli olduğu sanılmaktadır.(Res.90)

Onun şekli ve deri kayışlara ilişkin bilgiyi VI. yüzyıl yazarlarından Lydia'lı Jean'da buluyoruz[71]:

"Siyah, sandalete benzeyen, iyi bilinen, sadece ökçeyi saran kısa bir kayışa sahip, uç kısımda parmakları kapalı tutan, her iki taraftan gelen kayışların birleşerek ayağı sardığı, arkadakiler kadar öndeki parmakların da görülebildiği, kayış bağlantıları içerisinde tüm ayağın görülebildiği ayakkabı"

Campagus militaris, *campagus*'un bir çeşidi idi. Askerler tarafından giyiliyordu, kapalı ve dıştan bağlarla tutturuluyordu. Bu ayakkabıya ilişkin kalıntılar azdır. Roma potinleri olan *caligae*'nın kayışlarının da *campagus*'taki gibi ağ şeklinde olması, kıyaslama yaparak bu ayakkabıyı tanımamızı sağlar. Kayışlar baldır altında toplanmaktadır. Süvarilerin giydiği *campagus* şekli de aynı şekle sahiptir.

Vatican'daki Etrüsk müzesinde yer alan pişmiş topraktan bir fragman üzerinde bu ayakkabı örneğine rastlanır. Burada, bacağın etrafını saran çaprazlama kayışlar görülmektedir. III. yüzyıldan itibaren *campagus*'u imparatorlar da giymişlerdir. Örneğin Sainte-Geneviève Kütüphanesine ait olan mermer bir ayak üzerinde bir *campagus* görülür. Yüksek olan bu ayakkabı, ayağın bileğinde çapraz kordonlar ile düğümlenmişti ve tıpkı patricilerin *calceuslar*'ındaki kayışlar gibi kenarlardan sarkar. İmparator ayakkabılarında ayrıca *egid* vardır[72].

Etrüria mezar resimlerindeki bazı ayakkabılarda yüksek ayak boynu görülür ve bacağın ön kısmı açıkta kalır.

İmparator tarihçileri bu ayakkabıdan sözetmişlerdir. Örneğin Julius Capitolinus, Maximinus'un büyük ayaklarından esprili bir şekilde söz ederken, onun ayakkabılarının bir *campagus* olduğunu belirtir[73]:

"Belirtmiş olduğumuz gibi, Maximinus'un ayakları 8,5 numara idi; bu adam krallık ayakkabılarından birini, Aquileia ile Arcia arasındaki koruluklara bıaktı. Onlar, bunun, herhangi bir adamın ayak ölçüsünden daha uzun bir ayağa ait olduğu konusunda anlaştılar"

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Trebellius Pollio da, Gallienus'un, Roma'da halkın içersinde giydiği kıyafeti anlatırken, ayağına *campagus* giydiğini belirtir[74].

"Mücevherli bir kılıç kemeri kullandı ve mücevherleri, ayakkabı bağlarının üzerine sıkıca yerleştirdi ve sonra da ayakkabılara *"reticulate"* dedi"

Roma'lı erkeklerin giydiği bir diğer ayakkabı *c a r b a t i n a* idi. Bu deri ayakkabıyı özellikle çiftçiler giyerlerdi. Daha önce, Grekler'in de bu ayakkabıyı giydiklerini belirtmiştik[75].

İlk zamanlar posttan ve tek parça deriden yapılan bu ayakkabılar, zamanla özellikle, yaygın olarak keçi derisinden yapıldı. Bu tek parça deri, genelde birbiri üzerine yapıştırılarak yapılıyordu[76].

Köln'de bulunan deri buluntular arasında, çocuk ve erkek sandaletlerine benzeyen bu ayakkabının örneği bulunmuştur[77]. Buna göre yapılış şekline ilişkin bilgi edinilmiştir. *Carbatina* deriden kesiliyordu. Erkek ayakkabılarında çakılmış bir ek taban bulunuyordu, çocuk v.b. ayakkabılarda ise bu biçimde bir güçlendirmeye rastlanmamıştır. Bu kısım üstteki deriye dikilmişti. Kafes biçimindeki üst deri de arkada dikilmişti. Ön kısımda halkalarla kapatılıyordu. Bunun bir tarafındakiler dar, diğer tarafındakiler genişti. Bağlantı kısmı da ayakkabının içersinde kalmış oluyordu. Arka kenardaki bant, ayakkabının daha iyi oturmasını sağlıyordu.

Böylece deriden yapıldığı kesin olan *carbatina*'nın kırsal bir ayakkabı olduğu ve ayakkabı dilinin bulunduğu Catullus'un sözleri ile de anlaşılır[78].

O.Lau, bu ayakkabının kayış sistemine ilişkin bilgi vermektedir[79]. Ona göre, ayakkabının taban kısmının kenarları hafifçe yukarıya kalkık veya bükük idi ve ayağa bağlanan kayışlar bu bükülmüş kısma tespit edilmişti. Bu kısma kayışların tutturulması ise, kenarlarda yer alan farklı boyuttaki kulplar *(ansae)* yardımı ile oluyordu. Buradan germe kayışına çapraz olarak gelen kayışlar, bacağın arkasında, çorabın üzerinde bağlanırdı. Bu kayışlar *(himantes* veya *amenta)*, ayağın üzerinden geçmek suretiyle ayağı tutuyor ve sağlam olmasını sağlıyordu. Bu ayakkabı, öküz derisinden yapılmış bir ek ön kısımla kapanıyordu. Bu ek kısım, giyenin kendi eliyle yapılmıştı, çünkü onu giyen, deriyi işleyecek zaman bulamamıştı. O.Lau da bunun, asker değil bir köylü ayakkabısı olduğunu kabul eder.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

O.Lau'un ayakkabının şekline ilişkin verdiği bilgi bazı buluntular ile de doğrulanmıştır. *Carbatina*'ya ilişkin özellikler Saalburg'da bulunan, Roma dönemine tarihlenmiş bir *carbatina*'da görülür. Bu çiftçi ayakkabısı tek bir parçadan oluşuyordu. Petersberg'de de tek parçadan oluşan bir örnek bulunmuş olup, bunun yanlarındaki kalkık deri kısmında açılmış yuvarlak delikler vardı ve içlerinden bağlama kayışları geçirilmişti. Gene çapraz olarak ayağı kavramak suretiyle ayak bileğinde bağlanıyordu[80].

Erkek ayakkabılarından bir diğeri ise, gene deriden yapılmış olan c r e p i d a idi ve buna *crepidas* veya *crepidulas* da deniyordu. Ulusal eski Yunan çizmesinin yani *krepis*'in, Latinceleşmiş şekli[81] *crepida*, eski Yunan kökenli olmasına rağmen, özellikle Cumhuriyet sonlarında Roma'da ve eyaletlerde yaygın olarak kullanılmıştır. Cumhuriyet dönemi sonunda Roma'ya gelmiş olduğu düşünülen bu ayakkabı, Roma'da yaygınlaşmış ve artık bir Roma ayakkabısı olmuştur (Plautus, ***Pers.***IV, 2-3).

Bu ayakkabı asker ve kölelerin uzun yürüyüşlerine uygun ağır ve kaba bir ayakkabı olarak görülür. Apuleius, onu asker ayakkabısı olarak tarif etmiştir[82]:

"Diğeri bir mızrak taşıyordu ve bir mantosu ile bir avcı gibi *crepidas*'ı vardı"

Bunun, gerçekten yürüyüşe uygun, sağlam bir ayakkabı olduğu anlaşılıyor. Suriye ordusundaki askerlerin de bunu giydikleri bilinmektedir (Justinus, 38, 10).

Bu ayakkabının bazı özellikleri bilinmektedir. Plinius, arka kısımda veya ayakkabının etrafında tabana dikilmiş alçak bir kenar dersinin bulunduğunu, buraya gene deriden kulplar *(ansae)* dikildiğini ve bu kulplardan kayışlar *(amentae)* geçirilerek ayağa bağlandığını anlatı. Plinius'a göre bu kayışlar *(obstragula crepidarum* olarak) *crepida*'yı tutturmak için kullanılmıştı[83]. Bu kulplar *(ansae)*, gene Plinius'un bir metninde geçmektedir[84]. Ayakkabıcı, Apelles'in bir resmindeki ayakkabının kulplarını eleştirmiş ve ressam da ona serzenişte bulunmuştur.

Crepida'nın dikiş ve çiviler ile güçlendirildiği bilinmektedir. Plinius, bir çobandan söz ederken, günümüzde ayakkabının çivisi çakan bir kişinin, ayakkabı tamircisine gidinceye kadar, aklına gelen ilk işi yaptığı gibi onu, yerde bulduğu bir taşla çakmağa uğraştığından sözeder[85].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Hikâye şöyle devam eder. Magnes, sürüsünü otlatırken, *crepida*'sının çivileri çıkıp da, değneğin ucu oraya girince, bir taş buldu"

Agnon'un asker ayakkabısı altın çivilerle tutturulmuştu[86].

Horatius, bu ayakkabayı *solea* ile aynı görmüştür ve bunun nedeni, resmi bayram günlerinde giyilmiş olmasıdır. Bu nedenle, her ikisinin de giyildiği için sitem edilmişti[87]. Bu durumda, bazı Eskiçağ yazarlarının da belirttiği gibi (Suetonius, *Tib.* 13; *Cal.* 52; *Dom.* 54; Livius XXIX, 19, 11), onu imparatorlar ve devletin ileri gelenleri de giymişti. O.Lau, onun, başlangıçta eski Yunanlılar'da olduğu gibi, bir seyahat ayakkabısı olarak görmüş ise de[88] zamanla değişikliğe uğramış, daha çok bezenerek, zarif bir ayakkabı olmuş olabilir. Bu şekli ile, devlet adamlarının, şairlerin, beyaz elbiseler ve altın taçlarla birlikte onu giydiklerini kabul etmek gerekir. Antik kaynaklar da bu düşünceyi haklı çıkartacak niteliktedir. Kaba bir yüdyüş ayakkabısı olan *crepida*, zamanla eski Yunanlılar'daki çizme şeklinden farklı, zarif bir ayakkabı olarak giyilmiş olabilir. İnce taban ve esnek deri ile yapılan ayakkabı zengin bir bezeme ile donatılmıştır[89]. Diocletianus'un Maximinus'a ilişkin eminamesinde artık *crepida*'ya rastlanmaz.

Roma imparatorluk dönemine ilişkin sanat tasvirlerindeki kişiler bu ayakkabıları giymişlerdir. *Crepida*'ya benzeyen başka ayakkabı tipleri de bulunduğu için, onları ayırdetmek güçtür. *Crepida*, bu tasvirlere göre tarif edilecek olursa, ayağı içine alan, sağlam, deriden yapılmış, yüksek bir üst kısma sahip olan bir ayakkabı idi. Özellikle Iason'un ayaklarında görülen bu ayakkabıda, ayak parmaklarını açıkta bırakan, ayağın üst kısmını kaplayan tipik eski Yunan ayakkabısının biçimi görülebilir. Etrüskler'de, Vulci Etrüsk mezar resimlerinde yer alan kişilerin ayaklarındaki sandaletler, V.yüzyıl eski Yunan *krepides*'ine olduğu gibi, ayakları çıplak bırakan deri kayış ağından oluşmuştur[90].

Bazı ayakkabıların ise sadece adı bilinmektedir. Örneğin *S i c y o n i a* zarif ve esnek deriden bir ayakkabı idi ve değerli taşlarla süslenmişti[91].

2- Elbiseler

Başka yerlerde olduğu gibi, İtalya'da Roma döneminin başlangıcında post ve kürklü elbise olarak giyildi. Ancak kürk ve derinin tercih edilen bir giyecek haline gelmesi çok sonra olduğundan, bunları ilk zamanlar

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

köleler ve fakirler uzun bir süre giymiş olmalıdırlar. Bunları ceket, elbise, pantalon gibi türlerde sınıflandırmak zordur. Bunlar *pellis* olarak belirtilen hayvan derisinden yapılmış kaba mantolar olmalıdır.

Roma'nın başlangıç dönemini anlatan antik kaynaklarda, postların giyildiğine ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Vergilius, Aeneas'ın Troia kraliçesinden kaçmak için bir aslan derisi giydiğini anlatmaktadır[92].

"Böyle söyledikten sonra, geniş omuzlarının, eğilmiş ensenin üzerine, vahşi aslan derisinden bir manto attım. Ağır yükümün altında ezildim"

Bir çeşit deri elbise diyebileceğimiz bu postların çok eski dönemlerden itibaren giyim eşyası olarak kullanılmış oldukları anlaşılmaktadır.

Lucretius da soğuk havalarda insanların kürkler ile soğuktan korunduğunu, ancak bunların zamanla tercih edilmeyen bir giyecek haline geldiğini anlatır[93].

Varro, Roma'nın ilk dönemini anlatırken, bu postların giyildiğinden söz eder ve Dicaearchus'a dayanarak şöyle söyler[94]:

"Yiyecek olarak süt ve peynir ve bedenleri için de giyinmek üzere yün ve deriler aldılar"

Quintilianus ise, ilkel yaşamdan uygar topluma geçişte, pek çok alışkanlığın değiştiğini belirtir[95]. Kulubelerden evlere, deri ceketlerden modern elbiselere, dağ ve ormanlardan şehre geçildiğini anlatır. Bu açıklama sayesinde, daha ilkel devrede post ve derilerin elbise olarak kullanıldığı açıkca anlaşılmaktadır.

"Fakat eğer onlar, bu konuda her şeyi terketmişlerse, aynı şekilde evler için kulubelerini, modern elbiseler için deri örtülerini, şehirler için dağlarını ve ormanlarını değiştirmek üzere terketmiş olmalıdırlar"

İtaliklerin milli tanrıları olan Iuno Sospita dahi keçi derisi giymiş olarak tasvir edilmiştir. Bunu, Cicero'nun satırlarından öğrenmekteyiz[96].

"Doğduğunuz yerin bir tanrıçası olarak, kurtarıcı Iuno'ya inandığınız kadar kesinlikle onu, bir keçi derisinden elbise giymeksizin, mızrağı, küçük kalkanı ve burnu kıvrık *calceuslar*'ı olmaksızın, rüyanızda bile göremezsiniz"

Başlangıçta herkesin giydiği, hatta tanrıların bile bu postlarla tasvir edildiği dönemlerden sonra, sadece kırsal kesimde yaşayan köylüler, po-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

banlar ve çiftlikler ile köleler bu post ve kürkleri giymeğe devam ettiler.

Varro, bunların, eski Yunanlılar, Gaetulia ve Sardinia'daki halklar tarafından gene kırsal kesimde giyildiğini belirtmektedir. Böylece Roma dışında da kırsal kesimin tercihi olmuştur. Özellikle Sardunia'lılar adanın dağlık iç bölgelerinde bu şekilde giyiniyorlardı[97]:

"Bazı barbar halklar da, örneğin Gaetalia ve Sardinia'da, derileri elbise olarak kullanırlar"

Pelles manicatae veya *manicatae* ise basit elbiselerdi. Columella, kölelerden söz ederken, bu post elbiselerin sağlam olması ve kötü hava şatlarına dayanması yönünden, onların, derileri tercih ettiklerini şöyle anlatmıştır[98]:

"Kölelerin ev kıyafeti olarak, görünüşünden çok kullanılışına önem verilmiş olmalıdır. Onların rüzgâr, soğuk ve yağmura karşı koruyacak şekilde, uzun deri tunik, yama şeklinde süslü veya kapşonlu paltolar giydirilerek güçlendirilmişlerdi. Şayet bu yapılmışsa dayanılmayacak hava yoktur ve bazı işler açık havada yapılabilir"

Columella'nın tarif ettiği bu deri kıyafet, ülkenin çiftliklerinde çahşan kölelerin giydikleri, basit, kollu elbiselerdi. Bunlar, *Pelles manicatae* veya *minacatae* idi ve yamanarak da giyiliyordu. Columella eserinin bir başka yerinde, gene yukardaki satırlara çok benzeyen, kölelerin giydiği bu elbiselerden sözetmiştir[99]:

"Kölelerinizi, zarif olmaktan çok dayanıklı bir biçimde giydirerek korumuş olursunuz. Soğuk ve yağmura karşı, kollu ve kalın kapşonlu deri ceketler ile özellikle korunmuş olacakları söylenebilir. Eğer bu yapılırsa, çalışırken kış günlerine dayanabilirler"

Kölelerden başka, köylüler de özellikle keçi derisinden elbiseler giyerlerdi. Vergilius, bu şekilde giyinmiş, değirmeni temizleyen birisinden sözeder[100]:

"Sonra elbisesinden iki kolunu çıkartır ve arkasındaki kuyruklu, kaba tüylü keçi derisine sarılarak, taşları ve değirmenin çukurunu süpürür"

Ovidius ise bir çoban için "ondan dehşete düşmeyin, göğsünün tüylerle ve uzun kıllarla kaplı olduğunu görerek tiksinebilirsiniz" demektedir[101].

Roma'da köle ve köylüler dışında, özellikle imparatorluk döneminde eyaletlerdeki çeşitli halk toplulukları ve Roma'nın barbar olarak nitelediği kavimler de bu deri post ve elbiseleri giymişlerdi.(Res.91) Romalı-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lar'ın gözünde bu kaba barbarların, köylü ve kölelerden farkı yoktu.

Bunlardan başka Germenler'in deri ve postları kullandıkları bilinmektedir. I.Caesar, Germenler'in geleneklerinden söz ederken, onların elbiselerine ilişkin bilgiler de vermektedir[102]:

"Postlar ve geyik derisinden küçük mantolar giyerler"

Onların giydiği, ren geyiği derisinden yapılmış bu mantoya *rhena* diyorlardı[103]. I. Caesar bir başka yerde ise şöyle demektedir[104]:

"Bundan başka bedenlerini, hiç bir şey giymemeğe alıştırmışlardır. En soğuk bölgelerde bile, vücutlarının büyük bir kısmını açık bırakan postladan başka bir şey giymezle ve nehirlerde yıkanırlar"

I.Caesar'ın sözünü ettiği bu manteyu (*rhena*) Galliahlar da kullandılar[105]. Daha sonra Romalılar onu, kötü havalarda giyilen bir pardesü olarak benimsemişlerdir. Bu manto kalın tüylü idi ve yağmur suyunu geçirmiyordu. Omuzları örtüyor ve ön kısmı karnın ortasına kadar iniyordu. Önceleri kuzey Avrupa'da yaşayan halk, ren geyiği derisinden yapılan bu mantonun yerine, daha sonraları başka hayvanların derilerinden yapılanlarını da kullandılar. Zamanla bunun kullanılışı geniş bir alana yayıldı.

Romalılar Germenler'den aldıkları manto türüne *sisyra* adını vererek, *"kürk elbise"* anlamında kullanmışlardır. Ancak *sisyra*'nın genellikle keçi derisinden yapıldığını kabul edersek, belki de sadece şeklini aldıkları düşünülebilir. Bu manto, tüylerle veya pekçok derinin birlikte dikilmesi ile süslenmişti. İç kısımları tüylü olan *rhenones, mastrucae* ve *sisyrae* adları ile tanıdığımız elbiseler de post şeklinde, ilkel elbiselerdi (Pollux, VII, 70).

Kürk veya deriden elbiselerin bazılarına *pellitus* deniyordu. Finliler'in postlardan elbiseler giymiş olduklarını, Tacitus'tan öğreniyoruz. Tacitus bu halkı, Germenler arasına sokmuş, bu fakir halkın çok savaş yaptığını belirtirken, bu arada elbiselerinden de sözetmiştir[106]:

"Finliler insana şaşkınlık verecek kadar savaşkan ve pek fakidirler. Ne silâhları, ne atları, ne de evleri vardır. Besinleri ot, giyecekleri post, yatakları topraktır"

Daha önce belirtildiği gibi, eski Yunanlılar ve Sardunialılar ile Gaetulialılar da deri elbiseler giyerlerdi (Varro, ***De re rust.*** II, N.11)

İmparatorluk dönemi başında göçebe bir kavim olan Mauresler'in sa-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

vaş sırasında arslan, panter ve ayı postları giydikleri Strabon tarafından anlatılmaktadır[107].

"Yayalar, önlerinde fil derilerinden kalkanlar tutarlar ve arslan, pars ve ayı derilerinden elbiseler giyerler ve onlarla birlikte uyurlardı"

Tigris yöresinde yaşayan Macesler ise teke derisinden elbiseler giyerlerdi. Bu derilere sarındıkları söylendiğine göre, kabaca yapılmış paltolar giydikleri anlaşılmaktadır. Silius Italicus bu konuda bilgi vermektedir[108].

"İlkin Macesler, Cinyps'in dinsel törenlerindeki, arkalarında kıllı yabani keçi derilerinin postları ve silah olarak da kısa mızrak taşıyan sakallı adamlardan, kamp yerlerinde Fenike tarzında çadır kurmayı öğrendiler"

I. Caesar, Kent'de yaşayan Britania halkının, gelenek yönünden Galler'e benzediklerini anlatırken, postlar giydiklerini belirtir[109].

"Adetleri itibariyle Galler'den pek az farklıdırlar. İçerde yaşayan halkın çoğu ekin ekmez, fakat süt ve etle yaşar, postlar giyerler"

T.Livius ise, M.Ö.215 yılında Sardunialılar'ın deri elbiselerinden şöyle sözeder[110].

"Bu sırada Hampsicora her zamanki gibi kuvvetlerini güçlendimek için, genç adamları silâhlandırmağa, deri elbiseli Sardunialılar'ın bölgesine gitti"

Karadeniz kıyılarında yaşayan Getler'e de Doğu Avrupa'da yaşayan Corallesler gibi, "*pelliti*" deniyordu. Ovidius'un aşağıdaki satırlarından anlaşıldığı gibi, onlar da deri elbiseler giyerlerdi[111].

"Deri elbiseli Corallesler ile, vahşi Getaelar'ın elinde olan bütün bu kıyıyı alabilirim" Ovidius gene onlardan şöyle söz eder[112].

"Şimdi Kimmerler'in kıyılarında, deri elbiseli Getler arasında geçirmek zorunda kaldığım altıncı sıkıcı yaz idi bu"

Bu *pellitus* yani deri elbise, görüldüğü gibi, çeşitli yerlerde giyilmiştir. Örneğin Arles yöresinde gene kürklü deri elbiseler giyilmişti. Plinius'a göre, M.Ö. 168 yılında, soylu bir süvari, kürklü elbiseler giyiyor ve kendisine "*gente paterna pellitus*" deniyordu[113].

"Edindiğimiz bilgiye göre, Arles'li bir Roma şövalyesinin oğlu, kürk giyen bir aileden gelen bu kişi, Pompeius Paulinus, orduda, vahşi kavimlere karşı yaptığı savaşta, 12 argenti değerinde takıma sahipti"

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Burada kürk giyinen ailenin, üstünlüğü de vurgulanmak istenmişti.

Daha sonraları Roma'da fakir halktan, önemli kişilere bu elbiseleri giyme modası geçti. Örneğin Roma senatosunda yaşlı senatörlerin kürk ceketler giydiklerini ve bunlara *patres pelliti* veya *pellitos patres* denildiğini biliyoruz. Çiftçi senatörlerin dokuma elbiselerden önce bu deri elbiseleri giydiğine ilişkin bilgiyi Propertius'dan alıyoruz[114]:

"Şimdi preteks elbisesi giymiş senatosu ile göz kamaştıran Curia, bir zamanlar, köylüler gibi deri elbiseler giymiş senatörlerden oluşuyordu"

Kürklü giysecikler lüks elbiseler arasında yer aldı. Cato'ya göre bunlar moda olmuştu (*Fest.* 320, 231).

Sardesliler'in kendilerine özgü bir çeşit muflondan *mastruca* denilen tunikler giydikleri bilinmektedi. Bunlar gene derilerden yapılıyordu. *Mastruca* özellikle barbar kıyafeti -Sardesliler ve Getler'in- olarak belirtilmişti. Bu durumda onun, Roma'nın yönetimi altındaki yerlerde giyildiği söylenebilir. Bazı kaynaklarda bu tunikle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Prudentius ve Arnobius'a göre *mastruca*, Gaetuluslar'ın, Cicero, Quintilianus ve Isidorus'a göre de Sardesliler'in kıyafeti idi.

Quintilianus, bu kıyafetin, Sardesliler'in ceketi olduğunu şöyle belirtir[115]:

"Bir Sardes'linin tüylü ceketi olan *mastruca*, Cicero tarafından (***Orato-re***'de Pro *scauro*) adeta bir alay konusu olmuştur"

Prudentius, onların deriler giydiğini dolaylı olarak anlatmıştır[116]:

"Kısa süre önce bir Gaetulus kralı, doğduğu yer olan Danubia'dan geldi ve yer üstündeki tüm kaleleri yerle bir etmek, altın çatılı yapılarımızı ateşe vermek ve soylu togamızın yerine deriler giydirmeğe and içerek İtalya'yı yok etmeği denedi"

Bütün bu kürklü, kaba saba ve soğuk iklimlerde, özellikle kırsal yerlerde giyilen tunik, manto veya ceket şeklindeki giyim eşyaları, görüldüğü gibi, Roma devletinin yönetimindeki çeşitli yerlerde, geniş bir alanda giyiliyordu. Bazı değişiklik adlar taşımalarına rağmen, benzer nitelikte idiler. Afrika'daki Troglodytler de çıplak yaşamalarına karşın, bu hayvan derileri ile örtünüyorlardı. Strabon, göçebe olarak yaşayan Troglodytler'in yaşayış biçimlerinden söz ederken, onların post veya deri elbiseler giydiklerini anlatmıştır[117]. Diodoros'a göre Libyalılar da keçi derisinden elbiseler giyerlerdi[118].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Bütün Libyalılar vahşi bir hayat sürerler, açık havada yatarlar ve sadece kaba içgüdülere sahiptirler. Yaşama biçimlerinde ve giyimlerinde vahşidirler: Sadece keçi derileri giyerler"

Roma ve eyaletlerinde köylü kölelerin veya barbar olarak niteledikleri çevredeki yabancı kavimlerin giydiği bu postlar, kırsal bir kıyafet idi. Köylü ve köleler dışında çobanlar, avcılar, kuşbazlar da genc kötü havalarda kürk ve postlar giymişlerdi. Bunlar, özellikle soğuk kuzey ülkelerinde tercih edilmiş olmalıdırlar. Cumhuriyet devri sonralarında ve imparatorluk devrinin ilk zamanlarında sadece köleler bunları kışın giyerlerdi.

Köylülerin giydiği deri ve postlar, antik kaynaklar dışında, tasvirlerde de yer almaktadır. İmparatorluk devri heykellerinde bu deri elbiseleri görüyoruz. Napoli Müzesindeki bir heykel, bir kuşbazı tasvir etmekte olup, bir tunika ile üzerinde *amictus* taşımaktadır ve her ikisi de kürkten yapılmıştır. Traianus Sütununda ise deri tunikler giymiş askerler tasvir edilmiştir. Elbisenin kenarlarındaki şevronlar, özenli bir deri işçiliğine sahip olduklarını gösterir. Yağla işlenen bu deriler suya karşı dayanıklı idi. Londra'da II. yüzyıla tarihlenen deri külot bulunmuştur. Bunun kenarlarına keçe dikilerek kaplanmış ve kenarları astarlanmıştır. Ayrıca bağlamak için kenarlarında bağlar vardır. Sicilya'da Piazza Armerina mozayiğinde da gövdeyi kaplayan kısa külot gösterilmişti. IV. yüzyıla tarihlenen bu tasvirde bir kız atlet görülmektedir[119].(Res.92)

Geç imparatorluk döneminde Roma'da kürklü elbiseler giyilmeğe devam ediyordu. Gerek Romalılar ve gerekse dışardan gelenlerin bunları kullandıkları bilinmektedir. Özellikle tabaklanmış oğlak derileri tercih ediliyordu. (***Digeste***, XXXIV, 2,23,3; Hieronymus, ***Ep***. 127,3) Öyle ki Roma'nın geç döneminde dahi bu deri ceketler *(rheno)* giyilmeğe devam etti. Sidonius Apollinarius, 469'a doğru Lyon'da, dostu Domnicius'a yazdığı mektupta Frank prensi Sigismer'in kortejini tasvir ederken şöyle demektedir[120].

"Fakat arada, en güzel olan, bu kortejde dikkatleri en çok çeken, muhafız ve adamlarının ortasında, lâl rengi mantosunda ışıldayarak, altın gibi parlayarak, ipek tuniğinin beyazlığında kusursuz görünerek, saçı ve benzi bu zengin takımın rengi ile uyum göstererek, yaya olarak yürüyen bizzat prensin kendisi idi"

Hayvan derilerinden yapılmış elbise ve postlar, yukarda belirtilen

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

amaçlar dışında, askeri kıyafetler için de kullanılmıştı.

Vergilius, Nisus Mnesthaus'un, savaşta ganimet olarak aldığı, arslan postundan yapılmış paltosundan sözeder[121]. Vergilius, bir başka yerde, Acestes'in de ayı postundan bir elbise giydiğini belirtir[122].

Hangi tip elbiselerin ne zamana kadar giyilmeğe devam ettiğini kesin olarak söyleyemiyor isek de, özellikle *sisyra*'nın M.S.416'da Roma'da çıkan bir kanun ile yasaklandığı bilinmektedir. Roma'dan başka, onun dışındaki yerlerde de esirler, ve köleler dahil bu elbisenin giyilmesi yasaklanmıştı. (*Cod.Theod.* XIV, 10,4)

Varro'nun Latin diline ilişkin verdiği bilgiler, post ve deri eşyaların, bu arada elbiselerin etimolojisi konusunda bizi aydınlatmaktadır. Varro ayrıca *gaunacum* denilen bir elbiseden de sözetmiştir ve Persler'in *kaunakes*'ine benzetilmiştir[123].

"Bunun üzerine herhangi bir şey *"cernek"* anlamındaki *sternere*'den dolayı buna *"örtü"* yani *a stragulum* derler. Yastık konmuş *"şeref oturma yeri"* anlamındaki *pulvinar* ise ya *"kuşun tüylenmesi"* anlamına gelen *plumae* veya *"kürk"* anlamına gelen *pelluiae*'dan gelir. Onlara göre bu, *"örtülmüştü"* anlamındaki *operibantur* idi. Bir Grek örtüsü olan *pallia*'dan ise *"örtüler"* anlamındaki *operimanta* geliyordu, buna da *operacula* dediler. Bunlar arasında pekçok yabancı kelime vardır. *Sagum "askerlerin battaniyesi"* ve *rheno "geyik derisinden ceket"* gibi, bazıları Galcedir ve *gaunaca* yani *"ağır Doğu ceketi"* ile *amphimallum* yani *"her iki tarafı kaba tüylü manto"* da eski Yunanlılar'dan gelmedir"

Hukukçu Paulus, deriden yapılan tüm elbiseleri *pelles indutoriae* adı altında toplamıştır[124].

Arkeolojik araştırmalarda, çeşitli yerlerde Roma dönemine ilişkin deri eşyalar ortaya çıkartılmıştır. Bu eşyalar arasında elbiseler de bulunmaktadır. Özellikle İsviçre'de Vindonissa'da bu tür buluntulara rastlanmıştır. Londra'da bulunan deri bir külot ile, M.S.II. yüzyıla tarihlenen Walbrook yakınında bulunan, Guildhall Museum'daki bir atlete ait, karın kısmına giyilen deri bir elbise de bunlar arasındadır. Dura-Europos'da ise III. yüzyıla ait kenevir bir kumaşın üzerine tesbit edilmiş deri ile onun üzerindeki demir levhalardan oluşan *tunica lamelatta* parçaları da Roma devrine ait elbise paçalarıdır. Hardknott'un Roma kalesi olan Mediobogdum'da, katlanmış kenarlarında dikiş izleri bulunan deri elbise parçala-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rına rastlanmıştır[125].

3- Başlıklar

Romalılar, eski Yunanlılar gibi, çeşitli malzemelerden yapılmış, farklı şekillere sahip başlıklar giydiler. Bu başlıkların bazıları çeşitli hayvanların derilerinden ve kürklerinden yapılmışlardı. Bunların tamamı deriden olmasalar bile, astar veya çeşitli kısımlarda ya da onların kayışlarında gene deriden yararlanılmıştı. Zamanla deri başlıkların yerine *pileus, pileum* gibi yün, kıl ve fötrden yapılan başlıklar hakim olmuşlardır. Bu başlıklar, başı soğuk ve güneşten koruyor, ayrıca adak eşyası ve diğer işlerde kullanılıyordu. Özellikle askerlerin kullandıkları başlıklar ise bir çeşit miğfer durumunda idiler. Biçimi ve amacı ne olursa olsun, deriden yapılan başlıklar bizi ilgilendirmektedir. Deri olanlar *galerus, galea, cudo* v.s. gibi çeşitli adlarla bilinmektedir.

Başlangıçta *g a l e r u s*'un, bu kelimeye benzeyen çeşitli adları ile ifade edildiğini biliyoruz[126]. Vergilius'a göre, Latium'un ilk sakinleri, savaşa giderlerken kurt derisinden yapılmış başlıklar giyerlerdi[127]:

"Başlarına vahşi kurtların derilerinden başlıklar giyiyorlardı"

İtalya'nın köylüleri tarlada çalışırlarken gene kurt derisinden yapılmış bu *galerus*'u giyerlerdi. Vergilius, Scybale'den sözederken bu tür bir başlığın giyildiğini belirtir[128].

Kırsal kesim halkı gibi avcılar da *galerus* giyerlerdi. Ve bu başlık samur derisinden yapılmıştı. Ayrıca sportif çalışmalar sırasında giyiliyordu, atletler onu giyerek saçlarını tozdan koruyorlardı (Martialis, *Epigram.* XIV, 50). Gladyatörler gene bu başlığı kullanıyorlardı (Iuvenalis, *Satura*, VIII, 207). Palestra oyunlarını tasvir eden eski Yunan vazoları üzerinde görülen biçimi ile iki parçalı idi ve çenelik kısmı vardı. Caracalla Hamamı mozaiklerinde atletler bu başlıkla görülmektedir[129].

En eski *galeruslar* üzerinde, hayvanın derisinin kürklü kısmı bırakıldığı için, saç yerine kullanılan tüylü peruk ve postişlere de *galerus* denilmiştir. Bunlar, saçı dökülmüş erkekler, saçını farklı renkte göstermek isteyen süslü hanımlar veya farklı kişilikte görünmek isteyen kimseler - belki tiyatro aktörleri- tarafından kullanılmışlardır. Antik kaynaklarda bunlara ilişkin bilgiler vardır. Örneğin Martialis'in, oğlak derisinden yapılmış bir *galerus*'u giyen saçı dökülmüş bir kişi ile alay etmesi ilginçtir[130].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Phoebus, o, size güzel bir hatırlatma yaparak, şakaklarınızı ve kel kafanızı bir oğlak derisi ile koruduğunuzda, başınız ayakkabı *(calceatus)* olacaktır dedi"

Roma'da din adamlarının giydiği başlıklara da *galerus* adı veriliyordu. Bunlar, aşağıdaki farklı adlar taşıyan başlıklarda görülecektir.

Roma piyadeleri de *galerus* giyiyorlardı. Ancak, bunların başlangıçtaki gibi, hayvan derilerinden yapılıp yapılmadıklarını bilmiyoruz.

G a l e a gene deriden yapılmış bir başlıktır. *Galerus* gibi, eski Yunanlılar'ın *kunesi* ile yakınlığı olabilir. Antik kaynaklardan bilgi edinildiği gibi, başlangıçta postlardan yapılıyordu. Arkeolojik eserlerde Hercules her zaman başında Nemea arslanının postu ile tasvir edilmiştir. Bazıları metalden de olsa, bunlarda deri astar kullanılmıştı. Üzerlerindeki delikler -Aegina alınlığındaki örnekler gibi- bu görüşü destekler niteliktedir.

Romalılar dışında, Roma yönetimindeki çeşitli topluluklar da bu post başlıkları giymişlerdi. Örneğin Keltler'in Iupiter'i kurt postundan beş başlık giymişti. Bir Etrüsk resmi üzerinde Hades'i kurt başlığı ile görüyoruz. Bir Etrüsk vazosu üzerinde ise Junon Sospita keçi derisinden bir başlık giymiştir. Tasvirlerde keçinin başı, boynuzları vs. belirlenmiştir. Roma paraları üzerinde de benzer tasvirler vardır[131].

Galea, gerek tek başına bir başlık olarak ve gerekse savaş sırasında miğferin altına giyilen deri bir başlık olarak kullanılıyordu. Pön Savaşlarından söz eden Silius Italicus, *galea*'nın koruyucu niteliğini şu şekilde anlatır[132]:

"Ne kuzeyin soğuğunu, ne Yengeç burcunun şiddetli sıcaklığını, ne susuzluğun ızdırabını, ne kanla lekelenmiş çimenler üzerinde bir zaman yediğin yemekleri ve ne de yuttuğun tozları, *galea*'nın altında hissetmezsin"

Bu koruyucu başlık, *galea*, antik kaynaklarda bazen *cassis* ile de karıştırılmıştır (Tacitus, ***Germania*** 6; Ovidius, ***Metam.*** VIII, 25).

Propertius, Romulus'un bir kurt başlığı giydiğini belirtir (XIV, 10, 20: *galea lupina)*. Romulus efsanesi ile de anlaşıldığı gibi, Romalılar'da kurt kutsaldı. Ve Roma'nın en genç askerleri olarak bilinen Velites'in miğferleri üzerinde gene bir kurt derisi bulunuyordu. Polybios, onların genellikle düz miğferler giydiklerini, ancak bazen de kurt derisinden başlıklara sahip olduklarını ve böylece ayırdedici bir özellik kazandıklarını anla-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tır[133].

Galea savaş kıyafetinin bir parçası olarak tercih edilen bir başlık idi. Savaşta sağlam olması gereken bazı miğferler kalın derilerden yapılıyordu. Plinius, bu amaçla hipopotam derisi kullanıldığına ilişkin bilgi verir ve şöyle devam eder[134]:

".....Ve onun donatılmış olduğu deri, ıslandıktan sonra nemlenmesi dışında, kalkan ve miğfer için, içine girilemeyen bir malzeme idi"

Bu miğferlerin iki tarafına tutturulan kayışlar, çenenin altından geçiyordu (Val.Flac.VI, 365).

Zamanla, savaşlarda deri yerine, daha güçlü madeni başlık ve miğferler kullanılmağa başlandı. Özellikle imparatorluk döneminde miğferler tamamen madeni oldu. Ancak bazı yerlerde deri kullanılmağa devam etti. Soguç kısmı metal yerine deriden de yapılabiliyordu. İmparatorluk döneminde bayraklar da tüylü ayı derisinden miğferler giyerek daha heybetli görünmeğe çalışıyorlardı. Yürürken asabilmek için miğferlerin tepesinde, deriden bir asma kayışı vardı. Traianus Sütununda örneklerine rastlanır. Avcılar da benzer başlıklar *(galea venatoria)* giymişlerdi[135].

Böylece Romalılar madeni miğfelere geçerken deri başlı örneklerini taklit etmişlerdi ve ilk madeni örnekler, bu nedenle konik biçimli idiler.

Yukarda sözü edilen metal miğferlerden önce kullanılan deri başlıklardan biri de *c u d o* idi. Az da olsa ona ilişkin bilgilere sahibiz. Silius Italicus, bu adı taşıyan bi başlıktan söz eder[136]:

"Bir vahşi hayvan derisi, onların başları için yeterince koruyucu idi"

G a l e r i t u s, *galerus* ve *galea* ile aynı kökten gelmiş olması gereken bu başlık, şekleri onlara benzer olmalıdır. Deriden yapılmış olduğu bilinen bu başlık konusunda Propertius bilgi vermektedir. Lapercalia'nın referansına göre, Roma sokaklarında verimi arttırmak için garip bir gösteri yapılırdı. Derilere bürünmüş olan erkekler, keçi derisinden yapılmış kayışlarla ve göz alıcı kadınlarla birlikte koşarlardı. Bu adet anlatılırken, deri başlıktan *-galeritus-* sözedilir[137]:

"Çiftçi, çok kıllı kırbacını katlanmış derilerle sardı. Fabios Lupercus'un dini törenleri bundan kaynaklanır. Onların kaba saba askerleri tehditkâr silâhlarla değil, fakat ateşle sağlamlaştırılmış kazıklar ile döğüşmeğe başladı. Lycmon, praetor'un çadırına ilkini attığı zaman kurt derisin-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

den bir başlık giymişti *(galeritus)*"

Albogalerus genel olarak Roma rahiplerinin *(flamines)* konik başlıklarına verilen ad idi. *Pileus, galerus, apeks* gibi adlar ile de bilinir. Tüm rahiplerin *galerus* giymesine karşılık, özellikle Iupiter rahibi, beyaz renkli olanını *(albogalerus)* giyerdi.

Iupiter'e kurban edilmiş hayvanın derisinden yapılan, Dialis alevinin beyaz kürk şapkasına da *albogalerus* denilmekteydi. Aulus Gellius ondan şöyle sözeder[138]:

"Varro'nun *Rerum Divinarum*'unun ikinci kitabındaki, Dialis'in ateşine ilişkin sözleri aşağıdaki gibidir: O, ya en büyük rahip veya Iupiter'e kurban edilmiş olan beyaz bir kurban olduğundan; onun, yalnızca beyaz bir başlığı (*galerius*'u) vardı"

Bu hayvanın beyaz renkli olması nedeniyle, ondan yapılan başlık *albogalerus* adını taşıyordu.

Roma'lı rahipler'in giydiklerini belirttiğimiz kurban edilmiş hayvanların derisinden yapılan kürklü şapkanın, *albogalerus*'un özel bir şekli olduğu ve Mitra'nın şapkasına benzediği bilinmektedir. Dionysius, bu başlıklara *flamines* denildiğini şöyle anlatır[139]:

"Din törenlerinin ilk bölümü, on üç *Curionese*, yani belirttiğim gibi, *Curiae* için kanunsal kurbanların yerine getirilmesine ayrılmıştır. İkincisi ise eski Yunanlılar tarafından *staphenophoroi* yani *"taç giyenler"*, Romalılar'ca da *flamines* denilenlere. Onlara bu ad, günümüzde bile kullanılan *flama* denilen başlıklar ve fileler taşıdıkları için verilmiştir".

Plutarkhos gene bu başlığa *flamines* denildiğini ileriye sürer[140]:

"İki tane Iupiter ve Mars rahibine üçüncü bir Romulus rahibi eklenmiştir ki o Flamen Quirinalis olarak adlandırılmıştır. Daha önce Romalılar, rahiplerine, elbiseleri *pilos*'dan veya başlarına giydikleri başlıktan dolayı *flamines* demişlerdi".

Roma rahiplerinin giydiği bu başlıklar Cumhuriyet dönemi paraları üzerinde görülebilir. Özellikle Fabius Pictor (M.Ö.190-167), askeri elbise ile, elinde *galerus* tutarak, *flamen Quirinalis* olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca Consul Domitius Calvinus'un (M.Ö.53-40 konsülü), Brutus'un, M.Plaetorius'un (pontifex), Lepidus'un paralarında da görülebilir. I. Caesar'ın üzerinde fil figürü olan paralar ile Cumhuriyetin son dönemindeki

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

paralarda yüksek konik bi başlığa rastlanır. Anıtlarda çene kayışları veya diğer deri kayışlar, bağlar, deri kodonlonlar da *(offendices, loris)* tasvir edilmişti. İmparatorluk döneminde başlığın yüksekliği azalmış ve din adamlarının sembolü olaak kalmıştır[141].

Bu kürklü post başlıklar ve daha sonra deriden yapılanlar yani *galerus, galea* ve *cudo* dışında *pelles* adıyla diğer başlıklar da kullanılmıştır.

Martialis, Roma'daki kürk başlıklar giyildiğinden sözederken, bunların avcılar tarafından tercih edildiğini söyler[142]:

"Başlık, deiden bi perde ve bir diğer kumaşla korunmuş olan bir gölgeliği aşmayacak biçimde, başınızı örtecek"

Ovidius, Kentauros Derylas'ın başlık olarak kurt kafası giydiğini anlatır[143]:

"Şimdi bunlara, kırmızı kan kokan bir çift eğri boğa boynuzunu tutan öldürücü bir mızrak yerine, başına kurt derisinden bir başlık giyen Derylas'ı ekledi"

Böylece hayvan postu şeklindeki kürklü başlıklar, zamanla yerini yün, fötr, çuval bezi *(causia* ve *pileus* gibi) esnek maddelere bırakmış, en sonunda madeni başlıklar tercih edilmiştir. Biçim olarak konik, yumurta şekilli olanlar ile *"Phrygia başlığı"* denilen türler deriden yapılmışlardır.

Bu başlıkların gelişmesiyle ortaya çıkan deri veya madeni başlıklardan, özellikle miğferlerin çeşitli kısımlarından, Pollux'e dayanarak, eski Yunan başlıklarını anlatırken söz etmiştik. Eski Yunanlılar'dan zaman olarak daha sonra gelen Romalılar, özellikle madeni olanları tercih ettiler. Ancak onlar gibi, astar olarak veya bağlayıcı kayışlar için deriyi kullandılar.

Bu kısımlar içinde çenelik veya çene kayışı deridendi. Valerius Flaccus bu kısma *gahabrenae* demişti (Val.Flac. VI, 365).

Bir Etrüsk urnasının üzerindeki süvari başında ve Napoli Müzesindeki mermer bir büstte, bu çenelik kısımları görülebilir. Ayrıca Kartaca'da bulunmuş bir trophedeki ayakta duran zafer tanrısında gene ona rastlıyoruz[144].

4- Eldivenler

Romalılar'da eldiven, giyimin bir parçası değildi. Bu eldivenlerin tümü-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nün deriden olduğu söylenemez. Zırhın bir parçası olarak madeni olanları da kullanılmış olmalıdır.

Cicero, Autonius'un eldiven giydiğini söyleyerek, onunla alay ediyordu (*Philipp.* XI, 11). Genç Plinius ise amcasının, yanında bulundurduğu sekreterinin, he zaman yazabilmesi amacıyla, soğuktan üşümemesi için eldiven giydiğini belirtmektedir (*Epist.* III, 5). Palladius, kırsal işlede çalışan kimselerin ve avcıların giydikleri kürklü eldivenlerden *(manicas de pelliibus)* sözetmektedir (Palladius, I, 43, 4). Hekimlerin ise masaj ve benzeri işlerde, deriden veya yünden yapılmış eldivenler giydikleri bilinmektedir. (Oribas, VI, 8,; X,7). Ekmek yoğurmak için de parmaksız eldivenler kullanılıyordu (Pollux, X,161). Bunlardan en ilginci Athenaeus'un verdiği bilgidir. Ona göre, hızlı yemek yiyen oburlar, parmaklarını yakmamak için eldiven giymeyi tercih ediyorlardı (*Deipnosophist.* I, 6 d)

5- Kemerler

Romalılar, gerek savaş araçlarının bir parçası olarak ve gerekse günlük kıyafetlerinde kemer kullanmışlardı. Zaten Romalılar'dan önce, Germania, İtalya ve diğer yerlerde bulunmuş olan Demir çağ kemerleri, deriye perçinlenerek tutturulan, yuvarlak ve spiral bezemelerle süslü, dilli tokalara sahip kemerler idi. Hallstatt döneminde, dövülmüş bronzla süslü deri kemerler kadın eşyaları arasında idi ve günümüzde Fransa, İsviçre, Almanya, Çekoslavakya gibi ülkelerdeki buluntılar, bu devrin kadın giyim modasını ortaya koymuştur. Bundan başka La Téne döneminden itibaren savaşçıların kullandıkları kemelerin de gene deriden yapılıp, bronz tokalar ile süslendikleri bilinmektedir[145]. İşte Romalılar'ın kullandıkları kemerler, daha önce bu yörelerde bulunmuş olanların bir devamı gibidir.

Romalılar'ın kemerleri, kumaş, maden, deri ve diğer malzemelerden yapılmıştı. Deriden yapılanların üzerleri madeni plâkalar ile süslenmişledi. Bunlar gerek elbiselerin üzerine bele takılıyor ve gerekse savaş kıyafetlerinde bele, kalçalar üzerine veya omuz kayışları ile bağlantılı olarak diğer yerlerde kullanılıyordu. Bunların üzerine çeşitli silâhlar asılıyordu. Bu kemerler dışında, kemere yakın olan her çeşit kurdela ve bantlar da özellikle kadınlar tarafından, göğüs altlarında, *tunicanın* altında veya baş bantı olarak kullanılıyorlardı. Kadınlar ve erkekler tarafından kullanılan, destekleyici veya süsleyici özellikleri sahip olan bu bantların hepsi de deriden yapılmış değildi. Belirtildiği gibi, deriden

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

olanların da üst kısımlarında metal süsler vardı.

Romalılar'ın kullandıkları bu çeşitli kemerlere *cingulum, cinctura, cestus* ve *zona* gibi adlar verilmiştir. Kurdelâ ve bantlara ise *fascia pectoralis* deniyordu. Elbise üzerinde kullanılan kemerler ise özellikle *taenia, cingo* ve *initra* adını almıştı. Diğer eşyalarda kullanılan kayaşlar *(loro)* da kemer ile birlikte geçmektedir (Gratianus, *Cyneg.* 213 gibi)

Askeri üniforma kemerleri de bilinen kemerlerdir. Askeri kıyafetin en önemli parçası olan zırh *(lorica)* ile birlikte kemerler kullanılıyordu. Zırhın altında karnı ve butların üst kısmını örten, *cingulum* veya *balteus* denilen, geniş kemerler ona örnek verilebilir. Askerler dışında gladyatörler de bunu kullanmışladı[146].

Romalılar, *erkek ve kadın kemerlerini* giyimde kullandılar ve özellikle *tunica*'nın üzerine taktılar. İstenildiği zaman kemerin üzerine çekilen *tunica*'nın, bu sayede boyu kısaltılabiliyordu. Etrüsk anıtlarında görüldüğü gibi, hem erkek ve hem de kadınla, *tunica* dışında da, çeşitli elbiselerin üzerine bu kemerleri taktılar. Göğüste çaprazlanan bağlar, beldeki kemere bağlanarak bir çeşit süsleme yapılıyordu[147]. Bu kemerlerin kumaştan yapıldığı ve deriden olanları da vardı.

B- Ev Eşyaları

Romalılar oturmak ve yatmak için, günümüzde olduğu gibi çeşitli eşyalar kullandılar. Bunlar arasında yataklar, klineler, taht ve tahtırevanlar, koltuklar, iskemleler ve tabureler sayılabilir. Bunların bazıları potatifti, istenen yere taşınabiliyordu. Bazen keyif verici işlerde, yemek ve içki için kullanılıyor[148], bazen dinlenmek için uzanılıyor veya uyunuyor, bazen de cenaze yatağı olarak üzerine ölüler konuyor, hastalar taşınıyordu. Tabii başlangıçta yere postlar serilerek, yatak yerine de kullanılmış olmalıydı. Örneğin *sisyra* yere serilerek kilim gibi kullanılan, bu çeşit bir örtü idi. Ancak uyumak için yatılan yatak dışında, arkalıksız kanepelere uzanarak yemek yenildiğinden, bunların da yatılan yatakları ile karışabileceğini düşünebiliriz.

1- Yataklar

Romalılar zamanında postların yatak olarak kullanılması ya ilk zamanlar veya kırsal kesimde yaşayan kavimler tarafından ya da savaş zamanı gibi özel durumlarda tercih edilmiş olmalıdır. Özellikle Keltler, Galler ve Germenler'in kurt köpek postları üzerinde yatıp uyudukları,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yemeklerini yediklerini Diodoros anlatmaktadır[149]:

"Onlar yemeklerini sandalyelerde otururak değil, fakat kurt veya köpek postları üzerinde çömelmiş olarak yiyorlardı"

Üzerinde oturulan, gerektiğinde uyunan yatak gibi kullanılan bu postladan Vergilius da sözeder. Aeneas, Euander'de böyle bir ayı postu üzerinde yatıyordu[150]:

"Dedi ve Aeneas, sevimli evinin çatısı altında uzandı ve serpilmiş yapraklar ve Libya aysının derisinden yapılmış bir yatak üzerine uzandı"

Vergilius eserinin bir başka yerinde, Albunea kehanet ocağının yanında yatarak kehanet gelmesini bekleyen rahibenin, geceyi bi koyun postunun üzerinde yatarak geçirdiğini belirtmektedir[151].

Ovidius da bu konuda benzer bilgiler vermektedir[152]:

"Aphidos, bütün bu kargaşanın ortasında, tüm damarları uykuda, uyuşmuş, elinde karışık bir şarapla dolu kadeh, bir Ossaea ayısının çok tüylü postu üzerinde uzanmış olarak, derin bir uykuya gömülmüştü".

Ayrıca insanlar, batıl inançların etkisinde kalarak, yılanlardan korunmak amacıyla geyik postu üzerinde yatarlardı. Plinius bu konuda şunları söyler[153]:

"Bu sürüngenlerin yaklaşmasından endişe edilmeksizin, güvenlik içinde, bu geyik derileri üzerinde uyunur"

Verilen metinlerdeki örneklerde görüldüğü gibi, bunlar yatak gibi kullanılıyor ve üzerinde uyunuyordu. Ancak bunlar, günümüzde piknikte kullanılan yaygılar gibi, istenen yere serilerek oturulan ve yatılan postlar olmalıdır. Evde de istenilen yere serilip üzerine yatıldığı söylenebilir. Bunların kullanılışı, yatak bulunmadığı anlamına gelmez. Normalde, özellikle hali vakti yerinde olan kimseler yataklar üzerinde yatıyor olmalıdırlar.

Bazı kabartmalarda, pişmiş toprak eserlerde, lâhit kapaklarında ve bazı Etrüria urnaları üzerinde bu çeşit yataklar tasvir edilmiştir. Bu yataklar üç kayışla dört eşit parçaya ayrılacak şekilde bantlanarak sağlamlaştırılmışlardı. Yatakları tutan bu kayışlar da deriden yapılmış olmalıdır. Şilte ve yastıklar genelde keten ve yünle yapılıyor, ancak bir dereceye kadar da deri kullanılıyordu. Vazo resimlerinde deriyi görebilmek zordur[154].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu örtülerden biri de *sisyra* denilen örtülerdi. A.Marcellinus, bunların yatak yerine yere serilmiş kaba bir battaniye veya kilim gibi kullanıldığını, Iulianus'dan söz ederken, belirtmektedir[155]:

"Fakat Iulianus, her zaman istemiş olduğu gibi, erken kalkardı. Ve daima gece yarısında, alçak bi yatak veya renkli, gösterişli bir yatak örtüsünden değil, halkın *sisyra* dedikleri kaba bir battaniye veya kilim üzerinden kalkardı"

Roma yatağının ağaç bir karyola olduğu ve yukarda sözü edilen yatakların ve benzer şiltelerin, bu karyola üzerine konulduğu bilinmektedir. Yüksek olan karyolalara tabureler yardımı ile çıkılırdı. Bunlardan başka, belirtildiği gibi, üzerine cenaze konulan, hasta yatırılan ve yemek yenilen kline ve divanlar da vardı. Konumuz açısından ilginç olan yönü, bu yataklarda kruvaze örgü şeklinde *yatak kayışlarının fascia instita, lora)* kullanılmış olmasıdır. Cato, kitabının bir yerinde bu kayışlar üzerinde duran yataklardan sözetmiştir[156]. Cicero da kehanetten sözederken yatağın kayışları geçer[157]:

"Rüyasında, yatak odasındaki yatağın kayışlarına asılmış bir yumurta gören adam, bir kâhine sordu"

Cato ve Cicero'da bu kayışlar farklı şekilde geçer. Cato onlara *lora*, Cicero ise *fascia* demesine karşılık, Propotius, bu kayışlardan *instita* olarak söz etmiştir[158]:

"...Yatağın altında hemen bulmasını ve onun ayaklarını çengele asmasını ve tergâh üzerindeki somyayı yukarıya kaldıran kayışı tutmasını Giton'a emretti; böylece yatağın altındaki gerilmiş durumunun farkedilmesinden kurtulabilir. Tıpkı Odysseus'un Kyklopların koçuna sımsıkı sarılması gibi"

Daha sonra Martialis'de bu kayışla gene *lora* olarak geçmektedir[159].

"...ki ona, togalı müşteriler kalabalığı ile uzun saçlı refakatçi köleler ve onun yatağının yeni örtüsü ve kayışları vardı"

Aulus Gellius'un zamanında ayrı yöntem kullanılmış olmalıdır ki, o da bu yatak kayışlarından sözetmiştir[160]:

"Bunu işitmesi üzerine genç adam, yataklığın çıkartılmasına ve onu bağlayan kayışlar ile köylünün ölümle cezalandırılmasını emretti"

Postlar halı gibi yere serilerek kullanılmaları dışında *yatak ör-*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

t ü s ü olarak konuluyordu. Postların üzerinde yerde yatılabildiği gibi, *stragula pellica* denilen yataklar üzerinde de yatılabiliyordu. Bu konuda antik kaynaklarda bilgilere rastlanır.

Cicero, oğlak derisinden yapılmış örneklerden sözeder. Quintus Maximus ve kendisinin, Roma halkına verdiği bir cenaze yemeği anlatılırken, ağaçtan yapılmış arkalıksız iskemleler üzerine postların serilmiş olduğunu ve gümüş tabaklar yerine alâlade kaplarda yenildiğini belirtir[161].

"ve her ne kadar bilgili ve stoacı bir kişi idiyse de, basit, arkalıksız pön kanepelerini kaplamak için keçi derileri kullandı ve Samnit kap kacağını otaya çıkarttı"

Bunlar *lectulus* denilen ve üzerinde cenaze yemeği yenilen klinelerdi, üstlerine oğlak derileri örtülmüştü. Scipio Africanus Minor'un anısına, yeğeni Q.Fabius Maximus'un verdiği yemeğin yenildiği Kartaca tarzında küçük *lectuluslar*'ın üzeri de oğlak derileri ile örtülmüştü. Bu salonu Q.Aelius Tuberon hazırlamış, oğlak derisi ve alâlade yemek takımları ile mütevazi bir sofra çıkarılmıştı.

Horatius ise, bunlar için bazen geyik derilerinin kullanıldığını belirtmiştir[162].

Seneca gene bir ziyafetten söz ederken bu tür kanepelerin üzerine, örtü olarak keçi derilerinin serildiğini söylemiştir[163].

"Tubero'nun ağaç kanepesi halka ziyafet için konulmuş, hah yerine keçi derileri serilmiş ve Iupiter'in kutsal sunağının önündeki ziyafet için kilden kap kacak hazırlanmıştı"

Bu örtülerden bazıları, yatınca üzerine çekilen, soğuk havalarda bir çeşit yorgan gibi kullanılan postlar olmalıdır. Yukardaki metinlerden de anlaşıldığı gibi, bunlar arasında keçi derileri ve benzeri yani ucuz olanlar küçümsenmiş, az bulunanlar daha değerli görülmüştür. Kostebek derilerinden yapılmış *"cubicularia stragula"*, *"stragula pellica"* ve *"pelles indutoriae"* denilen postlar veya örtüler gene Eskiçağda kullanılan türlerdi (***Digest.*** XXXIV, 2, 2, 24).

2- Tahtırevan, Taht ve İskemleler

Oturulacak yerlerde gene deriler kullanıldı. Bunlar genellikle kaplama veya kayışlar olarak gösterilebilir.

Romalılar'ın kullandıkları eşyalardan biri de *t a h t ı r e v a n* diye-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bileceğimiz, portatif, istenilen yere taşınabilen eşyalardı. Bazı durumlarda bunların üzerine yatılıyor ve kollarından taşınıyordu. Özellikle hastalar, yaralılar, ölüler bunlarda götürülüyordu. Ancak daha çok bir oturma yeri olduğundan ve sedye olarak ikinci derecede kullanıldığı için, tahtırevanı oturulan eşyalar arasında sınıflandırmak gerekir. Çünkü dışındaki perdeler kapatılarak, kadınlar da bu lüks tahtırevana oturuyor, bi yerden diğer bir yere taşınıyorlardı. Hem ihtiyaç ve hem de keyfi işlerde kullanıldığı söylenebilir.

Roma İmpaatorluk döneminde Esquilin'de bulunan kalıntılar yardımı ile, bu çeşit bir tahtırevanın rekonstrüksiyonu yapılabilmiştir. Capitol Müzesinde korunan bu örneğe göre, bir tahtırevan şu şekilde idi[164].

Dört ayak üzerine oturtulmuş yatay bir tabla *(torus)* üzerine yatak veya şilte *(culcita, pulvinus)* konulmuştu. Ayrıca burada baş konulan veya dirsek dayanan bir yastık *(cervical)* yer alıyordu. Bizim için önemli olan onun çatı kısmı idi. Bu kısım yatay bir üçgen biçiminde idi, üzeri deri kaplı idi ve dışından perdeler *(vela, plagulae)* sarkıyordu. Bu çatıyı dört sütun destekliyor, sütunların uçlarında bronzdan Hermes figürleri yer alıyordu. Bu tahtırevanın her iki kısa tarafının kenarlarından birer kol veya sap *(asser)* uzantı çıkıyordu. Kolların dış kısmında metal tokalar vardı. Buradan geçen kayışlar gene deridendi ve taşıyanın omzuna veya koluna geçirilerek, taşınma sağlanıyordu.

Bu tahtırevanların üzerlerinin deri ile örtüldüğünü Martialis de doğrulamıştır[165].

T a h t l a r üzerine de hayvan derileri örtülüyordu. Ancak bunların, istenildiği zaman örtülüp kaldırılabilen bir post veya sabitleştirilmiş deri kaplama olup olmadığını bilmiyoruz. Vergilius, böylece bir örtünün taht üzerine örtülmüş olduğundan söz etmekte ve onun bir aslan postu ile örtüldüğü anlaşılmaktadır[166].

"Bunu söyledi, daha önce kaldırılan yemek ve kapların yerine başkalarının getirilmesini emretti ve kendi eliyle, çayırlıktaki oturma yerlerine konukları yerleştirdi ve şeref konuğu olan Aeneas'a çok tüylü arslan derisi ile kaplı bir örtüyü göstererek, onu akçaağaçtan yapılmış bir tahta davet etti"

Taht dışında *i s k e m l e l e r e* de arslan postları örtülüyordu (Valerius Maximus, VI, 3).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Roma'da M.S. II. yüzyıldan sonra bu adet kalktı ve onun kullanılması ayıp sayılmaya başladı. Ancak yaşlı Cato'da ona rastlanmaktadır. Cato, "günümüzde ünlü bir kişinin teke derisinden bir mantosu olsaydı, İspanya'yı yönetirdi" demekle, bu mantonun bir zamanlar değerli olduğunu belirtmektedir[167].

Vazo resimleri üzerinde bu örtülere benzeyen tasvirler bulunmaktadır. Özellikle Sosias vazosu üzerinde, tanrıların iskemleleri panter postu ile kaplanmıştı. Aynı vazoda deri kaplı koltuklar da görülmektedir[168].

3- Perde

Londra'da Mithra tapınağından, II. yüzyıldan kalma deri kalıntı ele geçmiştir. Burada derinin dekoratif amaçla kullanılmış olduğunu görüyoruz. Kenar bordürü olan parçanın altın yapraklı süslemesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu deri kalıntısının, olasılıkla gizli bir bölmenin kapısına ilişkin deri bir perde kalıntısı olduğu sanılmaktadır[169].

C. Kaplar

Romalılar, eski Yunanlılar gibi ve bazı biçimleri onlardan alarak, çeşitli malzemeyi taşımak ve saklamak için su geçirmez özelliği ile deriden yapılmış kaplar kullanmışlardır. Bu keçi ve domuz derilerinden yapılan torbalar, yaya ve at sırtında taşınıyordu. Romalılar'ın kendi dillerine uyarlayarak eski Yunanca kap isimlerini ve biçimlerini kullandıklarını söyleyebiliriz. Ancak diğer eşyalarda olduğu gibi, deri kaplar da çok eskiye giden bir kullanım geleneğini yansıtır. Onlardan çok önce erken Demir devrinde Hallstatt'daki madenlerde deri torbalardan yararlanılmış ve daha çok tuz ocaklarında kullanılmıştı. M.Ö.I. ve M.S. II.yüzyıllarda ise Kelt ve Germenler'in gene deri kapları bu bölgelede kullanmış olduklarını söyleyebiliriz[170].

Romalılar'ın kullanmış oldukları bu deri kapları, özellikle para konulan çanta ve keseler, diğer eşyaların konulduğu çuval ve torbalar ve ayrıca şarap, su gibi sıvıların konulduğu tulumlar olarak sınıflandırabiliriz. Su konulan kapların kıllı kısımları dışa, şarap konulanlarda ise bu kısım içe geliyordu.

1. Çanta ve Keseler

Daha küçük boyutta olan ve paraların konulduğu çanta ve keselerin farklı türleri olduğu belirlenmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

P a s c e o l u s, deriden yapılmış, küçük, kemere asılan ve içinde para taşınan bir çanta olarak tarif edilmiştir. Eski Yunanlılar'ın *phaskolion* adını verdikleri çanta ile aynı olmalıdır. Tulum şeklinde olan bu çanta daha çok boyna asılıyordu[171] (Res. 93)

Tiyatro yazarı Plautus, onun para çantası olarak kullanıldığını belirtmiştir[172]:

"*Marsuppium*'da 8 aureus ve diğer taraftan *pasceolus*'da ise yüz philippos altını vardı"

C r u m e n a da bir para çantası olarak kullanılmıştır. Bir kayış yardımı ile boyna asılan bu çanta, vücudun arka kısmında kalıyordu. Arkaya asıldığı için, özellikle kalabalık yerlede yankesicilerin ilgisini çekiyordu. Bu deri çantaya ilişkin antik kaynaklarda bazı bilgilere rastlanır. Plautus, Epidicus'un ağzından şöyle konuşur[173]:

"Bizzat babanız boynumu *crumena* ile süsledi"

Bu satırlar da *crumena*'nın boyna asıldığını göstermektedir. Plautus'un diğer bir komedisinde gene *crumena* ile ilgili bir espri geçmektedir[174]:

"Eğer onlar tesadüfen burada, cüzdanda *(crumena*'da)
anırmağa başlarsa, bu eşeklere dayak atmak gerekir"

Horatius bu *crumena*'dan gene para kesesi olarak sözeder[175]:

"Eğer onun düşünceleri doğru ve kusursuz olsaydı, lûtuf, şöhret ve sağlık, onun zenginliğine düşen şeydi; görünen bu yaşayışı ile eksiği olmayan para kesesi *(crumena)* fazla mı olacaktı?"

Plautus ayrıca altının *marsupio*, deneriusun *pasceolus*'a ve gümüşün *crumena*'ya konulduğundan sözederken, onu para kesesi olarak nitelemiştir[176].

M.Ö.III. yüzyılda kullanıldığını böylece belirlemiş olduğumuz bu para torbasının -*crumena*- Horatius'dan sonra, M.S.I. yüzyılda, kullanımı sürmektedir. Iuvenalis, bir insanın ölçüsünü bilmesi, bu keseye büyük veya küçük şeyler koyması gerektiğini belirtirken, ölçülü harcamanın önemini belirtmek istemiş olmalıdır[177]. Burada da içine para konulan bir çantadır.

Bronz bir lamba üzerinde *crumena*'yı boynuna asmış olarak, ateşi körükleyen bi işçi görülmektedir[178].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

M e l i n a gezi sırasında birlikte taşınan, samur derisinden *(melea)* yapılmış meşin kesedir.

Plautus, onun sansar derisinden yapılmış bir çanta olduğunu belirtmiştir[179]:

"Onu çantanıza veya sansar derisinden sırt çantanıza koymadan önce, nerede idi?"

M a r s u p i u m ise deriden yapılmış, eski Yunanlılar'ınki gibi, küçük bir torbadır. Üst kısmına geçirilen bir kordonla büzülür. Erzak torbası olarak kullanılması dışında, spor yapmak amacıyla soyunulduğu zaman, içine elbiselerin konulduğu bir torba olarak da yararlanılmıştır. Özellikle Plautus'un komedilerinde bu torbadan sık sık sözedilir. Bunlardan birinde Charmides şöyle demektedir[180]:

"Benim *marsupium*'umu, içi para dolu torbamı, hangi balina yuttuysa, senin çantayı da o yutmuştur"

Burada parasını yiyen, tüketen bir kişi belirtilmek istenirken *marsupium* gene para torbası olarak geçer.

Plautus'un Casina adlı eserinde Lysidamus, ondan gene para torbası olarak sözetmiştir[181]:

"Şu keseyi *(marsupium)* alıp çarşıya gidersin. Ama çabuk ol. Herşeyin en iyisini alacaksın ha! Herşeyin körpesini, yumuşağını! şöyle Casina gibi en tatlısını!"

Plautus'un Poenulus adlı eserinde aynı şekilde para torbasıdır[182]:

"Bu *marsupium*'da çok para var"

Menaechmi adlı eserinde gene aynı iş için kullanılır[183]:

"Şimdi ben, o hanımın beni mi yoksa para kesemi mi *(marsupium)* sevdiğini biliyorum"

veya gene aynı yerde:

"O hanım, sahibolduğunuz kesenin kokusunu aldı"

Bir başka yerde para kesesi olarak gene rastlanır[184]:

"Bana, içinde para olan bir keseyi (*marsupium*'u) getireceğini söylüyor"

veya

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"İçinde gezi parası olan kese, beklendiği gibi, çantada saklanmıştı"

Bu deriden para keseleri keskin bir bıçakla yarılabiliyordu. Buna ilişkin bilgiyi gene Plautus'dan öğreniyoruz[185]:

"Yaşlı adamın para kesesini deşmek için iyi keskin bir bıçağım var"

Plautus'da bir başka yerde bu para kesesi, *marsupium*, tekrar geçmektedir[186]

"Para kesesine baktığım zaman, bizim gezi parası çok değerli görünüyor"

veya[187]

"Onun için dışarı bakacağım gel. Gel, cüzdanı bana ver"

bir başka yerde daha[188]:

"Para kesemi ve paramı, bir süre önce Messenio'ya vermekle ne kadar aptalmışım! Öyle sanıyorum ki onu alıp, bir yerdeki meyhaneye daldı"

Bir diğer yerde kynik bir adamın cüzdanı olarak anlatılır[189]:

"... bir para kesesinden daha önemli olan bu kişiye izin ver"

Varro, *marsupium*'dan gene para kesesi olarak sözeder[190]:

"Para kesesinden çok göze yalvarır ve onu doldurmaktan daha çok, sahibinin para kesesini boşaltır"

Marsupium uzun süre kullanılmış olmalıdır. Çünkü Prudentius onu gene para çantası olarak belirtmiştir[191]:

"İşlenmemiş altından kirli gemler, fırında henüz temizlenmemiş eşyalar, kurtların yediği para çantaları, pas nedeniyle yeşillenmiş paralar, uzun süredir biriktirilenler, fethedilen yerler, bu aldıklarını fakirlere hediye olarak vererek, ihtiyaca göre dağıttı"

Kaynaklara bakılacak olursa, *marsuppium* bir paa kesesi veya çantası idi. Ancak onların çoğunda deriden yapıldığına ilişkin bilgi belirtilmemiştir. Onun eski Yunanlılar'da özellikle erzak torbası olarak, değişik adlar ile kullanılmasına[192] karşılık, Romalılar tarafından para kesesi olarak benimsenmiştir. Bu nedenle de ticaret ve kazanç tanrısı olan Mercur'un sembolü olmuştur. İmparatorluk dönemi anıtlarında, onun, bu kese ile tasvir edildiğini görüyoruz. Ayrıca yapılan yarışmalarda *(agon)*, kazanan kişilere (atletlere) kese dağıtma adeti vardı. Özellikle Thrakia ve

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Küçük Asya paraları üzerinde onun sembolü olan kese görülebilir, ödül olarak verilmektedir. Quaestorların simgesi olarak gene bu para keselerine rastlanır. Boyalı bir Etrusk relyefinde bu kesenin açılması tasvir edilmiştir. Ayrıca bazı oyunlar için sunulan paranın konulduğu bir sembol olarak da keseler görülebilir[193].

2. Torba ve Çuvallar

Romalılar, deriden yapılmış torba ve çuvalları çeşitli amaçlar için kullandılar. Onlara tahıl, tuz ve sebze koyuyorlardı. Bazıları çamaşır ve elbiseler için kullanılıyordu. Spor amacıyla kum torbası olarak yararlanılanları da vardı. Bunların içinde saccus gibi kıldan yapılanlar bulunuyor ise de, bizi deriden yapılmış olanları ilgilendirmektedir. Bu torba ve çuvalların içinde değişik adlarla bilinen çeşitleri bulunmaktadır.

Pera, avcıların ve balıkçıların torbası olarak tarif edildiği gibi, asker ve avcıların sırt çantası veya avadanlık torbası olarak da belirtilmiştir. Bu da eski Yunanlılar tarafından kullanılmıştı[194]. Deriden yapılmış olan bu torba, gene deriden kayışlar ile omuza asılıyordu (Res.94).

Martialis, kynik düşünceye sahip, pejmürde kılıklı bir adamın elindeki paradan sözetmiştir[195]:

"Yeni tapınağın Cosmos'u, elinde torbası ve asası ile, saçları beyaz ve taranmamış, pis sakalı göğsünün üzerine düşmüş bir bunak, sade alçak kerevetini paylaşan eşini eski mantosu ile örter; onu karşılayan halk ona artıklar verir"

Peranın bazı özel çeşitleri vardı. Bunlardan *escopera* tuluma benzeyen bir torba idi. *Hippopera* ise atın üzerinde gidilirken kullanılan ve atın üzerine konulan, heybeye benzeyen bir torbaydı. *Perula* da bir torba olup, atlı yolcunun arkasından, hizmetçisi tarafından taşınırdı.

Mantica ve *manticula* genellikle deriden yapılmış, bir gözü öne, diğeri arkaya atılarak omuzda taşınan heybe idi. Yolculuk yapan kişi tarafından hayvanın sağrısına yerleştirilerek, yük ve erzak taşımağa yarıyordu. Antik kaynaklar bu heybeden söz etmektedirler. Catullus *mantica*'dan şöyle söz eder[196]:

"Kusursuz insan olmaz;
ne var ki, görmeyiz eksikliğimizi
arkamıza düştüğünden heybenin o yüzü"

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu satırlarda heybenin özelliklerinden çok, onun kullanılış biçimini, dolaylı yoldan anlıyoruz.

Onun şekline ilişkin bilgi dışında deriden yapıldığını Petronius'dan öğreniyoruz[197]:

"Size iki denk deri gönderiyorum, onu bağlayınız ve yol eşyası olarak elbiselerimin arasına koyunuz"

Daha sonra Apuleius da, onun, yiyecek konacak bir torba olduğunu belirtir[198]:

"Biraz bir şey yesem de kendime gelsem iyi olacak" dedi. "Hazır senin yiyeceğin" dedim. Hemen heybemi açtım, peynirle ekmek çıkardım, önüne koydum"

Bazen bu yiyecekler veya diğer eşyalar çok ağır olabiliyordu. Çok doldurulan bir heybe, katırın sağrısına yerleştirilince, belinin alt kısmını acıtıyordu. Horatius bunu şöyle anlatmıştı[199]:

"Eğer, kuyruğu kesik bir katır üzerinde, özellikle Tarentum'a gideceksen, eğer heybesinin *(mantica)*, onun belinin altını incitici ağırlığı varsa, onun omuz başlarına binerek gidebilirsin"

Bu heybeler özellikle fakirlerin ve daha çok dilencilerin eşyaları olarak düşünülmüştür[200]. Arkeolojik eserler üzerinde onun tasvirlerine rastlanır. Volterra müzesinde bulunan, bir ölü külü urnası üzerindeki kabartmada, diğer dünyaya yolculuk tasvir edilmiştir. Burada her biri bir *mantica* yüklenmiş iki kölenin biri, seyahat eden atlı bir adamın önünden, diğeri ise arkasından gitmektedir[201] (Res.95)

C o r y c u s deriden yapılmış bir torba idi[202]. Bu torbaların içi tahıl, kum v.s. ile doldurulduktan sonra asılarak sallandırılıyor ve sportif oyunlara katılacakların çalışma malzemesi olarak kullanılıyordu. Bu nedenle sportif oyunlarda ele alınacaktır.

3. Tulumlar

Özellikle sıvıları koymak ve onları bir yerden bir diğer yere taşımak için, keçi, teke gibi hayvan derilerinden yapılmış kaplar, tulumlar kullanılıyordu. Bunların bazıları özel adlar ile bilinmektedir. Bunlar arasında tulum için en çok kullanılan adlar *uter* ile *culeus* veya *culleus* olmuştur.

Bütün bu sıvıların içine konulduğu, *u t e r* 'in yani tulumun hazırlan-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

masından sonra tek açık kalan yere, boyun kısmındaki açıklığa, pişmiş topraktan bir boru yerleştirilerek, sıvının akışının sağlandığı bir kaptır[203].

Tulumlar belki günlük su tüketiminde, suyun konulduğu kap değilse de, uzun bir gezi veya özellikle Roma ordularının sefere gittikleri sırada, yanlarında taşınan bir su kabı olmuşlardı (Sallustius, ***Jug.*** 75, 91; 91, 1).

Bu deri tulumların taşınması her zaman kolay olmuyordu. Küçük tulumlar, kısa mesafeler için yük hayvanları veya insanlar tarafından taşınıyordu. Ancak büyük tulumlar için taşıt araçları gerekli idi. (Plinius, ***Nat.Hist.***, VII, 82). Özellikle *plaustrum* denilen çeşidini katırlar veya arabalar taşıyordu (Plinius, ***Nat.Hist.*** VII,82).

Romalılar dışında yerli halk da su için tulumları kullanmıştır. Pharusianlar çölü geçmek için atlarının sırtına bağladıkları su tulumlarını yanlarında taşıyorlardı. Strabon bunu şöyle anlatır[204]:

"Bazen Maurisianlar ile karıştırılan Pharusianlar, çölü geçmek için, atlarının sırtlarına bağladıkları su tulumlarını taşırlar"

Bu tulumları deniz yolculukları sırasında da yanlarına alıyorlardı. Livius'un şu cümlesi bunu göstermektedir[205]:

"Üç kişiden az olmayan su taşıyıcılarının, denize gitmek için kendisine eşlik etmelerini emretti"

Bu tulumlara şarap konularak saklanıyordu. Columella, üzümden şarap yapılmasını anlatırken şarap tulumlarından sözetmektedir[206]:

"Bir sonraki adım şarap tulumlarıdır. Üç gün sonra Güneşte kurutmuş olduğumuz diğer üzümlerden yapılanlar taze olarak eklenir. Sonra birlikte karıştırılır ve tümü pres altında yoğrulur ve bu üzüm şarabı, derhal damgalı kaplara konulur; böylece çok sert olmaz. Yirmi veya otuz gün sonra, fermantasyonu tamamlanınca diğer kaplara alınır ve derhal ağzı kapatılır ve derilerle kaplanır"

Ancak tulumun yapıldığı deri gevşediğinden, yeniden şarap koyabilmek için iyice temizlenmesi gerekiyordu. Şarap tulumları alkolden zarar gördüğü için su tulumlarına oranla daha çabuk eskiyordu.

İçine şarap konulan bu tulumlar, eski Roma adetine göre, lüksün yaygınlaştığı dönemde symposiumlarda (şölenlerde) kullanılıyordu. Zamanla bu tulumlarda şarap artık saklanmıyor ve sadece bir yerden diğer bir

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yere götürmek için onun içine konuluyordu. Bu şarap tulumları için domuz derisi de kullanılıyordu[207].

Şarabın konulduğu bu tulumlar hukuk açısından da ele alınmış ve içindeki malın değeri dışında da bir değere sahip olmuştur (Ulpianus, ***Dig.*** XXXIII, 6, 3, 1). Ürünleri taşımak için kiralanması, Diocletianus'un buyrultusunda iki denarius olarak belirlenmişti ***(Ediet.Dioel.*** X, 15). Aynı yerde uter 120 denarius, zeytinyağ tulumları *(utres olearii)* 100 denarius olarak verilmiştir.

Bu hayvan derilerinden yapılmış tulumlara, şarap dışında yağlar da konuluyordu. Bu yağ tulumlarına *uter olearius* deniliyordu. Hamamlarda yıkananlar yağla ovulurdu ve bu yağ *unctiones* denilen kaplarda dururdu; özellikle sporcular için kullanılırdı. Celsus bu deri kaplara sıcak yağ konulduğunu şöyle anlatır[208]:

"Deriden kaplar sıcak yağ ile doldurulmuştur ve sıcak su ise, şekillerine göre *"mercimekler"* denilen seramik kaplara konulmuştur"

Yağ dışında bazı maddeler de bu tulumlara konuyodu. Örneğin Lycion adlı bir ilacın konulduğunu Plinius söylemektedir. Deve ve gergedan derisinden yapılmış bu deri şişelerde Hindistan'dan *spina piperis* geliyordu[209].

Esans ihracı için de keçi derisinden tulumlar kullanılıyordu[210].

Tulumlar sulama kabı olarak da kullanılmıştır. Amfiteatrlarda tulumların içine su doldurularak amfiteatrlar sulanıyordu[211]:

"Sonra, uzun saçlı iki Ethiopia'lı, küçük şarap tulumları ile, tıpkı amfiteatrda kum yayan insanlar gibi geldi ve bize hiç kimse su vermediğinden, ellerimize yıkamamız için şarap döktü"

Bu tulumların etrafında dans edildiği bilinmektedir[212].

Bilinen tulum çeşitlerinden birisinin de *culeus* veya *culleus* olduğunu belirtmiştik. Deriden büyük bir tulum olan *culeus*, genç su ve şarap gibi sıvı maddeleri koymak için kullanılıyordu. Ayrıca *culleus*, Romalılar için 20 amphoraya eşdeğer, en büyük sıvı ölçüsü idi ve şarap onunla ölçülüyordu. Bir öküz derisinin tamamı ile bu tulum yapılabiliyordu.

Cato, *culleus*'a konulması gereken şarap miktarından şöyle sözeder[213]:

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Küplerde şarabın satılması için koşullar: *culleusa* 41 urna konulacak ve ne eksik ve ne de küflü şarap satılmayacak"

Plinius, yedi *culleus*'un yüz kık amphoraya eşit olduğunu belirtmiştir[214].

"Bu bir tarım metodu idi ve Caecubuun ve Setia çiftliklerine uygulaması yararlı olmuş olmalıdır; sonradan mal, sık sık yedi torba olunca, bu 140 küp ediyordu"

Bu tulumlada *ölüm cezaları*da uygulanabiliyordu[215].

Tulum örneklerinden bazıları Bonn'da, Ren vadisinde bulunmuştur; bunlar küçük boydaki örneklerdir. Pompeii duvar resimlerinde ise tulumların boşaltılmasına ilişkin sahneler tasvir edilmiştir. Gene Pompeii'de küçük hayvan şekilli tulumlar bulunmuştur[216]. Torbaya ait oldukları sanılan bazı deri parçaları üzerinde rastlanan dikişler ise, torba yapmak için derinin dikildiğini göstermektedir[217].

Bazı kaplar derden yapılmadığı halde, deri *tulumları taklit eden (askos)* kaplardır. Dikilmiş teke derisinden yapılmış tulumların *(uter)* biçimi çanak çömleğe de verilmişti. Bu kaplar gene su ve şarap koymak için kullanılıyordu. Bu tulum biçimli kapların bir kulpu ve bir ayağı vardı. Romalılar da onu *askos* olarak isimlendirmiş olmalıdır. Ancak zamanla şölen ve ziyafetlerde kullanılan tulumların yerine *tina* ve *tinum* adıyla bilinen kaplar kullanılmağa başlandı[218].

4. Şişe ve Küp Kılıfları

Şişe ve benzeri kaplar ile küçük küpler için kılıf ve örtü olarak deri kullanılmıştı. Bunlara *pelliculatus* deniyodu. İçine meyva ve diğer yiyeceklerin konulduğu bu kaplara hava girmemesi için, bu kılıflara gerek vardı. Bunlar ham deriden veya pek az işlenmiş derilerden yapılıyordu.

Pompeii duvar resimlerindeki tasvirlerde, günümüzdeki reçel kavanozlarının kapakları altına konulan kâğıt veya lâstik bantlara benzeyen, çepeçevre yerleştirilmiş, derilerin kenarları görülmektedir[219].

5- Elekler

En iyi kalite deriden, üzeinde delikleri bulunan un eleği *(cribrum)*, Romalılar tarafından kullanılan araçlar arasındadır[220].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

D. Savaş Araçları

Roma gibi orduya önem veren bir devlet için askeri donanım oldukça önemlidir. Onların, Roma'da bir şehir devletinden bir Akdeniz İmparatorluğu haline gelmesinde, orduları önemli rol oynamıştır. Onun gücünü oluşturan bu ordu, başlangıçta eski Yunan hoplitleri tarzında iken, Etrüskler'in, eski Yunanlılar ile ilişkileri sonucunda, pekçok araç ve gereçin Romalılar'ca benimsenmesi ile, gelişmiştir. M.Ö.IV. yüzyıldaki Latin savaşları sırasında Roma piyadesinin, artık kenarları yuvarlatılmış dikdörtgen kalkanı *(scutum)* kullandığı bilinmektedir. Ayrıca II. Pön savaşı ile de (M.Ö.218-202) kendisine dost veya düşman olan pekçok ulusun silâhlarını almıştır. Sonuçta pekçok silâh çeşidi kullanılıyordu. Hafif silâhlı olan askerler *(velites)* kılıç, mızrak, küçük kalkan kullanırlardı. Onlardan başka *hastati, principes* ve *triarii*, lejyonun ana gücünü oluşturuyor, gene uçları yuvarlatılmış dikdörtgen kalkan, kılıç, *pila*, göğüslükle *(pectorale)*, bronz miğferler ile donatılıyordu. Eski Yunan örneklerine göre giyimli olan *equites*, gene kalkan ve pektoral ile silâhlanmıştı. Cumhuriyet dönemindeki bu donanım özellikle M.Ö.II. yüzyıl sonunda, üç tip lejyon arasındaki farkın kaybolmasına neden oldu. Lejyonerler veya genellikle askerler artık kendi güçlerine göre bu donanımı karşılıyorlardı.

M.S.I. yüzyılda, özellikle Britania seferi (43) ve iç savaşlar (69) sırasında Kuzeybatı Avrupa'daki lejyonlara yeni düzenlemeler getirildi. Tek bir piyade tipi oluşturulurken, yardımcı güçle de *(auxilia)* çeşitli uzmanlık dallarını bilen askerlere yer verildi. İmparator Hadrianus döneminin sonuna kadar böylece devam etti. Ancak M.S.II. yüzyılda Dak savaşları ile lejyonerlere ağır silâhlar gerekli olmuştu (Adamklissi anıtı); artık gladyatörler gibi, ağır silâhlarla donatılıyorlardı. Antoninuslar zamanında orduda değişiklikler yapılmıştır. Yerel Kelt etkisi ile batıda La Tène Kelt motifleri ordu donanımına girmiştir. Marcus Aurelius zamanında, M.S.II. yüzyıl ortalarında Marcomanlar ile savaşlar sırasında Danubia'ya gelmiş olan step halkı ile ilişki başlamış ve onlardan etkilenilmiştir.

M.S.III. yüzyılda ordu gücünü kaybetmiş, bozgunlar ve özellikle doğuda kayıpla başlamıştır. Dacia ve Germania'da yeni düşmanlar ve stratejik sorunlar söz konusu olmuştur. Gallienus zamanında (M.S. 253-268) yeni süvari birlikleri kurulmuştur. Gene Danubia'daki step halkı ve İllyrialılar aracılığı ile yeni donanım tipleri benimsenmiştir. Bu dönemde hem Roma'ya özgü ve hem de diğer halkların etkisinde gelişmiş silâh

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

araçları görülür. At koşumları ve benzeri eşyalarda, ulaşımda Doğu etkisi vardı. Roma topçuluk ve kuşatma sistemleri de buralara yayılmıştır.

M.S.IV. ve V. yüzyıllarda, III. yüzyıldaki çöküntü giderilmek istenmiş ve Diocletianus ve onun tetrarhisi zamanında ve İmparator Constantinus ile yeni organizasyonlara gidilmiş, ancak eski ad ve birlikler devam etmiştir. Yeni hareketli birlikler Roma ve Roma dışı etkilerle gelişir[221].

Bu savaş donanımı için metal, tahta ve diğer malzemelerin yanında, deriye de geniş ölçüde yer verdiklerini görüyoruz. Büyük bir deri tüketicisi olan Roma ordusu, ayı kürkleri ve diğer hayvanların post ve derilerini, soğuk ülkelere yapılan seferlerde özellikle, soğuktan korunmak için kullanılıyordu. Ayrıca deriden ayakkabılar (bkz. *caliga, calcei*), torbalar, at koşumları, çadırlar, kayışlar, zırh ve kalkanlar, miğferler (özellikle yanaklık), sallar yapılıyor veya bazı kısımlarında deri kullanılıyordu. Bundan başka savaş araçlarının zarar görmemesi amacıyla, hançer ve kılıçlara, kalkanlara koydukları gibi, kılıflar da kullanılıyordu.

Odunun deriyi çok kullandığına ilişkin bilgi, Calpurnius Piso Caesonius' (M.Ö.58-55)un Makedonia'ya gittiği zaman, sığırların hepsini veya hiç değilse ordu için ihtiyaç duyduklarını, resmi emirle alması olayı ile de doğrulanmaktadır[222]. Romalılar zamanında diğer uluslar da ordunun ihtiyacı için post ve derilerden yararlanıyorlardı. Örneğin Libyalılar savaşa giderken mızraklarını deriden bir kılıf içine koyarlardı[223].

"Onlar savaşa, deri kılıflara koydukları üç mızrak ve birkaç taşla gidiyorlardı"

Bazı Roma kamplarında bu deri kalıntıları bulunmuştur. Örneğin İsviçre'de Vindonissa kampında (Basel yakınında Windisch)[224] (Res.97). Danimarka bataklıklarında[225] bunlara rastlanır.

Buluntular dışında, derinin de içinde bulunduğu askeri donanım, çeşitli tasvirlerde yer alır. Cumhuriyet dönemine ait stellerde, imparatorluk dönemi mezar anıtları, heykeller, zafer takları ve çeşitli anıtlar üzerinde bunlar görülebilir. M.S.I. yüzyıla tarihlenen ve Dak savaşlarını tasvir eden, Roma'daki spiral şekilli figürleriyle Traianus Sütunu ile Marcus Aurelius sütunu, Romanya'daki Adamklissi zafer anıtı, Roma, Selânik ve İznik zafer takları (Geç III. ve Erken IV. yüzyıl) bize tanıklık eder. I. Theodosius sütunu da spiral relyefleri ile bu konuda fikir vermektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi, çeşitli eşyaların savaş araçları içinde yer alma-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sına karşılık, tarım, avcılık v.s. gibi diğer alanlarda da kullanıldıklarını biliyoruz. Bu nedenle savaş araçlarından en belirginleri burada toplanmış, ayakkabı, çadır, at koşumu v.s. gibi çeşitler ise, ya diğer bölümlerde veya başlıbaşına ele alınmışlardır.

1. Kalkanlar

Romalılar'ın koruyucu savaş araçlarından birisi kalkandı. Tapınaklara adak ve ayrıca süsleyici motif olarak kalkan asmak geleneği yaygınlaştı. Roma'nın efsanevi kralı Numa (M.Ö. 714-671) zamanında gökten düştüğü ve rahipler tarafından saklanıldığına inanılan kalkanlar, kâhinlere göre Roma'nın kaderini belirliyordu. Roma döneminde çeşitli uluslar bunu kullandılar. Eski Yunanlılar, Samnitler ve Kartacalılar'ın kalkanları Romalılar'ca benimsendi.

Strabon, Maurusianlar'ın, fil derisinden yapılmış ve derinin ham olarak kullanıldığı kalkanlardan sözeder[226]:

"Yayalar önlerinde fil derisinden yapılmış kalkanlar taşıyorlardı... Bu halkın, ham deriden yapılmış küçük kalkanları vardı"

Eski Yunanlıların dönemindeki gibi, bunlar da madeni paçalarla sağlamlaştırılmış deri kalkanlar olmalıdır. Üzerleri çeşitli motiflerle ve resimlerle süslenmiştir. Romalılar'ın çeşitli isimde ve farklı biçimlere sahip kalkanlar kullandıklarını biliyoruz.

Romalılar'ın, *c l i p e u s* adı verilen yuvarlak biçimli kalkanları Etrüskler aracılığı ile eski Yunanlılar'dan aldıkları bilinir ve piyadelerin kullandıkları bir silâhtır.

Vergilius, Roma kalkanından söz ederken, onun boğa derisi ile kaplı olduğunu anlatır[227]:

- "Hepsi de demir ve bronz levhaları ile, orta kısmından kırılmış olan kalkanlar, boğa derisinden katlara sahipti"

Etrüsk anıtlarında ve Cumhuriyet dönemi sonundaki sahnelerde bu kalkan tasvir edilmiştir[228]. Zamanla mermer veya metalden sembolik stiseler haline gelmiştir.

S c u t u m ise Sabinler'den alındığı sanılan uzun, kenarları yuvarlatılmış dikdörtgen şekilli bi kalkandır. Bu Roma kalkanı, hafif tahta levhalardan yapılmış ve levhalar boğa kirişi ile bağlanmıştır. Üzerine ise kenevir veya dana derisi kaplanmıştır. I. Caesar, Gallia savaşı sırasında

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kullanılan bu çeşit kalkanlardan söz etmektedir[229].

"Diğer bir kısmı ise ağaç kabuğundan ve örülmüş sazlardan, zamanın azlığı dolayısıyle acele yapılmış ve üzerlerine deri gerilmiş kalkanlara mâlikti."

Bu derilerin kalkanlara kılıf olarak da kullanıldıklarına ilişkin bilgiye sahibiz. Ancak Traianus Sütunu veya diğer tasvirlerde açıkça görülemediği için, bunun ne biçimde olduğunu anlayamıyoruz. Arden'de Galialılar'ın, Caesar'ın birliklerini şaşkına çevirdiği ve onların, kalkanlarının örtülerini *(tegimenta scuti)* kaldırmağa vakit bulamadıkları anlatılır. Nerviler'in ani hücumları üzerine, Caesar askelerini yüreklendirmek zorunda kalmıştı[230]:

"Zaman o kadar az ve düşman cenge o kadar susamıştı ki, yalnız tuğları yerine takmakla değil, hatta miğferleri giymeğe, kalkanları kılıflarından çıkartmağa vakit kalmadı."

Madeni kısımları ile parlayan bu kalkanlar, yürüyüş sırasında, düşmanlar tarafından görülmesin diye, gizlenmek ve zarar görmemek amacıyla deri ile kaplanmış olabilir. Bu kılıfta lejyonun, kohortun veya bazen de kumandanın adı, bir deri etiket *(tabula ansata)* üzerine yazılmıştı.

Bu kalkanların kalın, sağlam derilerden yapıldığını biliyoruz. Plinius, hipopotamdan söz ederken, onun kalın derisinden kalkan ve miğferler yapıldığını anlatmaktadır[231]:

"Nemli olmaması halinde, ondan, nüfuz edilmeyen kalkanlar ve miğferler yapılan bir deri."

Kalkanın kenarlarında metalden bir bordür vardı. Ortasında ise eski Yunan kalkanlarındaki *omphalos*'un karşılığı olan *umbo* yer alıyordu ve *clipeus*'da olduğu gibi, bu çıkıntılı kısım süslenirdi; dehşet veren resimler sayesinde düşman korkuya kapılırdı.

Bu kalkan tasvirleri çeşitli eserler üzerinde yer alır. Roma'da Domitius Ahenobarbus Sunağının lejyonerleri onu taşır. Ayrıca M.Ö.42'de Padua'daki bi mezar taşında *(legio Martia)* görülür. Cumhuriyet dönemi sırasında Mısır'da Fayum'da Kasr el-Harit bölgesinde bulunan kalkan kalıntılarının rekontstrüksiyonu yapılmıştır. Bu kalkanda üç tane ağaç kat vardı ve keçe ile kaplı idi. Uzun bir spina ile çıkıntılı ağaç kısma sahiptir[232].(Res.98)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dura'da yapılan kazalarda ise bir kalkan bulunmuş ve restore edilmiştir. Ovale yakın şekilli bu kalkan üç kat düz ağaç tabakadan yapılmıştı. İç ve kenar katları yatay, ortası dikeydi.(Res.99) Tümü parşömen derisiyle kaplı, resimlerle süslü, kenarları gene deri kaplı, cephede ise dekoratif motifler ve süsler ile bezenmişti. Bu tahta katlar, ham deriden büyük bir şeridin arasından geçirilmiştir. Çubuğun bitiş yerleri yani uçları, derinin uç kısmı ile kaplanmış ve arka tarafta, aradan geçen uzun şerit ile katlanmış ve kesilmişti. Dıştaki deri kılıf, kalkanın eğilmesine engel oluyodu. Deri şeritlerin, ağaç çubukların arasından geçtiği görülebilir. Sağ el ile tutulan kısım veya tutamak, ağaç çubukların altından geçen bir ip ile bağlantılı idi. Ayrıca bir toka ile tutturulmuştu ve bu da deri bir kılıf ile emniyete alınmıştı. Süvarilerin oklarına karşı korunmak için kullanılan bu büyük kalkanın, geniş ölçüde deriden yararlanılarak yapıldığı söylenebilir[233]. Ayrıca Vindonissa'da, bezenmiş değerli kalkanların kılıfı olduğu sanılan gevşek deriden kılıflar bulunmuştur. Parçalarda merkezi bir delik, *umbo*'nun yerini göstermektedir. Bunun üzerinde yer alan kalıplanarak yapılmış deri parçaları ise dikiş izleri gösterir. Aynı yerde, M.S.I. yüzyıla tarihlenen diğer bir kalkan kılıfı üzerinde "LEG. XI COH I" yazısına rastlanmıştır.

Romalılar'ın *clipeus*'a benzeyen daire biçimli bir diğer kalkanı *p a r m a* idi. Maderi çatı üzerine deri geçirilerek yapılmıştı. Gene üst kısmı süslü, altta ise içinden kayışlar geçen madeni tutamaklar vardır. Süvari ve hafif birlikler tarafından kullanılan bu kalkan pek dayanıklı değildi. Etrüskler tarafından çok kullanılan bu kalkan, daha sonra gladyatörler tarafından *thraces* adıyla kullanıldı[234].

Roma kalkanları arasında en çok deriden yararlanılarak yapılan kalkan *c a e t r a* veya *c a e t r a* idi, Bu kalkanı Servius da tarif etmişti[235]. Silius Italicus, Pön savaşlarından söz ederken, kalkanların birbirine çarpılarak, müziğe eşlik ederek ses çıkarttıklarını söyler (***Punica***, III, 348) ve Viriathus'un bir savaş çığlığı ile kalkanın üzerine vurunca, Paulus'un ona hücum ettiğini ve onu yaraladığını anlatır (***punica***, X, 231). Diğer bölümlerde (***Punica*** XVI, 30) söz edilen bu *caetra*'dır.

Bu kalkan da üstüste yapıştırılarak gerilen derilerle yapılıyordu. Bunun için özellikle Hindistan'da gergedan ve fil gibi kalın deriler kullanılmıştır. Bunu kullanan askerler, savaş sırasında bu deri kalkanlar üzerine vurarak ses çıkartıyorlardı. Ayrıca kalkanın derisi üzerine resimler ve kabartmalar da yapılırdı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bazı Asya ve Afrika halkları ile İberler ve Bretonlar bu kalkanı *(breves cetrae)* çok kullanmışlar ve zamanla Feniklıler aracılığı ile Akdeniz çevresine yayılmıştır. Özellikle Makedonia ve Kartaca ordusunda çok kullanıldı. Hızlı hareket eden birlikler için *(cetratorum cohortes)* bu hafif kalkan tercih edildi.

Romalılar'ın kullandıkları hafif ve küçük bir kalkan olan *p e l t a* hilâl veya ay şeklinde idi (Vergilius, *Aeneas* I, 490; Varro, ***Ling. Lat.*** VII, 43: *lunata)*. Kenarlarından biri yuvarlaklaştırılmış, diğeri ise bir veya iki V şeklinde oyuntu ile biçimlendirilmişti. Bu şekli ile sarmaşık yapağına benzetilmiştir. Ksenophon onu şöyle tarif eder[236] ve Mossynoikler'in kullandıklarını belirtir.

"Tümünün, sarmaşık yaprakları biçiminde ve beyaz öküz postuyla kaplı kalkanları vardı."

Pelta, sorgun ağacından yapılmış bir kafes üzerine kalın derilerin kaplanması ile yapılıyordu ve kenarı bir çember ile sınırlandırılmıştı. Sırtta taşımak için gene deriden kayışlar kullanılmıştı. Kavramak için tutamaklara sahipti.

Pelta, Asya kavimleri ile Thraklar'dan eski Yunanlılar'a ve onlardan da Romalılar'a geçmiştir. Pydna savaşında Makedonialılar bu kalkanı kullanıyorlardı. Vatican'daki bir kupanın üzerinde *pelta* tutan bir Thrak tasviri de bunu göstermektedir. Eski Yunan ordusunda bunu taşıyan Thraklar'a *peltastes* adı verilirdi. Ayrıca Amazonlar da bu kalkanı kullanıyorlardı. Komedi oyunlarında ve gladyatörlerce gene bu kalkanın tercih edildiği bilinmektedir[237].

Buluntular sayesinde M.S. III. yüzyılda bu çeşitli kalkan türlerinin devam ettiği anlaşılmaktadır.

2. Zırhlar

Romalılar zırh *(lorica)* giymeden önce bedenlerini *z ı r h a l t l ı ğ ı durumundaki* postlarla koruyorlardı. Savaşçılardan bazıları, örneğin Acestes, ayı kürkü gibi kalın postlar giyiyorlardı. Vergilius bu konuda şunları söyler[238]:

"Tepenin üzerine çıkan Acestes, mucizevi olarak uzaktan bir gemi görerek, mızraklı ve bir Libya ayısının derisini giymiş olarak, onlara doğru acele gitti."

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Vergilius ayrıca, Nisus Mnestheus'un savaşta ganimet olarak aldığı arslan postundan bir paltosu bulunduğunu anlatır[239]:

"Nisus Mnestheus'a, kaba bir arslan postu olan ganimeti, deriyi verdi: güvenilir Aletes onu, miğfer ile değiştirdi."

Roma ordusunda onları, *signiferi* ve *cornicines* giyiyordu (Vegetius, ***De re milit.*** II, 16).

Yukarda, soğuk yerlerde, kış günleri savaşa giden askerlerin sırtlarına kalın postlar aldıklarını gördük. Ancak bunlar, zırh gibi belirli bir askeri giyim eşyası değildi. Madeni zırhın öncüsü olarak İtalya'da deriden yapılmış zırhların giyildiğini, Etrüria'daki anıtlar üzerinde görüyoruz. Güney İtalya'da dize kadar inen deri bir ceket giyiliyordu. Bu ceket dikey bantlarla süslenmiş ve bir kemer ile sıkıştırılmıştı. Resimli vazolarda Samnit savaşçıları tasvir edilmiştir. Bunlar göğüs ve karnı koruyor, bazen de deri yerine koyu renkli kumaşla da yapılıyordu. Göğüs üzerine ise süsler, plastronlar konuyordu. Bunlar göğüs ve omuzlara muhtemelen deri kayışlar ile tutturuluyordu[240].

M.S.I. yüzyılda savaşçılar hayvan postlarından yapılmış kıyafetleri zırh gibi kullanmaya devam etmiş olmalıdırlar. Silius Italicus, İkinci Pön savaşına katılan kalkanlı bir süvarinin ayı postundan yapılmış bir zırh giydiğini anlatır. Apulia süvarisinin zırhı şöyle idi[241]:

"Onun göğüs zırhı, Samnit ayısının kıllı derisindendi ve miğferi, yaşlı bir yaban domuzunun büyük dişleri ile korunmuştu."

Bu kıyafet zırh gibi olmasa da hayvan derilerinin giyilmeğe devam ettiğini göstermektedir. Gene Pön savaşlarında yabani keçi derisinden elbise giymiş birinden sözedilir[242].

Roma İmparatorluk dönemi başlarında, eski Yunanlılar'ın Hellenistik dönem zırhları kullanılmağa devam etmiş gibidir. Üst kısımdaki zırh, altta koylu eteği şekli, balık pulu süsler, kıtıkla doldurulmuş deriden örnekler devam eder. Üzerlerinde deriden kesilmiş omuzluk kısmı vardır. Demir ve benzeri metallerden plâkalar ve göğüs süslerine rastlanır. Karnın altındaki eteklik kısmı koruyucudur, kemere tutturulmuş olup, deriden dörtgen sıraların üzerine yerleştirilmiştir.

Romalılar'ın büyük ölçüde deriden yararlanılarak yapılan bu zırhları, Varro'ya göre, birbiri üzerine konmuş, kesilmiş kayışlardan yapılıyordu. Bu kayışlar ham deriden idi. Göğüs üzerine konulan kare bir plâka ise göğsü koruyordu[243].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"*Lorica*, zırh", ham deriden yapılmış "kayışlar" *(lora)*dan oluşan göğüs koruyucuları"

Varro'nun ifadesinden, vücudun üst kısmını koruduğu anlaşılan *lorica* daha sonraları Galliahlar'ın demir zırhına dönüşmüştür.

İmparatorluk dönemi askerlerinin zırhlarında metal kısımlar deri şeritler ile tutturulmuşlardır. Bu zırhlarda omuzluklar ve iki sıra kesilmiş kayışlar görülür. Özellikle bu dönemin sütun ve zafer taklarında bu zırh örnekleri tasvir edilmiştir. Eski Yunanlılar'ın giydiği içi kıtık dolu, iki parçalı Hellenistik zırhlar ise Roma'da yüksek rütbeli subaylar *(tribuni, legati)* tarafından giyilmişlerdir. *Loricatae* denilen heykellere bakılırsa, İmparatorluk döneminde giyildikleri anlaşılır. Traianus, Marcus Aurelius ve diğer imparatorlar kıtıkla dolu bu deri zırhı giymişlerdi. Balık pulları ve saçaklar da deri üzerine dikilmişti[244]

Böylece M.S.I. ve II. yüzyıl boyunca bazı ufak değişiklikler ile bu zırhlar kullanılmıştır. Bunların üzerindeki zırh pulu *(lorica segmentata)* diyebileceğimiz demir bantlar da iç kısımda deri kayışlar ile bağlanmıştı. Önde düğümleniyor ve arkada bağla ve çengeller aracılığı ile kayışlar gene tutturuluyordu[245]. Zaten bizim için önemli olan da deriden yapılan bu kayışlardır.(Res.100)

Metal ve derinin birlikte kullanılarak yapıldığı zırhın *(lorica)* üzerinde, genellikle silâhların asıldığı *z ı r h k e m e r l e r i* kullanılıyordu. Bunların biri zırhın alt kısmında, karnı ve butların üst kısmını örten *cingulum*, diğeri ise *balteus* denilen geniş bir kemerdir. Gladyatörlerin de taktıkları bu kemer, üzerine silâhların takılabilmesi için sağlamdı.

Roma askerlerinin tipik *b e l k a y ı ş ı* ise *c i n g u l u m* idi. Bu *cingulum*'u takmak onlar için bir simge haline geldi ve bu anlayış Ortaçağa kadar devam etti. Bunun, düşmanın eline geçmesi büyük hakaret idi. Askerler, tuniğin altına taktıkları bu kemeri cep olarak kullanıyor, değerli eşyalarını oraya koyuyorlardı (Aulus Gellius, ***Noct.Attic.*** XV, XII, 4).

Bu kemere kısa kılıçlar asılıyordu ve askerin bedenine giydiği elbise ile onun üzerine giydiği zırhı tutturmak için en üste, zırhın üzerine takılırdı. Samnium bölgesindeki boyalı mezar vazolarında, Traianus sütunu, Marcus Aurelius kabartmalarında ve Constantinus kemerinin üzerindeki askerlerin kıyafetlerinde bu tür kemelerin takıldığı görülür[246]. Bu deri kemerlerin üst kısmı metal plâkalar ile kaplı idi. Bunların önlük şeklinde olanları vardı. İmparatorluğun sonuna doğru kemerler incelmiş ve

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mide üzerinde bağlanan esnek deriden veya kumaştan kemerler haline gelmişti. Lydia'lı Jean, erguvan renkli, zarif brode süslü bir kemeri, valinin taktığını anlatır[247].

Roma askerleri, sol omuzlarına geçirdikleri kılıç veya sadaklarını taşımak amacıyla, *b a l t e u s* denilen bi kemer veya askı kayışı kullanıyorlardı. Bunlar, Güney İtalya'daki Etrusk savaşçılarına ait tasvirlerde görülen kemerlerdi ve eski Yunanlılar'ın *zoster* dedikleri kemerlerine benzer[248]. Bu kemerlerin üzerine ağır silâhlar asıldığı için, savaş sırasında hareket kabiliyetini kısıtlamamak amacıyla, kumaştan daha dayanıklı bir malzemeden yapılmaları gerekiyordu. Zırhın altına gelen kısımlarda ise, bedene zarar vermemesi için çok sert bir malzeme kullanılamazdı. Bu nedenle bu kemerlerin alt kısımları deriden, üst kısımları madeni olabiliyordu (Res.101)

Bunlara silâh dışında bazı önemli eşya konuluyordu. F.Vopiscus'un anlattığı gibi askerler ganimet ve paralarını bu kemere iliştirmiş olmalıdırlar (*Aurelianus*, VII; Silius Italicus, *Punica* X, 181).

Fransa'da Lyon'da bulunmuş bir mezardan çıkartılan ve M.S. II. yüzyıla tarihlenen bu tip bir kemerin rekonstrüksiyonu yapılmıştır. Bu geniş kemer üzerine silâhların ne şekilde asıldığı önden düğümlendiği ve uçlarındaki madeni tokalar görülebilir[249](Res.102). M.S III. yüzyıla tarihlenen, Danimarka'daki Vimose'de bulunmuş deriden bir *balteus* paçası da gene bize fikir vermektedir[250] Res. 103-104. Geniş deri kemerin üst kısmında süslemeler ve uçlarda madeni tokalar bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bunlar uzun süre askerlerce kullanılmıştır. Örneğin M.S.469'a doğru Lyon'daki bir resmi geçitte Frank prensi Sigismer'in, bu deri kayışlar ile donanmış olarak geçtiğini, Sidonius Apollinaris şöyle anlatmaktadır[251]:

"Omuzun üzerinden geçen kılıç kemerinin omuz kayışlarına asılmış olan kılıçlar, çivilerle süslu ren geyiği derisinden kemerlere dayanıyordu" Bu omuz kayışları da kemere eklenmiş kısımlardı.

Yukarda belirtildiği gibi, üst kısmı madeni olsa da alt kısmının daha yumuşak ve esnek olan deriden yapıldığına ilişkin bazı arkeolojik tasvirler bize fikir vermektedir. Askeri kıyafeti tamamlayan bu iki kemer de, elbise altında, belinde, omuzlarda nerede kullanılırsa kullanılsın deriden yararlanılarak yapılmıştı. Güney İtalya anıtlarında görüldüğü gibi, boksörler de onları takardı, vücutlarını korurlardı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. Sancak Taşıyıcıların Postları

Zırh gibi bedene giyilen bir diğer deri veya daha doğrusu post, sancak *(signum)* taşıyıcılarının giydikleri postlardı. Romalılar savaşa giderken ellerinde bu sancağı taşıyorlardı ve bunlar başlangıçta, her *manipulus*'un kendi simgesi olan kartal, kurt, Minotauros, at ve ayı gibi hayvanlardı. Daha sonra bu *signum* mızrak oldu ve tanrıları, imparatorları, generalleri temsil etti. Bunları taşıyanların sırtlarına attıkları postlar, bazı arkeolojik tasvirlerde yer almıştır. Örneğin Traianus sütunu üzerinde ve bazı mezar anıtlarında görülebilir[252].

4. Rütbe Bildiren Şeritler

Farklı renkteki elbiseler üzerine bir veya biden çok sıra halinde rütbe şeridi *(clavum* veya *lorus)* konuluyordu. Elbiseler üzerine dikilen bu şeritler *(instita, limbus)* de giyimle ilgili parçalardır. III. yüzyıldan itibaren bunlara *tarum* veya *torus* deniyordu[253].

5. Miğferler

Romalılar'ın önemli savaş araçlarından biri de miğferdi. Cumhuriyet döneminde, kökeni M.Ö.IV. yüzyıla kadar giden, Keltler'e dayanan, yarım daire biçimli, bronz miğferler kullanılıyordu. Montefortino tipi denilen bu miğferlerin deri astarları olup olmadığını bilmiyoruz. M.S.I. yüzyılda değişik tip miğferlerin yanında, bu eski tip devam etti. Bakır, demir alaşımı, gene Kelt kökenli miğferler dışında İtalik ve Gallia tipleri ile ayrıca süvari miğferleri de vardı. Bunlar da yarım daire şeklinde idi; ancak tamamen kulakları örten yanaklık parçaları ile ayırdediliyorlardı. M.S.II. yüzyılda Gallia kökenli İmparatorluk miğferleri, Traianus sütununda görüldüğü gibi, kullanılmaktaydı; ayrıca İtalik kökenli olanlar da vardı. Bunlar daha derin yapılarak, koruyucu fonksiyonu artırılmıştı. Bunlarda da yanaklık parçaları eklenmişti. M.S.III. yüzyılda bu miğferler gelişerek daha derin ve uzun bir şekil aldı. Yanaklık ve enselik kısımlara sahiptiler. Ayrıca yüz maske içine alınmış, alın ve başın yan kısmı korunmuş, göz, burun, ağız sadece T şeklinde açık bırakılmıştır. Süvari ve piyadeler tarafından kullanılmışlardı. M.S.IV. ve V. yüzyılda ise miğfer tipleri gelişmiş ve yeni şekiller oluşmuştur. Bunlarda gene ense ve yanak kısmı korunmuştur. Bu örneklerde yanak parçalarının deriye tutturulduğu söylenebilir. Ayrıca demir ve gümüş dekorasyona rastlanır[254].

O halde gelişen Roma miğferleri metalden yapılmış, ancak iç kısımlara astar olarak ve yanaklık gibi bazı parçalarda deri kullanılmış olmalıdır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

6. Hançer Kılıfları

Roma ordusunda kullanılan hançer gibi kısa silâhların kemere sokulduğunu belirtmiştik. Bunların bir kılıf içinde durduklarını, tasvirlere bakarak söyleyebiliriz. Bu hançer *(pugio)* kılıfları metal levhalardan yapılıyor, ağaç ve deri ile sınırlandırılıyordu. Üst kısımları ise altın, gümüş gibi değerli metaller ile süsleniyordu. Bu kılıflardan biri İngiltere'de Essex'de Colchester'de bulunmuştur ve M.S.I. yüzyıla tarihlenmiştir[255]. (Res.105)

7. Mızrak Kayışları

Eski Romalılar'ın silâhlarından biri olan mızrak, ağaç kısmına takılan kayışlar *(amentum)* ile fırlatılıyordu. Değişik uzunluklarda olan bu kayış, deriden *(lorum)* yapılmıştı. Antik kaynaklarda kayışlı mızraklar konusunda açık bilgiler bulunmaktadır.

Cicero, hitabet ve hukuktan sözederken, bir yerde ona ilişkin bilgi vermiştir[256].

"...ve ondan esnek bir mızrak sapı kayışı elde ederek, bunları bütün gücü ile bizzat bir hatibin koluyla fırlatacak"

Cicero, gene kayışlı mızraklardan sözederken, bunları avcıların da kullandığını belirtmiştir[257]:

"Avcıların fırlatması, için, her zaman olduğu gibi kayışlarla donatılmış mızraklar hazırdı"

Romalılar'ın hafif birlikleri *velites*'in silâhı olan bu mızrağa *hasta amentata, hasta veliteris* de deniyordu. Titus Livius bunlardan şöyle sözeder[258]:

"... ve herbiri dört ayak uzunlukta ve hafif silâhlı birliklerin mızrakları gibi, demir başlı yedi mızrak sağlamışlardı"

Silius Italicus da bu kayışlı mızraklara ilişkin bilgi verir[259] ve bunların kayışlarından sözeder[260]:

"Ve ani bir rüzgâr Kartacalılar'ın silâhlarına yardımcı oldu: uğuldayan rüzgâr, bir kayışla fırlatmış oldukları kısa mızraklarını hızlandırdı ve onların mızraklarını ileriye doğru yönlendirdi"

Vergilius bu kayışlı mızraklara ilişkin çeşitli yerlerde bilgi vermiştir[261].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Keskin mızraklar onların silâhlarıdır, fakat onları, sarılabilen bir kayışla donatmak isterler"

Kayışların sapa sarılması ve onların yardımı ile mızrağın fırlatılması bir diğer yerde vurgulanır[262]:

"Troia kahramanı sertçe cevap verir ve düşmana kaşı mızrağını fırlatır"

Bu kaynaklar mızrağın kayışlar yardımı ile kullanılmasını anlatırlar. Mızrak fırlatılmadan önce ve sonra aynı şekilde bulunuyordu. Kayışların sarılış ve çözülüş şekilleri farklı idi. Bu kaynaklara göre, kayışı çözmek, sarmak veya düğümlemek, mücadeleye başlarken yapılmış olmalıdır ve bu şekilde daha iyi yönlendirilebiliyordu. Mızrak üzerindeki kulp *(ansa)* arasından geçen parmaklar ile, mızrak fırlatılırken yapılan hareket sırasında mızrağın daha kolay tutulması sağlanıyordu. Bu kulp çeşitli boyda mızraklara ekleniyordu ve savaşçılar dışında atletler de onu aynı şekilde fırlatıyordu.

Bazı tasvirler, bu mızrağın nasıl kullanıldığını ve kayışın ne işe yaradığını göstermektedir. British Museum'daki bir amphora ile Aegina'da bulunmuş ve Berlin'de korunan bronz bir disk ve ayrıca Louvre'daki Campana koleksiyonundan bir kupa üzerinde, kademeli olarak mızrağın fırlatılışı görülmektedir. Atılırken kayışın gerildiği belli olmaktadır. Bu tasvirlere göre mızrağın sap kısmı üzerinde kayış dolanmaktadır. Buraya sadece işaret parmağı ve orta parmak sokulur. Bazı örneklerde, örneğin Pompeii mozaiklerinde, düğümlenmemiş olan kayışlar sapın üzerine sadece sarılmıştır. Chiusi'den bir Etrüsk mezarının duvar resminde ise bir atlet, uzun bir mızrağın sapından parmaklarını geçirmiş, fırlatmak üzeredir, kayışı bantız gerilmemiştir[263].

8. Sapanlar

Romalılar sapanı *(funda)*, deri bir kayışla ve ortasına atılacak maddeyi koyarak, kullanıyorlardı. Başlangıçta ilkel şekli ile kullanılan bu sapan, Roma'nın imparatorluk dönemi sonlarında dahi benimsendi. Özellikle Balear adalarının halkı sapan kullanmışlardı.

Romalıların en basit sapan şekli ya esnek tek bir deri kayıştan veya geno deriden yapılmış iki kayıştan oluşuyordu. Bunlara ise *habena* ve *funalia* adı veriliyordu. Bunlara, eski Yunanlılar'ınki gibi deriden bir cep ekleniyordu; ancak deriden yapılmayanlar da vardı. Sağ el ile kayışlar

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

buzuluyor, sol el poşeti tutuyor ve kayışlardan biri çekilince, başın üzerinde hızla çevrilen poşetteki madde aynı hızla fırlıyordu.

Titus Livius sapana ilişkin şu bilgiyi vermektedir[264].

"Bu savaşta icadedilmiş yeni bir silâhtır. İki karış uzunluğunda keskin bir demir, bir parmak kalınlığında, yarım kol boyundaki ağaç sapa takılmıştır. Sapın çevresinde, alışılageldiği gibi, okların üzerindekine benzeyen üç kısa kayış tutturulmuştur. Ortadaki eşit olmayan iki kayış ile fırlatılır, fırlatan kimse onu sallayınca ve büyük bi çaba ile kayışı fırlatınca, çözülerek top gibi fırlar."

Ona göre, sıkı ve sert olan bu kayış sistemi hızla çevrilince geriliyordu.

Vergilius bu sapanlardan fırlayan mermileri anlatır[265]: "Fakat Mazentius, sarılmış kayışları ile mızraklarını attı ve başının üzerinden üç misli hızla vızıldayarak, karşı koyan düşmanın tapınakları arasından yumuşatılmış mermiler fırladı"

Ona göre, deriden yassı kayış fırlatmayı sağlıyordu[266].

"Çocuk sapanını fırlattı, başının etrafında sallanan yassı kayış fırladı ve Strymonia'ya çarptı"

Bu sapanla çeşitli maddeler atılıyordu. Çakıl taşları bunlardan biri idi (Tit.Livius, XXXVIII, 20-21). Romalılar'dan önce Etrüskler ve Gallialılar da sapanı, değişik mermilerle kullandılar. Caesar'ın belirttiğine göre Gallialılar, bu sapanla kor haline gelerek kızarmış yumuşak killeri, düşmanın samanla kaplı kulübelerine atarak yangın çıkartıyorlardı[267].

"Muhasaranın yedinci gününde çok kuvvetli bi rüzgâr çıktı, Sapanla, yumuşak kilden kıpkırmızı kor haline gelmiş mermiler fırlatmağa ve Galler'in âdeti üzere üstleri samanla kaplanmış kulübelere alevli oklar atmağa başladılar. Bu kulebeler, çabucak ateş aldı."

Roma odusunda bu sapanı atanlara *funditores* deniyodu ve Roma'nın yaptığı savaşlarda kullanılıyordu.

Sapanın kullanıldığını kaynaklar dışında tasvirlerden de öğreniyoruz. Nola amphorası üzerinde bu sapan yardımı ile, iri bir taşın fırlatılması tasvir edilmiştir. Traianus sütunu üzerinde sapanla fırlatılmak üzere toplanan taşların elbiseye doldurulduğunu görüyoruz. Bazı Roma mezar stellerinde de, bu taşların içine konulduğu torbalara rastlanır. Antoninus sütununda da aynı örnekler görülebilir[268](Res. 106)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

9. Kale Yıkıcılar (Koç Boynuzu Yerine)

Romalılar düşman kalesinde gedik açarak, içeri girebilmek amacıyla büyük bir araç kullanmışlardı. Vitruvius'un *"Hagetor'un kaplumbağası"* adını verdiği bu araç, iki yanında korkulukları ve üstte çatısı bulunan, ucu üçgen biçiminde olan bir arabaya benziyordu. Aracın altında içe gömülmüş tekerlekleri vardı. Kalenin içinde tünel kazmak, kazarken çalışan kimseleri korumak için bu şekilde yapılan araç 18 m. uzunluğunda ve 9 m. yüksekliğinde idi. Tekerleklerinin çapı ise iki metreye ulaşıyordu. Toprak üzerine oturtulmuş gibi duran araç, gizletilen bu tekerlekler ile ilerliyor ve bu arada kaleden atılan oklardan da zarar görülmesini önlüyordu. Bizim için ilginç olan birbirine deri ve tahta ile sağlamca tutturulmuş olmasıdır. Ayrıca killa yoğunlaştırılmış bir sıva ile sıvanmış bulunuyordu. Bu sayede kil, aleti yanmaktan korumuştur[269].

10. Deri Kaplı Nöbetçi Kulübeleri

Müstahkem şehirlerin duvar surlarının yüksek bir yerinde düşmanı gözetlemek için kulübeler *(corbatina)* vardı. Savunma amacıyla buradan mermilerle, düşmana karşı konuluyordu. Bu kulübeleri kaplamak için gene deri kullanılmıştır[270].

E. Av Araçları

Avcılar, deriden yapılmış eşyaları geniş ölçüde kullanmış olmalıdırlar. Ayakkabılar, başlıklar, torbalar ve diğer çeşitli eşyalar en çok kullanılanlar arasında olmalıdır. Aynı eşyalar tarım alanında, savaş araçları arasında ve benzeri işlerde de kullanıldıklarından, değişik başlıklar altında ele alınmış olabilirler.

1. Sapanlar.

Savaşta kullanılan sapandan başka, kuşları avlamak için deri kayış ile yapılan sapanlar, günümüzde çocukların oynadığı sapanlar gibi, biliniyordu. Ayrıca Nemesia'in atributlerinden biri gene sapanın kayışı idi.

Lucanus, sapan kayışının gerilerek, atılarak istenen herhangi bir maddeyi fırlattığını belirtir[271]:

"Lygdamus, Balear kayışını eliyle tutarak, bir mermiyi sapanla fırlatmayı düşünürken, Tyrrhenus da gemisinin yüksek pruvasında ayakta duruyordu."

Bir Etrüsk freskinde, bir grup insan, suda kayığın içinde balık avlar-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ken diğer kişi de tepede sapanla kuş avlamaktadır[272].

F. Çadırlar

Romalılar'ın kullandıkları çadırlara *(tentorium* ve *tabernaculum)* ilişkin bilgiyi özellikle antik kaynaklardan edindiğimiz için, daha çok askerlerin kullandıkları çadırları tanıyoruz. Ancak çadırın avcılar, kırsal kesimde konaklayan kişiler veya herhangi bir işte çalışanlarca kullanılabileceği göz önüne alınarak, ayrı bir bölüm içinde ele alınması uygun olacaktır.

Roma ordusu savaşa giderken konakladığı yerlerde çadırlarda kalıyordu. Onların daha çok keçi derilerinden yapıldığı bilinmektedir. Uzun süren savaşlarda kışı geçirdikleri bu deri çadırlar, Latinceye deyim olarak *"sub pellibus"* şeklinde geçmiş ve *"kış barınağı"* ve daha sonraları da askeri hizmetleri belirtmek için, dilimizdeki *"asker ocağı"* anlamında kullanılmıştır.

Gerek Caesar ve gerekse diğer yazarların kitaplarında *"sub pellibus"* deyimine sık sık rastlıyoruz ve *"çadırda"* anlamına gelmektedir. Caesar, Gallia savaşı sırasında, düşmanı kovalarken şiddetli fırtınaların çıkması nedeniyle, daha fazla ilerleyemeden çadırları kurdurmuştur. Ancak yağmur nedeniyle çadırlarda uzun süre kalamayan Caesar, askerlerini alarak geri götürmüştür[273].

"Sürekli yağmurlar askerleri daha fazla çadırda tutmayı imkânsız duruma soktu"

Caesar, Afrika'daki savaşları anlatırken gene bu çadırlardan sözeder[274]:

"Bu zor koşullarda, gerçekten çok az insan kendi çadırlarında uyuyorlardı"

Caesar, iç savaşları anlatırken, Pompeius'un Dyrrhachium'a gidişini ve kendisinin, onu takibetmesini anlatırken, gene çadıra ilişkin bilgi vermiştir[275]:

"İtalya lejyonlarının oraya gelmesini beklemeğe ve kışı çadırda, orada, geçirmeğe karar verdi"

Cicero ise Lucullus'un çadırda kaldığını anlatır[276]:

"... aktif hizmette, halen çadırda bulunduğu sırada, boş vakti olmayan

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bir kumandan gibi yaşarken, askeri görevleri son derece ilginçti"

Livius, Roma'nın daha eski tarihinden söz ederken, Romalılar'ın çadırlarda kışladığını belirttiğine göre, yukardaki yazarlardan çok önce çadırları kullanıyorlardı (M.Ö.403)[277]:

"Roma askerleri sürekli zahmet ve tehlikede iken, hem kara ve hem de denizde, her iki savaşı da bir mevsim erteleyerek, kışın mızraklarını bir tarafa koymaksızın, çadırlarda kar ve don altında ezilirken, Veientes, onlar, kışı evlerinde, güçlü surlar ve doğal savunma ile şehirlerini koruyarak, kışı geçirdiler."

T.Livius, M.Ö.190'da III. Antiokhos ile yapılan Magnesia savaşında gene bu çadırlarda kalındığını belirtmiştir[278]:

"Birlikleri çadırlarda konaklatmış olacaklardı veya eğer yaz dönemine kadar geri çekmeğe karar vermiş olsalardı, savaş yaza ertelenmiş olacaktı"

Plinius, fok derisinden yapılan çadırların sağlamlığından söz ederken, bunların yıldırım çapmasına karşı korunduğunu belirtir[279]:

"Korkak insanlar için en emin sığınaklar, en derin yerlerde bulunan mağaralar ile fok balığı denilen hayvanların derisinden yapılmış olan çadırlardır; çünkü bunlar deniz hayvanları arasında yıldırım düşmeyen tek olanlardır"

Plinius'un bu açıklamasına göre çadırlar kalın sağlam derilerden yapılıyordu, ancak yıldırım çarpmaması sadece batıl inanç olsa gerektir.

Tacitus, M.S.50-60 yıllarında Carbulo'nun seferini anlatırken gene çadırlardan söz etmiştir[280]:

"Galatia ve Cappadocia'da asker toplandı ve Germania'dan bir lejyona, gerekli at ve yiyecek yardımı eklendi. Çadırlar kurulmadan önce, yeri buzlardan temizleyecek ölçüde bir kış olmasına kaşın, bütün ordu çadırlarda korunuyordu"

Anadolu'dan geçen ordu, bu bölgelerdeki sert kışa rağmen, çadırda kalmayı plânlamışlardı. Tacitus'ta benzer bilgilere bir başka yerde rastlıyoruz[281]:

"Bütün ordu şimdi toparlandı ve seferi bırakmak yani bitirmek üzere, çadırda korundu"

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Valerius Maximus ise Pyrrhus ile yapılan savaş sırasında, deri ile kaplı çadırların bulunduğunu açıklar[282]:

"Onlara kampın içinde kalmayı, çukurlar açmayı yasakladılar, onlara dışarda yer verilmişti ve deri kaplı çadırları vardı"

Ammianus Macellinus, Diocletianus zamanında, M.S.297'de Sarmatlar'a karşı yapılan seferde, Roma ordularının Tuna kıyılarında kamp kurduğunu anlatırken, çadırlarda kalındığını belirtir[283]:

"Orada, ordusu ile Tuna nehri kıyıları boyunca kamp kurdu"

A.Macellinus, M.S.360'da, Constantius zamanında Persler'le yapılan savaşlar sırasında, Sapor'un Singara'yı kuşatmasını anlattı. Bu sefer sırasında Roma ordusunun Nisibis yakınında kamp kurduğundan söz ederken, onların çadırlarda kaldığını belirtir[284]:

"Ordunun büyük bir kısmı, uzak bir mesafede olan Nisibis'i koruyarak kamp kumuştu"

Ammianus Macellinus, imparator Iulianus zamanında yapılan Pers seferini anlatırken, 1100 gemilik bir Roma donanmasının Euphrates'i geçmesini tasvir eder. Bu arada ordunun, civarda kamp kurduğu anlaşılmaktadır ve kamp sırasında çadırda kalmır[285]:

"Ertesi gün, suların kaynağından itibaren tüm kıyıları takibeden nehrin surları boyunca yürüdü ve kamp kurulmuş olan ileri bir karakola gelinceye kadar orduları ile birlikte ilerledi"

Ammianus Marcellinus, İmparator Iulianus zamanındaki seferde, imparatorun çadırından da gene aynı şekilde sözetmiştir[286]:

"Bir süre için, tedirgin ve huzursuz bir uykuya hazırlanırken, adeti olduğu gibi, uykuyu üzerinden atardı; Iulius Caesar ın yaptığı şekilde, çadırında biraz yazdı"

Romalılar ağaçtan kulübelerine *tabernaculum* diyorlardı. Ancak kumaştan ve deriden yapılmış, günümüzdeki iplerle gerilen çadırlara benzeyen çadırlar için de aynı adı kullanmışlardı. Sefer sırasında ordu, tüm kadrosu ile bu deri çadırlarda kalıyordu. Yukardaki metinlerde *sub pellibus*'un çadır için kullanılması da, hiç değilse deri çadırların uzun süre kullanıldığına işaret eder. On askerden oluşan her grubun *(contubernium)* bir çadıra sahip olma hakkı vardı ve bu çadırı bir yük hayvanı taşırdı[287]. Roma ordusuna ilişkin bir çadır rekontrüksiyonu yapılmıştır. Bu-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rada ağaçtan kazıklara gerilmiş deriden bir çadırın durumu anlaşılabilmektedir. Kiremit çatıları gibi iki eğik yüzey tepede birleşmiştir. Bu çadırların tam şekli bilinmiyorsa da değişik boyutlarda olduğu anlaşılmaktadır. Subaylar için yatak ve masalar sığdığına göre, yeterince genişti. Bu deri çadırlar bir yerden diğer bir yere götürülürken rulo yapılarak kolayca taşınıyordu. Çadırların, ince fakat sık dokulu dana derisinden yapıldığı anlaşılmıştır. Çatı için diğer hayvanların derileri de kullanılabiliyordu. Bu deri parçaları çatı kiremitlerinde olduğu gibi üst üste konuluyor ve dikilerek tutturuluyordu. Girişe gelen yerlerde ise kenarlar kıvrılarak dikilmek suretiyle bir giriş kapısı oluşturulmuştu. Deri çengeller ve bükülmüş ipler ile güçlü olarak bağlanmıştı. Bu çadırlarda değişik dikiş metodları da kullanılmıştı. Çatıdaki parçalar üstüste bindirildiği gibi, bazen de kenarları karşı karşıya getirilerek teğelleniyor, sonra yüzleri aşağıya çevriliyor, derinin iki kenarı bastırılarak düzleştiriliyor ve daha sonra onlar dar bir deri şerit ile kaplanıyordu. Cepheden bu dikişler görülmüyordu. Derinin yağlarla işlenmesi sayesinde hava şartlarına dayanıklı olması da sağlanıyordu. Bu çadırları Traianus sütunu üzerindeki kabartmalarda görüyoruz[288].(Res.107)

G. At Koşumları

Eskiçağda pekçok ülkede olduğu gibi, Romalılar'ın kullandıkları at koşumlarında da atın baş kısmında, dizginlerinde, boyunduruk kısmında, arabaya bağlanmasında ve kamçılarda ve benzeri yerlerde derinin kullanıldığını görüyoruz. At koşumlarının bazı paçaları, yük hayvanları ile tarım alanında kullanılan çekim hayvanları için de kullanıldığından, bu parçaların, diğer alanlarda söz konusu edilmiş olmaları gerekir. Ancak bunların çoğunu at koşumları içersinde topluyoruz.

Roma at koşumları oldukça basittir. At başlığı, dizginler ve onlara bağlanan göğüs kayışları en önemli parçalardır.

1. Atın Baş Kısmında Kullanılan Deri Parçaları

Bunlar yük ve çekim hayvanlarının, çeşitli kısımlardan oluşan başlığıdır. Bu kısımlarda genellikle deri kayışlar kullanılmış ve özellikle bağlantı yerlerine madeni plâkalar yerleştirilmiştir. Antik yazarlar ve arkeolojik eserler üzerindeki tasvirlerde bu parçalara rastlanmaktadır. Özellikle Getuller, Garamantesler, Massylienler, Afrika halkları, Etrüskler ve Keltler'in onları kullandıkları öğrenilmektedi. Eski Yunanlılar ve Romalılar bu halklar ile ilişkileri sonucunda at başlığının çeşitli kısımlarını

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tanımış ve benimsemişledir. Eski Yunan at başlıklarındakilere benzeyen bu parçalara ilişkin, özellikle Traianus sütunu ve diğer anıtlara bakılabilir.

Başlık ve Başlık zırhı gemin önden kaymasını önlemek için, atın kulaklarını ve perçemini içine alan ve sonra bir kayışlar bağlanan, bazen de at alınlığının ortasına tutturulan ve gemi tutan bir kayışlar bütünüdür. Bazı at başlıklarının üzerine ise sorguç takılmıştır. Bundan başka yem torbası da belirtilebilir.

Bir Etrüsk eserinde, deri montür üzerine yerleştirilen bronz zincir parçaları ile yapılmış bir at başlığı görülmektedir. British Museum'da örnekleri (Castellani Koleksiyonundan) vardır[289].

At Alınlığı (frontale, ampuks ise eski Yunanlılar'da olduğu gibi, at başlığının üst kısmında yer alan ve gözlerin üzerinden geçerek, kayışların gem bağlı kısımlarını bileştiren parçadır. Diğer kayışların yardımı ile burunluğa bağlanıyordu ve bunlar bazen dekore edilmişti. Newstead'de bulunan ve özenle bezenmiş parçaların, törenlerde kullanılmak üzere yapıldığı sanılmaktadır. Dekoratif bir at maskesi olarak nitelenen bu parçada dikiş izi yoktu, insize çizgiler, yapraklar, çiviler ile bezenmiştir[290].

At başlığı bir çift *gem kayışı* ile gemin iki ucuna bağlanıyordu. Bu gem ise daha çok metalden idi. Geme bağlanan kayışlar ayrıca, gene deriden olan at gözlüğüne de bağlanırdı. Bu at gözlüğü deriden olabildiği gibi, kumaştan da yapılabiliyordu[291].

Burunluk ve tasma (capistrum camus, fiscella) gene at başlığı peçalarındandır. Burnun üzerinden geçen ve gemin uçlarına uyarlanan bir kayışa bağlanan ve diğer bir kayış aracılığı ile alınlığa tutturulan kısım idi. Gem kullanılmamışsa, yular *(lorum)*, doğrudan burunluğa bağlanırdı. Burunluk yerine tasma *(capistrum)* da takılabilirdi.

Bu tasma, hayvanın yüzünü çevreleyen çapraz ip veya kayışlar ile yapılmıştı ve başın üst kısmında bağlanıyordu. Sürücünün çektiği yular da buraya bağlanabilirdi. Bu tasma, gem kullanılmaksızın takılır, ısırmağa engel olur, ancak solunumu engellemezdi.

Antik yazarlarda bu konuda bilgiye rastlıyoruz. Varro, deriden yapılmış bir tasma ile bağlandıklarını söyler[292]:

"deri bir tasma *(capistris)* ile gevşekçe bağlanarak korundular"

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Strabon, at koşumu parçalarının hacaklara sürterek zedelemiyeceği şekilde bir tasmanın takılarak, hayvanın yedeğe alındığını söyler *(Geographika* XV, p.709). Bu burunluk veya tasma, buradan geçen boyunduruğa bağlanıyordu (Columella, ***De re rust.*** VI, XIX, 2). Vergilius da gene bir hayvanın ağzına yumuşak bir tasma takıldığını belirtir *(**Georg.*** III, 188).Purpura renkli süslü dizginler kuşkusuz deridendi ve ağız kısmı ile birleşiyordu (Ovidius, ***Metam.*** X, 125).

Bu kısım, yukarda belirtildiği gibi, gem, alınlık, yular gibi at koşumlarının diğer parçalarına kayışla bağlanıyordu. Özellikle İtalya'nın güneyinde bu burunluğun üzerine metalden süsler konuluyordu. Theodosius sütununda deriden bir tasmanın tasviri görülmektedir[293].

Yuları çekmek için kullanılan bir parça olan *c a p i s t r u m*, dizginlerin de bağlı olduğu ve ağız kısmında, çok sivri olmayan, metal çıkıntılar içeren deriden kısımdır. Atı durdurmak amacıyla çekiliyordu. Strabon, onunla atın ağzının serbest kalabileceğini belirtir *(**Georg.*** XV, 66, C 717).

At başlığının *s u l u k z i n c i r i* denilen kısmı genellikle metalden olmasına karşılık, bazen deriden de yapılabiliyordu.

- 2. Dizgin ve Kolonlar

Gemin ucuna takılarak, hayvanın çekilmesini sağlayan bu kayış, *d i z g i n*, *(habena, lora)* eski Yunan dizginlerinde olduğu gibi, başın yan taraflarından geliyordu ve iki ayrı kayıştı. Bu nedenle ona, genellikle çoğul olarak *habena* ve *lora* deniyordu (Vergilius, ***Aeneas,*** V, 146). Süvari ata binerken, sol eli ile yuları gevşek bir biçimde tutuyor, sağ eline dizgini alıyordu. Ovidius, bu dizginlerin değerli taşlar ve altın gibi madenler ile süslü olduğunu belirtmiştir. Amphion'un yedi oğlunun güçlü atları, bu şekilde erguvani ve yaldızlı dizginlere sahipti *(**Metam.*** VI, 223). Cato, bu dizginlerin 26 ayak uzunlukta olduğunu söyler *(**De re rust,*** LXIII, P.XXVI). Quintus Curtius ise bu dizginlerden şöyle sözeder[294].

"sık sık kamçılanan, arabaya koşulmuş atların dizgin seslerini farkettiler"

Hayvanın göğsünün altından geçen kayış *k o l a n*'dır ve bu da diğer kayışlara bağlanmıştır (Ovidius, ***Rem.amor.*** 266).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. Boyunduruk Kayışları

Roma at koşumlarının boyunduruğu sağlam ve esnek bir ağaçtan yapılmıştı, ayrıca bezenmişti. Bu boyunduruğun araba okuna bağlanması için dei kayışlar *(jugum)* kullanılmıştı. Özellikle göğsün altından geçen kayış, bağlayıcı rol oynuyordu[295].

Yukarda görüldüğü gibi, at başlığı çeşitleri deri kayışlardan oluşuyordu. At koşumunun çeşitli parçalarında kullanılan bu kayışlar, değerli taşlar, fildişi ve madeni plâkalarla süslenmişti. Kayışların birbirine bağlanması *phaleræ* (diskler) ile sağlanmıştı. Kayışların bu diskler ile tutturulma biçimi, modern kayış bağlantılarına benzetilebilir. M.S.I. yüzyıla tarihlenen ve at koşum kayışlarını süsleyen gümüş yoncalar ve bakır alaşımlı örnekler Ren nehri yakınında Doorwerth'de bulunmuştur[296]. Erken İmparatorluk örneklerine göre, M.S.III. yüzyıldaki örneklerde değişmeler görülür, ancak benzer bağlantı süslemeleri devam eder. Bu kayışlar ayrıca halkalar ile tutturulmuş ve bazen de kenarları içe katlanmıştır. Bunlara ilişkin örnekler güney Shields ve Batı Almanya'da Niederbieber'de ortaya çıkartılmıştır[297]. Roma yönetiminde olan tüm bölgelerde benzer buluntular çıkmış olmalıdır.

4. Atın Sırtına Konulan Parçalar

At koşumunun parçalarından bazıları ise, atın sırtına konulanlardı. Bunlar arasında eğer ve eğer örtüleri başta gelir. Bunlar da geniş ölçüde deri ile yapılıyordu.

At örtüsü, scordiscus, için de deriden yararlanıldı. Atların üzerine ilk zamanlar eğersiz biniliyordu. Eğerden önce ilk adım olarak at örtüsü veya eğer örtüsü denilen ve olasılıkla herhangi bir hayvanın derisinden yapılmış örtüler kullanılmağa başlandı. Bunlar çeşitli şekilde bezeniyordu. Deriden yapılan bu *scordiscus* (Vegetius, III, 60), atın sırtına eğersiz binen süvarinin, atın sırtında oluşturduğu berelenme veya yarayı iyileştirmek amacıyla yaranın üzerine konulan lapanın üstüne seriliyordu. Atın sırtına konulan bu örtü, aslında bir eğer değildi, ancak uzun bir zaman içesinde onun gelişmesi ile, Antik çağ sonunda bildiğimiz eğer şekli oluşmuştu. Bu örtü ile eğer arasındaki zaman içinde yani ikinci adım olarak, içi kıtık v.s. ile doldurulmuş bir yastık kullanılıyordu. Bu ise bir kolan ile destekleniyordu. Bu eğer örtüsünü M.S. 379-395'de İstanbul'da yapılan Theodosius sütunu üzerindeki heykeltraşlık eserleri üzerinde görüyoruz[298]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

E ğ e r (sella), at koşum parçalarından biri idi. Roma at koşumlarında eğerin tam şeklini bulması, M.Ö.IV. yüzyıldan sonra oldu. Onların kullandıkları eğer tipleri farklıydı. Eğer atın sırtına konuyor, esnekliği nedeniyle katlanabiliyor ve alt kısım atın karnının hizasına geliyordu. Derinin ikinci katı, ilkin üzerine gelir, ancak onun yarısına kadar iner. Bu çift katlı deri, bronz levhalar ile *(opus interrasile)* ile dekore edilmişti. Katların arası kıl gibi maddelerle doldurularak, oturma yastığı duumuna getiriliyordu. Kenarlardaki bağlayıcı kısımlar dekoratif karakterlidir. Eğerin oval kulakçıklarına, oval biçimli kalkanlar asılıyordu ve kayışlar ile destekleniyordu. Zamanla bu kulakçıklar çantaya dönüşmüştü ve içersine çeşitli eşyalar konuluyordu. Eğerin, atın sırtında nasıl tespit edildiği bilinmemektedir. Bir kolan ile emniyete alınmış olabilir.

Yeni buluntular ışığında Roma eğerinin bazı örnekleri belirlenmiştir. Bunlar bazı heykeltraşi eserleri ile Londra'da Guildhall Museum'daki lamba biçimindeki çanak çömlek örnekleri ile bilinmektedir. I. yüzyıla tarihlenen bu örnekler, özellikle Valkenburg buluntuları ile açıklanmıştır. Eğerlerin uçlarındaki konik kısımlar, daha sonraki eğerin kaşlarına dönüşmüştür. Bunlar ön ve arkada iki çiftti. Deri kaplı yarı silindir biçimli bronz şekiller, boynuzları oluşturuyordu. Bu boynuzların, deriden yapılmış eğer örtülerine tutturulma biçimi bilinmemekle beraber, bazı buluntular yardımı ile açıklanmağa çalışılmıştır. Newstead eğer örneği yan kulakçıklar ile, iki kat deriden eğer örtüsüne sahiptir. Köşelerdeki dört boynuz özellikle M.S.V. yüzyılda geliştirilmiş ve buraya deri çadırlar katlanıp konularak taşınmıştı. Bu nedenle her sekiz kişiye bir katır veriliyor ve onun eğerinde herkes kendi çadırını taşıyordu. Groenman-van Waateringe tarafından Valkenburg'da bulunan iki bronz boynuz ile eğerlere ilişkin deri kalıntıları bize bilgi vemektedir. Bunların rekonstrüksiyonuna göre bu bronz boynuzlar, bir çeşit ağaç tezgâh ile desteklenyordu. Bir diğer görüşe göre, üzerlerindeki deri kaplamalar sayesinde eğer örtüsüne dikilmişti. Bazı eğerler ise dekoratif dikiş ile tutturulmuş aplikeler ile bezenmişlerdi. Özellikle yük hayvanları için kullanılanına *sagma* deniyordu.

İmparatorluk döneminde ağaç, bronz ve derilerle yapılan eğerlerin içleri yün ve kıl ile doldurulyordu. At koşumunun diğer parçaları gibi eğerler de kayışlar ile birleştiriliyordu. Üzerlerine eğer örtüsü örtülüyor, üzeri süsleniyor ve buraya yastıklar konuyordu. Özellikle arka kayışlardaki süslemeler fazladır. M.S.I. yüzyıl bu süvari eğerleri, Groenman - Van

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Waateringe, J.W.Waterer'in yaptıkları dışında Peter Connolly'nin rekonstrüksiyonları ile de anlaşılmaktadır. Bunların hepsinde bakır alaşımlı boynuzlar, deri kılıflar ile atın karnına doğru uzanan kayış parçaları görülebilir. Ancak bunlarda üzengi yoktur; bu ise ata güvenli bir biçimde binilmediğini gösterir. Bu eğerlerde ince keçi derileri kullanılıyordu.

Bu eğerlere Traianus, Antoninus ve Theodosius sütunlarındaki kabartmalarda rastlanır[299].(Res. 108)

Romalı süvarilerin eğerlerinden yukarda sözedildi. Bu eğerlerin üzerine örtülen ve zaman zaman zengin bir biçimde bezenen *eğer örtüleri* farklı idi. Bunlardan bir kısmı kumaş veya diğer maddelerden yapılırken, bir kısmı deridendi. Vergilius bunlardan birini şöyle tasvir etmiştir[300]:

"Aeneas için onlar, altın çengelleri ile parlayan sarımtrak kahverengi arslan derisinden yapılmış örtüleriyle donatılmış bir atın, seçiminde rol oynarlar"

Vergilius bir başka yerde, Teucrianlar'a verilen, deri eğerli atlardan sözetmektedir[301]:

"...Ve köpüren atını mahmuzladı; onun örtüsü deridendi, prince lehimlenmiş ve altın toka ile bağlanmıştı"

5. Kamçılar

Romalılar'ın kullandığı at koşumu parçalarından biri de kamçıdır *(flagellum)* Ancak kamçının at koşumları dışında, hayvanları yönetmek için çeşitli yerlerde kullanıldıkları söylenebilir. Romalılar'ın kamçıları da, eski Yunanlılar'ınki gibi, uzun veya kısa bir sapa tutturulmuş kayışlardan oluşuyordu.

Pompeii'deki Faunalar evinde ince deri kayıştan yapılan kamçıların tasvir edildiğini görüyoruz. Deriden olan kısım sapa sarılabiliyor ve ayrıca sapın ucundaki bir kulpla kola asılabiliyordu[302]. Bu kamçıların farklı biçimde olanları vardı ve bunlar değişik adlara sahipti. Örneğin *funibus*, kısa saplı ve uzun kayışlı bir kamçı olarak bilinir. Horatius, bedenin yan tarafını yaralayan böyle bir kamçıdan sözeder[303].(Res.109)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

H. Tarım Alanında Deri Kullanımı

Tarım alanında derinin büyük ölçüde kullanıldığı kuşkusuzdur. Ancak çeşitli eşyalar, torbalar, ayakkabılar, başlıklar, elbiseler, silâh kılıfları v.s. her zaman kullanılan günlük eşyalar veya savaş araçları olmaları nedeniyle, ilgili bölümlerde verilmişlerdir. Bu eşyaların bir kısmı ise at koşumlarında toplanmıştır. Burada boyunduruk kayışı üzerinde durulacaktır.

1. Boyunduruk Kayışları

Tarım alanında boyunduruk, çift süren hayvanlara takılıyordu. Yanyana duran iki hayvanın ayrılmasını önlemek amacıyla, bu iki hayvanın boyun (Cicero, ***De nat.deor.*** II, 63) veya omuzları (Columella, ***De re rust.*** II, 2) üzerine konuyordu. Sabana koşulan bu hayvanların başında öküz gelmektedir. Saban veya bir yük arabasına koşulan öküzün boyunduruğu, sağlam, esnek, hafif bir ağaçtan yapılmıştı. Üzerinde halka ve çiviler vardı ve bunlara da deri kayışlar tutturuluyordu. Boyunduruğu tespit etmeğe yarayan bu kayışlar, daha sonraları, halkalar yerine, boyunduruk üzerinde açılan deliklerden geçirilmiştir. Bu boyunduruk gelişerek, çift boyunduruk haline gelince, boynun üstünden ve altından geçerek, boynu içine almıştır. Bu alttakinin de gene kayışları vardı ve bunlar aracılığı ile tutturuluyodu. Bunlara *loro subjugia* deniyordu ve hayvanın boynunu kolye gibi alttan çeveliyodu. Çeşitli kaynaklar bu boyunduruk kayışından sözetmiştir (***Anthol. Palat.*** IV, 3, 47: *zostes*).

Cato, arabaya koşulan hayvanın boyunduruk kayışının 18 ayak uzunluğunda olduğunu belirtir; ancak saban için kullanılan hayvanların boyunduruk kayışlarının 16 ayak olduğunu söyler[304].

Vitruvius boyunduruğa takılan kayışlara ilişkin şu bilgiyi verir[305].

"Boyunduruk, kayışları ile birlikte ortaya gelecek biçimde düzenlendiğinde, öküzün yükünü eşit olarak çeker. Ancak öküzlerin gücü eşit değilse ve yükü çekme, özellikle birine verilmiş ise, kayış buna uygun olarak boyunduruğun bir tarafına kayar. Bu durumda güçsüz olana daha uzun boyunduruk bırakılmalıdır. Ancak taşıma direği ile kayışlar ortaya yerleştirilmemişse, bir tarafa daha yakın ise, kayış ortadan kayar, bir taraf uzun, diğeri kısa kalır."

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

I. Ulaşım

Eskiçağ ulaşımında küçük nehirleri geçmek için şişirilmiş deri tulumlar yeterli oluyor ise de denizlerde ağaç çatılı gemiler kullanılıyordu. Bu tulumlar ile desteklenen salların yapımında ve gemilerin bazı yerlerinde deriden yararlanılmıştır. Ayrıca dubalı köprüler gene şişirilmiş tulumlar ile yapılıyordu.

1. Sallar

Çok eski bir geleneğe sahip olan ve Mezopotamya'da iyi tanınan şişirilmiş tulumlar ve onlardan yararlanılarak yapılan salları, eski Yunanlılar'ın bot olarak kullandıklarını gördük. Romalılar da aynı amaçla tulumlardan yararlanmışlardır. Yüzücüler, günümüzdeki cankutaran simitleri gibi ona dayanarak yüzmüşler ve bu şişirilmiş tulumlar sayesinde suyun yüzünde kalabilmişlerdi. Bundan başka tulumların içersine çeşitli eşyalarını doldurarak, bilikte suyu geçebiliyorlardı. Ağaç veya sazlardan yaptıkları salların altına bu tulumları yerleştirerek, onu daha gelişmiş bir ulaşım aracı da yapmışlardı.

I.Caesar, Lusitanlar'ın savaşa giderken, adetleri gereği, tulumlarını yanlarına aldıklarını anlatır[306]:

"Onlar için nehirlerin karşı tarafına yüzmek kolaydı, çünkü alışılmış adet gereği ordu, yanına bu tulumları almaksızın yola çıkmazdı"

Belki yüzme bilenler dahi bu şekilde geçiyor ve elbiseleri ıslanmıyordu.

T.Livius ise Kartaca ordusundaki Hispaniler'in M.Ö.218'de Ron nehri üzerinde benzer bir uygulama yaptıklarını anlatır. Onlar elbiselerini bu şişirilmiş tulumlara yükledikten başka, hafif silâhlarını da bunun üstüne koyarak, birlikte kaşıya geçmişlerdir[307]:

"Hispaniler, daha büyük bir gürültü çıkarmaksızın, elbiselerini tulumlara doldurdular ve küçük kalkanlarını onların tepesine yerleştirerek ve bizzat onları sağlamlaştırarak, karşı kıyıya geçtiler."

Bu örnekler, eşyalar ile birlikte nehri geçen askerlerin kullandıkları şişirilmiş tek tulumlardı. Askerlik donanımı olarak önemli bir rol oynamış ise de, özellikle bir ulaşım aracı olarak kullanıldığı için, burada yer almıştır. Şişirilmiş tek tulumların kullanılması dışında, onların, sal yapılması için ağaç ve diğer malzemenin üzerine konulduğunu söylemiştik. Bu şekilde daha büyük eşyalar kolayca taşınmış olmalıdır. Aşağıdaki ör-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nekte ise bir asker iki tulumun ortasında yüzmektedir.

Mithridates'in, Kyzikos'u kuşatması sırasında, L.Lucullus'un gelişi, şehrin sakinlerine haber verilmek istenir. Şehrin karaya bağlantısı ise sadece bi köprü ile sağlanmaktadır. İyi yüzme bilen bir askerle mektup gönderilir. İki şişirilmiş tulum birbirine bağlanır ve mektuplar buraya konulur. Asker, bu tulumlardan destek alarak yüzer; uzaktan bir deniz canavarına benzemektedir ve etrafı kollayan nöbetçiyi bu görüntüsü ile korkutmuştur. Burada söz konusu olan tulumlar, dikilmiş, şişirilmiş, dana derisinden tulumlardı ve üzerlerine, düz bir yüzey sağlamak amacıyla, bir levha konulmuştu.

Gallia savaşı sırasında, Ren nehrinin diğer kıyısındaki Eburon toprakların talan edildiği haberi Germenler arasında yayılınca, I. Caesar, Tencterler ile Usipetler'i, yaptırdığı köprüden karşıya geçirdi. Bu köprü de, altlarına şişirilmiş deri tulumlar konularak yapılmıştı[308]. Benzer uygulamalar Britania'da da yapılmıştır.

Quintilianus "salların üzerinde suya acılmış olmalıydık" derken, gene altında şişirilmiş tulumlar bulunan salları belirtmiştir[309].

M.S.374 yılında Euphrates'i geçerek kaçan Armenia bölgesindeki askerler ise, iki şişirilmiş deri tulumu sahn altına yerleştirerek bunu başarmışlardı[310].

"Onlar çiftlik evlerinde buldukları salları aldılar; onların her biri iki tulumla desteklenmişti. Bunlar şarap üreten yerlerde çok sayıda bulunur."

Bu tip sal yapma geleneği çeşitli yerlerde yaygın olarak kullanılmıştı. Arabistan'ın batısında oturan halk, tulumları birbirine bağlayarak korsan kayıklar yapmıştı[311].

2. Gemiler

Eski Yunanlılar'ın geliştirmiş oldukları gemiler Romalılar tarafından da kullanıldı. Romalılar'ın gemileri kürekler ile çekilen, yelkenli gemilerdi *(navis)*. Eski Yunanlılar'ın mavna *(schedia)* türünü "*schedia*" adıyla kullanıyorlardı. Yukarda sözü edilen sallar ile bu mavnalar yanyana getiriliyor ve araya yatay levhalar konuyordu. Bu şekilde köprü haline geliyordu. Kaerkses'in Persler'i Hellespontes'den (Çanakkale) geçirdiği bu köprüler, daha sonra da kullanılmıştı. Bu sal, mavna ve gemiler Roma döneminde Ren, Gallia, Tuna, Mısır deltası, Kartaca ile Afrika'nın diğer

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

göl ve nehirlerinde ulaşım aracı olarak benimsenmişti[312].

Roma dönemindeki gemilere ilişkin bilgi, özellikle Caesar'ın eserlerine dayanmaktadır. Burada Venetler ve Gallialılar'ın gemileri anlatılır. M.Ö.55 yılında Britania seferindeki Venetler'in gemileri tasvir edilmiştir. Buna göre, gemiler meşe ağacından yapılmış ağır gemilerdir. Pruva ve pupa kısımları yüksekti. Kirişler ile sağlamlaştırılmış ve demir çiviler ile tutturulmuşlardı. Demir zincirlerden çapaları vardı. Özellikle Okyanus'da ulaşımı sağladıkları için, yelkenlerin fırtınaya dayanabilmesi amacıyla, sağlam derilerden veya keten bezinden yapılmış olsa bile kenarları deri ile sınırlandırılmıştı[313]. I.Caesar da Britania gemilerini örnek alarak, ağaç omurga üzerine deri kaplatarak gemiler yaptırttı.

Gallialılar'ın gemileri ise düz karinaları ile sığı yerlerde daha kolay hareket edebilen gemilerdi. Yüksek pruvalar ile şiddetli dalgalara dayanıklıydı. Çarpmalara dayanması için meşeden yapılmış, kalın kirişlerle ve çok kalın çivilerle tutturulmuşlardı. Halat yerine demir zincirleri vardı. I.Caesar, Gallialılar'ın gemilerini bu şekilde tarif ettikten sonra, onların deriden yapılan yelkenlerine ilişkin şunları söyler[314]:

"Yelken yerine deri ve iyi işlenmiş meşinler kullanıyorlardı."

I.Caesar, gemi yelkenlerinin deriden yapılmasını, yerli kavimlerde kendirin bulunmaması veya yukarda belirtildiği gibi, Okyanusun dalgalarına dayanabilmesi amacıyla tercih edildiği şeklinde açıklamıştır[315]. Roma gemilerinin daha süratli olmasına karşılık, Gallialılar'ın gemileri daha dayanıklı idi. Fırtına çıktığında, Roma gemileri onlara yaklaşacak güçte değildi. Sığ yerlerde onlardan daha iyi kalabiliyorlardı. Caesar'ın belirtmemiş olmasına karşılık, bu yelkenlerin dikilerek tutturulduğu söylenebilir.

Halatların demir zincirlerden yapılmış olduğunu belirtmiş isek de papirus, saz ve kenevirden örülerek sağlamlaştırılanları veya deriden olanları da vardı.

Eski Yunanlılar'da küreklerin gemiye bağlantı yerleri olan iskarmozların deri coplerinden ve tutturma kayışlarından sözetmiştik. Vitruvius, geminin küreklerinin girdiği bu cepleri anlatmıştır. Ona göre bu kürekler ayrıca halkalar ile tutturulmuşlardır[316].

"Geminin kürekleri, halkalar ile iskarmozlara bağlandığı ve ileri geriye itildiği zaman denizin dalgaları içersinde merkezden hareket eden kürek

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

palasının uçları da, güçlü bir itme ile, yumuşak suları yaran bir yay gibi, köpüklerin arasında güçlü bir şekilde itilir."

Vitruvius'a göre[317] "gemilerin koç burunlarında, halatların üzeri ham deriler ile kaplanmıştı. İplerin asıldıkları uçları ise dört katlı demir zincirlerle yapılmış ve onlar da ham deriler ile kaplanmışlardır." Bu ham deri örtüler sayesinde atılan mermilere ve dış etkenlere karşı korunuyordu.

Bir Roma sarkofaj fragmanında ve Vatican'daki bir relyefte gemilerdeki deri kullanımına ilişkin bazı örnekler görülebilir[318].

J. Aletler

1. Körükler

Eski Yunanlılar'ın Homeros'un zamanından itibaren kullandıkları demirci körüğü, Roma döneminde geliştirilerek kullanılmıştır. Antik yazarlar bu konuda bilgi vermektedirler. Cicero, atomların hareketinden sözederken, onların körük *(follis)* ve örs sayesinde şekillendirildiğini anlatmıştır *(De Nat.Deor.* I, XX, 54). Vergilius ise açılıp kapanarak hava akımı sağlayan körüğün, işleyişini anlatır ve ince madeni levhalar yapmak için kullanıldığını söyler *(Aeneas,* VIII, 449). Ateşi güçlendirmek için kullanıldığı, Iuvenalis tarafından da belirtilir *(Satirae,* X, 61). Livius, onu demirci körüğü olarak belirtmiştir *(Ab Urb.Cond.* XXXVIII, VII). C.Rufus ise onun, ateşi canlandırmak için kullanıldığını belirtir *(Hist. Alex.* IV, 2, 13).

Körüğün deriden yapıldığına ilişkin bilgi Horatius tarafından verilmiştir. Onun deri kısımlarının, teke derisinden yapıldığını anlıyoruz. Teke derisinden bir körük içindeki havadan sözetmiştir[319]. Bu deri körük ağaç eklenmesi ile geliştirilmiş, uçlarına levhalar konularak, günümüzde kullanılanlara benzetilmiştir. Onun deri kısmı, iki ağaç parçanın arasındaki boşluk idi. Bu levhalardan birine açılan açıklıkta, subap olarak deri veya kumaş parçası vardı; buna *parma* deniliyordu.

İki antik lâmba üzerinde bu çeşit körükler tasvir edilmiştir[320]. (Res.110)

2. Su Boruları

Roma döneminde, Fenike kıyısındaki Aradus kentinde deri, bu kente su getirmek amacıyla boru olarak kullanılmıştır. Strabon'un anlattığına

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

göre, savaş zamanında kentin girişi yakınındaki bir su kaynağına, tersine çevrilmiş bir bot indiriliyordu. Kurşundan yapılmış geniş ağızlı bir baca veya huninin üst kısmı bir sopa ile bağlanıyor ve tutturulan deriden bir boru yardımı ile su alınıyordu. Botun içindeki kimse deniz suyu bitip de içme suyu gelince, bunu kaplara dolduruyordu[321].

3. Yük Taşıma Sırıklarında Deri

Yük taşımak için omuza sırıklar *(phalanga)* konuluyor ve uçlarında yükler taşınıyordu. Yükün asılmasını sağlayan kayışlar, bu sırığa takılıyordu. Bu sayede ağır yükler dahi taşınıyor ve yükün omuzu acıtmaması için deriden yararlanılmış oluyordu. Zamanla, ağaç yerine metal kullanıldı. Vitruvius, ağır yüklerin bu sayede kolayca taşındığını, yükün ağırlığının eşit olarak bölündüğünü ve taşıma sırığının ortasında kayışların ağaç çiviler ile tutturulduğu için yerinden oynamadığını, yükün dengelendiğini anlatır[322]:

"Taşıma sırıklarının ortasında, taşıma kayışları ağaç çiviler ile tutturulmuştur ve böylece yerinden oynamaz."

Bu da bize kısa süre öncesine kadar yoğurtçuların kullandıkları taşıma sırığını hatırlatır (Res.111)

K. Müzik Aletleri

Romalılar, eski Yunanlılar'ın müzik aletlerini kullandılar ve bunların bazılarında gene deriden önemli ölçüde yararlanıldı. Bunlar telli ve özellikle vurmalı çalgılarda görülür.

1. Telli Çalgılar

Lirik şiir eşliğinde kitara ve lyra gibi müzik aletleri çalınırdı. Bunda bir rezonans kutusu ile buradan yükselen çok veya az eğri iki kol çakardı. Başlangıçta boş bir kaplumbağa kabuğu ile yapılan rezonans kasası, gerilmiş bir öküz derisi ile kaplanıyordu. Ayrıca sapa tesbit edilen teller, hayvan sinirlerinden *(nervi)* yapılmıştı. Bu sinirler saptaki kulaklara dolanıyor ve bunlar ile akord ediliyordu.

Bu kabuğa kaplanan deri ile hayvanın sinirleri dışında, kitara çalanın sol omzuna bir omuz kayışı *(balteus)* da tutturuluyordu. Ağaçtan rezonans kasası bulunan bu ağır aletin 15-18 arasında değişen teli vardı ve elle çalınıyordu[323].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2. Nefesli Çalgılar

Deri, nefesli çalgılarda da kullanılmıştır. Bir çeşit flüt diyebileceğimiz *tibia*'yı çalanların, bazen ağızları üzerine deriden yapılmış bir cep *(capistrum)* yerleştirdiklerini biliyoruz. Ancak şekli ve ne işe yaradığı bilinmez[324].

3. Vurmalı Çalgılar

Eski Yunanlılar'ın kullandıkları vurmalı çalgıları anlatırken belirtildiği gibi, Doğu kökenli olan ve dinsel törenlerde çok kullanılan bu çeşit aletler, Romalılar'da özellikle Bacchus ve Kybele ayinlerinde kullanıldı. Tiyatrodaki oyunlarda gene ondan yararlanıldığını biliyoruz.

Daha çok davul ve dümbelek gibi aletlerin yapımında ağaç veya metal bir çember kullanılmış, bunun üzerine deri gerilmiştir. Eski Yunanlılar'ın vurmalı çalgılarından sözederken, bu deri belirtilmişti (Nonnus, ***Dionysiaca***, X, 388; XIV, 214). Buna özellikle öküz ve boğa derisi geriliyordu (Nonnus, ***Dionysiaca*** XIV, 352; XX, 307). Ayrıca Ovidius da boğa derisi gerildiğini ve elle çalındığını anlatır[325]:

"Hizmetkârlar bağırdı, öfkeli flütler üfledi ve eller, boğa derisinden yapılmış davulları korkarak çaldı."

Bu davullar bazen geyik derisi ile yapılıyordu (Nonnus, ***Dionysiaca***, X, 387). Bazen kurt derileri de bu iş için kullanılmıştı.

Bunların çalınış biçiminden sözetmiştik. Ovidius'un, onların elle çalındığı şeklinde verdiği bilgi dışında, tokmakla vurarak *(percutere)* çalındığı da bilinmektedir (Nonnus, ***Dionysiaca***, X 273). Rhea'nın törenlerinde, onun davulları da elle çalınırdı *(Ant.Pal.* VI, 94).

Romalılar'ın, davulları dinsel törenlerde çaldıklarını belirtmiştik. Özellikle doğu ile ilişkide bulunmaları sonucunda, onların bazı adetlerini de benimsediler. Eski Yunanlılar'da olduğu gibi büyük davullar deri bir kayışla omuza asılıyor, davula vurmak için gene küçük deri bir kayış sol elle tutuluyordu (Nonnus, ***Dionysiaca***, XV, 53). Bu kayışlar genellikle geniştı ve bazen brode bezenmişti.(Res.112)

Davullar orkuda az da olsa kullanılıyordu. Partlar'ın, Romalılar zamanında, silindir şekilli, üzerine deri gerilmiş davulları vardı ve içlerinde çanlar bulunuyordu[326].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

L. Spor ve Oyunlar

1. Sportif Oyunlar

Sportif oyunlarda deri, eli koruyan kayışlar veya elleri güçlendirmek için çalışma torbaları olarak kullanıldı. Bunun dışında eşyaların korunması için deri torbalar da kullanılmış olmalıdır.

Yumruk dövüşü, Pugilatus, için deri gerekliydi. Eski Yunanlılar'da olduğu gibi[327] Romalılar da, bir çeşit boks maçı diyebileceğimiz yumruk döğüşünü biliyorlardı. Bu döğüş bir mücadele olarak düşünülebilirse de spor faaliyetleri arasında ele alınmalıdır. Vergilius, Dares ile Paris'in karşılaşmasını anlatırken onun sportif vücudunu ve bu boks maçı için kalabalığın arasında meydan okuyuşunu tasvir eder (***Aeneas***, V, 379). Diğer bir yerde cesur bir kahraman olan Entellus'un bu mücadeleye hazırlandığını anlatır (***Aeneas***, V, 391). Bir başka yerde bu döğüş için kullanılan eldivenler Eryx'in eldivenleri olarak belirtilir (***Aeneas***, V, 421). Horatius, insan oğlunun ilk zamanlar daha basit silâhlarla döğüştüğünü anlatırken, yumruk döğüşünün de bunlar arasında sayılabileceğini söylemiştir (***Satirae***, I, III, 101). Lucretius da, Horatius gibi eski silâhların eller, tırnaklar, dişler, taşlar, ağaç dalları, ateş olduğunu, sonradan demir ve bronz silâhlar icadedildiğini anlatırken, el döğüşü ile bunu söylemek istemiştir (V, 1282).

Bu yumruk döğüşü için, eski Yunanlılar'da olduğu gibi, kayışlardan oluşan el zırhları vardı. Şair Statius, böyle güçlü bir döğüşçünün ellerine siyah renkli ham öküz derisinden yapılmış kayışlar bağladığını anlatmıştır[328].

"Argive Capaneus heybetli ve korku salan görünüşüne büründü ve kollarının üzerine, kurşun parçalarına sahip siyah renkli ham öküz derilerini bağladı ve 'bu binlerce savaşçıdan birini bana gönder' dedi."

Bu el zırhlarının kurşun çiviler ile güçlendirildiği, sağlam ve ürkütücü bir görünüşe sahip olduğu Statius'un verdiği bilgiden anlaşılmaktadır.

Valerius Flaccus ele bağlanan bu kayışların ham boğa derisinden yapıldığını belirtir[329].

"Fakat denizler hakiminin oğlu yaklaşarak, ona şöyle dedi: 'bak, burada da ham boğa derisinden sertleştirilmiş sargılar vardı; şansın yardımına değil, sahibolduğun eldivenlere güven."

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Derileri sağlam olan hayvanlar tercih edilmiş ve bu tür sargı ve eldivenler yapılmıştır. Bunlar heykellerde ve vazo tasvirlerinde görülebilir[330]. Zırh eldiveni dışında parmak ucuna geniş deri halkalar takıldığı da anlaşılmaktadır. Zamanla Romalılar metalden yapılanlarını benimsediler.(Res. 113)

Deriden yapılan *t o r b a (corycus)* boks yapacak kimselerin ellerini güçlendirmek için kullanılıyordu. Bu torba, çeşitli taneler, veya kumla doldurularak asılıyor ve özellikle pankreas yapan kişiler bununla çalışıyordu. Ayrıca yumuşak döğüşlerde boksörlerin göğüslerini korumak için de kullanılıyordu[331].

Arkeolojik tasvirlerde corycusa rastlıyoruz. Örneğin Ficoroni sepetinin üzerinde ağaca asılmış böyle bir torba görülür ve Argonautlar onun üzerinde yumruklarını güçlendirirler. Aynı şekilde vazolar üzerinde de bu torbalar yer alır[332].(Res.114)

2. Eğlenceli Oyunlar

Eğlenceli oyunlarda deri, ya doğrudan veya dolaylı olarak oyun aracı olarak benimsenmişti.

T o p a c ı (t u r b o) ç e v i r e n k a m ç ı (flagellum) deridendi. Günümüzde olduğu gibi, Roma döneminde çocuklar topacı oyuncak olarak kullanmışlar, ancak bir kamçı kayışı yardımıyla onu çevirmişlerdir. Bu kamçı *(flagellum)* kaynaklarda geçmektedir. Örneğin Vergilius topacın bu kamçı yardımıyla çevrildiğini şöyle anlatır[333]:

"Çocukların boş büyük bir oyun alanında, kırbaçla döndürerek, oyunun hızını arttırmak amacıyla kullandıkları bükülmüş kamçı altında, birini topaç gibi yere fırlattı."

Topacın kayışı Horatius tarafından da belirtilmişti ve bu kayışın, kullanılmadığı zaman merdiven altına asılarak saklandığı anlatılmaktadır[334].

"Bir defasında o, çocukların yaptığı gibi merdivenin altında asılmış kayışı korkarak oynadı ve bizzat gizledi"

Bu kayışlar düz şerit halinde mi yoksa örgü gibi bükülmüş müydü bilmiyoruz. Ancak Ovidius böyle bir bükülmüş iptan sözetmektedir (***Heroides***, IX, 81).

Bu topacı bazen çocuklara heveslenen büyük insanlar da çevirmiş ol-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

malıdır. Yukardaki metinlerden başka bir vazo resmi de bunu kanıtlamaktadır. Beyaz zeminli bir vazo üzerinde topaç çeviren genç bir kadın tasvir edilmiştir. Elindeki, kayışlardan oluşan bir kamçı ile topacı çevirmektedir[335] (Res.115)

Oyuncak *t o p (pila)* kumaştan yapılabildiği gibi, deriden de olabiliyordu. Bunlar birkaç kat halinde birbirine dikilerek tutturulmuştu. Bu bağlantı yerleri, onun yuvarlaklığını ve kolaylıkla oynanabilmesini engellemiyordu (Seneca, ***Quest.nat.*** IV, 11, 3). Bu toplar renk renk boyanıyor ve geometrik desenler ile süsleniyordu.

T u l u m ü z e r i n d e k a y m a o y u n u (ascitae) deri tulumlardan yararlanılarak oynanıyordu. Genellikle keçi derilerinden yapılan tulumların üzerinden kayarak ve etrafında dans ederek neşeli oyunlar oynanırdı. Bunlar özellikle Bacchus törenleri ile ilgili olduğu için, dinsel bir niteliği de bulunmuş olmalıdır. Sonuçta deri tulumlar üzerinde yapılan taşkınlıklar bir eğlence biçimine dönüşüyordu. Vergilius, nükte yarışmaları yapıldığı zaman, yarışmaların sonunda kolay kayılması için yağlanmış keçi derisinden tulumlarda sıçrayarak dansedildiğini anlatır[336]:

"Bunun için Theseus'un oğulları köylerinde ve yol kavşaklarında fıkra yarışmalarına ödül koydular ve yumuşak çayırlardaki yağlanmış keçi tulumlar üzerinde neşeyle dans ettiler."

Bu tulumun içine şarap doldurulmuş olması da Bacchus törenleri ile ilgisini düşündürmektedir[337]. Vergilius'un belirttiği gibi, köylüler bu oyunu oynarlardı.

M. Cezalandırmada Kullanılan Deri Araçlar

Deriden yapılan bazı eşyalar, cezalandırma aracı olarak kullanılmıştır.

1. Tulumda Ölüm Cezası

Eski Yunanlılar'da olduğu gibi, anne, baba veya bir devlet büyüğünü öldüren kişi, deriden bir torbaya konularak suya atılır, öldürülürdü. Bu ölüm cezasına *(culleus)* ilişkin Cicero şu bilgiyi vermektedir[338]:

"Anne veya babasını öldüren bir kişinin, cezayı çekmekten başka çaresi yoktur. Ayaklarına hemen tahta sandaletler giydirilir, başı örtülür ve bir torbaya *(culleus)* konulmak üzere bir hücrede bekletilir. Torba hazır olunca, içine konulduktan sonra nehre atılır."

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yukarda belirtilen suçu işleyen kimse, Cicero'nun da belirttiği gibi, kamçılanıyor, ağzı tıkanıyor, su yüzüne çıkmasının önlenmesi için ağır tahta sabotlar ayağına giydiriliyor, sopayla dövüldükten sonra dikilmiş deri bir torbaya konuluyordu. Sanığın içine konulduğu bu torba *(culleus)*, kara boğaların çektiği bir araba ile denize doğru sürülür ve sanık orada boğulurdu. Eski hukuk devrinde verilen bu idam cezasına *"poena cullei"* denirdi. Bu *parricidium* suçları zamanla daha da ağır bir cezaya dönüştü. *Pompeia de parricidiis* yasasına göre, bu deri torba içersine sanık ile birlikte bir köpek, bir maymun, bir engerek ve bir horoz da konuluyordu. İmparator Iustinianus'un *Institutiones* adlı eserinde bu cezadan sözedildiğine göre uzun süre, VI. yüzyıla kadar uygulanmıştır[339]. Bütün bu varlıkların torbaya sığdırılması ise ancak büyük bir torbayı düşündürmektedir.

2. Kamçı ile Dövme Cezası

Deriden yapılan kayışlar suç işleyen kişiyi bir yere bağlamak veya gene deriden yapılan kamçılar, onu dövmek amacıyla kullanılmıştır. Özellikle suç işleyen bir kölenin kayışlarla *(lorum, habena)* bağlandığı ve kamçılandığı yolundaki bilgiler antik kaynaklarda yer almaktadır.

Şair Horatius bu deri kamçıdan ve bazı insanların evde kamçı altında tutulduğundan sözederken[340], onların köleler olduğunu ve baskı altında tutulduğunu belirtmek istemiş olmalıdır. Horatius, bu kamçıların vücudu berelediğini de belirtmiştir (***Epodes,*** IV, 3).

Sağlam öküz derilerinden yapılmış olması gereken bu kamçılara tiyatro yazarlarının eserlerinde de rastlanır. Plautus, bu kamçıyı köle ve hizmetçilerin dövülmesi için kullanılan bir ceza aracı olarak görür[341]. Plautus, bu kişilerden evin düzene konmasını ister ve aksi halde öküz derisinden kırbaçla cezalandırılacaklarını söyler[342]. Plautus, bir başka eserinde, evden uzun süre dışarda kalan kölenin, efendisi tarafından kırbaçlanacağını belirtmiştir[343]. Aynı yazarda bu kırbacın sert darbeleri şu şekilde dile getirilir[344]:

"sizin deriniz, buradaki ham deriden daha dayanıklı olmayacak."

Bu örneklerde sözü edilen kamçı ve kırbaçlar ham deriden yapılmış olmalıdır. Ancak ip gibi kullanılan öküz sinirleri de, bu iş için kullanılıyordu. Bu kamçılar için *"bubulus"* kelimesinin kullanılması ise kamçının, öküz ve inek deri veya sinirlerinden yapıldığını göstermektedir. Bu öküz

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

deri ve sinirlerinden yapılan kamçılar bazen örülmüş şekilde idi. Apuleius, onların kısa saplı, örülmüş düğüm, yün püskül, koyun aşık kemiği ve düğümlenmiş kayışlardan *(scutica)* yapıldığını ve vurulduğu zaman çok acı verdiğini, kanattığını anlatır[345]. Ancak Plinius, yılanbalığı derisinden *(anguilla)* yapılan kamçıların, okullarda çocukları cezalandırmak için kullanıldığını anlatmıştır[346].

"Deriniz çok ince, oysaki yılanbalığınınki daha kalındır ve Verrius, onunla, kentteki vatandaşların oğullarının kamçılandığını ve bunun iyi bir cezalandırma olmadığını söyler."

Çocuk ve kölelerin bu kamçılarla cezalandırılması dışında, Aulus Gellius'dan, köylülerin kayışlara bağlanarak ölüm cezasına çarptırıldıkları da belirtilmektedir[347]:

"Bunu işitince genç adam, çöplerin yere bırakılmasını ve köylünün, bağlanmış olduğu kayışlar ile ölüm cezasına çarptırılmasını emretti."

Arkeolojik tasvirlerde komedi sanatçılarının, sahnede ellerinde kayış tutar biçimde ve yanındakini dövmek üzere hazırlanırken belirtildiği bilinmektedir. Capitol Müzesindeki bir kabartmada ise kamçı ile döverek cezalandırma sahneleri göze çarpar[348].(Res.116)

N. Köpek Eşyaları

Diğer hayvanları kontrol altına almak için kullanılan deriden yapılmış çeşitli eşyalar gibi, köpekler için de bazı deri eşyalar sayılabilir. Bunlar başta tasma olmak üzere çeşitli kayışlardı.

1. Köpekleri Terbiye Etmek İçin Kullanılan Postlar

Av köpeklerinden, avda daha iyi yararlanılabilmesi amacıyla doldurulmuş postlar kullanılıyordu. Bunlar tam olarak deri sayılmasa da, kafası ve ayakları ile birlikte bu postlar, tüylü derilerdi. Bunların içersinde özellikle geyik postları kullanılıyordu. Horatius bu konuda bize bilgi vermektedir[349]:

"Genç av köpeği ormana götürülmeden önce, bir geyik postu gösterilince havlamağa başladı. Kalbi cesaretle dolu olan bir çocuksun. Şimdi kemiklerini daha iyi emmeli ve daha akıllı olmalısın."

2. Köpek Tasmaları

Köpek tasmaları metal veya herhangi bir malzemeden yapılıyor ve deri

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ile astarlanarak, hayvanın boynunu tahriş etmesi önleniyordu. Varro, hayvanların boynuna takılan bu tasmaların, vücuda değen kısımlarının deri ile astarlandığını anlatmaktadır[350]:

"Vahşi hayvanların yaralamasını engellemek için onlara *melium* denilen tasmalar takılıyordu. Bunlar başlı çiviler ile tutturulan, sağlam ve esnek deriden yapılmış boyun halkalarıdır. Başlı çivilerin altına, sert demirin boyna zarar vermesini önlemek için yumuşak bir deri parçası dikilmişti"

Böylece köpekler, daha büyük köpeklere ve vahşi hayvanların saldırılarına karşı korunurken, çivi veya diğer madeni kısımların vücudu zedelemesi de önlenmiş oluyordu. Ayrıca deri astar da dikilerek tutturulabiliyordu. Grattius, tasma için açık parlak porsuk derisinin kullanıldığını ve üzerine horoz ibiği ve çeşitli süsler konulduğunu belirtir (*Cyneg.* 402). Özellikle av köpekleri için kullanılan bu tasma ve çeşitli kayışlara "*copula*" deniliyordu (Ovidius, *Tristia* V, IX, 28).

Roma'daki Sciarra Sarayında yer alan bir lâhit üzerinde böyle bir tasvire rastlanmaktadır[351].

O. Kayışlar

Eski çağda farklı tipteki eşya için bağlayıcı ve güçlendirici olarak bitki lifleri, kumaş, v.s. gibi malzemeler yanında, deriden yapılmış olan kayışlar da kullanılmıştır. Bunlar ip veya yassı şeritler halindedir. Derinin, özellikle işlendikten sonra, diğer malzemelerden daha sağlam olduğu düşünülürse, güç isteyen ve zor koşullara dayanması gereken işlerde niçin tercih edildiği daha iyi anlaşılır. Bu deri kayışlar farklı eşyanın yapımında veya onların güçlendirilmesinde kullanıldıkları için, ayrı ayrı, ilgili bölümlerde onlar üzerinde durulmuştur. Burada onların kullanılış yerlerini özetleyebiliriz. Kullanılış yerlerine ve kullanıldıkları zamana göre de ayrı adlar almışlardır. Bu kayışlar değişik adlar altında geçiyorlarsa da, genellikle eski Yunanca *himas* ve Latince *lorum* kelimeleri ile ifade edilmişlerdir. Ancak özel fonksiyonlar taşıdığı zaman, ilgili eşyaya özgü, aşağıda belirtileceği gibi, değişik adlar da kullanılmıştır. Yukarda bunlardan sözetmiştik.

Atları yönlendirmek için dizgin olarak kullanılan kayışlara *habena* deniyordu. At koşumunun bir parçası olan kamçı kayışı da *habena* idi. Daha geç dönemde kullanılmağa başlanılan üzengi kayışı buna eklenebilir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Başlıklarda, özellikle miğferlerde çenenin altından geçen kayış da bir *habena* idi ve özellikle *galea* adlı miğfer için kullanılıyordu. Silâhların çeşitli kısımlarında gene kayışlara gerek duyuldu. Örneğin fırlatmayı kolaylaştırmak için mızrağa takılan kayış *habena*- ve sapan kayışları belirtilebilir. Özellikle ayakkabı için kayış kullanımının üzerinde de durulmuştu. Deri tabanı ayağa tuttırmak için bu deri kayışlardan yararlanılıyordu. Kayışın bir diğer kullanım yeri de başta köpek olmak üzere, hayvanlara takılan tasma ve diğer kayışlardır. Ev eşyalarında da kayış geniş ölçüde kullanılmıştır. Koltuk, kanepe, yatak gibi eşyaların bağlantı yerleri kayışlar ile güçlendirilmiştir. Bir yatağın ağaç aksamı üzerindeki kayışları örnek verebiliriz. Dayanıklılığı nedeniyle, tarım araç ve gereçlerinde gene kayış çok kullanılmıştır. Örneğin hayvanlara takılan boyunduruğun kayışları yanında arabaya, sapana atları bağlayan kayışlar ile onları yönlendiren dizgin kayışları, kamçılar vb. sayılabilir. Giyim eşyalarında özellikle deri kayışlar önemli bir yer tutar. Kemerlerin tümü deriden olmasa da metal kemerlerin astarı veya kenarları deriden ince kayış veya şeritler ile sağlamlaştırılmıştır. Oyuncaklarda topaçlar gene deri kayışlar yardımı ile çevriliyordu; bunlar kamçıların ucuna takılıyordu. Boks yapanların, ellerini güçlendirmek amacıyla ellerine sardıkları kayışlar da deriden yapılmıştı. Köleler deri kayışlara bağlanarak veya kamçılarla dövülerek cezalandırılıyordu ve bazen çocuklar da bu şekilde eğitiliyordu. Taşıma sınıklarının ortasında gene kayışlar vardır. Bu örnekler çoğaltılabilir.

Romalılar'ın kullandıkları *lora*, II. yüzyıldan itibaren *loramenta* adıyla, gene pekçok deriden kayışı belirtmek amacıyla kullanılmıştır. Örneğin eğer, semer, kamçı, yular, yem torbaları, halkalar, at başlıkları ve gemlerin deri ile ilgili parçalarını belirtmek için bu ad benimsenmiştir.

Cato ise, Casinum'lu Lucius Tunnius ve Venafrum'lu Lucius Mennius'un en iyi ip yapan kişiler olduğunu anlatır. Bunun için sekiz tane henüz tabaklanmamış iyi deri alındığını, bunların çok iyi tuzlandığını, tabaklandıktan sonra yağ ile ovulduğunu ve sonra da kurutulduğunu belirtir. Bu şekilde hazırlanan deri şeritlerin birbirine eklenerek uzun ipler yapılabileceğini anlatır. Dizginler, boyunduruk kayışları bu yöntemle yapılıyordu. Ham deri kayışlar, sağlamlığı nedeniyle, sıkıştırma ipleri olarak *(funes torculi)* kullanılıyor, şarap veya zeytinyağı presi için örülerek, sıkıştırma kayışı yapılıyordu. Örülen kayışın uçları birbirine bağlanıyordu[352].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

P- Nazar ve Büyücülükte Deri

1- Tıp Alanında Deri

Deri ve postlar tıp alanında, insan ve hayvanları tedavi etmek veya onları hastalıktan korumak amacıyla, büyü hazırlamak için kullanılıyordu. *İnsan hastalıklarında* kullanılmaları aşağıda anlatılmıştır.

Hayvan postları Roma tıbbında önemli bir rol oynuyordu. Çeşitli hastalıkları tedavi etmek veya bunlardan korunmak amacıyla, değişik hayvanların derileri kullanılıyordu. Yılanların zehirlerini zararsız hale getirmek veya yok etmek, yanıkları iyileştirmek, baş ağrısı, mide hastalıkları, kellik, diş çıkartma, üşütme gibi tıbbın daha pek çok alanında, onlardan yararlanılıyordu. Her devirde olduğu gibi, sihir reçeteleri ile inanç dışında şarlatanlık da yapılıyordu. Ancak tedavinin genelde büyücülüğe dayanmış olması, bunları tıptan çok büyücülük adı altında toplamanın daha yerinde olacağını göstermektedir.

Plinius, çocuklara muska olarak kurt dişi asılırsa veya üzerlerine kurt postu konulursa, onların daha kolaylıkla diş çıkartabileceklerini belirtmektedir[353].

"Bir muska gibi üzerine iliştirilen bir kurt dişi, bir kurt derisi parçasının yaptığı gibi, çocukları korkularından ve dişle ilgili rahatsızlıklarından korur.....Bebekler üzerindeki eşek derisi de onları korkulardan korur"

Plinius'a göre, koyun veya keçi postuna sarıldıktan sonra, muska haline getirilerek, hastanın üzerinde taşınan sansar dişleri, mide ağrılarını gideriyordu[354].

"Çene kemiğinin sol tarafından çekilen dişler, koyun veya keçi derisine sarıldıktan sonra ve muska olarak taşınınca, mide ağrılarını iyileştiriyordu"

Plinius'un başağrısının tedavisi için tavsiyeleri de ilginçtir[355].

"Ayrıca büyücülerin şarlatanlıkları etkili ve kurnazca olduğundan; onlar, ayın ikizler burcuna girdiği zaman, hemen hemen tüyleri hiç dökülmemiş olan sırtlan derisi almayı tavsiye ederler. Hastanın başına konulan baş derisinin, baş ağrısını iyileştirdiğini iddia ederler"

Plinius, baş ağrısının tedavisi için verdiği pek çok reçete arasında, de-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

riyle ilgili bir reçete daha bulunmaktadır. Bu reçeteye göre fare derisinin külü sirke ile karıştırılıyor, sümüklüböcek kabuğu ile birlikte ezilerek, köpek derisine konulmak suretiyle muska yapılıyor ve bunu taşıyanın baş ağrısı geçiyor veya ağrıya yakalanmıyordu[356]:

"Yakılan fare derisinin külü, sirke ile karıştırılır; iki tekerlek izi arasında bulunan kabuksuz sümüklübeceğin küçük kemiği, altın, gümüş ve fildişi arasından geçilir ve bir köpek derisine tutturularak amulet olarak taşınır; bu reçete pek çok kimseye iyi gelir"

Plinius, soğuk algınlığı ve üşütmeler için de bazı reçeteler vermektedir. Ölü bir yılan veya sadece onun derisi hastaya örtülmek veya sarılmak suretiyle tedavi önerilir. Bu reçeteyi kendisine Nicander'in verdiğini belirtir[357]:

"Nicander'e göre, soğuk algınlığına reçete olarak, hastaya ölü bir yılan (*amphis-baena*) sarılır veya sadece onun derisi amulet olarak takılır"

Plinius, gut hastalığı için verdiği reçelerden birinde, kunduz derisinden veya fok balığı derisinden yapılmış ayakkabıları giyerek, tavşan avlamanın ve bu tavşanın hasta yere konulmasının bu hastalığa iyi geleceğini açıklar[358]:

"Gut hastalığı için, ayakların hasta olan kısmını taze bir tavşanla oğmak önerilir. Hastanın, kunduz derisinden, özellikle de Pontus kunduzunun veya fok balığının derisinden yapılmış ayakkabılar giyerek avlanması gerekir"

Plinius gene gut hastalığının tedavisi için fok omurgası, dili ve ayağı ile boğa safrasının birlikte pişirilerek, sırtlan derisi içinde tatbik edilmesini de önermiştir[359]:

"Gut hastalığını iyileştirmek için, fok balığının omurgasının külü ile, dili ve sağ ayağı birlikte kaynatılır ve sırtlan derisi üzerinde tatbik edilir"

Çocukların boynuna, onları kötülüklerden, nazardan korumak için deriden yuvarlak kolyeler takıyorlardı. *Bulla scortea* denilen bu kolyeleri soylu ve zengin olmayan ailelerin çocukları takarlardı[360].

Plinius, yanık tedavisi için pek çok reçete verir. Bunlardan birinde kunduz derisinin külünün iyi bir ilâç olduğunu belirtmiştir[361]:

"Kunduz derisinin külü de iyi bir ilaçtır"

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Plinius, köpek ısırıklarının iyileştirilmesi için sırtlan postu üzerinde yatılmasını önerir[362]:

"Yağla oğmak ve bir sırtlan derisi üzerinde yatmak, bir köpek tarafından ısırılmış kimseleri iyileştirecektir"

Plinius, tilki uyuzunun neden olduğu saç dökülmesinin, yılan derisinin külü ile iyileştirilmesi gerektiğini belirtir[363]:

"Taze olarak uygulanan tavuk gübresi ile birlikte, yılan derisinin külü, saç dökülmesini kısa zamanda tedavi eder"

Plinius bir başka reçete daha verir[364]:

"Eğer saçların dökülmesi özellikle nazardan ise, farenin başı, farenin kuyruğu, tüm farenin külü, saç dökülmesine iyi gelir. Bal ile bir kirpinin külü veya sıvı zift ile onun derisinin yakılması da aynı sonucu verir"

Plinius, kadınların çocuk düşürmelerini önlemek için verdiği reçetede, kadınların, ceylân derisi içersinde sırtlanın göğüs eti ile tüyleri ve geyiğin cinsel organlarının hepsinin, boyunlarına muska olarak asılması gerektiğini belirtir. Bu şekilde kadınların çocukları düşmeyecektir[365]:

"Bir kadın, eğer boynunda, ceylân derisi içersinde, sırtlanın beyaz göğüs eti ile, yedi tane tüyünü, ayrıca geyiğin cinsel organlarını taşırsa, çocuk düşürmeğe karşı korunur"

Plinius, sayıklamaya karşı verdiği reçetede, gene derinin kullanıldığını belirtir[366]:

"Sayıklamaya karşı, bu dişlerden biri ile tütsülemek ve böbreklerin yağı, karaciğer veya deri ile birlikte, hastanın göğsü üzerine iliştirmek gerekir"

Plinius tarafından bu konuda da bilgi verilmektedir[367]:

"Mayasıl, yanmış bir deri, özellikle de eski bir ayakkabı derisi ile; ayakkabı vurması ile oluşan tahrişler ise yağa konmuş bir keçi derisinin külü ile tedavi edilir"

Plinius bunlar için de bir reçete vermektedir[368]:

"Sihirbazlar, güneş doğmadan önce, suya sıtlarak gözleri köredilen sıtakozun gözlerinin, amulet olarak hastaya takılırsa, büyük ölçüde ateşin düşürüleceğini iddia ederler. Onlar, bir parça geyik derisi içine konulan

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bülbül eti ile birlikte bu gözlerin amulet olarak takılırsa, uykuyu kaçırıp uyanık tutacağını belirtirler"

Plinius, Caecilius'dan aldığı bilgiye göre, gebeliği önleyici bir reçete vermektedir[369]:

"Yunanlılar, kurt takma adıyla (XI, 28) ayırdettikleri diğer bir örümceğe *phalanks* adını verirler. Aynı şekilde *phalanks* diye adlandırılan üçüncü bir örümcek, iri başlı, tüylü bir örümcektir. Açıldığı zaman, orada iki küçük kurtçuk bulunur. Eğer bu kurtçuk, güneş doğmadan önce, geyik derisi içersine konulur ve bir kadının üzerine takılırsa onun, gebe kalmasına engel olur. Carcilius'un anılarından okunan budur"

Plinius, içersinde derinin kullanıldığı başka reçeteler de vermektedir. Ancak bunların hangi amaçla kullanıldığını bilemiyoruz. Bir tanesi karın ve mide rahatsızlıklarını iyileştirmek içindi[370]:

"Kor üzerinde pişmiş teke kanı, tüyü ile pişmiş keçi derisi ile kaynatılır"

Plinius bir başka reçetede ise şunu önerir[371]:

"Sihirbazlar, karaca derisi içindeki geyik sinirleri ile tutturulmuş bir yılanın *(python)* kuyruğunu, küçük kırlangıçların karnından alınmış taşlarla, sol kulda taşınmasını önerirler"

Plinius'un bir diğer reçetesinde şöyle denmektedir[372]:

"Canlı bir kertenkeleden çıkartılan sağ göz, derhal kesilen hayvanın başı ile birlikte keçi derisine konur"

Plinius'a göre, bir şarap tulumunun külü keçi derisinden aynı ağırlıktaki reçine ile, akan kanı durdurmak için kullanılırdı.

H a y v a n l a r için de bazı reçeteler uygulanıyordu. Bunlar da çeşitli büyü reçeteleridir. Bunlar çeşitli amaçlarla kullanılmışlardır.

Hayvanların daha güçlü olabilmesi için, onlara verilmek üzere bazı reçeteler önerilmiştir. Cato bunlardan birini, açıklamıştır[374]:

"Onları iyi bir şekilde korumak için, her yıl üzümlerin rengi değişmeğe başladığı zaman sığırlara ilaç ver. Bir yılan derisi gördüğün zaman, onu yerden al ve dışarıya koy; böylece ihtiyacın olduğu zaman onlardan birini avlamamış olacaksın. Bu deriyi suya ıslatarak yumuşat büyüle, tuzla ve şarapla, kekikle ve bütün sığırlara içmeleri için ver. Sığırların her za-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

man iyi olduklarını göreceksin"

Plinius da benzer bir reçete tarif eder[375]:

"Bir karayılan derisini, tuz, un ve yaban kekliği ile birlikte yığınız. Ve üzüm olgunlaştığı zaman bunu, şarap ile birlikte boynuzlu hayvanlara yediriniz ve bütün yıl sağlıklı olacaklardır"

Öküzlerin hastalığında da deri kullanıldığına ilişkin bilgilere sahibiz. Columella, toz halindeki yılan derisinin şarap ile karıştırılarak, hayvanlara verildiğini anlatmaktadır[376]:

"Bazıları yılan derisini ezerler ve onu beyaz şarap ile karıştırırlar"

Koyunların yünlerini kirlenmekten korumak için de postlar kullanılıyordu. Çünkü Columella'ya göre iki yıllık koyunların yünleri, diğer yünlerden güzeldi ve daha pahalıya satılıyordu (Columella, ***De re rust.*** VII, IV, 4). Özellikle Tarentum ve Attika koyunları postlara sarılırdı. Varro bu konuda bilgi vermektedir[377]:

"Genelde bu yöntem, Tarentum ve Attika'da koyundan kırkılan yünün kirlenmesine engel olmak için uygulandığı gibi, yünün mükemmel olması amacıyla da, üzeri örtülmüş koyunlarınki gibi, deri ile kaplamaktı"

Varro, eserinin bir başka yerinde ise koyunların üstüne örtülen ve deriden yapılan bir örtünün şarap ve yağ karışımı ile yağlandığını anlatmaktadır[378]:

"Yeni kırkılmış koyun, aynı gün şarap ve yağla oğulur; bazıları bu karışıma tebeşir ve bazıları da domuz yağı ilâve ederler. Eğer onlar, bir örtü örtmeğe alıştırmışlarsa, örtmüş oldukları deri, aynı karışım ile iç kısımdan yağlanır ve tekrar üzerine konulur"

Columella koyunların yünü ile yünü koruyan örtülerinin zarar görmemesi için çalılık, fundalık yerlerde otlatılmamaları gerektiğini belirtmiştir[379]:

"Daha önce söylediğim gibi, onların yünleri ve örtüleri takılıp kopmasın diye, tüm sürgün ve fundalardan uzakta, açık kırlarda, bir Yunan koyununun serbestçe dolaştığını hatırlayacaksın"

Columella, bayram günlerinde yapılması ve yapılmaması gerekenleri sayarken, üzüm toplamak, şarap yapmak, zeytin toplamak gibi işleri yasal görür. Ancak koyunların üstlerinin, bu bayram günlerinde deri ile ör-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tülmelerinin yasal olmadığını söyler[380]:

"Koyunları deriler ile kaplamak yasal değildir"

2- Büyü ve Sihir Amacıyla Kullanılan Deri ve Postlar

Daha önce, deri ve postların insan ve hayvanları tedavi amacıyla kullanıldığını belirten reçetelerden sözettik. Bunlar büyü şeklinde de olsa, amaçları tedavi idi. Çok eski devirlerden itibaren, insanların çeşitli felâketlerden ve doğa güçleri ile hastalıklardan korunmak amacıyla, çok çeşitli tılsım ve büyülere başvurdukları bilinmektedir. Günümüzde daha başvurulan bu batıl inançlar Roma devrinde de insanlar arasında yaygındı. Bunlara ilişkin bazı örnekler verelim.

Romalılar yıldırım ve gök gürültüsü gibi doğal afetlerden korunmak için sihir ve büyülere başvuruyorlardı. İmparator Augustus, bu amaçla yanında fok balığı derisi taşıyordu. Suetonius'un aşağıdaki satırları bunu göstermektedir[381]:

"Gök gürültüsü ve yıldırımdan korkması nedeniyle, zayıf olduğundan, gittiği her yere, kendisini korumak amacıyla bir fok balığı derisini daima taşırdı ve herhangi bir şiddetli fırtına belirtisi hissedince, kemerli bir odanın altına sığınırdı"

Daha sonra, M.S.V. yüzyıl sonunda yaşayan Lydus ise yıldırımdan korunmak amacıyla, gemilerin yelkenleri üzerine sırtlan ve fok balığı postları asıldığını anlatmaktadır (Lydus, ***de mensibus,*** III, 52)

Tarım alanında iyi verim sağlamak veya zararlı hayvanlardan bitkileri korumak amacıyla bazı batıl inançlara başvurulmuştu.

Plinius, asma çubuklarının zararlı hayvanlardan korunması amacıyla, bağ bozumunun yapılacağı bıçağın kunduz derisi ile temizlendiğini belirtmektedir[382]:

"Diğerleri Volucre adı verilen bir böcekten söz ederler ve üzümlere zarar vererek, onları kemirdiklerini söylerler. Onun gelmesine engel olmak için, her zaman bağ budadıkları bıçakları, kunduz derisi ile kurular ve sonra bağı budarlar"

Columella da, ekimden bir süre önce tohum kovalarının sansar postu ile sarılması halinde, daha iyi bir verim sağlanabileceğini belirtmektedir[383].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hukukî davayı kazanmak için gene batıl inançlara başvurmuşlardır.

Plinius'un anlattığına göre, ejder kalbinin yağı, ceylân postuna sarılırsa ve geyik derisi ile birlikte kolun üst kısmına bağlanırsa, bunu taşıyan kişinin davayı kazanacağına inanılırdı[384]:

"Ejder zehirsizdir. Onun beşi, uygun dualar ile, ilgili tanrılara yakarıldıktan sonra, bir kapının eşiğinin altına konarak, eve mutluluk getirmesi istenir....Kalbinin yağı, geyiğin sinirleri ile birlikte, karaca derisi içinde kola sarılırsa, davayı kazandırır....Geyik sinirleri ile birlikte, karaca derisine sarılan dişleri, efendileri yumuşatır ve bağışlayıcı olmalarını sağlar. Fakat bütün bu şeyler, yalancı sihirbazların, onunla çürütülemez olanları ortaya koyduğu bir bütündür: bir ejderin kuyruğunu ve başını, arslanın alnının tüylerini, aynı hayvanın iliğini galip bir hayvanın köpüklü salyasını ve köpeğin tırnaklarını, geyik ve karaca sinirleri ile birlikte, sırayla, geyik derisine koyunuz"

R- Roma'da Parşömenin (Pergamentin) Kullanımı

Roma döneminde parşömen çok yaygınlaşmış, buna bağlı olarak o devirdeki kitap şekli değişmiştir. Ancak Roma'ya parşömenin girişi, Hellenistik devirde, sözünü ettiğimiz Bergama ve İskenderiye kitaplıklarının rekabeti ile yakından ilgilidir. Onlar arasındaki rekabet sadece yazı malzemelerinde kalmamış, burada çalışan bilim adamlarına da yansımıştır. Kaynaklardaki bilgilere göre, M.Ö.II. yüzyılın ilk yarısında Aristarkhos'un İskenderiye'den Roma'ya papirusu götürdüğü sırada, meslektaşı Mallos'lu Krathes'in Bergama'dan Roma'ya çok inceltikleri derileri yazı malzemesi olarak getirdiği bilinir (M.Ö.167)[385]:

"Gramerci Aristarkhos'un Roma liderliğini tavsiye etmiş olan Ptolemaios, Roma'ya papirusu gönderen ilk kişiydi. Bununla beraber Aristarkhos'un rakibi olan Aristarkhos tarafından, gramerci Krathes ile Pergamon'lu Attalos yenildiler. Tamamen incelinceye kadar koyun derilerini kazıdıktan sonra bunlara "*membrana*" adını veren Romalılar'a bu derileri gönderdiler. Romalılar şimdi, onları gönderen yere göre (yani Pergamon) bunlara "*pergamena*" demektedirler"

Romalılar'ın buna "*carta pergamena*" veya "*membrana pergamena*"[386] demeleri, bu görüşü güçlendirmektedir. M.Ö.II. yüzyılda Roma'nın Asia eyaleti ve bu arada Pergamon ile ilişkileri sonucunda, *pergament* kelimesi alınarak, onların aracılığı ile yaygınlaşmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kelimenin Latince şekli olan "*pergamena*" ya ilk kez M.S.IV. yüzyıl başlangıcında imparator Diocletianus'un, fiatları belirlemek için çıkarttığı emirnamesinde (M.S.301) (*Edict. Diocl.* 7,38), daha sonra da Jerome (M.S.355-420)'un bir mektubunda (*ad Jovin et Euseb.*) rastlanır. Roma'nın Bergama'dan aldığını sandığımız bu yazı malzemesi, Roma'da M.S.III ve IV. yüzyıllardan itibaren yaygınlaşmış olmalıdır. Ancak deri heryerde bulunabilen bir malzeme olduğu için daha önce de yazı aracı olarak kullanılmış olmalıydı. Bergama'dan getirilmiş olan parşömen işlenmiş ve çift tarafına yazılmış olabilir. Bu tarihten önce yazı malzemesi olarak kullanılan şekli ise kuşkusuz daha basitti Etrüskler'in M.Ö.X. ve VIII. yüzyıldan itibaren derileri yazı aracı olarak kullandıkları konusunda bazı bilgilere rastlanmaktadır[387].

Dion'un belirttiğine göre, Tarquinius'un krallık döneminde Gabii ile yapılan savaşın sonunda varılan anlaşma, kalkan üzerine gerilen öküz derisinin üzerine yazılmıştı. Bu deri, özellikle tanrılara adanan bir öküzün derisi idi. Bu metin, Roma'da Jupiter Fidius (Zeus Pistios) tapınağına konulmuştu. Dion bunu şu şekilde anlatmıştır[388]:

"O, mesleste anlaşmayı derhal kabul etti; gördüğü kurbanlar üzerine yemin etti ve yazıya geçirilmesini emretti. Roma'da Romalılar'ın Sancus dedikleri, Jupiter Fidius tapınağında bu antlaşmanın hatırası vardır. Bu, öküz derisi ile kaplı ağaç bir kalkandır. (Bu öküz) yeminleri ile bu anlaşmayı onayladıkları zaman, onlarca kurban edilmişti. Kalkanın üzerine anlaşmanın hükümleri eski tip harflerle yazılmıştı."

1- Roma'da Parşömenin Yazı Aracı Olarak Değişik İşlerde Kullanımı

Romalılar devrinde parşömen, üzerine not alınan malzeme olarak, balmumu tabletlerle rekabete girdi. İş gezilerinde çantada taşınıyor ve ticarette kullanılıyordu[389].

Not alınan bu yapraklara "*membrana*" adını veren Martialis (M.S.40/43-102), kelimeyi "*not defteri*" anlamında kullanmıştır. Ayrıca *membrana*'nın balmumu tabletini belirtmek için kullanıldığını açıklamıştır[390]:

"Bu yapraklar her ne kadar parşömen olarak adlandırılıyorlar ise de, bulmumundan yapılmışlardır. Çok zaman olduğu gibi, onlara yeniden yazmak istediğinizde silmeniz gerekir"

M.S.I. yüzyılda, Martialis ile aynı dönemde, ilk kez tek tek *membrana*'dan yapılan kodekslere (*pugillares*) rastlanmaktadır. M.F. Quintilia-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nus (M.S.35-97/100) parşömenden söz ederken, balmumu levhaları belirtmek istemiştir[391].

Quintilianus, kolayca silindiği için balmumu tercih ederse de, gözleri zayıf olanlar için, *membrana*'yı yani parşömeni önerir. Çünkü beyaz zemin üzerine siyah harfler daha belirgin oluyordu. Ayrıca daha küçük harfler kullanılıyordu. Fakat kalemin sık sık mürekkebe batırılması nedeniyle dikkatin dağılacağı, düşüncenin kesintiye uğrayacağını da belirtir.

Parşömenin M.S.I. yüzyılda yazı aracı olarak kullanıldığına ilişkin başka bilgilere de sahibiz.

Petronius Arbiter, gemisinin batması tehlikesini düşünerek, kurtulacağını hesaplayarak, başından geçenleri ve düşüncelerini yazmak için yanına büyük bir *membrana* almıştı[392]. Persius Flaccus (M.S. 34-62) da parşömenin aynı amaçla kullanıldığına ilişkin bilgiler verirken, onun not almak, karalama ve taslak yapmak, müsvedde gibi işlerde tercih edildiğini belirtmiştir[393].

"Kitabınızı ve kılları iyi temizlenmiş iki renkli parşöneni almış olduğunuzu biliyoruz. Kağıdı ve düğümlenmiş kırmızı kalemi de. Sonra da mürekkebin kalın olduğu ve kalem üzerinde pıhtı bıraktığından şikayet edeceğiz. Ona su dökulduğü zaman, siyahlık kayboluyor ve sulandırılmış madde, kağıt üzerinde leke bırakıyor"

Deri yani parşömen, üzerine kitapların yazıldığı bir malzeme idi. Kaynaklar bu konuda bilgi vermektedirler. Cicero, M.Ö.11 Temmuz 45 tarihinde, dostu Ponponius Atticus'a (M.Ö.109-32), Tusculum'dan yazdığı mektupta, kardeşinin sahip olduğu dört parşömen rulosundan söz etmektedir[394].

"Size Varro'ya ilişkin ne cevap verebilirim? Dört parşömen rolonuz var. Yaptığınız herşeyi uygun bulacağım..."

Cicero zamanında yazmalar için parşömenin geniş ölçüde kullanıldığı anlaşılmaktadır. M.Ö.I. yüzyıla tarihlenen Priene yazıtları da, bu devrede kitapların ve resmi belgelerin parşömen üzerine yazıldıklarına dikkati çeker. Bunlardan birinde parşömen üzerine yazılmış olan kitaplardan şu şekilde sözedilir[395]:

"Halk tarafından, el kaldırma yoluyla ilk kez oylanıp, kitaplığın ününe uygun bir biçimde seçildi ve o görevi aldı. Kendisine duyulan güveni hak-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lı çıkarttı. Çünkü herkesin geçimini güven altına aldıktan başka, kitap biçimini almış ve parşömen üzerine yazılmış kitapların da güvenliğini sağladı"

Bu yazıtta verilen bilgiye göre, parşömenler kitap şekline getirilmiş, daha doğrusu kodeks biçimine dönüştürülmüştür. Aynı nitelikte bir başka yazıtta, gene parşömen kitap geçmektedir[396]:

"Ve o, bu yıl konsüle ve halka, ikinci kez hizmet etmek için atandı. Bu görevde iken iki kamusal kayıt yapıldı. Bunlar kitap şeklinde idi. Ve parşömen üzerine yazılmıştı. Ve o, kendisinde bulunan, halka ait kararları ve sözünü etmiş olduğunuz mektupları ve kamusal dökümanların hepsini, şehir halkının özel hayatını korumak amacıyla kopye etti".

Bir diğer yazıtta gene parşömen üzerine yazıldığı anlaşılmaktadır[397]:

"Meclisin ve halkın hizmetine atandı. Liturgia görevini dikkatle yaptı. Vellum dışındaki kitaplardaki kayıtları, kamusal ve özel hayatı güvenlik altına alarak, bir kamusal arşiv oluşturmak için masrafları kesmedi."

II. yüzyılda parşömen artık çok kullanılan, yaygınlaşmış bir yazı malzemesi olmuştur. Plutarkhos yazı malzemesi olarak rahatlıkla *diphthera*'yı kullanır[398].

Parşömenin tek yapraklı olarak, not alma v.b. işlerde kullanılışı dışında, genel olarak kitap yazımı için de kullanıldığını yukarda gördük. Ancak kaynaklara göre, özellikle edebi eserlerin parşömen üzerine yazıldığına ilişkin bilgiler de vardır.

Plinius, Cicero'ya dayanarak verdiği bilgiye göre, Homeros'un destanı Iliada'nın bir kopyası parşömen üzerine yazılmıştı ve bir ceviz kabuğunun içersine konulmuştu[399].

"Görüş keskinliği, çok üstün nitelikteki eserler ile tamamlandı. Cicero, Homeros'un şiiri Iliada'nın bir parşömen kopyesinin, cevizin kabuğu içersine konulmuş olduğunu kaydeder"

Bu bilgi abartmalı olsa da parşömenin, katlanabilen, esnek bir malzeme olduğuna ortaya koymaktadır. Bunun, parşömenin üzerine yapılmış en eski metinlerden biri olabileceğini düşünülebilir.

Horatius, Saturnalia adlı eserinde, silinebilen bir yazı malzemesi olan parşömenin üzerine şiir yazıldığını söyler[400]:

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Nadiren yazıyorsunuz. Yazdığınız herşeyi silerken ve kızgın olduğunuz zaman, bütün bir yıl süresince dört kez bile parşömen istemediniz"

M.S.I. yüzyılın sonundan itibaren edebi eserlerini parşömen üzerine yazıldığı konusunda Martialis bilgi vermektedir. Ancak ondan önce (M.Ö.I. yüzyıl) edebi eserlerin parşömen üzerine yazıldığı konusunda bilgiye rastlanmaz. Yukarda verilen kaynaklar bu tarihlere veya az sonraya aittir. Papirus yanında bazı yönleri ile üstün olmasına karşılık, kitap ticaretinde onun yerini çok geç alabilmiş olan parşömenin, Martialis'den önce, klâsik edebiyatın yazılmış olduğu malzeme olarak adının pek geçmediğini söyleyebiliriz. Parşömen kitaplar ilk zamanlarda yoksulların, papirusdan yapılanlar ise zenginlerin hediyesi olmuşlardır. Ancak imparatorluğun geç devresinde parşömen daha değerli ve pahalı bir malzeme olarak kabul ediliyordu. Günün modası haline gelen parşömen kitap, bu yönüyle de çok aranan, daha pahalı bir malzeme olmuştur[401].

Martialis'in epigramlarının XIV. kitabı (XIV/183-195) onları *"Noel hediyesi kitaplar"* adıyla belirtilmiştir.Bu on üç kitapçık, parşömen *(in membranis)* üzerine yazılmış olmalıdır. Özetler *(epitomes)* halinde olması gereken bu deri kitapların, normal boyutta ve nitelikte kitaplar olduklarını düşünemiyoruz. Her ne kadar Martialis bu konuda bilgi veriyorsa da, onun zamanında yani M.S.I. yüzyılda kitap malzemesi olarak parşömenin yaygın olarak kullanıldığı kanıtlanamaz. Çünkü bu devirde papirus hâlâ yaygın olarak kullanılıyordu.

Martialis *"Titus Livius in membranis"* demekle Titus Livius'un (M.Ö. 59-M.S.17) eserlerinin parşömen üzerine yazılmış olduğunu belirtmek istemiş olmalıdır[402].

"Benim kütüphaneme sığmayan, çok yer tutan Livius'un tamamı, çok az sayıdaki deriye sığdırılmıştı"

Martialis, özellikle kolay taşınmaları nedeniyle, gezginlerin, küçük boy kitapları seyahatleri sırasında yanlarına aldıklarını söylerken, kendi epigramlarının *membrana* yazmalarını bunlar arasında önermiştir[403].

"Siz, her yerde, birlikte yanınıza almak istediğiniz ve onlara, uzun gezinizin yol arkadaşları olarak baktığınız, küçük satırlar içine hapsedilmiş olan benim şiirlerimi, parşömeni, satın alınız. büyüğü için kitap kutularınızı ayırın. Bendeki nüsha (kopya) tek elle kavranabilir"

Martialis, antolojiler, okulda kullanılan kitaplar gibi, papirusa göre da-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ KİTAPLIĞI

ha dayanıklı malzeme üzerine yazılması gereken ve kolay taşınabilen eserlerden söz eder. Bu, daha iyi malzemeden yapılan kopyalara, yukarda belirtildiği gibi, "*vellum in membranis*" denmektedir.

Bu eserlerin bazıları da resimliydi. Örneğin Vergilius'un parşömen üzerine yazılmış nüshasının ilk sayfasında kendi resmi bulunuyordu[404]. Deri üzerine resim yapılabilmesi de ilginçtir.

Parşömen üzerine yazılmış ilk edebi eserlerden bazıları günümüze kalmıştır. Bunlardan ilki, iki yaprak halinde olduğu sanılan, British Museum'daki, I. yüzyıla tarihlenen, Demosthenes'in (M.Ö.384-322) "*De Falsa Legatione*" adlı eseridir (BM. Add. MS.34473). Diğer eseri ise Berlin'deki Euripides'in bazı parçalarıdır (Bul.Mus. 217). Bunlar I. yüzyılın sonu ile II. yüzyıla tarihlenmişlerdir[405].

İmparator Traianus (M.S. 98-117) zamanında, Neratius Priscus adlı bir hukukçu, yedi *membrana* kitaptan söz etmektedir[406]. Papirus yanında parşömen üzerine de edebi eserler gibi, hukuk kitaplarının yazılmış olabileceği akla gelmektedir.

İmparator Diocletianus'dan (M.S.284-305) sonra parşömenin kullanımı yaygınlaşmış ve özellikle Roma'lı hukukçuların eserleri bu malzeme üzerine yazılmıştır. Diocletianus zamanında yazılan *Codex Gregorianus*'yi, bunlar arasında sayabiliriz[407].

Roma'lı hukukçu Domitius Ulpianus (M.S.170-228) hukuki metinlerin parşömen veya kızıl esmer bir deri üzerine yazılmış olduğundan söz etmektedir[408].

Parşömenin kolaylıkla yırtılmaması, onun borç senedi olarak kullanılmasına neden olmuştur[409].

Romalılar parşömeni (*membrana* adı ile), yukarda görüldüğü gibi, günlük, edebi ve ticari işler için kullanmaları yanında, mektup yazmak için de kullanmışlardı. Bu iş için papirus kadar tercih edilmeyen parşömen, zorunlu durumlarda seçilmiş olmalıdır. Augustinus (M.S.354-430), mektubunu *membrana* üzerine yazdığı için özür dilemektedir[410].

Parşömenin bu iki yüzüne yazılabilmesi, ucuz ve açık renk oluşu, Roma İmparatorluğu içersinde gittikçe yaygınlaşmasını sağlamıştır. Hristiyanlığın yerleşmesi ile bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Buna bağlı olarak daha çok dini metinler (dualar, ritüel, litürjik ve dini eğitimle ilgili olanlar) için kullanılmıştır. Dayanıklı olması ise, eskiden yazılmış metinlerin

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

parşömen üzerine aktarılmasına neden olmuş ve onların daha uzun ömürlü olmalarını sağlamıştır.

İmparator Constantinus'un (M.S.324-337) sarayındaki kitaplıkta, Homeros'un şiirlerinin altın yaldızlı harfler ile, deri üzerine yazıldığı nüshaları bulunuyordu[411]. İmparator Constantinus, İstanbul'da yeni inşa ettirdiği kilisenin kitaplığındaki yazıların *(scriptures)* 50 kopyasını parşömen üzerine yazdırarak, geçen yüzyıllara ait eserleri güvence altına almıştır[412].

Papirus yazmaları, M.S.IV. yüzyılda parşömen üzerine geçirilmeğe devam etmiştir. Bu yüzyılın sonuna doğru, Caesarea (Kayseri) piskoposları Acacius ve Eusebius, Aziz Pamphylus'un kurduğu kitaplığı yenilemek amacıyla, papirus üzerine yazılmış olan ve kötü durumda bulunan kitapların, parşömen kopyalarını yaptırmışlardı[413].

Parşömen üzerine yazılmış kitaplar iyice yaygınlaşmış olmalıdır. Din adamı Paulus da, Timotheus'a yazdığı mektupta, Troas'da unutulan *membranalar*'ı rica ediyordu[414].

Geç Roma devrinde, M.S.IV-VI. yüzyıllar arasında, bu çeşit antik metinlerin parşömen üzerine geçirilmesi sayesinde,antik edebiyatın bir kısmı kurtarılabilmiştir. Ayrıca M.S.400 civarında İncil gibi din kitapları parşömen üzerine yazılmıştır. Bu dönem parşömenin, papirusa zaferi olarak kabul edilebilir.

Daha sonra İmparator II. Theodosius (M.S.408-450) ve imparator Iustinianus'un (M.S.527-565) hazırlattığı hukuk kompilasyonları da parşömen kodeks haline getirilmişti[415].

Doğudaki hristiyanlar da parşömeni kullanmışlardır.[416] Ayrıca Asya'da, Roma devrinde deri üzerine yazmak yaygınlaşmıştı. Hindistan'da Porus kralının elçileri, Augustus'a deri üzerine yazılmış Grekçe bir mektup göndermişlerdi[417]. Çabuk yıpranmaması için kullanılan malzeme, deri olarak seçilmişti.

2- Parşömen Kitapların Şekilleri

Parşömenin tipik kitap şekli *kodeks* olmasına karşılık, başlangıçta rulo şekli ile de kullanılmıştır. Bu nedenle rulo için kullanılan *"biblia"* adı, *membrana* kitaplara da verilmiştir. Dikine yazılan parşömen şeritler, genel olarak bütün Eskiçağ papiruslarında olduğu gibi, yanyana eklendikten sonra, rulo olarak katlanıyordu. Bu rulo, okunurken sol elle tutula-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rak sağ elle açılırdı. İşi biten rulo eski durumuna getirilerek kutularda saklanırdı[418].(Res.117)

Ancak parşömen rulonun elle tutularak okunması halinde, deri rulonun, papirus rulodan daha ağır olduğunu düşünürsek, parşömen kitap için, kısa zamanda kodeks şeklinin benimsenmiş olduğunu daha iyi anlayabiliriz.

Parşömenin asıl kitap şekli olan kodeksin birden bire ortaya çıktığı söylenemez. Bu şekle geçişte üzeri balmumu kaplı tabletler rol oynamıştır. Bunları yapmak için genellikle ağaç tabletin üzeri balmumu ile kaplanıyor *(tabula, diptychon)*, düzleştiriliyor ve bunun üzerine yazılıyordu. Bunlar, tahtadan polyptikler ve parşömen defterlere modellik etmiştir. Bunlar not defterleri diyebileceğimiz bir şekilde *(tabellae, pugillares)* idiler. Tabletlerin yanyana getirilmesiyle oluşturulan not defterleri, tablet sayısına göre çeşitli adlar almışlardır. *Triplices, quincuplices* gibi adlar taşıyan bu tabletler ip veya deri şeritler ile bağlanıyorlardı[419]. Üçten fazla balmumu tabletin bir araya getirilmesi ile yapılan *polyptica*, günlük işlerde kolaylıkla elde tutulmadığı için, birkaç kez katlanmış parşömenden yararlanıldı[420]. İlk zamanlar bu tabletlerin arasına parşömen yaprakları sıkıştırılıyordu. Bazen de sıra ile birer tane konuyordu. Bu şekilde kitaplara sağlamlık verilmek istenmişti. Bunlara, küçük formalar halinde oldukları için *"pugillares membranei"* denmişti. Onların hepsi *codices* şeklinde idiler. Üstte kolayca taşınabildikleri için kısa notların alınmasında, okulda öğrencilerin çalışmalarında ve şiir müsveddelerinin yapımında kullanılıyorlardı. Gerektiği zaman silinebilme özellikleri ile gönderilen mektubun silinerek, yerine cevabın yazılması açısından tercih edilen bir yazı malzemesi olmuşlardı. Bunlar parşömen kodeksin ilk örnekleridir.

Defter haline getirilmiş parşömen örnekler M.Ö.58'den sonra ortaya çıkmıştır[421].

Parşömen kodeks terimi ilk kez Martialis (XIV, 184-192) tarafından, M.S.84/85 yıllarında benimsenmişti. T.Birt'e göre, Martialis bu terimi kullanmağa cesaret edememişti. Kodeks, ağaçtan olanlar için kullanıldığından, deriden yapılanlara uygulanması sorun olacaktı. Parşömen henüz yeni, yaygınlaşmamış bir yazı malzemesi idi[422].

Martialis, bu tabletlerin başlangıçta balmumundan yapıldığını ve zamanla parşömene de aynı şeklin verildiğini anlatmaktadır. Artık tablet

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yüzeyi yerine parşömen yüzeyinden söz etmektedir. Kodeksin ruloya göre daha kolay sayfalanması ve bu sayfaların yerlerinin değiştirilebilmesi Martialis için tercih nedeni olmuştur[423].

"Bu tabletler, her ne kadar parşömen olarak adlandırılıyorlarsa da balmumundan yapılmışlardır. Çok zaman olduğu gibi, onlara yeniden yazmak isteyince sileceksiniz. Quintilianus'a (X,3) göre, parşömen az güven kişilerce kullanılıyordu. Bu nedenle parşömen, özellikle bir balmumu tablet üzerine konulduğu gibi, silmeğe uygun bir şekilde hazırlanıyordu"

Roma, parşömeni veya en azından parşömenin geliştirilmiş şeklini, Bergama'dan almıştı. Ancak Bergama'da olasılıkla rulo şekliyle kullanılan bu yazı aracı, Romalılar tarafından balmumu tabletlerinin taklit edilmesi ile tamamen kodeks şeklini almış olmalıdır. Böylece not defterleri diyebileceğimiz, üstüste konulmuş tabletler *vellum kodeksin* başlangıcı olmuşlardır.

I. yüzyılda hakim Neratius Priscus, yedi *membrana* kitaptan ve aynı yüzyılda hakim Cassius Longinus ise gerçek kitap olarak kodeksten söz ederler[424].

Ancak bu kitap şeklinin değişmesi yanında henüz papirus rulosu hakim durumda idi. Başlangıçta ucuz olan parşömen kodeks, edebi eserlerden çok, okullarda eğitim ve öğretimde kullanılan yazı malzemesi oldu[425].

M.S.II. yüzyıldan sonra, bu tabletleri taklit ederek gelişmiş olan ve kodeks şeklini benimseyen parşömen kitabın hazırlanışını görelim.

3- Parşömen Kitabın Hazırlanması

Parşömen yapılacak deri, belirtildiği gibi, diğer işler kullanılacak derilere oranla daha basit olarak işleniyordu. Daha sonra cilalanıyor *(pungere)*, sonra *membrana*'nın uçları şekillendiriliyor, enine ve boyuna dikdörtgen yapraklar halinde kesiliyordu *(hartia, pkulla, folia)* ve düzene sokuluyordu *(formare)*. Ancak papirusta olduğu gibi kurşun disk ile değil, daha dayanıklı olan tüylü yüzünün üzerine kör bir uçla işaretleniyordu. Konulan bu işaret arka yüze de geçiyordu. Her iki tarafta düzenlemeler yapıldıktan sonra marjlar belirleniyordu *(sulcare)*. Dört yaprak alınarak ikiye katlanıyor ve bunlardan herbirine *diploma* deniyordu. Katlanmış ve bir araya getirilmiş dört yaprak bir defter oluşturuyordu *(quaternio, tetrus, tetradion)*. Bu katlamalar sonunda *paginae* adını alan daha küçük, sekiz yapraklı bir kitap oluşuyordu. Bir kez katlanırsa *folio*,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

iki kez katlanırsa *quarto*, dört kez katlanırsa *octavo* ve onikî kez katlanırsa *duodecimo* adlarını alırdı. Edebî eserler, hemen hemen eni ile yüksekliği birbirine eşit olan *quarto* şeklinde idiler. En çok kullanılan, alışılmış kitap şekli sekiz yapraklı (16 sayfa, dört kez katlanmış tabaka deri) olanıydı.

Bu çok yapraklı defterler yapılırken derinin tüylü ve etli kısımlarının karşılıkla gelmesine dikkat edilirdi. Parşömenin etli tarafı pürüzsüz ve beyaz, tüylü tarafı ise pürüzlü açık sarı renkli olduğundan, kodeks yapılırken bu şekilde karşılıklı konulmakla, birbirine bakan sayfalar da aynı renk olurdu. Başlangıçta tek yüz üzerine yazılırken, Bergamalılar bunu geliştirdiler ve parşömenin her iki yüzüne de yazılmağa başlandı.

Bu işlemlerden sonra derinin kitap şekline sokulması amacıyla dikilmesi gerekiyordu. Bu şekilde oluşan kitap şekline *volumen* deniyordu. Kodeksin boyu içindeki parşömen tabakalarının durumuna bağlı idi[426].

Bir sayfada 2-4 arasında sütun bulunuyordu. Bu sütunlar tabakaların üzerine önceden hazırlanırdı. Tabakalar harflenir ve oluşan defterler numaralanırdı. En eski yazmalar dışında, sonrakilerde bu sayılar görülebilir. Sayfalarda ayrıca bazı işaretler de bulunurdu. Önceki sayfanın son kelimesi, bir sonrakinin başına konurdu[427].

M.S.I. yüzyıldan sonra kullanılmağa başlanan parşömen kodeks, M.S.III. yüzyıldan itibaren yaygınlaşarak, IV. ve V. yüzyıllarda hakim duruma gelmişti. Bu yaygınlaşma ve tutunmanın nedenleri, ucuz olması, kolayca işlenebilmesi, kullanıma uygun olması, artan yayınların papirusa sığdırılmama endişesi, rulodan daha kolay sayfalanması ve parşömen üretiminin artmış olması söylenebilir. Böylece tablet ve polyptiklerin yerini alan parşömen kodeks, hristiyan literatürü ve kütüphanesi için benimsenen bir malzeme şekli oluşturdu. Yukarda, belirtildiği gibi, bu sayede İstanbul ve Caesarea'daki kiliselerin papirus üzerine yazılmış olan belgelerini parşömen üzerine aktardılar.

4- Parşömen Kitabın Resimlendirilmesi

Parşömenin, kitabın malzemesi olarak yaygınlaşması ve belirli şekiller kazanması sonunda, anlatılan konuların daha iyi açıklanabilmesi için resimlendirilmeğe başlandığı bilinmektedir. Plinius, Ephosos'lu ressam Parrhasios'un (M.Ö.ca. 400) *membrana* üzerine yaptığı resimlerden söz etmişti[428]. Vergilius'un parşömen üzerine yazılmış olan eseri de resimliydi[429].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

5- Parşömenin Çift Kullanılışı

Parşömenin üzerine önceden yazılan metinler silinerek, sonradan yerine yenileri yazılmıştır. Bu işleme *palimpsestum* veya *"çift kullanma"* denilmektedir. Papirus gibi, parşömeni iki kez kullanmak da ekonomi sağlıyordu. Ancak daha önceki metinlerin değeri düşünülmeksizin, sadece kağıttan ekonomi yapmak amacıyla bu işleme başvurulmuştu. Ortaçağda, Klâsik eserler silinerek, yerine dinsel metinler yazılmıştır. Roma, Vatican, Floransa (Laurentiana) ve Londra'da British Museumda' onun örnekleri bulunmaktadır. Bunları Ortaçağ manastırlarında papazlar, parşömeni kazıyarak yazmışlardı. Böylece M.S.VII. -IX.yüzyıllar arasındaki klasik eserler kaybolmuştu.

Bu çift kullanma bazen sahtekârlığa neden oluyordu. Parşömen üzerindeki yazılarak silinerek, başka yazılar yazmakla sahtecilik de yapılıyordu. Bunlardan birinde Cicero'nun dostu olan Trebatius, onun mektubunu silerek bozmuş ve cevabını kendisi yazmıştı[430].

Parşömen, çift kullanma açısından papirusa oranla daha avantajlı idi ve *"scalprum"* denilen bir çakı ile kolayca kazınabiliyordu. İlk yazılan metinler ise kazınsa bile, kimyasal reaktifler sayesinde okunabilmektedir. Bu ilk yazının okunabilmesi için, onun metalik bir mürekkeple yazılmış olması gerekiyordu. Bu kimyasal metodlar, iz mürekkebinin soluk izleri için etkili olmuyordu. Kimyacıların açıklamalarına göre siyah yazı silindikten sonra metalik mürekkepten iz kalmış oluyordu. Demir bileşikli bu küçük artıklar, uygulanan metotlar sayesinde kükürt, amonyum vs. gibi maddeler ile birleşerek tekrar belirginleşiyordu. Parşömenin nemlendirilmesi de kısa süre içinde harflerin ortaya çıkmasını sağlıyordu. Bu kimyasal metotlardan başka fotoğraf metodu da yazıları okumak için başvurulan metotlardan biri idi[431].

Bütün bu metotlara rağmen genellikle ikinci metin daha zor okunuyor ve sayfa çirkinleşiyordu, az da olsa bozuluyordu. Bunun nedeni ise ilk yazıya ait olan mürekkebin, parşömenin liflerine işlemiş olması idi. Parşömen, papirustan daha dayanıklı olduğu için, daha kolaylıkla kazınabiliyordu. Üzerine uzun satırların yazılması, iki tarafının kullanılabilmesi ve daha dayanıklı oluşu ile özellikle parşömenler, bu çift kullanımla bozulmuşlardır. Ancak parşömenin zarar görmüş olanları, papiruse göre daha zor okunabiliyordu.

Martialis kendi zamanındaki silinmeden sözeder. Zamk ve kandil isinden yapılan mürekkebin, deri üzerinde süngerle kolayca silinebildiğini belirtmektedir[432].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

6- Parşömenden Yapılan Etiketler

Parşömenden veya en azından parşömenin yapımı için kullanılan deriden etiketler, yazı malzemesinin oluşturduğu kitaplarda kullanılmışlardır. Kitabın adı, kitabın içine konulduğu cilt kutuları veya ciltin, ancak yerinden alınması halinde görülebilen yapraklar üzerine yazılabiliyorsa da, ilk bakışta görünmüyordu. İşte parşömen etiketler, ruloları yerinden çıkartmadan, dışardan bakılınca görülebilecek şekilde, rulonun dışına konulmağa başlandı. Bu etiketlere Latince *label* veya *pittacia* deniyordu. Parşömenden yapılmış bir şerit halindeki etiket kenar uzunluğunca ve ilk yaprağın arka tarafına yapıştırılıyordu. Bu etiketlere ilişkin bazı bilgiler antik kaynaklarda yer almakta, ayrıca o devirden kalma tasvirler üzerinde görülmektedir.

Roma elejî şairi Albius Tibullus (M.Ö.ca 55-19/18) bu etiketlerden söz etmektedir[433].

Cicero, dostu Atticus'a yazdığı mektupta, kendi kütüphanesinden söz ederken, bu etiketlerin hazırlanmasını anlatır[434]:

"Eğer Tyrannio'ya sayfaları tutkallamak ve kendisine yardımcı olabilecek iki kitaplık kölenizi *(librarii)* gönderebilirseniz ve onlara, siz Yunanlıların *Syllubos* olarak adlandırdığınızı sandığım, kitabın konu ve adını belirtmek üzere kullanılacak olan çıkıntılı etiketin yapılması için gerekli parşömeni bulmalarını söyleyebilir seniz, memnun olurum"

Bir başka yerde, gene bu etiketten söz ederken, bunların kitap kasalarının üzerinde durduğunu anlatır[435]:

"Hiçbir şey, *syllubosla*r ile donatılmış kitapların yer aldığı, sizin kitap kasalarınızdan daha çekici olamazlar"

Burada kitap kasaları olarak belirtilmesine karşılık, bu etiketlerin, ciltlerin üzerinde durduğunu veya birkaç rulodan oluşan, çok ciltli eserlerde tek bir kasanın üzerinde durmuş oldukları anlaşılmaktadır. Gerçekten eski Yunanlılar bu etiketlere *syllubus* diyorlardı. British Museum'daki eski Yunan lirik şairi Bacchylides'in bir eseri üzerinde yer almış olan bir etiketin parçası üzerinde *"Bakkhylidou Dithyrambοi"* yazısı okunmuştur. Ayrıca Herculaneum fresklerinde tasvir edilen rulolardan sarkan etiketler de görülmektedir[436].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

S- Ciltçilikte Deri

1- Kitapların Bir Arada Tutturulması ve Ruloların İçine Konulduğu Kutu ve Kılıflar

Tek sayfalar üzerine yazılmış metinler ile, birbirleriyle ilgili ruloları birarada tutturabilmek için deri kullanıldığı görülmektedir.

2- Balmumu ile Kaplı Tahta Tabletlerin Deri Şeritler ile Bağlanması

Balmumu ile kaplı tahta tabletler başlangıçta, bir ip veya kayış (deri şerit) ile tutturuluyordu. Bu kayışlara *telamones ton biblidon* veya *lora* adı veriliyordu. Bazen renkli olan bu şeritler ile bağlanan tabletler, tahtadan bir kodeks oluşturacak şekilde idi.

3- Ruloları Birbirine Tutturan Deri Kayışlar

Birden çok ruloyu bir arada tutturmak için kayışlar veya deri şeritler kullanılmıştır. Bu bağlayıcı şeritlere *constrictus liber* deniyordu. Bu deri şeritleri sağlamlaştırmak amacıyla delik ve düğmeler vardı. Bunların Herculaneum resimlerinde tasvirleri bulunmaktadır.

Tek bir eser oluşturan birkaç rulo, tıpkı çok ciltli bir kitap gibi, etrafında birkaç kez dolanan bir bağ ile tek bir cilt birliği haline getirilmişti.

4- Ruloların Deri Kılıf veya Kutulara Konulması

Papirus yaprağı dış etkilere çok dayanıklı olmadığı için, ondan yapılan kılıf da az dayanıklı olacaktı. Bu nedenle rulolar, deriden yapılan ve boyanmış kılıf ve kutulara *(poenula)* konuyordu[437].

Bu rulo demetleri, dik duracak şekilde, silindir şekilli bir kutuya yerleştiriliyordu. Bu kutuya *kartophulakia, skrinia, seirinia, cista* ve *capsa* gibi adlar verilmiştir. Kutunun üzerine genellikle eserin adı yazılıyordu. Ruloların, erguvan renkli deri kutulara konmuş olduğuna ilişkin bilgiler varsa da örnekleri bulunamamıştır. Martialis, eserlerinden birini, böyle bir kutu içersinde bir hanıma göndermişti. Martialis bu kutunun erguvan renkli süslerinden sözetmektedir[438].

"Küçük kitap, her ne kadar henüz erguvanla süslenmemiş ve kuru sünger taşının düzgün olmayan keskinliği ile canınız yanmış ise de, Arcanus'u takip ediniz"

Ruloların içine konulduğu erguvanî deri kaplardan Ovidius da söz etmiştir[439].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

5- Ruloların İçine Konulduğu Deri Kutuların, Ayrıca Renkli Deri Şeritler ile Bağlanması

Boyalı deriden yapılmış kaplar *(pannula, membrana)* gene deriden renkli şeritler ile bağlanıyordu. Catullus'un (M.Ö. 87-54) eserlerinde anlatılan şekli ile, yazmalar renkli deriden bir zarfın *(rubra membrana)* içersine konmuş ve bu zarf, deri şeritler *(lora)* ile bağlanmıştı. Ruloların içine konulduğu bu deriden kutular *(capsa, scrinium)* bazen de altın ve gemmalar ile süsleniyor, oyma ve kakmalar ile bezeniyordu. Catullus bunları şöyle tarif etmektedir[440]:

"Bu Saffenus'un, Verus'un iyi arkadaşı olduğunu, sevimli, bilgili davranışları ile iyi bir kişiliğe sahip bulunduğunu biliyorsunuz. O, diğer kişilerden daha çok mısra yazdı. Kendisinin, 10.000 veya daha çok mısra yazdığını sanıyorum. İmparatorluk belgeleri, yeni rulolar, yeni kabartma süsler, kırmızı kurdeleler, parşömen kılıflar, hepsi de kusurlu çizilmiş veya sünger taşı ile düzleştirilmiştir. Bunları okumaya geldiniz zaman, büyülecyici ve iyi yetişmiş Saffrenus'a tekrar bakınız"

6- Kodeks Cilde Geçiş

Kodeks cilde geçerken derinin, kenar zırhı, sayfaları tutturan şeritler, kutu ve cilt kabı olarak, ayrıca cilt süslemelerinde kullanılmış olduğunu söyleyebiliriz.

Balmumu kaplı tahta tabletlerin deri şeritle bağlanması, ruloların deri şeritle tutturulması, bunların deri kutu veya kılıflara konması, ayrıca bu kapların deri şeritlerle bağlanması gibi, ciltçiliğin başlangıcını oluşturan bu işlemler, kitap şeklinin değişmesinde, yani kodeks şekline geçişte bir adım olmuşlardır.

Öncelikle papirus yapraklarından yapılmış kodeksler oluştu. Papirus yapraklarının kenarlarının uçları,zarklı parşömen şeritler ile sağlamlaştırılıyor, sonra formalar halinde katlanarak, bunlar üst-üste konuyordu. Sonra da hepsi birden delinerek, alt, orta ve üst kısımlarından ipler geçirilerek tutturuluyordu. Bazen bu deliklerden ip yerine deri şeritler geçiriliyordu. Bu iplerle tutturulmuş kitap, deriden bir kutuya konuyordu. Bunun üzerine tahta kılıf geçirildiği de olurdu. Tahtalar arasına konulduğu durumda, arka kısımlar deriden yapılırdı. Zamanla deri, tahtaların üstünü tamamen kaplamağa başladı[441].

Kitap ciltlemelerinde derinin geniş ölçüde kullanıldığını gördük. Bun-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dan başka, parşömenin kodeks şeklinde kullanılmağa başlaması ile, cilt haline getirildiğini de görüyoruz. Bu parşömen kodeks ciltler bazen çok büyük boyutlarda idi. Bu konuda, bazı okul metinlerinde bilgilere rastlanmaktadır. Örneğin okuldaki öğrencilerin kavgalarında, silâh olarak kullanılmış olmaları ilginçtir. Birbirlerine fırlatmış oldukları düşünülürse, bunların büyüklüğü anlaşılabilir. Ancak bu büyüklükleri ile kolay kullanılmadıkları da açıktır. Çeşitli yazarlarda bu konuda bilgiler bulunmaktadır[442].

Kitap şekli kodekse dönüşünce, kitap süslemeleri de gelişmiştir. Bu işlemlere bağlı olarak deri geniş ölçüde kullanılmağa başlanmıştır. Zamanla öyle yaygınlaştı ki moda haline geldi. IV. yüzyılda Saint Jérôme, litürjik kitaplardaki lüks ciltleri ayıplıyordu[443].

"Parşömenler erguvanî renge boyanır, üzerleri altın harflerle kaplanır ve değerli taşlarla süslenirken, fakirler soğuktan tapınağın kapısında ölüyorlar"

O halde, ciltcilikte kullanılan derinin, daha çok parşömen şeklinde hazırlanmış deri olduğunu söyleyebiliriz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

III. BÖLÜM

DERİ TEKNOLOJİSİ

ve

TİCARETİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

A. Deri Teknolojisine İlişkin Bilgiler

Teknoloji tarihinde en eski mesleklerden biri de dericiliktir. Deriyi işleyerek, ondan çeşitli eşyalar yapmak en eski zanaatlardan biri olmuştur. Ancak başlangıçta, tabaklama işleminin ampirik olarak yapıldığı ve tabaklama maddelerinin bir raslantı sonucu bulunduğunu belirtmemiz gerekir. Gittikçe gelişerek pek çok yöntem ve bu yöntemlerin gerektirdiği maddeleri kullanarak gerçekleştirilen deri teknolojisi, günümüzde çok gelişmiş bir düzeye erişmiş, mekanik ve kimyasal işlemlerin uygulanması ile ekonomik gelir kaynağı olmuştur. Deri teknolojisinde uygulanan işlemler, derinin yapısı ile ilgili olduğu için, öncelikle derinin (histolojik) yapısından kısaca söz etmek gerekir.

1. Derinin Yapısı

Deride genel olarak üç tabaka vardır. Bunların en dıştakine *epidermis*, ortadakine *derma* veya *corium*, içtekine ise *adipose* (ıslak yağ doku) denir.

En üstteki ince koruyucu tabaka ölünce pul pul dökülür. Bu *epidermis*, aşağı kısma indikçe daha canlı olan hücrelerden oluşur. En dıştaki ölü hücreler kabuk durumundadır. Bu tabakada *(stratum corneum)* tırnak, boynuz, kıl ve tüyler bulunur ve devamlı yenilenir. Kıllar, kendilerini yağlandıran yağ bezleri ile beslenirken, kılların kesecikleri *corium*'a kadar uzanır. Deriye esneklik veren bu ince *epidermis*, derinin, üretim amacıyla işlenmesi sırasında kaldırılır. Geriye kalan kıl ve yağ bezleri ile birlikte dikkatle temizlendikten sonra, *corium* tabakasına varılmadan önce şeffaf ve yağlı bir kısım ile karşılaşılır.

Derinin üretiminde kullanılan asıl kısım, yukarda belirtildiği gibi, *corium*'dur. Burada kıl keseciklerinin kökleri, yağ bezleri, kan damarları ve sinirler vardır. Buradaki hücreler ise kılcal liflar ile bağlanmıştır. Bunlar *reticular* doku denilen bir lifle sarılmıştır. Bu lifli yapının farklı oluşu, deri çeşitlerindeki farklılıklara neden olur (hayvanda sıkı, koyunda yağlı ve gevşek olması gibi). O halde bu kısım, derinin karakteristik özelliğini vermektedir. *Corium*, kollagen ve proteinden oluşur. *Corium*'un sıkı ve güzel yüzeyi süsleme biçiminde etkilidir, aynı zamanda deriye sağlamlık verir. Ham derinin kollagen lifleri ile birleşen tannik asit, onun çürümesini önler. Ancak derinin özelliği, hayvanın cinsine, çevreye, beslenmesine, sağlık durumuna, bedenindeki fizyolojik değişmeye bağlıdır. *Corium*'un altında yağ küreciklerinden oluşan bir doku vardır. Bu yağ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

doku, *corium* ile altındaki kaslar arasında gevşek bir doku ağı oluşturur. Kan damarları ve sinirlerin de bulunduğunu söylediğimiz bu yağlı tabaka, deriyi alt kısımdaki kaslara bağlar. Aslında hayvanı soğuğa karşı koruyan ve yiyecek deposu görevini yüklenen bu tabaka, ölüm halinde çürüdüğü için, derinin bozulmaması amacıyla, yağlı kısım hemen temizlenir. Aksi haldi etrafa uzun süre pis koku yayılır[1].

Herhangi bir deri tabaklanmak üzere hazırlanırken öncelikle etli kısmı ayrılır. Bu, mekanik bir işlemdir. Sonra da sıra kimyasal işlemlere gelir. İlk iş olarak *epidermis* temizlenir. Bu sırada *corium*'un çürümesini önlemek gerekir. Daha sonra, derinin suya dayanıklı ve esnek olması için yağlama ve benzeri işlemler yapılır.

Eskiçağ kaynaklarından oldukça ayrıntılı bir biçimde öğrenebildiğimiz bu tabaklama, her zaman bu şekilde yapılmamıştır. Deri üretiminde "*ham deri*" denilen ve bazı kimyasal ve mekanik yöntemler ile işlem görerek hazırlanan bazı deriler de çürümeksizin çeşitli eşyaların yapımında kullanılmışlardır. Bunlardan yeri geldikçe söz edilecektir.

Tarih öncesi (prehistorik) devrelerde, derileri sadece soymak, tütsülemek ve yağlamak gibi basit işlemler yeterli olmuştur. Neolitik devirden itibaren bilinçli olarak işlenildiği sanılan derinin, arkeolojik tasvirler, kazılarda bulunan deri işleme aletleri ile sayıları az da olsa, bulunabilen örneklerinin analizi sonucunda, Paleolitik devreden itibaren kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak gene de, derinin kesin olarak ne zaman tabaklandığını bilmiyoruz. Yazılı kaynakların henüz bulunmadığı bu dönem için daha ayrıntılı bilgi verilemez. Sert derilerin yumuşatılması, çürümelerinin yani bozulmalarının önlenmesi, Paleolitik (Musteriyen, Orinyasiyen ve Magdaleniyen) devirden itibaren, en basit şekilleri ile başlamış olmalıdır. En azından kamp ateşlerinin dumanlarında, erimiş yağın yardımı ile deriler korunmağa ve onlara esneklik kazandırılmağa çalışılmıştır. Ancak daha bilinçli bir tabaklama işlemi, mezolitik devirden sonra başlamış olmalıdır. Gene de derinin basitçe korunması için tabaklanmadan önce yapılması gereken basit işlemler, tarih öncesi devirlerde bir raslantı eseri bulunmuşlardır. *Epidermis*'in çürümesi deri için kayıp olacağından, tabaklamadan önce hızla koruyucu işlemler yapmak gerekiyordu. Tabaklamadan önce yapılan bu ön işlemler, insanın ateşi yakabilmesi, kısa süre de olsa eti koruyabilmesi ve balığı tütsülemiş olması ile ilgili görülmüştür.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Deri teknolojisinin çok eskiye gittiğini belirttikten sonra, eski Yunan ve Roma döneminde daha gelişmiş teknikler ile işlenerek, deriden çeşitli eşyalar yapıldığını biliyoruz. Kürklü ve kürksüz haliyle, post veya deri olarak kullanılan hayvan derilerinden ne gibi eşyalar yapıldığından, kitabın ilk bölümlerinde sözetmiştik. Önceki devirlerden bilinen deri teknolojisi geliştirilerek, istenilen biçimde eşyalar yapılmıştı. Kullanıma uygun, esnek ve yumuşak, çeşitli renklerdeki bu deriler farklı hayvanların derilerinden yapılıyordu. Bunlar evcil ve ecil olmayan veya vahşi hayvanlardı. Ancak memeli hayvanların derileri özellikle tercih ediliyordu. Öküz, inek, dana gibi sığırlar, keçi, oğlak, kuzu, sırtlan, panter, geyik, kurt, kunduz, ayı, çakal, aslan, leopar, at, eşek, ayı balığı, su samuru gibi hayvanların derileri kullanılmıştı. Gelişen deri teknolojisi, Eskiçağın farklı konulardaki metinlerinde kullanılan dericilik ve ilgili kelimeler ile de anlaşılmaktadır.

2. Dericiliğe İlişkin Terminoloji

Tabaklamaya ilişkin Grekçe ve Latince kelimeler, gelişen teknolojiyi göstermektedir. Bunlar arasında Grekçe *burseion*, "tabaklama" (Aristophanes, ***Acharn.*** 724); *bursodepsein*," *tabaklamak*" (Aristophanes, ***Plut.*** 167; Pollux VII, 81); *bursopoles* (Pollux 7.160); *sodepses*," *tabak*" (Aristophanes, ***Equit.*** 44; ***Nub.*** 581; Platon, ***Sympos.*** 221 E); *bursopodes*," *tabak ve deri tüccarı*" (Aristophanes, ***Equit.*** 136, 139, 740, 852; ***Pax.*** 270, 647); *bursodepsikos*, "tabak ve tabaklamaya ilişkin" (Hippokrates, ***De Morb. Mul.*** I, p.628. 22; Theophrastus c.p. 3.9.3) gibi kelimeler bilinmektedir.

Bursa, "tabaklanmış deri" (Ksenophon, ***Apol.Sour.*** 29; Aristophanes, ***Equit.*** 892; *Pax.* 753; *Vesp.* 38); *derma*, gene" tabaklanmış deri" (Aristophanes, ***Equit.*** 316; Platon, ***Polit.*** 289 E; ***Rep.*** 2, 370 E; Theophrastus, ***Hist.Plant.*** 3.8.6; 3,9,1; 3.14.3; 3.18.5) anlamında kullanılmıştı. Ayrıca *skutos* (Ksenophon, ***De re equestr.*** 12,10; Aristophanes, ***Equit.*** 868; Platon, ***Kharmides*** 173 D; ***Sympos.*** 191 A; Arist. ***Eth.Nic.*** I, II, p.1101 a. 4; Pol.4.4.p.1291 a.19) ve *diphthera* "deri" için kullanılan kelimelerdir. *Skutos* kelimesi ile ilgili olarak *skuteuein* ise "deriyi işlemek" ve "kunduracılık" yapmak (Ksenophon, ***Memorab.*** 4.2.22); *skutodepsein*, "derileri tabaklamak ve işlemek" (Pollux, 7,81); *skutodepsein*, derileri tabaklamak (Aristophanes, ***Plut.*** 514) ve *skutodepses*, "*tabak*" aynı biçimde Grekçede kullanılan kelimelerdir. Grekçe *pella* ve *pelas*, "*deri*" anlamına geliyordu ve Latinceye *pellis* olarak geçmişti. Bundan başka *depsein*, "*yoğurmak, hamur haline getirmek ve tabaklama*" gene deri teknolojisi ile ilgili keli-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

melerdir.

Tabaklama ile ilgili bazı kelimeler zamanla deyim olarak kullanılmışlardı. Örneğin *diapattaleuein*, "*ölmek*", "*bir deri gibi kurutmak*", "*kurulamak*" (Aristophanes, ***Equit.***,371) anlamında kullanılıyordu. *Parastophennukai*, bir tabağın derileri temizlediği gibi, "*derileri kaldırma*" (Aristophanes, ***Equit.*** 373) ve *tranewesthai*, bir tabağın derileri gerdiği gibi "*kurutulma amacıyla germek*" (Aristophanes, ***Equit.***369) sayılabilir.

Romalılar'ın da deri teknolojisinde uzmanlaştıklarını biliyoruz. Eski Latin kaynaklarında da deri teknolojisine ilişkin pekçok kelime geçmektedir. Bu kelimeler ileri bir dericilik teknolojisine işaret etmektedir. Bunlar arasında *coriarius*, "*tabak*" (Plinius, ***Nat.Hist.*** XVII, 9,6); *corium*, "*tabaklanmış deri*" ve *corium depsere* (Cato, ***re rust.*** 135, 3) ile *corium perfecere* (Plinius, ***Nat.Hist.*** XIII, 113; XIV, 98; XVI, 36; XXIII, 22) ve benzer kelimeler sayılabilir.Grekçe *pella* ve *pelas*'dan alındığı belirtilen *Pellis*, "ham deri" ile bu deriden yapılan eşyalar için kullanılıyordu (Vergilius, ***Georg.*** III 502, Ovidius, ***Met.*** VI, 390; ***Priap.*** 32, 6; Iuvenalis, ***Sat.*** IV, 10, 192; Martialis, ***epig.*** V, 60, 10). Bu kelime, elbise, çadır, parşömen, deri kılıf, manto, maşk gibi eşyalar için de kullanılmıştı. *Pellitus*, deriden örtü ve kürk elbise yerine metinlerde geçmektedir. *Pellem radere*, "*deriyi hazırlamak*" anlamında kullanılmıştı (Ovidius, ***Fast.*** II, 31; Val. Max II, 2,9; Iuvenalis, ***Sat.*** I, 3, 149; Horatius, ***Sat.*** I, d, 28; Martialis, ***Epig.*** XIV, 190; ***Ed. Dioclet.*** 8, 1, 143) ve deriyi kazımak için de benimsenmişti. Aynı kökten bir deyim olan *sub pellibus* ise Caesar ve diğer yazarlarda, çadır ve kalkan kaplaması ile davul için geçmektedir.

3. Tabaklamadan Önceki Hazırlık İşlemleri

Derilerin tabaklanmasından önce, çürümeyi önlemek ve tabaklama elemanlarını daha kolay içmesini sağlamak amacıyla, ilk yapılan işlemler ön hazırlık niteliğindedir. Eski Yunan ve Roma döneminde yapılan işlemlere geçmeden önce, bu işlemlerin neler olduğunu ve bu işlemler için genel olarak ne gibi maddeler kullanıldığını görmek gerekir. Geçmişteki ilkel yöntemler, eski Yunan ve Roma deri teknolojisini hazırlamış olması yönünden, bu konuda genel bilgi edinmek yerinde olacaktır. Ayrıca günümüzde uygulanan ilkel yöntemler de deri teknolojisine ışık tutmaktadır.

Derilerin hemen bozulmasını önlemek amacıyla, günümüzdeki uygulamalardan bilindiği gibi, "*tuzlama*" ilk işlemlerden biriydi. Bunun çok er-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ken devirlerden itibaren bilindiği anlaşılmaktadır[2]. Tuzlamanın, hayvanların avlanmasından hemen sonra yapıldığı düşünülebilir. Bunun için soyulan derinin etli kısmı oğularak tuzlanmış olmalıdır. Postlara da tuzlama yapılmış ve sonra kurutulmuşlardır. *"Kuru tuzlama"* tuz serperek ve *"ıslak tuzlama"* ise tuzlu suya batırmak suretiyle yapılıyordu. Tuzun antiseptik bir fonksiyonu olduğunu düşünecek olursak, onun koruyucu görevi daha iyi anlaşılmış olur.

Bazen nemlendirilen ham deri, sopa ile yumuşatılıyordu. Sopa ile dövmeden önce, sokaktaki gelip geçenlere de çiğnetiliyordu. Derinin dövülmesi, onun esnek hale getirilerek, tabaklama maddelerini daha kolaylıkla kabul etmesini sağlıyordu[3].

Derideki kirli maddeleri ve albüminleri yok etmek ve yumuşatmak için tuzlanmış deriler soğuk suya daldırılıyordu. Bu ıslatmanın türü ve doğası, eldeki derilerin doğasına, tipine ve bazı faktörlere göre değişebiliyordu. Bu ıslatmanın, Paleolitik devrin son zamanlarında, derinin yumuşatılması amacıyla, sıcak suya ıslatma şeklinde yapıldığı kabul edilir[4]. Islatma denilen bu yöntem sayesinde derilerin çürümesi önlenerek, korunmaları sağlanmıştır. Aksi halde derinin liflerindeki albümin pıhtılaşarak, derinin büzülüp, yapışmasına neden olacaktı[5]. Basitçe ıslatma, deri üzerindeki bakterileri arttırdığı için, depilasyon hareketini de hızlandırmış olacaktır. Yeri geldikçe, farklı bölgelerdeki değişik ıslatma yöntemleri üzerinde durulacaktır.

Bu ıslatma işleminden sonra deri, bir tezgâh üzerine gerilerek, yapışık et parçaları bir bıçak ile kazınarak çıkartılıyordu. Tezgâh üzerine germe, gerek bu hazırlık işleminde ve gerekse tabaklamada, el yeteneği isteyen önemli bir işti. Epilasyon için bakteri faaliyetleri gerekiyordu, ancak çeşitli aletler kullanarak bu et, yağ ve epidermisin kaldırılması için mekanik bir işleme de gerek duyuluyordu[6]. Epidermis ve üzerindeki kılların kaldırılması için farklı yöntemler kullanılmıştır. Derileri ısı ile nemlendirmek yani *"terletme"* yöntemine göre, ıslatılmış deriler asılıyor ve bu arada bakteri faaliyeti oluşuyor, çürümenin başlaması ile kıl kökleri gevşiyor ve epidermisin kalkması kolaylaşmış oluyordu. Tütsüleme sırasında derinin yağla işlenmesi ise, onu yumuşak hale getiriyordu[7].

Kılları kolayca kaldırabilmek için bazen de, Keltler ve Germenler'in yaptığı gibi deriler *urin* (idrar) içine konurdu. Deri yumuşar, alkalin oluşur ve epidermisteki kıllar gevşeyerek kolaylıkla kalkardı. Kimyacıların

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

açıklamalarına göre, bu sırada oluşan fermantasyon sonunda, deriye daha sonra uygulanacak olan tabaklama maddeleri de kolaylıkla nüfuz edebilirdi. Bundan sonra çember içine yerleştirilen deri, *tabakçı taragı* ile taranırdı. Bu sırada yapılan işlemlerden biri de *kazıma* idi. Kazıma, yukarda belirtildiği gibi, tezgâh üzerinde yapılıyordu ve gevşeyen derinin epidermisi temizlenmiş oluyordu[8].

Depilasyondan sonra sıra banyoya gelmiştir. Bu banyoda oluşan enzimlerin yardımı ile deride bazı kimyasal ve fiziksel değişiklikler oluşur. Bu işlem sonunda deri şişer. Özel esneklik verilmek istenen deriler, kireçlenmeden önce banyoda ıslatılıyordu. Bu banyo için güvercin ve tavuk gübreleri soğuk, köpek gübresi ile at idrarı sıcak karışımlar halinde (gübre infüzyonu) uygulanıyordu. Gene bakteriyel bir etki ile ürün ve gübre derileri, yumuşatmaktadır[9].

Yumuşayan derinin sıvıyı geçirmemesi ve tabaklama maddelerinin deriye daha iyi nüfuz etmesi için, banyodan sonra deriler kirece konuyordu. Kireç de kimyasal çürüme yoluyla, epidermisin ve kılların gevşemesini sağlıyordu. Bu gevşeme sonunda deri şişerek tabaklama işlemi için hazır hale geliyordu. Kirecin ilk kez ne zaman kullanıldığını bilmiyoruz. Kirecin söndürülmesi Klâsik çağdan sonra öğrenildiğine göre, prehistorik devrede (özellikle Avrupa'da) sönmüş kirecin kullanılmış olması şüphelidir. Sönmüş veya sönmemiş kirecin kullanılması ile gene yumuşamış veya şişmiş deri, tezgâhın üzerine gerilerek kazınabiliyordu. Kirecin temizlenmesi ise, derinin renginin ton ve kalitesini etkiliyordu[10].

Derinin kurutulması Güneşte ve gölgede yapılıyordu. Bu da giderek *tütsüleme* metodunu yaygınlaştırdı. Bu yöntem ise derilerin bakteriyel çürümelerini önlemek için uygulanmıştır. Deriler, yanan bir odun ateşi üzerine veya belirli bir ısı ve nemdeki bir odaya asılır. Bu işlem sırasında deri sakızlı maddeleri emer, yanma sırasında odunun kısmi distilasyonu ile oluşan aldehitler ile aktif koruyucular karışmıştır. Kuru damıtma (distilasyon) ile organik cevherlerin yanması sonucu katranlı ürünler ile aldehitler oluşur ve tabaklama etkisi yapar[11].

Bu tütsüleme yöntemi Avrupa'da Paleolitik dönemde kullanılmıştır. Bunun da bilinçsiz olarak yapılan bir tabaklama olduğu kabul edilmiştir. Tuzladıkları derileri gene bir raslantı eseri olarak tütsülemiş olmalıdırlar.

Deriler kireç ve gübre karışımına daldırılıp çıkartıldıktan sonra tütsü-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lemeye konabilir. Bunun için bir tabaklama kuyusunda yakılan ateşin üzerinde derileri hareket ettirmek gerekiyordu. Sarımsı kahverengi bir renk tonu olan bu deriden, ayakkabı taban ve üst kısmı, eğer, kutu ve kese gibi eşyalar yapılmıştır. Yakma işleminde, özellikle çok duman veren yeşil saman tercih edilmiştir. Bu tür tütsü koyularına İsviçre'de Basle'ın kuzeyindeki bir La Tène köyünde ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinde rastlanmıştır[12].

Bazı ilkel kavimler deriyi bir ipin üzerinde yumuşatırlar ve ovalayarak kıllarını çıkarırlar. Derinin tabaklanmasından önce yukarda belirtilen işlemler yapılır ve böylece tabaklamaya hazırlanmış olur. Bu metodlar arasına daha pekçokları katılabilir. Ancak prehistorik bazı yerleşmelerde, tabaklamadan önce neler yapıldığını doğal olarak bilmiyoruz. Kalıntıların kimyasal analizleri yapılıyorsa da, her yerde aynı buluntulara rastlamayabiliriz. Derinin kullanılma amacına göre, yukarda belirtilen işlemlerden sonra tabaklama yapılıyordu. Tabaklama öncesi ve tabaklama yöntemlerinin bilinmeyenlerini, günümüzdeki etnolojik örneklerden analoji yaparak tahmin edebiliriz[13]. R.J.Forbes Kuzey Amerika Kızılderililerinin de tabaklama yöntemlerini geliştirdiklerinden sözetmiştir[14].

Prehistorik dönemden itibaren çeşitli halkların yaptıkları gibi asıl konumuz olan eski Yunan ve Romalılar da, tabaklama öncesi bazı hazırlık çalışmaları yaptılar. Derilerin ıslatılması, yumuşatılması, kılların, diğer yağ ve etli kısımların temizlenmesi, bu hazırlık çalışmaları arasındadır. Gerek bu işlemlere ve gerekse işlemlerin yapılmasında kullanılan malzemelere kaynaklarda yer verilmektedir.

Derinin ıslatılarak kıllarının yumuşatılması konusunda Plinius ve Dioscorides bilgi vermektedir. Bu amaçla kullanılan güvercin gübresi ve idrardan, ayrıca gene kılları ıslatmak için kullanılan içki artıklarından söz ederler. Plinius şu şekilde açıklama yapar[15]:

"Columella *(De re rust.* II, 15) güvercin gübresi, sonra da tavuk gübresini sayar. Suda yaşayan hayvanlarınkini beğenmez. Diğer yazarlar ilk sırada, insan yiyeceklerinin artığından oluşan gübreleri kabul konusunda uyuşurlar. Diğerleri ise, tabakların atelyelerindeki, içinde kılların ıslatıldığı içki artığını tercih ederler."

Plinius, idrarın içine dut yaprakları infüzyonunun karıştırılarak, derilerin kıllarını kaldırmak için kullanıldığını şöyle anlatmaktadır[16]:

"Üçüncü bir cins öz suyu, dut yapraklarının ve kökünün kaynatılması ile elde edilir ve yağ ile birlikte yaralara uygulanır. Bizzat yapraklar da kullanılır. Ürün alma zamanı, kökten alınan öz suyu, diz ağrılarına iyi gelir ve müshil olarak da kullanılır. İdrarda ıslatılmış dut yaprakları derilerin kıllarını kaldırır"

Plinius, diğer bitkilerin meyvalarının da bu iş için kullanıldığından söz ederken *Bryonia dioica L.* bitkisine ilişkin bilgi verir. Onun ülser ve gangreni iyi etmek için kullanıldığını belirttikten sonra şöyle söyler[17]:

"Meyvaları gevşek hevenkler halinde asıldığında doru renktedir ve önce kırmızı, sonra da safran sarısı renginde öz suyu vardır. Bu meyva, tabaklar tarafından bilinir ve derilerin hazırlanmasında kullanılır"

Kırmızı meyvalı çit pancarının da dut gibi, idrar içine karıştırılarak banyo şeklinde kullanıldığı ve derilerin kıllarının kaldırılması amacıyla, burada ıslatıldıkları bilinmektedir[18].

Plinius, gübre çeşitlerinin kullanılışını anlatırken, depilasyon işleminde kullanılan bitki özü posalarının, bu iş bittikten sonra, gübre olarak kullanıldıklarını anlatır[19]:

"Tabaklar artık çöplerin de (XVII, 6.2) sulandırılmadığı durumda, aynı şekilde (bitkileri) yakar"

Yukarda belirtilen maddeler dışında tuz, şap ve diğer maddeler de bu ön çalışma için kullanılıyordu. Ancak bu maddelerden tabaklama için de yararlanıldığından, aşağıda onlardan söz edilecektir. Eski Yunan ve Roma döneminde tabaklamadan önce çeşitli gübreler, deve ve insan idrarı ile bitki infüzyonları kullanıldığını söyleyebiliriz. Bunlar kılların temizlenmesi ve diğer işlemler için ıslatma, batırma, banyo, dövme ve germe gibi yöntemlerde kullanılıyordu.

4. Tabaklama

Tabaklamadan önce, derinin bozulmasını önlemek için çeşitli metodlar kullanılarak, derinin korunduğunu gördük. Bu koruyucu işlemler sonunda deri, henüz gerçek deriye dönüşmüş değildi; gene de çürüyebilirdi. Deriye, kesin olarak çürümeyi önleyici ve onun suya dayanıklı hale getiren tabaklama yöntemlerini uygulamak gerekiyordu. Esnek ve sağlam olması için *corium*'daki liflerin tahrip edilmemesi gerekiyordu.

Tabaklama yöntemleri, kullanılan malzemelerin cinsine göre farklı

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gruplarda toplanabilir. Bitkisel, mineral, yağla veya hepsinin bir arada kullanıldığı karıştırılmış yöntemler gibi. Ancak hazırlık işlemleri arasında görülen tütsüleme gibi bazı metodlar da, bazı yörelerde tabaklama için yeterli görülmüşlerdir. Yağla tabaklama ise hem hazırlık ve hem de tabaklama yöntemleri arasında yer almıştır. Bunlardan *mineral tabaklama*, başta tuz ve şap olmak üzere çeşitli mineraller kullanılarak yapılır. Kösele yapmak için de benzer bir metod *(tawing)* kullanılır. *Bitkisel tabaklama*, tannik asit veya tanen içeren maddeler, bazı ağaçların ve bazı sert yemişlerin kabukları ile yapılır. *Yağla tabaklama*, özellikle balık yağları, iç yağ gibi yağlar kullanılarak gerçekleşir *(chamois)*. Bazen de bitkiler, mineraller ve yağlar bir arada kullanılabilir. Bütün bu metodlar ile tabaklanmış deri, alâlade derinin bütün özelliklerine sahiptir.

Bu yöntemlerin tümü, insanlık tarihi boyunca deneye deneye bulunup geliştirilmiş olmalıdır. Ancak bilinçli olarak tabaklama yapılıyorsa, derinin tür, boyut ve kalınlığına yani derinin cinsine ve kalitesine göre seçilmiş farklı yöntemler kullanılır.

Bu yöntemlerin ülkelere göre bölgesel kullanılma ayrıntılarını bir yana bırakarak, genel çizgiler içinde biraz daha yakından tanıyalım.

Mineral tabaklama için *şap* ve *tuz*, derinin gerek tabaklama öncesi hazırlık işlemlerinde ve gerekse tabaklanmasında uygulanmış olan en eski yöntemlerden biridir. Bazı bölgelerde şap içeren kayalar ile deriyi ovmak suretiyle ilk mineral tabaklama yapılıyordu. Bunu, özellikle beyaz derileri tabaklamak için kullanılan şapla tabaklama yönteminin öncüsü olarak sayabiliriz. Özellikle kürk derilerinin, tabaklama sırasında çürümemesi için şap ve tuzla işlem gördüğünü biliyoruz. Çok erken devirlerden itibaren ilk başvurulan mineralin tuz olduğundan sözetmiştik. Tuzlanan derilerin kurutulması ile çürüme durduruluyor veya geciktiriliyordu[20]. Bu hazırlık işlemi dışında tuzun şap ile birlikte tabaklama işleminde, tanen ve benzeri malzemelerin yerine kullanıldığı da bilinmektedir. Tuz ve şapla tabaklamada, kuru materyel derilerin yüzeyine sürülüyor ve bu işlemin sonunda deri, soluk ve donuk bir renk alıyordu. Şapın kullanım alanı genişti[21].

Mineral tabaklamada şap ve tuzdan başka, alüminyum sulfat, magnezyum, soda ve diğer cevherler de kullanılmıştır. Özellikle Akdeniz çevresindeki yerlerde soda karbonat, alüminyum sulfat ve şap yaygındı. Ve özellikle Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarında çok kullanıldı. Bu iki

bölge halkı dışında Hititler ve Fenikeliler'in mineral tabaklama maddelerini benimsedikleri metinlerden anlaşılmaktadır. Özellikle Hitit ülkesi olan Anadolu ile Mısır ve Mezopotamya arasında bunların ticaret malı olduğunun, kaynaklar aracılığı ile bilindiğini Önasya ülkelerinden sözederken belirtmiştik. Akdeniz çevresinde kullanılması dışında şap ve tuzun başka bölgelerde de kullanılmış olduğundan sözedelim. Bu görüş, bulıntular ile desteklenmiştir.

Avrupa'nın tarih öncesi devrelerinde, Geç Neolitik devirden itibaren bilinen mineral tabaklama, bitkisel ve yağla tabaklamanın yanında önemli bir yer tutuyordu. Wiepenkarthen hançerinden başka, Hamburg yakınlarındaki Stade'da bulunan, Neolitik devir hançer kılıfının analizi, onun koyun derisinin şap ve tuzla tabaklamak suretiyle yapıldığının tahmin edilmesine neden olmuştur. Heeshugh, Schleswig-Holstein'da bulunan, Bronz çağa tarihlenen iki kılıç kınına ait parça ise inorganik tuzlarla tabaklanmış deriden yapılmıştı. Ayrıca Germen ve Slavlar da onu yaygın olarak kullanmışlardı[22]. Danimarka'daki Bronz çağ yerleşmelerinde bulunan deri parçalarının ise, killi çamur ile tabaklandıkları anlaşılmıştır[23].

Avrupa kıtasında çok eski devirlerden itibaren bilinen mineral tabaklama, A.Gansser'e göre, klâsik dönemde Yakın Doğu'dan Batıya geçti. Ve eski Yunanlılar, belirtildiği gibi, sandaletlerinin üst kısmını mineral maddelerle tabakladıkları derilerden yaptılar ve bu yöntem, Roma döneminde daha da yaygınlaştı[24]. Araştırıcının fikri doğru olabilir, ancak onlar daha da geliştirmiş olmalıdırlar.

Görüleceği gibi, antik yazarlarda daha çok şapla tabaklanmış deri "*alutа*" geçmektedir. Onların verdiği bilgiler ile, mineral tabaklamanın Eskiçağ süresince kullanılmağa devam ettiği anlaşılmaktadır. Belirtildiği gibi, tuz ve şap dışında başka mineraller de kullanılmıştır. Örneğin Bonn'da bulunan deri parçaları üzerinde yapılan araştırmalar göz taşı *(vitriol)* kullanıldığını göstermiştir[25].

Eski Yunanlılar ve Romalılar da minerallerden, tabaklama amacıyla yararlandılar. Ancak bunları bazı durumlarda bir arada kullandılar. Bu nedenle tuz ve şap gibi maddelerin kullanılışını ayrı başlıklar halinde toplayamıyoruz. Antik kaynaklar bu mineral tabaklama maddeleri konusunda bizi aydınlatmaktadır. Kaynaklardaki bilgilere göre bu maddeler, tabaklamadan önceki hazırlık çalışmalarında tüylerin ıslatılması, çıkar-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tılması ve sonra da tabaklanması işlemlerinde kullanılıyorlardı.

Aristophanes'in bir metninde Strepsiades ile, onun bir alacaklısı olan Pasias arasında, borç konusunda bir konuşma geçer. Alacaklı, ona yüzsüzlüğünden söz edince, Strepsiades, onunda alay eder[26]:

"Tuzla temizle, daha iyi olacak"

Aslında burada Pasias'a, derisini tuzlaması gerektiğini söyleyerek, şarap tulumlarının *(askoi)* bu şekilde, derinin tuzlanarak hazırlandığı, çürümesinin önlendiği ima edilmektedir.

Romalılar tabaklama maddesi olarak da şapı kullandılar. Ayrıca onların çevresindeki topluluklar bu maddeleri kullanmayı biliyorlardı. Caesar, Keltler'in, deri işlemesini bildiklerini, Venetler'in ise yumuşak ve esnek, şapla tabaklanmış derilerden *(aluta)* yelkenli gemiler yaptıklarını anlatmaktadır[27]:

"Yelken yerine deri ve iyi işlenen meşinler kullanılıyordu. Bu da yerlilerin,...Okyanus'un büyük fırtınaları ve kasırgalarına karşı, gemilerin taşıdıkları büyük yüklerin yeter derecede yelkenle kontrol edilemiyeceğini düşünmelerinden ileri geliyordu."

Caesar, gene şapla tabaklanmış derinin *(aluta)* Galliahlar tarafından bir başka kullanımından sözeder[28]:

"Bütün her tarafta kat kat kulelerle donatmışlar ve bunları derilerle kaplamışlardı."

Yukardaki metinlerden anlaşıldığına göre şapla tabaklanmış deri *(aluta)* oldukça sağlamdı ve ayrıca esnekti[29].

Plinius ise gene şapla tabaklanmış bir deriden *(aluta)* yapılmış torbanın kullanılışını ilginç bir şekilde anlatır[30]:

"Eğer bir hasta, incir ağacının dallarının birinden, hiç kimse görmeden bir düğümü dişleri ile koparır, bunu da iple boynuna astığı, ince deriden *(aluta)* bir torbaya koyarsa, kulak altı bezelerinden kurtulur."

Martialis'in metinlerinde de şapla tabaklanmış deriden, aluta'dan, söz edildiğini görüyoruz. Onun, Rufus'a yazdığı bir parçada, değerli elbiseleri tasvir edilirken, ayakkabıları da anlatılmakta ve şöyle denmektedir[31]:

"Küçük bir ay ile süslenmiş değerli ayakkabısını, değerli bir agraf tutar. Kırmızı esnek bir deri *(aluta)* yaralamadan, ayağını sarar"

Martialis bir başka yerde gene şapla tabaklanmış ayakkabı derisinden *(aluta)* sözeder[32]:

"Çıkıntılı ayağın yırtık ayakkabı derisinden *(aluta)* dışarı fırladığında ve ani bir yağmur başladığında, kölem mantomu çıkartınca, donmuş kulağıma yaklaşarak "Laetorius, kendisiyle yemek yiyip yemiyeceğimizi soruyor" der."

Ovidius, ayağın fiziki kusurlarının, ancak ayakkabı ile gizlenebileceği üzerinde dururken *(Ars.amor.* III, 251-280), bu amaçla ince deriden *(aluta)* yapılmış ayakkabıdan söz etmektedir ve bu deri için *aluta* kelimesini kullanarak esnek, sert olmayan bir deri olduğunu vurgulamaktadır[33]:

"Kusurlu bir ayak, daima ince deriden *(aluta)*, beyaz bir ayakkabı içerisinde gizlenebilir."

Iuvenalis de şapla tabaklanmış deriden *(aluta)* yapılmış torbanın su geçirmiyeceğini belirtmiştir[34]:

"Okyanus'un derinliklerinde canavarı ve genç balık adamı görerek, şapla tabaklanmış deriden, su geçirmeyen kesenizi doldurduktan ve para kesenizi şişirdikten sonra, sevinerek eve dönebilirsiniz."

Yukardaki kaynaklarda, çeşitli işlerde kullanılacak olan derilerin şapla tabaklandığını gördük. Şap *(stupteria, aluta)*, ayrıca yünlerin boyanmasında ve tıpta da kullanılıyordu. Şap, ateşe dayanıklı derilerin yapımı için de yararlı idi. Şapın, Mısır, Phrygia, Pontus Armenia'sı, İspanya, Makedonia ve Kyklad adalarından getirildiği belirtilir (Heredotos, ***Hist.*** II, 180; Plinius, ***Nat.Hist.*** XXXV, 15, 22; Dioscorides V, 122; Celsus V, 38,12). Ayrıca Melos adasındaki mağaralarda doğal biçimde bulunduğu gibi, yapay olanları da vardı (Dioscorides V, 122). O halde Anadolu'da şap bulunuyor, buradaki deri tabaklama işlemleri için kullanıldığı gibi, dışarıya da gönderiliyordu.

Şap ile iyi nitelikle deriler elde edildiğini gördük. Ancak kurklü deriler için tuz ve şap ile işlem yapmak sakıncalı idi. Çünkü tuz ve şap ile tabaklama yapıldıktan sonra derinin, Güneşte kurutulması, katı ve sert olması sonucunu ortaya koyuyordu[35]. Çok sert bir post ede ediliyordu. Tüyleri çıkartılmak istenmeyen deriler *(dermata dasia)* özel işlem gerektiriyordu. Tuz ve şapın kullanılmaması gereken zamanlarda odun külü kullanılıyor, bazen de şap ve tuza, yumurta sarısı ve un ekleniyordu; el-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

de edilen karışım ise çıplak ayakla çiğnenirdi[36]. O halde şap, tuz, yağlar, yumurta, süt v.b. maddeler ile birlikte tabaklama işleminde kullanılıyordu. Yağla veya şapla tabaklanmış deriler Roma ordusunun gereksinimi için kullanılıyor ve onlardan at koşumları, kayışlar, kemerler ve silâh kılıfları yapılıyordu. Özellikle açık havada, suya dayanıklı şapla tabaklanmış deri giyildi[37].

Bitkisel tabaklama, derilerin bitkisel maddeler yardımı ile tabaklanmasıdır. Bunlar da gerek Akdeniz çevresinde, gerekse diğer bölgelerde, çok eski tarihlerden itibaren, raslantı ile bulunsalar bile, bu amaçla kullanılmışlardır. Neolitik devirde, meşe, çam gibi tanenli kabuklar ile raslantıya bağlı olarak tabaklama yapıldığı sanılmaktadır. Bu bitkilerin kök, kabuk yaprak ve meyvalarında tanen toplanmaktadır. Bitkiler dünyasında çok yaygın olarak bulunan bu kompleks maddenin tümü için, bütün grubun adı olarak "*tanenler*" denilmektedir. Bu tanenli maddeler ile derilerin tabaklanması, belki Neolitik devirden önce bile kullanılmış, dünyanın en eski malzemelerinden biri idi[38]. Daha doğrusu tanenli maddeler kullanarak tabaklamak yöntemi, tanenli ağaçların yetiştiği bölgelerde, birbirinden bağımsız olarak gelişmiş olmalıdır. Prehistorik insanın, barınak ve elbise yapımında kullandığı av hayvanının derisi tanen ile işlenmiş olabilir. Mağara insanı, ağaç kabuk ve yapraklarından yaptığı barınağında, ıslak kabuk ve yaprakların deriler üzerindeki etkilerini raslantı eseri olarak farketmiş olmalıdır. Tanen[39] ve tannik asit ile yapılan tabaklamada, tanen içeren eriyikler, bitkilerin çeşitli kısımlarının (kök, kabuk gibi) suda ıslatılıp yumuşatılması ile elde edilir ve bu eriyik deriye nüfuz ettirilerek tabaklama yapılmış olur. Tanenler, derinin kendi yapısı ile birleşerek kimyasal bir bileşim oluştururlar. Bunun için, tanenlenen deri artık eski haline döndürülemez.

Tanenlemeden önce, derilerin şişirilmesi, sopa ile dövülmesi ve köpeklerin ifrazatı ile işlem görmesi gerekiyordu. Bunlar daha sonra kuyularda, tanen banyolarına alınıyordu. İlk devrelerde daha çok postlar için bu işlem kullanılmış, tanenli maddelerin kimyasal özelliklerinden yararlanarak tabaklanmış iseler de, bu işlem daha çok ampirik şekilde yapılmıştır. Kazanılan deneyler sonunda postlar, ormandaki tanen içeren su birikintilerine daldırılarak tabaklanmış olmalıdır. Neolitik ve Bronz Çağ Avrupa'sında çakmak taşı ve bronzdan hançer, kılıç kılıfları çeşitli yerlerde bulunmuştur. Örneğin Scotland'da Pyotdykes'den çıkartılanlar bu türdendir. Bitkisel tabaklama ile hazırlanmış olan kalıntılar arasında bir

Bronz çağ kalkanı Country Longford'da Clonbrin'de ortaya çıkmıştır. Daire şeklindeki bu deri kalkan dışında, gene Bronz çağdan Danimarka'da bulunan ayakkabılar ve Avusturya'da Kitzbuhel'deki ceket gene aynı türdendir[40]. Bronz Çağ başlarında bitkisel tabaklama bilinçli olarak uygulanmış ve geçmişteki deneylerden yararlanılmış olmalıdır.

Büyük bir bitki grubunda bulunan ve bitkisel tabaklamanın ana maddesi olan tanen, özellikle iki grup bitkiden sağlanıyordu[41]. Deri tabaklama ve boyacılıkta kullanılan bu tanenli bitkiler özellikle bazı bölgelerde daha yaygındır.

Tanenli maddeler ile tabaklanan deri, krem, koyu kırmızı ve koyu kahverengi arasında renklere sahiptir. Bu yöntemle tabaklanan deriden koşum takımları, ayakkabı tabanı ile el işçiliğine uygun deri eşyalar yapılmıştır. Ayakkabıların üst kısmı ve tabanları için de bu tip deri seçilmişti.

Eskiçağda bitkisel tabaklama eski Yunanlılar ve Romalılar'ca biliniyordu. Bitkisel tabaklamanın mucidi olarak Hyle'li Tykhios adlı bir derici belirtilmiştir. Ayrıca deriden eşyalar, özellikle ayakkabıların yapılmasının da mucidi olarak tanıtılmıştır. Örneğin Plinius, çeşitli ülkelerdeki farklı mesleklerden söz ederken, deri işçiliği ve ayakkabıcılığa da değinmiştir[42]:

"Deri işleme sanatı, Bectia'lı Tykhios tarafından (icadedildi)"

Ovidius da aynı kişiden deri işçisi ve ayakkabıcısı olarak sözeder[43]:

"...hiçkimse Tykhios'dan daha yetenekli değildir ve o kadar iyi ayakkabı yapamaz"

Bitkisel tabaklama yöntemi ve bu işlemler için kullanılan maddeler birdenbire ortaya çıkmış olamaz. Bectia'lı Tykhios, uzun zaman süresince rastlantılar ve deneyler ile bulunmuş olan bu madde ve onun teknolojisini geliştirmiş olmalıdır. Çünkü bu maddeler, daha önce Önasya, Mısır, Filistin gibi yerlerde kullanılanlar ile aynıdır. Tabakladığı derilerden ayakkabı yapmış olmalıdır.

Bu bitkisel tabaklama elemanlarının listesi Dioscorides tarafından verilmiştir[44].

Eski Yunan ve Romalılar özellikle kozalaklı ağaçları kullanmışlardır. Çam, akçaağaç kabukları, palamut ve meşe palamutu kapsülleri (*valo-*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

neu), nar, sumak gibi bitkiler sayılabilir. Antik kaynaklarda bunların bazılarına ilişkin bilgiler yer alır.

Eski Yunan ve Romalılar *meşe ağacı (Quercus)* ile onun meyvası olan meşe palamutunu tabaklama işinde kullandılar (Paul.Aegin. III, 42). Doğuda olduğu gibi, Batıda da meşe kabuğu, erken devirlerde benimsenmiş, Orta Avrupa ve Gallia'da kayın ağacı ile birlikte bu amaçla kullanılmıştır. Yunanistan'da erken devirlerde meşe kabuğu, huş, kayın ve ladin ağaçlarından yararlanılmıştır. Mainz'da bulunan Roma devri kalıntılarının meşe kabuğu ürünleri (özü) ile tabaklanmış olması bunu göstermektedir[45].

Bu ağacın kullanıldığını kaynaklar belirtmektedir. Aristophanes, meşe kabuğu ve onun kokusu üzerinde durmuştur (***Equit.***, 892; ***Pax.*** 753; ***Vesp.*** 38). Aristoteles ise, mersin ağacı yanında meşe ağacının, boya ve tabaklama maddesi olarak kullanıldığından söz etmiştir[46]. Ona göre boyanacak madde ıslatılır, bu sıvıda ıslatılan maddenin gözenekleri açılarak boyayı daha iyi emmesi sağlanır.

Meşe mazısı (gallae quercinae, gallae turcicae) da derilerin işlenmesinde kullanılıyordu. M.Ö.IV. yüzyılda Theophrastus, meşe mazısının derilerin tabaklanmasında kullanıldığını şöyle anlatır[47]:

"Bütün türleri mazı verir; ancak sadece *hemeris* (meşe) üzerindeki ürünler, derilerin tabaklanmasında kullanılır."

Plinius, mazının cinslerinden sözederken, en iyisinin boyacılıkta kullanılan siyah tür olduğunu ve ayrıca Commagene'de yetişen mazının, özellikle en iyi tür olduğunu belirtir[48]:

"hemerisin *(Quercus pubescens)* üzerindeki mazı en iyisidir ve derilerin boyanmasında kulanılır"

Derilerin işlenmesinde çok kullanılan bu mazının bulunmadığı durumlarda, akasyanın da kullanılabileceğini gene Plinius'dan öğreniyoruz[49]. Bu durumda öncelikle mazı kullanılıyor, bulunmadığı durumda başka maddelere başvuruluyordu.

Yukardaki metinlerden anlaşıldığına göre, özellikle Roma döneminde Anadolu'da, Commagene bölgesinde mazının en iyi türü yetiştiriliyor ve ondan derilerin işlenmesi için yararlanılıyordu. Ayrıca Smyrna, Anadolu'nun diğer yerleri, Aleppo, Persia gibi yerlerden de sağlanıyordu[50].

Theophrastus'un verdiği bilgiye göre, derilerin tabaklanması ve özellikle boyanmasında *kızılağaç* veya *akçağaç* kabukları da kullanılan bitkisel maddeler arasında idi[51].

Theophrastus, *halep fıstık çamı (Pinus halepensis)* özellikle bazı türlerinden, derilerin tabaklanmasında yararlanıldığını belirtmiştir[52].

"Bu ağacın yabani ve tarıma alınmış türleri vardır ve iki yabani türü bulunur; biri Ida köknarı (Korsika çamı), diğeri deniz kıyısı köknarı (Halep çamı) olarak adlandırılır. Bunlardan önceki düz, daha uzun boylu, daha kalın yapraklı, buna karşılık sonuncunun yaprakları daha ince, daha zayıf, kabuğu pürüzsüz ve derilerin tabaklanması için yararlıdır; diğeri değildir."

Ladin ağacı 'nın ürünleri de derilerin tabaklanmasında kullanılıyordu. Kazılarda bulunan deri kalıntılarının analizleri sonunda, tabaklama maddesi olarak ladin ağacından yararlanıldığı anlaşılmıştır.

Almanya'daki Saalburg Müzesi'ndeki Roma dönemine tarihlenen deri parçalarının analizleri bunu göstermektedir[53]. İsviçre'de Vindonissa Roma kampında, M.S.I. yüzyıla tarihlenen deri kalıntıları da analiz edilmiş ve bunların da aynı şekilde kayın ve ladin ağaçlarının kabukları ile tabaklanmış olduğu anlaşılmıştır[54].

Bu buluntular sayesinde Roma döneminde ladin ağacının, kayın ağacı ile birlikte derilerin işlenmesinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Özellikle eski Mısır'da derilerin tabaklanmasında çok kulanılan *akasya (Acacia nilotica)* yani Nil akasyası türünden daha sonraki devirlerde de yararlanılmıştır. Theophrastus, bu amaçla mazı bulunmadığı durumda kullanıldığını açıklar[55]:

"Baklagillerdeki gibi meyva bir kabuktadır ve anavatınında onu, mazı yerine bitkilerin tabaklanmasında kullanırlar."

Plinius'un da aynı bilgiyi doğruladığını, mazıdan söz ederken, belirtmiştik[56].

Nar kabuğunun (cortex granati) tabaklama maddesi olarak kullanıldığı gene Plinius'un verdiği bilgilere dayanmaktadır. Plinius, narın çeşitlerini anlatırken, özellikle Samos ve Mısır'da yetişen türlerin, kırmızı ve beyaz yaprakları ile ayırdedilebildiğini belirtir (XXIII, 57) ve şu şekilde bilgi verir[57]:

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Henüz yeşil olan kabuk, derilerin tabaklanmasında yaygın bir kullanıma sahiptir."

Plinius bir başka yerde ise, narın meyvasında özel bir şarabın bulunduğu ve onun kabuğundan daha çok işe yaradığını, derilerin tabaklama işleminde kullanıldığını anlatır[58]:

"Sert narların kabuğu çok kullanılır. Derilerin tabaklanmasına yarar (XIII, 34); bunun için ona *"deri elması (malicorium)* adı verilmiştir."

Celsus, nar kabuğunun çeşitli amaçlar için kullanılmak üzere hazırlanışını anlatırken, nar kabuğunun, ayva ağacı parçaları ve mine çiçeği ile kaynatıldığından söz eder (II, 33). Bazen de dişin üzerine yara lâpası gibi konulmak üzere ham kuru narın iç kabuğunun, eşit ölçüde mazı ve çam kabuğu ile karıştırılarak, dövüldüğünü ve buna yağmur suyu eklendiğini anlatır (VI, 9). Bu durumda *malicorium*, diğer ilâçların yapılmasında da kullanılıyordu.

Onasya'da geniş ölçüde kullanılmış olan *s u m a k (Rhus coriaria L.)* Roma döneminde de, meşeden sonra en çok kullanılan bitkisel ürünler arasındadır[59].

Plinius, sumağın derilerin tabaklanması başta olmak üzere diğer işlerde kullanıldığını belirtir[60]:

"Rhus (XIII, 3), her ne kadar pekçok şekilde kullanılırsa da, artık Latince isme sahip değildir. Bu ad ile mersin ağacına *(Coriaria myrtifolia, L.)* benzer, yapraklı, kısa saplı, güveleri yok eden, tarıma alınmamış bir bitki anlaşılır. Ve tabağın şurubu denilen *(Rhus coriaria, L.)* diğeri ise kızılımsı bir ağaççık olup, bir dirsek boyu yüksekliğinde, parmak kalınlığındadır ve yaprakları kurutularak, narın kabuğu gibi, derilerin tabaklanmasına yarar."

Plinius ayrıca, Suriye erkek sumağı *(Rhus coriaria, L.)* ile dişi sumağı ayırdeder ve bunların yapraklarından sözeder. Ayrıca sumağın, derilerin beyazlatılmasında kullanıldığını şu şekilde anlatır[61]:

"Sumak, (işlenmiş) derinin beyazlatılmasında kullanılır."

Plinius, onun dericilikteki önemini belirttikten sonra, tanelerinin mercimeğe benzediğini, üzüm ile kırmızılaştığını ve "*rhus*" olarak adlandırıldığını, tıp alanında da çok yararlı olduğunu (XXIV, 79) belirtir.

Eski Yunan ve Roma dericiliğinde tabaklama işlemleri için *s i y a k*

d u t ağacının yaprakları ile *ş e y t a n ş a l g a m ı (Bryonia)* kökü, derilerin banyosu için kullanılıyordu. Şeytan şalgamının meyvaları deri tabaklaması için yararlanılan ürünlerden biri idi[62].

Y a b a n i ü z ü m (Vitis labiusca L. veya *Vitis silvestris)* kök ve meyvaları da tabaklama işleminde kullanılıyordu. Plinius'un verdiği bilgiye göre, tapta kullanılmak üzere şarap yapma metodları biliniyor (XII, 130) ve yabani üzümlerden yararlanılarak yapılıyordu. Ayrıca bu yabani üzüm ile derilerin de tabaklandığından sözeden Plinius şunları açıklar[63]:

"Bundan başka yabani üzümün kökü ve meyvaları, derilerin tabaklanmasında kullanılır."

Bunlardan mazıyı Plinius ve Theophrastus, nar kabuğunu Celsus ve Scribonius Largus, *k e s t a n e y i* de Dioscorides tavsiye etmiştir[64].

O halde meşe mazısı, mazı, meşe kabuk ve odunu, meşe palamutu, ladin ağacı, köknar, akçaağaç, çam, sumak, nar kabuğu, yabani üzüm kök ve taneleri, akasya tohumları, ceviz kabuğu, katırtırnağı v.s. bitkisel tabaklamada kullanılıyordu.

Derilerin çeşitli yağlar kullanılarak yağlanması, yumuşatılması çok eski devirlere kadar gitmektedir. Bu şekilde kısmi bir tabaklama elde edilmiş oluyordu. A.Gansser, *(Y a ğ l a t a b a k l a m a) (chamoisage)* Son Buzul çağ boyunca ve onun sonunda (M.Ö.8000) Nordik bölge halkları tarafından, hayvansal yağlar, beyin, balık ve fok yağları kullanarak, tütsü ile birlikte uygulandığını belirtmektedir[65]. Yağla ovularak yumuşatılan deri, ayrıca tütsülenerek, günümüzde Afrika'da yapıldığı gibi çok esnek hale getirilerek, önemli eşyalar yapımında kullanılmıştır. Bunu yapmak için deri nemli iken yağlanıyor ve yavaşça gerilerek yağı emmesi sağlanıyordu[66].

Tabaklamada kullanılan yağlar çeşitlidir: daha çok iç yağlar, don yağ, balık yağları (morina balığının yağı) tercih edilir. Tabaklama sırasında yağlar okside olur, lifler ayrılır ve dehidratasyona uğrar. Sonunda, çürümeyen veya suya dayanıklı esnek bir deri elde edilir. Ancak bazen yağdan başka tabaklama elemanları da yağ ile birlikte kullanılır. Bunlar aşağıda belirtileceği gibi, yumurta sarısı, un, ilik, beyin ve benzeri maddelerdir.

Yağa doymuş olan deri, tezgâhın üzerine serildikten sonra düzleştirilir

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ve yağın fazla kısmı, taş veya cam düzleştiriciler ile alınır. Deri, bu maddelerin yardımı ile ovulur, sonra dövülür ve çiğnenir. Özellikle kuru ve sert deriler bu şekilde ovularak yumuşatılır. Yağla ovma yönteminin gelişmesi ile, yukarda belirtildiği gibi, yağ ile tabaklama metoduna gidilmiş olmalıdır[67]. Yağa doyan deri güneşe serilir ve bu işlem, yağa doyuncaya kadar tekrarlanır. Kuruyunca katlanabilir ve sarı bir renk alır.

Akdeniz çevresindeki ülkelerde, bu yağla tabaklama yöntemi uygulanmıştır. Bunlar üzerinde ayrıntılı olarak durulacaktır. Ancak Akdeniz çevresi dışında, yukarda belirtildiği gibi, prehistorik Avrupa'da bu yöntem kullanılmıştır. Neolitik devirden itibaren bitkisel ve mineral tabaklama yanında benimsenmiş olan bu yöntem, tütsüleme ile birlikte yürütülüyordu. İsviçre mağaralarında derinin tütsülenmesinde kullanıldığı sanılan kumtaşı bulunmuştur. Bu şekilde mekanik işlemler ile çadır örtüsüne benzeyen eşyalar yapmak için deri işlenmiştir[68].

Yağla tabaklama, Neolitik ve Bronz Çağ Avrupa'sında kullanılmağa devam etti. Örneğin Wiepenkathen hançerinin ince kösele şeridi, olasılıkla yağla tabaklanmış olabilir[69]. Beste mağaraları yakınındaki Kelt köyünde de kül, üzerinde ağaç çiviler ve yağ kalıntıları bulunmuştur[70].

Orta Avrupa'da ve genelde Batı'da oğlak derileri için yumurta sarısı kullanılmıştır.

Mezopotamya'da ve Batıda erken tarihlerde uygulanan yağlarla tabaklama eski Yunanlılar tarafından da biliniyordu. Derinin yağla işlem görmesinin bir hazırlık çalışması olup olmadığını bilmiyoruz. Deriler, yağla işlem gördükten sonra diğer bu tabaklama yöntemi ile işlenmiş olabilir. İlk kez Homeros'un metinlerinde bu konuda bilgiye rastlanır. Homeros, Troialılar ile Akhalar arasındaki savaşta Patrokles'un vücudunun iki tarafa sürüklenişini anlatırken bunu, derinin daha iyi yağlanabilmesi amacıyla dericiler tarafından gerilmesine benzetmiştir[71]:

"Bir adam, kocaman bir boğanın yağa batırılmış postunu
Gersinler diye uşaklarına verirse nasıl,
Uşaklar da alıp onu, çember olur, gererlerse,
Postun yağlığı gider, yağı emer deri
Çekilince bir o yana bir bu yana gerilir"

Burada efendisi, hizmetkârlarına büyük birboğa derisini vererek, onu germelerini, ve yağlamaları görevini vermiştir. Onlar yanyana dizilerek

bir çember oluşturup, deriyi gererek kuvvetle çekiştirirler. Deri çekilerek gerildikçe, deriye yağ daha iyi nüfuz eder ve bünyesindeki sıvı madde kaybolur. Bu satırlar bize, Homeros döneminde derinin yağla tabaklanmasının ve yumuşatılmasının bilindiğini göstermektedir. Boğa gibi kalın ve sert sığır derileri bu şekilde işlendikten sonra, onlardan kaba eşyalar yapılıyordu.

Daha sonra Lukianos, atletlerden söz ederken, onların vücutlarını yağlamalarını anlatır ve bunu hayvan derilerinin yağlanmasına benzetir[72]:

"... Onlara, daha esnek olmaları için bir elâstikiyet kazandırmak amacıyla yağla yumuşatıldığı zaman kırılmaya karşı sağlam ve çok daha dayanıklı olabilen, canlı deride olduğu gibi, canlı vücudu da yağ ile daha iyi duruma getirebilmek için zeytin yağı ile ovunuz."

Lukianos, Solon ile Anacharsis arasındaki konuşmada görüldüğü gibi, atletlerin daha dayanıklı ve esnek bir vücuda sahip olmaları için zeytin yağı ile yağlanmaları gerektiğini ileri sürer ve ölü deriler için yağ ile ovmanın iyi sonuç verdiğini örnek verir. Burada, derilerin sadece yağlanarak yumuşatılması, esnekleştirilmesi söz konusu edilmiştir; tabaklama yöntemi üzerinde ayrıntıya girilmemiştir.

Plinius da derilerin yağlanmasından söz etmektedir[73]:

"Bel ve bütün deri eşyalar ayakkabılar ve tekerlek dingilleri, kaynamış posa (tortu) ile yağlanmıştır"

Burada, eşya yapımında kullanılan deriler yağlanmasından söz edilmektedir. Yağ olarak *amurca* yani zeytin yağının kaynatılmış posası kullanılmıştır.

5. Ham Deri

Derinin tabaklanmadan, bazı basit işlemler yaparak hazırlanması ile elde edilen ham deri, özellikle iklimi kuru olan yerlerde kullanılmıştır. Bunun çok eski devirlere kadar gittiği ve bazı koşullarda yavaş yavaş çürütüldükleri sanılmaktadır. Ham deriden, kalıp alma yöntemi ile çeşitli kapların yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca parşömen, davul derileri, katkut ipleri, deri şeritler ve çeşitli ipler de ham deriden yapılmışlardır.

Ham deri, çürümeyi önleyen maddeler yardımı ile kimyasal işlemlerden sonra kurutularak, dayanıklı hale getirilmiştir. Bazen ayrıca yağlanmışlardır. Günümüzde bazı ilkel halklar tarafından da ham deri kulla-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nılmaktadır[74].

Eskiçağda hamderi, Akdeniz çevresinde ve başka bölgelerde kullanılmıştı. Daha eskiye gidilirse, Paleolitik devir insanı, hamderiden yaptıkları kaplar ile sıcak taşlar üzerinde, suyunu ısıtıyor ve yemeğini pişiriyor olmalı idi. Alplerde ve Norveç'te Alt paleolitik devirde ev kalıntıları arasında kaynama taşları ile bu ham deriden yapılmış kaplar bulunmuştur. Sıcak suya ve genelde ısıya dayandığı sanıldığına göre oldukça dayanıklı olmalıdırlar. Her devirde onların kullanıldığı ve çeşitli eşyalar yapıldığı söylenebilir[75].

6. Parşömen Teknolojisi

Eskiçağ boyunca diğer yazı malzemelerinin yanında benimsenmiş ve tüm Akdeniz çevresinde ca.M.Ö.III. bin ile M.S.VII. yüzyıl arasında kullanılmış olan Parşömenin yapılması için, diğer işlerde kullanılacak olan derilerden daha basit işlemlere gerek duyulmuştur.

Parşömen yapmak için koyun, keçi, buzağı, doğmamış veya ölü doğmuş kuzu, oğlak derilerinin özellikle kullanıldığı bilinmektedir. Kuzey bölgelerinde dana ve güney bölgelerde keçi ve koyun derilerinin tercih edildiği görülmektedir. Bu hayvanlardan en ince deri yani *"vellum"* yapılıyordu. Bu en iyi kalitedeki derilere *"pergamena virginea"* veya *"Pergamena vitulina"* da deniliyordu[76].

Heredotos, Dorlar'ın, keçi ve koyun derilerini bu amaçla kullanmış olduklarını anlatır[77].

Diğer hayvan derilerinin kullanılmış olduğu konusunda bazı buluntular vardır. İnce deri *(vellum)* üzerine yazılan Vatican ve Sinai *(Codex Sinaiticus)* ile Mısır'da bulunmuş İncil yazmalarının antilop derisi üzerine yazılmış olduğu ileri sürülmüştür. Özellikle III. yüzyıla tarihlenen bir Thukydides fragmanı da antilop derisi üzerine yazılmış ve teknik mükemmelliğe sahip bir örnekti. Bu kalıntılar pergament yapımında ceylan derilerinin tercih edildiğini ortaya koymaktadır[78].

En çok kullanılan bu deri çeşitleri yanında, nadiren fil derilerinden de yazı malzemesi yapılmıştır[79]. Sağlam bir deri üzerine yazmak amacıyla, derileri kalın olan domuz, eşek ve kurt derileri dahi kullanılmıştı[80]. Cedren, ince yılan derisi üzerine altın harflerle yazılmış İliada ve Odisseia'nın bir nüshasından sözetmektedir[81].

Parşömen yapmak için kullanılan hayvan derilerinde, deri teknolojisin-

den söz ederken belirtildiği gibi, gene *corium* tabakası kullanılır[82].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Derinin hazırlanması sonucunda elde edilen parşömenin kalitesi, derinin yapısının homojen oluşuna, derinin yazıyı yani mürekkebi alabilme niteliğine ve ayrıca gene derinin renk ve kalınlığına göre değişmektedir. Araştırmalar sonucunda, iyi kalitedeki parşömenlerde, kırılma ve sararma görülmez, dayanıklıdır. Zaten bu özelliği ile, Eskiçağda tercih edilen bir yazı malzemesi olmuştur[83].

Derilerin, yazı malzemesi olarak çok eski devirlerden itibaren kullanıldığı bilindiğine göre, bunların çeşitli işlemlerle hazırlanması da eskiye gitmektedir. Aşağıda belirtileceği gibi, çok açık olmasa da, elimizde bazı reçeteler vardır. Bunlardan bazı bilgiler çıkartmağa çalışırken; onların, diğer deri hazırlama metodlarına benzediği düşünülebilir.

Talmud yazıtlarında, derinin kireçtaşı ile işlem gördüğü, bir veya iki tarafının üst kısımlarının düzleştirildiği anlatılır. İki tarafı düzleştirilmiş olanlar dini metinler için kullanılmışlardır. Tek taraflı olanlar ise daha ucuzdu[84].

Elimizdeki çeşitli bilgilere göre, parşömen yapmak üzere kullanılacak derilerin önce kıllarını çıkartmak gerekiyordu. Bunun için kireç, idrar ve ağaç külleri ile karıştırılan su kullanılıyordu. İçte kalan etli kısım, sönmemiş kireçte birkaç gün bekletilir, yumuşayınca bıçakla kazınırdı. Beyazlatmak ve yağları yoketmek için tekrar kireçli suya konulur ve yüzeydeki pürüzler sünger taşı ile düzleştirilirdi. Bazı yerlerde bu işlemler için un ve tuz kullanılıyordu. Deri ıslakken sünger taşı ile perdahlanıyor ve kuruduktan sonra üzerine tebeşir tozu ile pudra haline getirilmiş kireç sürülüyordu. Tekrar sünger taşı ile ovulan yüzey tamamen düzleşiyor, tebeşiri emiyor ve verilen beyaz renk kalıcı oluyordu[85].

H.Hodges'e göre, parşömen, *vidula* ve *vellum*, ince tabakalara ayrılmış deri, şap ve tuz ile tabaklama yapılarak hazırlanıyordu. Sonra tebeşir ve pudra ile cilâlanıyordu. Şeffaf parşömen ise yağla cilâlanırdı[86].

Diğer bir tarife göre, bir haftalık buzağının derisi yıkandıktan sonra, bir gün süre ile temiz suda bırakılıyordu. Sonra içinde %30 taze sönmüş kireç bulunan, hamur kıvamındaki maddeye batırılıyordu. 18-20°'de ve 8 gün süre ile kireç banyosunda kalıyordu (8-16 gün olabilir). Tezgâh üzerinde kılları kazandıktan sonra yıkanıyor ve gerilerek kurutuluyordu. Yıkayıp kurutma işlemi, deri yüzeyi çok düzgün oluncaya kadar sürüyor-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

du. Özel bıçakla tekrar traşlanan deri oğulur ve pudralı süngər taşı ile düzleştirilirdi. Tekrar kurutulduktan sonra, istenen boyutta parçalara kesiliyordu[87].

Bulunan bir Kopt metnine ait parçalar parşömen yapımından söz etmektedir. Reçete üzerindeki kelimeler bozulmuş olduğundan, anlamları açık değildir. Parşömen hazırlamak için gerekli malzemelerden sözeden bu metin, VI. ve VII. yüzyıllara tarihlenmiştir. Yazmada Grekçe kelimelere rastlanır (*membranon* gibi). Bu metinden şu bilgileri çıkartabiliyoruz: Parşömen hazırlanırken süngər taşı kullanılırdı. Kazınmış olan derinin, bu süngər taşı ile her iki tarafı düzleştirilir ve parlatılırdı. Malzeme olarak biraz şap veya vitriyol, üstübeç ile karıştırılır ve birlikte dövülür, sonra da keten bir kumaşa sarılırdı. Bu toz, deriyi daha da mükemmelleştirmiştir. Daha sonra silinip kurulanır, aşı boyası ile boyanır veyazı yazılacak hale gelirdi. Mürekkep dağılacak olursa, içine şaplı su damlatılır ve mürekkep, kamış kalem ile yazılırdı[88].

Çeşitli maddeler kullanılarak tabaklanan parşömendeki yırtık ve delikler, deri henüz ıslak iken kenarları dikilmek ve buralara ince *membranalar* yapıştırmak suretiyle kapatılıyordu. Tabaklanmış parşömenin tüylü yüzü sarı ve pürüzlü idi. Buna karşılık etli iç yüz beyaz ve daha düzgündür. Eskiçağ parşömenlerinde iki yüz arasında bu fark görülebilir. Ancak Eskiçağın geç devrelerinde şeffaf denecek kadar ince, zarif ve homojen parşömenleri yapılabilmiştir. İncil'in Sinai ve Vatican nüshaları ile Vergilius'un Laurentius yazmaları buna örnek gösterilebilir[89].

Bu şekilde hazırlanan parşömenden, yazı malzemesi dışında giyecek, alet, kap v.s. gibi eşyalar yapılmıştır.

Parşömenin fiatının yüksek olması nedeniyle, bitkisel malzeme kullanarak taklitleri yapılmıştır. Hayvansal bir malzeme olan parşömen ile onun bitkisel taklidi arasında doğal olarak bazı farklar vardır. Parşömenin iki tarafı kıvrılarak yandığı ve yanmış saç ve tüy kokusu özelliği gösterdiği, kararan bir kül bıraktığı görülmüştür. Buna karşı bitkisel parşömen koku vermeden ve kıvrılmadan yanmaktadır, soğuk suda çözülmeyen grimsi az bir kül bırakır. Yapılan bilimsel çalışmalar bu farklılıkları ortaya koymuştur[90].

B. Derilerin Boyanması

Tarih öncesi devirlerde yaşayan insanların, boya maddelerini kullan-

dıkları, bize kadar gelebilen kalıntıların incelenmesinden anlaşılmıştır. Ancak boyama metodları konusunda bilgimiz yoktur. Bu dönemde daha çok mineral *(manganez oksit, hematit, okr* yani *aşı boyası)* ve bitkisel boyalar kullanılmıştır. Bitkisel boyalar, Akdeniz çevresinde, özellikle dokumacılığa bağlı olarak benimsenmiştir. Hayvansal boyalar arasında gene Akdeniz çevresinde tanınan bir yumuşakça olan *murex* ve diğer kabuklular ile *kırmız* sayılabilir[91]. Bu konuda Antik Çağ yazarlarında bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu boya maddelerinin, bazı sabitleştiriciler *(mordan)* kullanılarak sabitleştikleri de aynı şekilde bilinmektedir. Tıpta, alkollü içkilerin fermantasyonunda ve dokumacılıkta boya maddesi olarak kullanılan bu maddeler arasında özellikle mineraller, tabaklama maddeleri olarak renkleri sabitleştirmede kullanılmışlardır.

Bazen de sadece tabaklama maddesi ile derilere renk verilebiliyordu. Ayrıca boya maddeleri kullanılmasına gerek duyulmamıştı. Kullanılan maddeye göre bunlar ayrı renkler oluyordu. Örneğin yağla tabaklanmış deriler devetüyü rengine sahipti. Bitkisel tabaklama maddeleri ile işlem görmüş olan deriler ise bejden kırmızıya kadar değişen kahverengi tonlarını alıyordu. Şapla tabaklananlar beyaz renge sahip olurdu.

Tabaklayıcı maddeler dışında özellikle bazı boya maddelerinden de yararlanılmıştır. Siyaha boyamak için demir sülfatlı tanen *(zaç, copperas)*, sonra da bakkam ağacı[92] kullanılmıştır. Ayrıca demir ve bakır tuzları *(palamut mürekkebi)* ile karıştırılmış tanen de siyaha boyamak için kullanılan maddeler arasındadır.[93] Derinin kahverengine boyanması için brazilden[94] yararlanılırken, mavi renge boyamak için indigo[95] ve sarıya boyamak için de nar kullanılıyordu[96]. Bunlar veya burada belirtilmeyen çeşitli maddeler ile boyanan derinin kenarları düzgün bir biçimde kesiliyor, bazen de tutkallı su ile kaynatılan boya maddeleri ile tekrar renklendiriliyordu[97].

Aşağıda ayrıntılı olarak üzerinde durulacak olan Akdeniz çevresinde yer alan ülkelerdeki deri boyamacılığı, batıda da çok eski devirlerden itibaren uygulanıyordu. Ancak tarih öncesi devirlerde bunun bir raslantı sonucu başladığı düşünülebilir. Örneğin Avrupa'da tarih öncesi devirlere tarihlenen deri buluntularında boya izleri görülmüştür. Bunlar kırmızı, siyah, sarı renge boyanmış ve altın yaldızla süslenmişlerdi. İsviçre'de Robenhausen'de bulunan bazı tohumların, derileri tabaklama ve boyama (özellikle sarı ve kırmızı) işleminde kullanıldığı sanılmaktadır[98].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ancak özellikle Akdeniz çevresinde deri boyacılığının gelişmiş olduğunu, bu konuda özel kelimelerin kullanılmış olduğunu söyleyebiliriz.

Eski Yunan ve Roma döneminde tabaklanan deriler de, mineral, bitkisel ve hayvansal boya maddeleri ile boyanıyor; böylece eşyalara istenilen renkler veriliyordu. Kentlerin önemli caddelerinde beyaz, siyah, kırmızı renkli derilerden ayakkabıların giyildiği bilindiğine göre, onların boyandıkları anlaşılabilir[99]. Özellikle Khios adasından ve Anadolu'dan gelen deriler, üstün tabaklanma ve boyama nitelikleri ile övülüyorlardı. Anadolu, deri işçiliğinin yanında, boyama geleneğinde de hakh bir üne sahipti[100]. Strabon, Homeros'a dayanarak *(Iliada* VII, 221), Anadolu'da bulunan, ancak yeri şüpheli olan Hyde'de en iyi deri işçisinin yaşadığını belirttiğine göre *(Geographika,* XIII, IV,6, C 626) Anadolu'nun önemi anlaşılır. Babylonia'da pazarda Hindistan'dan gelen deriler satılırdı. Babylonia'nın ünlü kırmızı Babylonia derizi 500 denariusa satılıyordu. Bu dönemde renkli deri, servet ve mevkiin göstergesi olarak lüks bir eşya olarak kullanılıyordu[101]. Özellikle de kırmızı, kahverengi, mavi, zeytin yeşili, sarı ve siyah çok kullanılıyordu[102].

Antik kaynaklarda geçen deri eşyaların çeşitli renklere boyanmış oldukları görülmektedir. Boyalı deri eşyalar dışında boya maddelerine ilişkin bilgilere de rastlanır. Örneğin F.Vopiscus'un verdiği bilgiye göre, rengarenk boyalı çizmeler giyiliyordu, ancak erkeklerin bunları giymesi sınırlandırıldı[103].

"O, erkeklere erguvan veya balmumu rengi veya beyaz ve sarmaşık rengi çizmeler giymeyi yasakladı, kadınlara izin verdi"

Günümüzde olduğu gibi kadınlar renkli, erkekler ise belirli renk eşyaları kullanmış olmalıdırlar. Bu çeşitli renkler XIX. yüzyıl ortalarında anilinli boyaların bulunmasına kadar, Eskiçağdan sonra da aşağıdaki boya çeşitleri ile kullanılagelmiştir. Bunları madensel, bitkisel ve hayvansal boyalar adı altında toplayarak inceleyelim.

1. Kullanılan Boyalar

Madensel boyalar 'dan *bakır sülfat (ayakkabıcı siyahı, kalkanthos) "kunduracı siyahı"* idi ve derilerin siyaha boyanması için kullanılıyordu. Eski Mısır'da aynı amaçla kullanılan bu boyaya kaynaklarda rastlanır.

Cicero, Carbo'nun, Pompeius tarafından ölüme mahkûm edildiğinden

süzederken, babasının da M.Antonius tarafından suçlandığı ve *"ayakkabıcı vitrioli"* dediği öldürücü zehir ile bu cezadan kurtulduğunu anlatır[104]. Bu metin, ayakkabıcı siyahının *(atramentum sutorium)* zehirli bir madde olduğunu gösterir. Özellikle derilerin boyanması için kullanılırken de dikkatli bir biçimde kullanılmış olmalı idi.

Daha sonra Plinius, onun elde edilişine ilişkin bilgi verirken, erimiş olarak, derilerin boyanmasında kullanıldığını vurgular[105]:

'Yunanlılar adı nedeniyle, kunduracı siyahı arasında yakınlık kurdular. Onlar, bu siyaha *chalcanthos* adını verdiler. İçindeki cevher saf değildir. Hispania'da bu eriyik, su dolu kuyu ve havuzlara koymak suretiyle elde edilir. Eşit miktarda tatlı su ile karıştırılmış olan bu su, ateşe konur. Sonra tahtadan havuzlara aktarılır. Bu havuzların üzerinde, ipler aracılığı ile suya daldırılmış taştan, hareketsiz duran engeller vardır. Balçık buraya konur ve camsı görünüşlü taneler oluşur ve bir çeşit salkım oluşturur. Geri çekildikten sonra, chalcanthos 30 gün süreyle kurutulur. O mavidir, mükemmel bir parlaklığa sahiptir. Ondan, cam için yararlanılır. Eriyince, derileri boyamak için kullanılan siyah oluşur. Daha pekçok şekilde de elde edilir: onu içeren toprak oyulur, çukurların kenarlarına, kışın soğuğu ile damlalar sızar. Buna *chalcanthosa stalagmias* adı verilir...'

Plinius bu kunduracı siyahının *(sutorio atramento)* siğilleri yok etmek için de kullanıldığını belirtir *(Nat.Hist.* XX, 123).

Celsus da *chalcanthos* ile ilgili bir reçete verir ve o da eski Yunanlılar'ın bu maddeye *chalcanthos* dediklerini belirtir ve kanı durduran diğer maddeler arasında sayar. O da *sutorio atramento* adını kullanır[106]. Ona göre kunduracı siyahı kostik maddeler arasındadır (Celsus, V, 8). Celsus, bu adı kullanmasına karşılık, bu madde ile derilerin boyanmasına ilişkin bilgi vermez.

Bu metinlerden de anlaşıldığı gibi bakır sülfat tıp ve diğer alanlarda kullanılıyor; bunun yanında saraçlıkta ve ayakkabıcılıkta da ondan yararlanılıyordu. Eski Yunanlılar da olasılıkla yeşili siyahlaştırmak için mavi *vitriol*'ü (demir sülfat ve bakır sülfat) kullanmış olmalıdırlar.

Roma dönemindeki Vindonissa kampında bulunan ayakkabı tabanları siyaha boyanmıştı. Bunların kurum (is) veya demir tuzları ile boyandığı üzerinde durulmuştur.Bu buluntular arasındaki iki renkli çizmenin üst

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kısmının katran siyahı ile boyandığı anlaşılmıştır[107]. Romalılar'ın *nigra aluta* dedikleri esnek deri, şapla tabaklandıktan sonra *chalcanthos* denilen bir madde ile renklendiriliyordu. Bu maddeden ayakkabıcı siyahı *(atramentum sutorium, atramentum tingendis coriis)* elde ediliyor ve bununla deriler boyanıyordu.

Ayakkabıların boyanması için kullanılan bir diğer madde ise *melanteria*'dır[108].

Mavi taş olarak belirtilen boyama maddesi bakır sülfat idi. Siyah renk için bitkisel tabaklama ile birlikte kullanılıyordu[109].

Demir tuzları, mazı ile birliktesiyaha boyamak için kullanılıyordu[110].

Bazı bitkiler ve onlardan elde edilen maddeler tabaklamada kullanıldığı gibi, onlardan boyama maddesi olarak da yararlanılmıştır. *Bitkisel boyalar* derilere değişik renkler vermek için kullanılıyordu. Sabitleştirici *(mordan)* olarak genellikle şap ile birlikte kullanılmışlardır.

Derilerin kırmızı renge boyanmasında yararlanılan *kökboya* veya *kızılkök (Radix rubiae tinctorum L.)* 1-2 m. uzunluğunda, köşeli gövdeli ve sert dikenli, tırmanıcı bir bitkinin kökünden elde ediliyordu. Akdeniz çevresinde, özellikle Roma döneminde Mısır ve Doğu'da yetiştirilen bitki, Anadolu'da da yaygın olarak üretilmiş ve çeşitli boyama işlerinde, kırmızı renk vermek için kullanılmıştır.

Heredotos, Libya kadınlarının kökboya ile kırmızı renge boyanmış elbiselerinden sözetmektedir[111]:

"... Libya kadınları giyeceklerini deriden yaparlar ve kalkanın kenarları yılan gibi değildir, yılanı kayıştan yaparlar; gerisi aynıdır. Zaten Athene heykellerini süsleyen giyimlerin adı bile bunun Libya'dan olduğunu gösterir. Libya kadınları giyeceklerinin üstüne kenarları püsküllü ve kırmızı kökboyası ile boyanmış tüysüz keçi derileri atarlar. Yunanlılar *aigis* terimini keçi derisi sözlerinden çıkartmışlardır."

Bu bitkiden boya yapıldığına ilişkin daha sonraları Plinius'dan bilgi ediniyoruz[112]:

"Sağladığı çok büyük kazanç nedeniyle, cimri halkın çok iyi tanıdığı iki bitki vardı. İlki, yünleri ve derileri boyamak için zorunlu olan kök boya

(Rubia tinctorum, L.) idi. En iyisi İtalya'nın ve özellikle Roma'nın bahçeyösüne ait olanıdır.Ayrıca hemen hemen bütün eyaletlerde bundan çoktur."

Kurutulmuş köklerinden yararlanılan bu bitki şap mordan (sabitleştirici) ile kırmızı, sarımsı kırmızı,demir mordanla kahverengi kırmızı ve tanenli maddeler ile koyu kırmızı ile menekşe-kahverengi ve mor-siyah çeşitleri elde etmek için yararlanılır. İçindeki boyar madde glikozitlerden en önemlisi ruberitrik asit olup, enzimler ile hidroliz sonucu kökün boyar maddesi olan alizarini verir. Onunla boyanma sonucu elde edilen renk kalıcıdır. Günümüzde Anadolu'da halı ipliklerini boyamak için de uzun süre kullanılmıştır[113].

A k ç a a ğ a ç veya *k ı z ı l a ğ a ç* kabukları da derilerin boyanmasında kullanılıyordu. Theophrastus, onun sert bir kabuk olduğunu ve derilerin kırmızı renge boyanması iç ondan yararlanıldığını belirtir[114]:

"O sert bir kabuktur; onun için tarafı kırmızıdır: bu nedenle derileri boyamak için kullanılır."

Bitkisel tabaklama maddeleri arasında kullanılan *k a r a h u r m a (Diospyros lotus L.)* Plinius'a göre, kabuğu ile derilerin boyanmasında da yararlanılıyordu[115]:

"kabuğu ile deriler, kökü ile de yünler boyanır"

Derilerin boyanmasında *m e r s i n a ğ a c ı*'nın meyvası *(fructus myrti)* ve *m e ş e p a l a m u t u (semen querci)* da kullanılmış olmalıdır. Aristoteles, bu ağaçların ürünlerinden boyacılıkta yararlanıldığını belirtmiştir. İçlerinde büyük ölçüde tanen bulunması nedeniyle, derilerin tabaklanmasında kullanılan bu ürünlerin, gene derilerin boyanmasında yararlı oldukları söylenebilir[116]:

"Ekşi bir yiyecekle ahndığı zaman niçin şarap ve su daha tatlıdır; örneğin bir kimse meşe palamutu veya mersin meyvalarını veya bu türden bir şey yerse, bu sonuç normal olmaz mı? Bir nesnenin anlaşılması için, karşıtı veya ona zıt olan içicekler bulunması gerekir. Boyar maddelerde olduğu gibi, dil üzerine değdirilince, ekşilik hissedilir, gözenekler açılır ve tatlı, ona daha çok nüfuz etmez mi? Boyanacak olan maddeler ekşi bir sıvıda önceden ıslatılır, böylece bu maddeler boyayı daha çabuk alır."

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Boya maddesi olarak meşeden çok, meşe üzerinde gelişen kermes bitinin kullanıldığı bilinmektedir. Buna da hayvansal boyalar arasında yer verilecektir.

Çivit otu (Isatis tinctoria L.) M.Ö.I. binde Önasya ve Mısır'da kullanılıyor ve bitkiden mavi renk elde etmek için yararlanılıyordu. Roma döneminde batıya ihracı yapılan bu bitki Anadolu'da ve Balkanlar'da çok üretiliyordu. Kökboya gibi Anadolu'da boyar madde olarak uzun süre kullanıldı. Yapraklarından mavi renkli çivit boyası elde edilir. 50-100 m. yükseklikte, sarı çiçekli otsu bitkinin kültürü azalmıştır. Yaprağında sarı renkli glikozit olan indikan hidroliz edilerek ürün elde edilir ve bu da okside edilerek mavi renkli boya maddesi olan indigo sağlanır[117].

Taze veya kurutulmuş *nar kabuğundan (cortex granati)* kullanılan mordana bağlı olarak, sarı ve siyah renklere boyamak için yararlanılıyordu. Onun derilere sarı renk vermek için kullanıldığı da bilinmektedir. Genelde narın *(Punica granatum)* zaten sarıya boyamak için eski bir kullanımı vardı.

İçinde tanen bulunan *sumağın (Lignum flavum)* derilerin tabaklanmasında kullanıldığını belirtmiştik. Bu sumak bitkisinin "*sarı kök*" veya "*sarı odun*" denilen kök kısmı, derilerin boyanmasında kullanılmıştır. Açık sarı renk zamanla koyulaşarak, sabit kalır[118]. Theophrastus, onunla derilerin beyazlatıldığını belirtir[119].

"Tabaklar bu ağacı,deriyi beyazlatmak için kullanırlar."

Daha sonra Plinius, bu konuda ayrıntılı olarak bilgi verirken, gene onunla derilerin beyazlatıldığını söyler[120]. Plinius'un söylediği rengin, yukarda değinilen açık sarı renk olup olmadığını bilmiyoruz. Belki de sadece beyazlatmak için kullanılmıştı.

Onun *"boyacı sumağı" (Cotinus cogrygria)* denilen türü de sarı boya için kullanılıyor, dal ve kabuğundan *fustol (fisetin)* denilen boya maddesi elde ediliyordu[121]. O halde genelde sumak türleri ile derilerin boyanması açık sarı renge boyandığı söylenebilir.

Derilerin boyanmasında kullanılan diğer bir bitki *notia*'dır Plinius, muhtemelen ondan *Venüs tarağı (Scandix pecten veneris L.)* olarak söz eder ve bu adın niçin verildiğini açıklar[122]:

"Bizim taraklara benzediği için bu ad verilmiştir. Bitkinin kökü, ebegümeci özü ile dövüldüğünde, yabancı esimler çıkartılır."

Küçük bir bitki olduğu sanılan bu boya bitkisine ilişkin daha ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Plinius, onun boya maddesi olduğunu belirtmemiştir.

Üç metre yüksekliğinde bir ağaççık olan *c e h r i (Rhamnus petiolarius)* meyvaları yeşil iken toplanıp kurutulur. Esmer yeşil renkli meyvaları, tüysüz ve iç kısmı parlak sarı renkli taneler halindedir. Orta Anadolu'da yetişen bu bitkinin taşıdığı sarı renkli boyar madde *(ksantoramnin)*, kumaş ve yünleri boyamak için kullanıldığı gibi[123], derilerin boyanmasında da, Eskiçağ süresince kullanılmıştı. Bu madde ile sarı ve kahverengi renkler elde ediliyordu.

Yukarda belirtilenler dışında akasya türleri, kadın tuzluğu özü de boyar maddeler olarak kullanıldı. Gülhatmi *(Althaea rosea)* menekşe mavisi rengi veriyordu. Bu boyalar ferment, asit ve alkali etkisi ile alizarin ve purpurine dönüştürülmüştü. Alkaliler ile yeşil renk elde ediliyordu. Özellikle şapla gül pembesi ve koyu kırmızı renk elde edilmiştir[124].

Böylece bitkisel boya maddeleri olarak, aynı zamanda tabaklama maddesi olan meşe ve nar kabukları ile, akasya tohumları ve Amerika trabzon hurması kabukları yanında, çivit otu, kök boya, sarmaşık bitkisi özsuyu, fındık, ceviz, sumak gibi ot ve ağaçlardan yararlanılıyordu.

Eskiçağda derilerin boyanması için bazı hayvanların yapısındaki boyar maddelerden de yararlanılmıştır. Bu *h a y v a n s a l b o y a l a r*, *Coccus ilicus* denilen böcekten elde edilen kermes ile *murex trunculus* denilen yumuşakçadan elde edilen *purpura* ve gene bir deniz hayvanından sağlanan *triton* idi.

Bitkisel tabaklamayı anlatırken üzerinde durulan kermes meşesi *(Quercus coccifera L.)* türü, dallar üzerinde yaşayan *k e r m e s b i t i (Coccus ilicis Fab. (Coccidae)* denilen bir böcektir. Akdeniz çevresinde ve Anadolu'da yaşayan ve yaprağını dökmeyen bu bodur meşe üzerindeki dişi böcekler kabuklu iken toplanıyor, üzerlerine sirke dökülerek öldürülüyor ve güneşte kurutuluyordu. Devedikeni enfüzyonu ile birlikte de kullanıldı. Elde edilen meşe kırmızı *(grana kermes, g.tinctorum)*, bezelye büyüklüğünde, parlak kırmızı renkli tanelerdi. Bu meşe kermesi, kırmızı veya pembe renge boyamak için uzun süre kullanılmıştır. Ancak onun yerini daha sonra koşnil böceği *(Coccus cacti L.)* alınca, bundan yeni bir boya maddesi *(coccus, coccionelle)* sağlanmıştır[125].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu madde ile Babylonia'da boyanmış olan keçi derileri Eskiçağ piyasasında çok değerliydi ve bunlara "*kırmızı Babylonia derisi*" deniyordu. Anadolu, Yunanistan ve Roma'da bunlar kullanılmışlı ve tüm Akdeniz çevresinde biliniyordu[126].

Hayvansal boyaların bir diğeri ise Eskiçağda çok erken tarihlerden itibaren kullanılan *p u r p u r a* idi. Bu boya maddesi *murex* denilen bir yumuşakçadan elde ediliyordu. Bu yumuşakça özellikle Akdeniz kıyılarında Yunanistan, Adriatik kıyıları, Tobruk, Djerba ve Sirakuzai'de bulunmakla beraber, asıl bol bulunduğu yer Tyros kenti idi. Onun değerli olması, zor elde edilmesine bağlıdır. Örneğin 12.000 kadar *murex*'den 1,4 gr. saf boya sağlanıyordu. Özellikle Roma döneminde sadece imparatorların kullanımına ayrılmıştı. Ucuza maletmek için kırmızı ile mavi renkler karıştırılıyordu.

Yukarda verilen bilgiden de anlaşıldığı gibi, bu madde ile *(purpura)*, deri ve kumaşlar eflatun renge boyanıyordu. Özellikle Roma ve sonra da Bizans döneminde bu rengin kralî bir renk olduğu düşünülürse, bu zor eldeedilen boya maddesinin, niçin imparatorlara ayrıldığı anlaşılabilir. Bu *purpura* ile boyanmış Roma dönemine tarihlenen ayakkabılar Southfleet'de bulunmuştur[127].

Gene bir yumuşakçadan elde edilen *t r i t o n* ise kırmızı renk veren bir boya maddesidir[128].

Bütün bu boyama maddelerini sabitleştirmek için (mordan olarak) şap, sirke, malt, arpa, urin, tebeşir, sodyum veya potasyum karbonat, kireç solüsyonu ve tartar tuzları kullanılırdı. Bazen de gene sabitleştiriciler yardımı ile renkler birbirine katılarak değişik renk tonları elde ediliyordu. Bunlar kırmızı, mavi ve sarı renklerin karıştırılması ile yapıldığı gibi, ayrıca yeşil renk de bu şekilde sağlanıyordu[129].

2. Parşömenin Boyanması

Diğer işlerde kullanılan deriler gibi parşömen de bazı durumlarda boyanmış olduğu konusunda antik kaynaklarda bazı bilgiler bulunmaktadır. Bunun sonucu olarak renkli ve lüks parşömen elde edilmiştir. Ayrıca bazı kütüphanelerde yer alan, özellikle geç devir yazmalarının boyalı olanlarına da rastlanmıştır. Parşömen yapımında kullanılmış olan derinin tüyleri çıkartılmış olup iki yüzü birbirinden farklıydı. Dış tarafı daha beyaz, iç yüzü daha sarı renkli idi.

Persius boyalı bir parşömenden şu şekilde söz eder[130]:

"Kitabımızı ve külları iyi temizlenmiş, iki renkli parşömeni almış olduğunuzu biliyoruz"

M.S.I. yüzyıl başında yaşayan Persius'dan sonra, M.S.VII.yüzyılda yaşayan Isidorus da benzer bilgiler vermektedir[131]. Kalan parçalar üzerinde yapılan araştırmalar, bu bilgilerin doğruluğunu gösterecek niteliktedir. Bu boyanın, yukarda belirtilen ve *"purpura"* denilen hayvansal bir boya olup olmadığını bilmiyoruz. Erguvani renkli olanlar bunu düşündürür. Bu bilgileri parşömenin boyanan yüzüne yazılmadığı şeklinde yorumlayabiliriz. Çünkü aynı yazarlar, lüks nüshalarda arka yüzün *(verso)* sarıya boyanmış olduğunu belirtmektedir. Bunu da yazılmayan yüz olarak tanımlayabiliriz. Modern yazarlarda da benzer yorumlara rastlanmaktadır[132]. Suetonius, parşömenin iki renkli olduğundan söz etmektedir[133].

Çökmekte olan imparatorluk aristokrasisi, kitap konusunda da lüks zevklere sahipti. Bunun sonucu, erguvan renkli parşömenden, altın yaldızlı harfler ve mücevherler ile donatılmış ciltler ortaya çıktı. Hristiyanlık devlet dini haline gelince, bu gösterişli kitaplar arasında din kitapları da yer aldı.

F.Josephus daha M.S.I. yüzyıl sonlarında, üzerinde altın yaldızlı süslü yazıların yer aldığı deri ruloları anlatıyordu. Yahudiler'in baş rahibi Eleazar'ın Alexandria'ya kral Ptolemaios II. Philadelphos'a (M.Ö.285-246) gönderdiği kanunları şöyle tasvir etmekte idi[134]:

"... Şimdi yaşlılar kendilerine baş rahip tarafından verilen, kralca makbul olan bediyeler ve üzerine altın yaldızla yazılmış kanunların yer aldığı deriler ile geldiklerinde, bu kişilere kitapları sordu. Böylece onlar da sarılmış olan ruloları açtılar ve onları, kendisine gönderdiler. Bunun üzerine kral, *membranalar*'ın inceliğine şaşırdı..."

Daha sonra Jerome, M.S.IV. yüzyılda, gereksiz malzeme israfı ve lüks üzerinde durmaktadır[135].

Maximinus da, aynı şekilde erguvani ve altın harflerle süslü parşömen, üzerine yazılmış bir Homeros şiirinden sözetmektedir. III. yüzyıldan sonra İmparator Maximinus'un kullandığı okul kitapları da tamamen erguvani parşömen üzerine yazılmıştı[136]. Daha geç devirlerde bu durum devam etti ve M.Ö.VII. yüzyılda Isidorus, yaldızla süslü, erguvani parşö-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

men üzerine yazılmış kitaplardan "*purpurea membrana*" olarak sözeder[137].

C. Tabakhaneler

Derinin çeşitli maddeler kullanılarak tabaklandığını ve boyandığını gördük. Bütün bu işlemlerin yapılması için bir mekâna ve gerekli tesise ihtiyaç vardı. Ancak tarih öncesi devirlerde en ilkel şekli ile uygulanan bu teknikler, zamanla gelişerek, eski Yunan ve Roma döneminde, bağımsız tabakhanelerde yapılmış olmalıdır. Bu gelişme günümüze kadar devam etmiştir.Eskiçağda bu yapıların varlığını, kazılarda ortaya çıkan kalıntılar, tabakhane için kullanılmış Grekçe ve Latince kelimeler[138], bazı alet ve eşyalar ile kaynaklarda geçen bilgiler kanıtlamaktadır.

Bu durumda, tabaklamanın dar ölçüde yapıldığı küçük imalâthanelerin ve işin geliştirildiği yerlerde büyük tabakhanelerin bulunmuş olması gerekmektedir. Deri işlenen bu mekânlar, hiç değilse deri eşya satılan dükkânların bir bölümündeki küçük ve basit atelyeler olmalıdır. Belirtildiği gibi, kaynaklarda bu küçük imalâthaneler, deri endüstrisi ve dericilerden söz edilirken, yer yer geçmektedir. Özellikle Homeros ve Plinius, Atina ve diğer kentlerdeki geniş tabakhanelerden sözetmişlerdir. Günümüze kalmamış olan bu küçük imalâthane ve dükkânlara, meslek sahiplerinden söz edilirken değinilecektir. İlerde çeşitli yerlerde yapılan kazılarda, bağımsız tabakhanelerin ortaya çıkacağını ümit ediyoruz. Ancak tabakhanelerin kent dışında yer alması, genellikle kenti ortaya çıkartan kazılarda bu tabakhanelerin bulunmamasının nedenidir.

Mezopotamya gibi dericiliğin gelişmiş olduğu bir bölgede, bu tür mekânlardan açıkça söz edilmez. Mısır'da da çok eski dönemler'de bu tip yapılara rastlanmamıştır. Akdeniz çevresindeki diğer ülkeler için de aynı sonuca varabiliriz. Bulunular ancak eski Yunan-Roma dönemi ile ortaya çıkmıştır. Hellenistik devirdeki Yunanistan ve Mısır'da, lisanslı deri imalâthaneleri, derileri toplayan ve işleyen dükkânlar, Roma döneminde de devam etmiştir. Roma döneminde Bonn, Wiesbaden ve Mainz'da bazı tabakhaneler bulunmuşsa da, bize plân ve işleyiş açısından fikir veren en önemli örnek olarak Pompeii'deki imalâthaneyi tanıyoruz.

Antik çağdaki tabakhanelere ilişkin bilgi veren Pompeii'de, 1873 yılında, kent duvarının yakınında ortaya çıkartılmış olan bu tabakhane 8,5 x 9 m.lik bir alanı kaplıyordu. Bu yapıda bir hol ve bir atriumdan geçtikten sonra, asıl tabakhane, peristille çevrili bir avluda yer alır. Bu eski at-

rium, derilerin ilk, mekanik işlemlerinin yapıldığı yer olarak nitelenmiştir. Deriler onluk desteler halinde buraya geliyor, kıllar ve diğer pislikler burada kazınıyordu.

Tabakhane olarak kullanılan mekânın ortasındaki bir sütun, damı destekliyordu. Arkadaki odadan alçak bir duvarla ayrılmış olan bu mekânda, iki duvar boyunca, daire şeklinde 15 çukur veya kuyu bulunmaktadır. Bunlar 1,25 x 1,60 m. çapında ve 1,50 m. derinliğinde olup dörtlü setler halinde yerleştirilmiştir. Bu yuvarlak kuyuların duvarlarında, işçinin kuyulara inerek, onu temizlemesi için iki basamak vardır. Bu kuyuların arasında üç adet, uzunlamasına yerleştirilmiş, dört köşeli ve 0,50 m. derinliğinde diğer kuyular *(dolia)* yer alır. Bu dört köşeli çukurlar eskiden tahta ile kaplanmışlardı. Bunların her birinin iki yanında da, toprağa gömülmüş birer kil (seramik) kap bulunuyordu. Ayrıca güney-doğu köşesinde ve yuvarlak çukurun yanında bu kil kaplardan bir tane daha (yedinci) vardır. Bu kaplar ile uzun ve dört köşeli kuyular arasında silindir şeklinde delikler yer alır. Buradan çıkan bir kanal, üç büyük doliadaki sıvıyı akratmak için bölmelerin çevresini dolaşıyordu.

Avluya yerleştirilmiş olan tezgâh üzerinde kazındığı sanılan deriler, sonra, bu kuyulardaki tabaklama için gerekli kimyasal banyolarda ve yıkama yerlerinde işlem görüyordu. Yuvarlak kuyuların bitkisel, dörtgen şekilli olanların ise mineral tabaklama için kullanılmış oldukları düşünülmüştür. Dikdörtgen kuyuların yanındaki kil kaplarda ise taze tabaklama maddelerinin depolandığı anlaşılmıştır. Çünkü kil kapların içinde madde artıklarına rastlanmıştır. Bu varsayımların içlerindeki madde kalıntılarının analizleri ile yapıldığını düşünmek normaldir.

Bu kil kaplardan, dik duran borular ile tabaklama maddeleri kuyulara iletiliyordu. Yapının arkasındaki, bahçeye açılan porticusda solüsyon fermantasyonu ve tabaklama karışımı (infüzyon) hazırlanıyordu. Yapının çevresinde, duvarla çevrilmiş bir kuyudan, bu sıvılar iki delik aracılığı ile, daha alçak bir kuyuya geliyordu. Yukarda tarif edilen duvar boyunca devam eden bir su yolu aracılığı ile iletilmiş oluyor ve kil kaba aktarılıyordu. Daha sonra da gerekli kuyu ve kaplara geçirilebiliyordu.

Pompeii'deki bu tabakhanenin ilk odasında, tabaklama işlemi için gerekli aletler bulunmuştur. Bu aletlerin varlığı, yapının işleyişini doğrular niteliktedir.

Pompeii'deki imalâthaneler, zengin kişilerin tabaklama ve işleme ima-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tâthanelerinden biridir. Bu şehirde zengin bir endüstrici olan magistratum M.Vesonius Primus, içinde derilerin tabaklandığı atelyelerden birinin sahibi idi. Taşra şehirlerindeki deri eşya yapan kimseler için deri üretiyordu. Bunun yerinin Rampa ve Stabia kapısı yakınında bulunduğu belirtilir[139] (Res.118-119). Bunların sahipleri iyi para kazandığı için, endüstri kolu durumuna geldiler.

Bu tabakhanenin çevre kirliliği oluşturduğuna ilişkin bilgiye sahip değiliz. Ancak benzer bir örnek, bunu düşündürmektedir. Roma dönemine de, Köln'de dericilik aletleri ve eşyalar bulunmuş ve burada M.S.II. yüzyılın ikinci yarısı ve III. yüzyılda bir tabakhanenin bulunduğu düşünülmüştür. Tabakhanenin, Ren nehrine akan bir derenin kıyısında yer aldığı sanılmaktadır. Bu derenin daha sonra Ortaçağda *"Kırmızı Derici Deresi" (Rot Gerber Bach)* adını sürdürmesi de dericilik geleneğinin devam ettiğini göstermektedir. Artıklar ise suya verilmiş olmalıdır. Ayrıca yüksek dozda yağ içeren deri kazıyıcıları, Bonn'da vitriol ve malanteria ile deri işlendiğini gösterirken, Mainz'da da meşe kabuğu ile deriler işlenmişti[140].

Roma İmparatorluğu döneminde, özellikle M.S.I. ve II. yüzyıllarda, orduda derinin geniş ölçüde tüketildiğini biliyoruz. Ancak büyük tabakhaneler yerine, kale ve garnizonların belli bir yerinde derilerin işlenildiği söylenebilir. Ordunun et ihtiyacını karşılamış olan hayvanların derilerinin işlendiğini, çevredeki çöplüklerde bulunan deri artıkları göstermektedir. Bunlar özellikle ayakkabı yapmak için çıkartılan düzgün parçalardan arta kalanlardır. Derilerin bütün olarak deri işçisine gelerek, onlarca biçimlendirildiği, şeritler kesildiği ve derinin kötü kısımlarının atıldığı anlaşılıyor. Hollanda'daki Velsen (M.S.15-30) ve Valkenburg deri kalıntıları, bu kamplarda yapılan deri üretimini gösterir. Büyük bir atelye olmasa da, burada acil ihtiyaçlar için ayakkabı, kalkan kılıfı, çadır v.s. parçalarının kesildiği anlaşılmaktadır. Valkenburg kalesinde (M.S.ca.40-70) üretilen deri eşyaların bazıları kişisel eşyalar olarak ayrı yerlerde dururken, bir kısmı da kışlanın diğer bir yerinde *(tabernae)* depolanmıştı. Ayakkabı ve diğer bazı eşyalar için dükkânların bulunduğu da söylenebilir. Valkenburg ve Velsen'de ayrıca deri ayakkabıların onarımlarının yapıldığı da anlaşılmıştır. Bu iki kampın sürekli aynı yerde kaldıkları ve gerektiğinde kendi ihtiyaçlarını karşıladıkları, ancak Vindonissa'da gerektiğinde deri eşyaların dışardan, istendiğini bir ağaç tablete dayanarak söyleyebiliriz. Bu durumda Roma imparatorluğu yöneti-

mindeki yerlerde (günümüzde İsviçre, Britanya, Hollanda, Almanya ve diğer yerlerde) I. yüzyılda, benzer bir deri üretimi vardı. Örneğin asker çizmeleri yaparken, bölgesel fark gözetmeksizin, üst kısım taban katları arasına sokularak çivileniyordu. Vindolanda buluntularına göre usta askerlerin, deriyi istenen biçimde kestiği ve usta olmayanların ise gözetim altında ona yardım ettiği ileri sürülmüştür. Bu şekil birliği yanında yüksek standartta bir işçilik de görülmektedir. Uzak kamplarda kendi başlarına yetme gerekliliği, deri üretiminde uzmanlaşmayı arttırmıştı. Gene de şekil birliğinin, merkezi bir denetimin bulunduğunu gösterdiği sanılmaktadır. Ancak M.S.II. yüzyılda bu tek tip asker ayakkabılarının ortadan kalkarak, sivillerin de giydiği kapalı ayakkabı tipinin ve farklılıkların görülmesi (Bonner Berg buluntuları gibi), kamplarda farklı üretim olduğunu gösterir. Kalkan kılıfı, çadır, bagaj kılıfı gibi asker donanımının yapılması ve bunların onarımının da gösterdiği gibi, askerlerin yanında siviller ve kölelerin de bu işlerde çalıştığını düşündürmüştür.

Bu kamplardan Velsen M.S. erken I. yüzyıl, Valkenburg aynı yüzyılın ortaları, Vindonissa (Basel Yakınında Windisch) gene I. yüzyıl, Bonner Berg M.S. erken II. yüzyıl ve Newstead, Birdoswald ve Bar Hill gene II. yüzyılın ortalarına tarihlenmiştir. Bunlarda M.S.II. yüzyılda ayakkabı dışında diğer eşyalarda benzer üretim yapıldığı, merkezi bir denetim bulunduğu, ancak ayakkabı üretiminin sivil kesime kaydırıldığı anlaşılmıştır. Kamplarda askerlerce üretilen deri eşyalara, artık sivillerin de katıldığı söylenebilir. Küçük kamplarda ayrı deri uzmanları bulunmasa da, Zwammerdam'daki gibi, özel üretim ve onarımlarla iş yürütülmüş ve Ren Limesi kamplarında görüldüğü gibi, kamplar arasında işbirliğine de gidilmiştir.

Bütün bu dericilik çalışmalarının yapıldığı tabakhaneler, bu kamplarda bulunamamıştır. Bunun nedeni, tabakhane ve atelyelerin çok küçük boyutta yerler olması ve sadece ordu için çalışması olabilir. Bazı siviller burada çalışsalar bile tabaklanan deriler sadece orduya yetecek kadar, küçük atelyelerde yapılmış olmalıdır. Bu pis kokan işler kampların dışında yapıldığı için, kazılarda bu atelyeler bulunmamış olabilir. Ayrıca en basit tabaklama yöntemi olarak, tabaklanacak deri basitçe dikilerek, torba haline getirilerek, içine tabaklama sıvısı doldurularak, bu sıvıyı emmesi için asıldığından, geniş yerlere ihtiyaç duyulmamış olabilir. Kemik, tahta kazıcılar ve hayvan kemiklerinin bolluğu bu tür işlerin yapıldığı yerlere ilişkin bize bilgi verebilir. Ayrıca bu işlerin yapılması için su-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yun bulunduğu yerlerin araştırılması gerekir. Hofheim'da tabakhane olduğu sanılan bir yer bulunmuş olup, burada deriye uygulanan ilk işlemler yapılıyor olmalıdır. Kalenin kuzey-batı köşesinde bu çalışmalar ile ilgili olarak depo ve dükkânlar bulunmuştur (R ve T yapıları arasında). Buradaki su tankları ve sığır boynuz kalıntıları, tabakhane olduğu fikrini desteklemektedir. Velsen'de de benzer endüstri merkezlerine rastlanmıştır. Bu iki kampta, Velsen ve Hofheim'de, tabaklama başka yerde yapılsa bile, hayvanın buralarda öldürüldüğü, derisinin soyularak temizlendiği, tuzlanıp kurutulduğu sanılmaktadır. Hofheim'daki kampta, derilerin gerilerek kurutulduğu kazıkların delikleri bulunmuştur. Bu kazıklara asılan veya çiviler ile tutturulan deriler tezgâha geriliyor, temizleniyordu. Tabaklama amacıyla ayrıca sivil tabakhanelere gönderildiği sanılan deriler, hazırlık işlemleri biten bu derilerdi. Vindolanda, Velchten, Valkenburg ve Zwammerdam'da tabaklamanın dışarda yapıldığı, Vindonissa'da ise böyle bir yerin, kazılmış alanın dışarda kalmış olduğu sanılmaktadır. Roma yönetimdeki diğer kamplarda benzer işlemler yapılmış olmalıdır. Örneğin Mısır'da tabaklamanın sivillerce yapıldığı belirtilir. Anadolu'da benzer örneklere henüz rastlanamamıştır[141]. Bu tabakhane ve imalâthanelerde ham ve tabaklanmış deri üretimi ile sivil ve ordu için gerekli deri eşyalar yapıldı.

D. Aletler

Tarih öncesi devirlerde kemik, taş, obsidyen ve silekstan yapılan dericilik aletlerinin[142] bir devamı olarak, daha geç devirlerde Önasya, Mısır, Anadolu, Avrupa ve diğer yerlerde daha geliştirilmiş aletlere rastlanmıştır. Bu çeşitli aletler çağına göre bakır, demir, bronz gibi metallerden yapılmağa başlanmıştır. Derilerin kazınma, kesilme, delinme, cilâlanma v.s. işlemleri aynı şekilde bu aletlerle devam etti. Kazıyıcı ve deliciler yanında tabaklama işlemleri için gerekli olan kuyular, tekneler, tezgâhlar da geliştirildi. Aletler dışında dikmek için kullanılan ipler, çiviler, yapıştırıcılar da kullanılmıştır.

Eski Yunan ve Roma dönemine bu gelişmiş biçimleri ile gelen çeşitli dericilik araç ve gereçleri kazılarda bulunmuştur. Bundan başka eski Yunan vazo resimleri de onların kullanılış biçimleri konusunda bizi aydınlatmaktadır.

Bunlar özelliklerine göre değişik tipte aletlerdir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1. Sopalar

Sopayı başlı başına bir alet olarak düşünmesek dahi, derilerin işlenmesi sırasında, onların dövülmesi için kullanıldığını biliyoruz. Nemlendirilmiş ham deri, sopalar ile dövülüyor ve bunun sonucunda, bu derinin tabaklama maddesini daha iyi emebilmesi kolaylaşıyordu. Hangi ağaçtan ve hangi malzemeden yapıldığını bilmiyoruz. Bazı metinlerde bu sopadan söz edilmektedir[143].

2. Taraklar

Derinin tabaklanmaya başlamasından önce ürün ve benzeri yumuşatıcı maddeler içersinde bırakıldığını belirtmiştik. Böylece epidermis tabakası ile üzerindeki kıllar yumuşuyor ve kaldırılabilecek duruma geliyordu. Bunlar tabakçı tarağı ile kaldırılıyordu. Tüyleri de kaldıran bu tarak, bir çember içersine yerleştirilmişti ve tek dişli bir taraktı[144].

3. Banyo Kapları (Tekne ve Kuyular)

Deri ve postların gerek tabaklama öncesi hazırlık çalışmalarında ve gerekse tabaklanmaları sırasında bazı kapların içersine konuldukları bilinmektedir. Tabaklama maddeleri ile birlikte bu kapların içersinde deri ıslatılıyor veya bekletiliyordu. Bunlar genellikle özel tekne ve kuyulardır.

Paleolitik devirde bazı tabaklama işlemlerinin yapıldığı kabul edilse bile, deriler kendiliğinden, raslantı sonucu tabaklanmış olabilir. Neolitik devir insanı yerdeki çukura, tabaklama maddesi yerine geçen ağaç kabuğu veya mineral maddeleri bırakıyor ve derileri buraya koyuyordu. Kar ve yağmurlar gerekli suyu sağlıyor, birkaç ay veya birkaç yıl burada kalmış olan deri tabaklanmış duruma geliyordu. Yaşadıkları mağaraların önlerinde yaptıkları işlemlerde kullanılmış olan doğal çukurlar, zamanla kuyulara dönüştü ve özel olarak kenarları çevrildi. Bu kuyuların günümüze kadar fazla değişmeden, özellikle teknolojinin girmediği yerlerde ilkel durumda kullanıldıkları bilinmektedir[145]. Bronz çağda da alkali ve ürün doldurularak tabaklama işleminde kullanılan yuvarlak biçimli kuyular vardı[146].

Eski Yunanlıların, dikdörtgen şeklinde olan kuyuların yanıbaşında, içine tabaklama malzemelerinin konulduğu anlaşılan, seramikten kapları ve havuzları da tabaklama işleminde kullandıkları belirlenmiştir[147]. Örnekleri bulunmamış ise de yaygın olarak kullanılmış olmalıdırlar.

Roma döneminde kullanıldığı anlaşılan ve Pompeii'de ortaya çıkartılan

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tabakhanede, önce avlu olduğu ve sonradan kapatıldığı belirlenen mekânda, çeşitli kuyu ve kaplar bulunmuştur[148]. Bunlar 1,25-1,60 m. çapında ve ca. 1,5 m. derinliğinde, alçı ve kum taşı ile kaplanmış ve herbirinin duvarlarında, sıvının giriş ve çıkışı için ikişer delik bulunan kuyulardır. Bunların aralarındaki üç tane uzunlamasına dört köşeli çukur (havuz) 0,50 m. derinliğe sahiptir ve bir tanesi tahta ile kaplanmıştır. Bunların herbirinin yanında ise, zemine bağlantılı, toprağa gömülmüş, keramikten yedi kap vardır. Bunlar dipten bağlantılıdırlar. Bunun için de kilden bir boru kullanılmıştır. Kuyularda tabaklama yapılıyor ve kil kaplara kimyasal maddeler konularak, bunlar boruların aracılığı ile kuyulara geliyordu.

4. Germe Araçları

Derilerin tabaklanmadan önce ön hazırlıklarının yapılması, daha sonra tabaklanması ve en sonunda çeşitli eşyaların yapımı için deriye biçim verilmesi, kesilmesi, cilâlanması gibi, her aşamada yapılan işlemler, zaman zaman derinin bir tezgâh üzerinde gerilmesini gerektiriyordu. Özellikle derinin üzerindeki epidermis tabakası ile, onun üzerindeki kılların kaldırılması, kazıyıcılar ve bıçaklar ile derinin kazınması ve ayrıca yağların deriye içirilmesi, yağın fazlasının alınması, nemli derinin kurutulması v.b. işlemler kesinlikle bir tezgâh üzerinde yapılmalı idi.

Deri önce tezgâh üzerinde geriliyordu. Bu iş için yere kazıklar çakılıyor ve bu tezgâhın üzerine ya ipler tutturularak veya çivilerle çakılarak deri tutturuluyordu. Her yönden gerilen derinin sertliği, katılığı giderilerek, esneklik kazanması sağlanırdı. Bu kazıklar yerine, bazı hayvanların omuz kemiği ve ren geyiği boynuzları da kazık olarak kullanılıyordu. Bu durumda kemikler yere çakılmıyor, deri işçisinin kol çukuruna sıkıştırılıyordu. Kazıklardan başka sehpa ve çerçeveler de kullanılıyordu. Günümüzde yaşayan ilkel kavimlerin çalışmaları bize fikir vermektedir[149].

Derilerin işlenmesinde oldukça eski bir kullanıma sahip olan germe araçları, değişik toplumlarca bazı farklılıklar ile kullanılıyordu. Bunda alışkanlıklar ve bölgesel malzeme rol oynuyordu.

Eski Yunanlılar da benzer metodlar kullanmışlardı. Homeros'un Iliada destanında bu yöntemden sözedilmesi, kullanımının eskiliğini gösterir. Ilisda'da uşaklar çember oluşturarak, en basit şekli ile, deriyi bir o yana bir bu yana çekiştirerek gerdikleri tasvir edilir[150]. Ancak burada bir germe tezgâhı tarif edilmemektedir. Bu tezgâh *thronos* olarak geçer.

"Bir adam kocaman bir boğanın yağa batırılmış postuna
Gersinler diye uşaklarına verirse nasıl,
Uşaklar da alıp onu, çember olur, gererlerse,
Postun yaşlığı gider, yağı emer deri,
Çekilince bir o yana bir bu yana gerilir"

Daha sonra Aristophanes, bir deri ustası ile onun yardımcısı olan Paphlagonia'lı arasında geçen konuşma sırasında, Paphlagonia'lıyı şu şekilde konuşturur[151]:

"Senin derin tezgâh üzerine gerilecek...
toprağa çivilenmiş olacaksın"

Aristophanes burada derilerin tezgâh üzerine gerilerek, kazındıklarını belirtmek istemiştir. Bu tezgâha *"tabakçı sehpası"*[152] da deniyordu.

Romalılar ise derilerin gerilmesi için kullanılan ve *"tentipellium"* adını verdikleri bir tezgâhtan söz ederler. Bu aletin, demirden parçaları bulunduğu sanılmaktadır. Özellikle ayakkabı derilerinin bunun üzerinde gerildiği de belirtilir[153].

5. Masalar

Derinin işlenmesi ve daha sonra işlenen derinin istenen biçime sokulması v.b. çalışmalar için masalar kullanılmıştır. Vazo resimlerinde bu masalar üzerinde yapılan çalışmalardan sözedilmişti. Bunlar da bir çeşit tezgâh işi görüyorlardı; ancak özellikle derinin işlendikten sonra ondan, eşyaların yapımı sırasında kullanılıyorlardı.

6. Kazıyıcı ve Kesici Aletler

Genellikle ağaç tezgâh üzerine gerilen derinin et kalıntıları ve kıllarının temizlenmesi gerekiyordu. Bunun için bir kazıyıcı gerekli idi. Bundan başka tabaklanmış derinin, yapılacak eşyaya göre biçim verilmesi amacıyla da derinin kesilmesi gerekiyordu. Bu işlemler bıçaklar ile yapılıyordu.

Gerek Doğu ve gerekse Batıda bu işler için kullanılan çeşitli aletler bulunmuştur. Bunlar değişik bıçaklar ile onların bileyicileridir. Örneğin Kuzey İsviçre'de Willisau'da iri taneli kum taşından, Paleolitik devir soyma aletleri bulunmuş olup ilk deri işleme aletlerindendir[154]. La Tène'de, deriden bir torba içersindeki yirmi yedi aletin arasında ise keskiler, oluk ağızlı kalemler, bu delgilerin yanında özellikle yarım ay bi-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

çimli derici bıçakların bulunması ilginçtir[155].

Derinin epidermis tabakasını, kıl ve yağları temizleyen bu kazıyıcı ve bıçaklar başlangıçta ilkel malzemeden yapılmıştı. Basit şekilleri de, malzemeleri yanında gelişerek belirli nitelikler kazandı. Taş, kemik gibi malzemelerin yerini madenden yapılanlar aldı. Bunların en erken örnekleri deri soyucu çekiçlerdir. Bunun iş gören yüzü düz veya eğimli, konveks biçimlidir. Düz bir zemin üzerinde kullanıldığı sanılmaktadır. Yere çakılmış deriler için de uygun olduğu söylenebilir. Bunların zamanla ucu körletilmiş ve konkav kazıyıcılar haline gelmiştir. Bu gelişme sonunda yarım ay biçimli tipik derici bıçakları ortaya çıkmıştır ve bunlar, derinin kesilmesi için çok yararlı olmuşlardır. Dikey bir tezgâh üzerinde kurutulan deri, konveks bıçaklar ile temizlendikten sonra kazınıyordu. Bazen de bir hatıl veya bir ağaç gövdesi üzerinde uzatılan deri, konveks bıçakla burada temizleniyordu.

Önasya ülkeleri, Mısır, Anadolu ve diğer yerlerde kullanıldığı belirtilen bu bıçaklar, Avrupa'nın prehistorik merkezlerinde de kullanılmıştır. Geyik ve karaca gibi hayvanların boynuzlarından yapılmış ve elle tutmak için iki deliği bulunan, küçük üçgen biçiminde çakılar olup, modern kazıyıcıların öncüleri durumundadırlar. Genellikle kılları kazımak için kullanıldıkları söylenebilir. Anadolu'daki arkeolojik kazılarda, hemen her devirde, onların örneklerine rastlanır. Taştan bazı düz kazıyıcıların ise beyin ile fazla yağları almak için kullanıldığı sanılmaktadır. Eğri olan kemik kazıyıcılar, ağaç gövdeleri üzerinde kazıma ile ilgili işlemler için kullanılmış olmalıdırlar[156]. Özellikle Aurignacien devrede düz kazıyıcılar artmış, Musteriyen devrede çakmak taşından kazıyıcılarla derinin kazınmasına devam edilmiş ve Orta paleolitikten itibaren yaygınlaşmışlardır. Mezolitik devirde ise geyik boynuzundan kazıyıcılar çoğalmıştır. Aynı şekilde, Mezolitik devirden itibaren derinin iç kısmı çakmak taşından veya geyik boynuzundan kazıyıcılar ile temizlenmiştir[157].

Derilerin etli kısmını kaldırmak için en beğenilen malzeme taş idi. Taş alet, kaygan yüzeyde iyi tutulabiliyordu. Neolitik devirden itibaren kumtaşı, çakmaktaşı, kayağan taşı da çok tutulan aletlerin yapımında kullanılmıştır[158].

Hayvanların uzun kemikleri ile de derilerin kazındığını belirtmiştik. Kemiklerin mafsalları da tutamak olarak kullanılmıştır, öyle ki bazı örneklerde çok kullanılmadan dolayı aşınma izleri görülebilir.

Ranis mağarası ile Hamburg yakınında Meienburg'da ağaç saplı, çakmaktaşı aletler bulunmuş ve bunların, deri şeritleri kesmek için kullanıldıkları anlaşılmıştır[159]. Bu saplı kazıyıcılar ve ağızlı bıçaklar, Neolitik devirde İsviçre göl yerleşmelerinde bulundu. Bunların çok küçük boyda olmaları, kadınlar tarafından kullanılmış olduklarını düşündürmektedir. Tahta sapın ucundaki bir delikten iple kemere bağlanıyordu[160]. Kemik aletler arasında ayıların uzun kemikleri ile kalça kemiklerinin, Musteriyen devirde derileri temizlemek ve işlemek amacıyla kullanıldığı bilinmektedir. Bunlardan, omuz kemikleri ile deri yumuşatılıyor, kalça kemikleri ile etleri çıkartılıyor ve diğer kemik aletlerle gerilmiş deriyi kazıyordu. Wildemannslioch ile Wildkirchli mağaralarında bu tür aletlere rastlanmıştır[161].

Paleolitik devirden itibaren kullanılan yarım ay biçimli bıçaklarla, La Tène'de Neuchâtel gölünün doğu ucundaki Demir çağ yerleşmelerindeki deri çantada diğer aletler ile birlikte bulunmuştur.

Dericilerin bu kazıyıcı ve kesici bıçaklarının, yukarda belirtildiği gibi, prehistorik devirden itibaren bir gelişim içersinde sürdüğü söylenebilir. St.Albans'da Verulamium'da, öküzün incik kemiğinden yapılmış, benzer aletler bulunmuştur[162].

Orta Almanya'da çıkartılan ve Bronz çağına tarihlenen dört ayrı bıçak, deri işlemek için kullanılıyordu[163]. 7 cm. uzunluğundaki bıçakların tutamağı vardı.İrlanda, B.Britanya ve Fransa'da benzerleri bulunmuştur. Güney Britanya'da Wilburton-Stufe, batı Fransa'da St.Brieuedes Iffs'dekiler de örnek verilebilir. Bu aletlerin ilk tipinde, ince bir bıçak ile kuvvetlice yontulmuş bir keski vardır. Tutamağın altında delikler yer alır. İkinci tip üçgen biçimindeki keskiler, üçüncüsü ise kaşık biçiminde olanlardır. Dördüncü tip kavisiendirilmiş geniş bir keskidir. Bu deri bıçakları İrlanda, İngiltere, Fransa, Galler gibi yerlerdeki örnekler sayesinde tanıyoruz. Bunlar, daha sonra zanaatkârın, kullandıktan sonra aleti geri çekebilmesi için, deri parçasına dik gelecek biçimde tutuluyorlardı. Daha sonraki devrin eski Yunan vazolarında bu tutuş biçimi görülmektedir. Tasvirlerdekine benzer biçimde kavisiendirilen örneklere Bologna, S.Vitale gibi yerlerde rastlanmıştır.

Eski Yunan ve Roma döneminde bu kazıyıcı ve kesiciler geliştirilerek, kullanılmağa devam etti. Ayrı adları ve biçimleri bulunan belirli tipoloji-ler oluştu.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu aletlerden *b ı ç a k (tomeus* veya *peritomeus)* önemlidir. Eski Yunanlılar'ın yarım ay biçimindeki konkav bıçağıdır. Derinin etli kısmına, kıllarını ve pisliklerini kazımak amacıyla kullanılan kazıyıcı bıçaktır. Bu kazıma bıçağı keskin olması durumunda etli tarafı kazıyor, küt bırakılırsa kalan kılları çıkartmak için kullanılıyordu.

Platon'un Alkibiades adlı eserinde *tomeus*, ayakkabıcının yarım ay biçimli bıçağı olarak geçmektedir[164].

"Sokrates-Örneğin, ayakkabıcı, bıçak, biz ve başka aletlerle keser, değil mi?
Alkibiades-Elbette
Sokrates-Gene ayakkabıcıyı alalım: yalnız aletleriyle mi kesiyor, yoksa elleriyle de mi?"

Bu parçada ayrıca derilerin kesilmesi için kullanılan düz bıçak, *smile*'den de sözedilmiştir. Roma devrinde bu konkav kazıyıcıların kullanılmağa devam ettiğini görüyoruz.

S m i l e veya *S m i l i o n* denilen bıçak ise deriyi kesmek için kullanılıyordu. Bu bıçak da *"ayakkabıcının düz kenarlı kesme bıçağı"* olarak belirtilmiştir.

Platon'un bir metninde onu, ayakkabıcı bıçağı olarak görüyoruz[165]:

"-Peki, üzüm kütüğünü kasap bıçağıyla, kunduracı bıçağıyla, daha başka bıçaklarla budayamaz mısın?"

Romalılar da, eski Yunanlılar'ın *smile* dedikleri bu bıçağı kullandılar. Onların bıçağı ayakkabıcıların deriyi kesmek için kullandığı bir çeşit falçata veya basit bir bıçak idi ve ona *"scalprum"* diyorlardı.

Bu bıçakları tanıtan ve onların dik tutuşları ile kavisli biçimlerini ortaya koyan eski Yunan vazo tasvirlerinde, özellikle ayakkabıcılık işlemleri görülür[166].(Res.120)

Bunlardan biri ressam Zuaichme'nin eseri olup kırmızı figürlü bir Attika vazosudur. M.Ö.V. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenen vazo, British Museum'da (E 86) korunmaktadır. Arkalıksız iskemleye oturan usta, karşısındaki masanın üzerinde duran deriyi bir bıçak ile kesmektedir. Bu bıçağın alt kısmı yarım ay biçiminde yuvarlaktır ve usta, onun sapından tutarak deriye dik gelecek şekilde kavramıştır. Bu bıçağın bir diğeri ise bitmiş ayakkabıların yanında, yukarda asılı durmaktadır.

Boston'daki (803) bir amphora üzerinde ise gene ayakkabı imalâthanesi tasviri görülür. Bir müşterinin ayak ölçüsünü almak ve deriyi kesmek üzere ayakkabıcı elinde bir bıçak tutmaktadır ki gene aynı tipte, yuvarlak kesici ağza sahip bir bıçaktır. Resmin üst kısmındaki ayakkabı tahtasına asılan düz bıçakların yanında, gene yuvarlak bir bıçak göze çarpmaktadır.

Bunlardan başka Oxford'daki (563) bir pelike üzerinde, ressam Eucharides'in, bir ayakkabıcı imalâthanesini tasvir ettiğini görüyoruz. Burada da ayakkabıcı, masanın üzerine ayağını uzatmış olan müşterinin ölçüsünü alır ve derinin kenarlarını bu bıçakla keser. Üst kısımda aynı bıçak asılmıştır.

Kazılarda Roma devrinden kalma bu bıçaklar ortaya çıkartılmıştır. Özellikle Pompeii'de bulunan tabakhanenin avlusundaki aletlerin arasında gene bıçaklar yer alıyordu. Bunlardan biri ağaç bir kola tespit edilmiş, dikdörtgen biçimli bronzdan bir kesiciden oluşur[167]. Ayrıca iki tane konkav, yay biçiminde tutamaklı deri bıçağı daha bulunmuştur. Bunlardan biri, demirden, konkav kısmı keskin ve eğri olan lâmdan oluşmuş ve uçlarında birer kolu bulunan bir kazıyıcı daha çıkartılmıştır[168]. Gene aynı yerde, konveks tarafında bir ağza sahip bir kesici daha vardı. Bu alet, ayakkabıcıların kullandıkları kesici alete benzetilmiştir[169] (Res.121)

Köln yakınlarında Roma dönemine tarihlenen deri parçaları ile birlikte gene bıçaklar, süs çivileri, bronz bantlar v.s. bulunmuştur. M.S.I. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen bu aletler, deri işlemek için kullanılmışlardı[170].

İsviçre'deki Vindonissa Roma kampında gene konkav bir bıçak ile et kazıyıcısı bir diğer bıçak da benzer örnekler arasında sayılabilir. Bunun arka kısmı derin ve kalındır[171] (Res.122)

Normal bıçak şekli, deriyi kesmek için elverişli olmadığından, ilk devirlerden itibaren ya hilâl veya yarım ay şeklinde bıçaklar bu iş için kullanılmıştır. Ancak sonraları kazıyıcı bıçakların yerini çelik bıçaklar alacaktır.

Kesici aletlerin, bıçakların, zamanla bilenmesi gerekiyordu. *Bileyiciler* ağaçtan, genellikle de yabani armut ağacından *(ahros)* bir levha *(pinaks)* veya taştan bir parça idi[172]. Bunlar deri değilse de deri

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bıçakları bilemek içindir.

7. Deliciler (Bizler) ve Dikiş (İpler)

Deri parçalarının hemen her devirde birbirine tutturulması amacıyla dikildikleri, bulunan örnekler ışığında anlaşılmaktadır. Deri parçaları, günümüzde saraçların kullandığı bizlere benzeyen aletlerle deliniyor, sonra buralardan geçirilen iplerle dikiliyordu. Bu bizler ilk zamanlar genellikle kemikten yapılmışlardı. Tarih öncesi devirlerde, çeşitli yerlerde yapılan kazılarda onların örneklerine rastlanmıştır. Ancak özellikle sivri uçlu çakmak taşları ile delikler açılıyordu. Zamanla bu delgiler metallerden yapılmağa başlandı ve bakır perçinler ile güçlendirildi.

Derinin delinme işleminden sonra, ipleri geçirmek için iğneler gerekli idi. Bu iğneler de özellikle kemiktendi ve zamanla metalden yapılanlar kullanıldı. İğne ile dikerken kullanılan ipler ise çok eski devirlerden itibaren bitkisel lifler, hayvan kuyrukları, hayvan sinirleri ve sonra da gene deriden yapılmış ince şeritler oldu. Ancak bu deri şeritlerin sert olması ve gene sert bir deriye sokulması zor olduğu için iyice inceltilmiş olması, ve derinin bizlerle delinmesi önemliydi.

Anadolu'da, Önasya, Mısır, Akdeniz çevresindeki diğer yerlerde, Avrupa'da ve daha pekçok yerde tarih öncesi çağlardan başlayarak, kazılarda bu kemik ve madeni aletlere rastlanmıştır. Avrupa'daki Magdelenien iğnelere, Neuchâtel gölünün doğu ucundaki La Tène Demir çağ biz ve delgileri eklenebilir[173].

Eski Yunan ve Roma döneminde çeşitli eşyaların yapımında kullanılan deriler de delinerek dikilmeğe devam etti. Kazılarda bulunan ayakkabı, elbise, torba, kalkan kılıfı, çadır v.s. gibi çeşitli deri eşyalarda dikiş izleri görülmektedir. Bu dönemde madeni biz ve iğneler kullanılmış, sığır sinirleri ve deri iplerle dikilmiştir.

Derilerin delinmesinde kullanılan *kenteterion* b i z türlerinden biridir (Lukian. ***Catalp.*** 20).

Ayakkabıcı bizi, *opeas*, *opear* ve *opetion* bilinenler arasındadır (Nicochares, ap Poll. 10, 141).

Romalılar'ın deri bizleri arasında *subula* belli başlılarındandır[174]. Martialis *subula*'yı kullanarak ayakkabı diken bir kunduracıdan sözetmiştir[175]. Ayakkabıcılık mesleğinde çok kullanıldığından, bu bizlere *fistula sutoria* da deniyordu[176].

Bazı eski Yunan vazolarında bizler tasvir edilmiş olup, birinin kenarında *opsar* kelimesi yazılmıştır. Örneğin Orvieto vazosunun üst köşesinde bizi belirtmek amacıyla bu kelimeyi görüyoruz[177]. Pompeii ve başka yerlerde biz örnekleri bulunmuştur[178]. Ayrıca Via Cassia'da bulunan bir ayakkabıcının mezarı üzerinde taşa oyularak işlenmiş bir biz resmi görülmektedir[179].

Eski Yunan ve Romalılar, yukarda sözü edilen bizler ile deriyi deldikten sonra, *i ğ n e l e r* yardımı ile onu dikiyorlardı ve bu iş için çeşitli iplikler kullanıyorlardı. Platon'un bir eserinde, ayakkabıların dikildiği belirtilirken, Hippias şöyle söyler[180]:

"... Ayakkabılarını kendi elinle diktiğine, elbiseni, gömleğini de kendin dokuduğuna da herkesi inandırmak istiyordun."

Platon, bir başka metinde daha derilerin delinmesi ve dikilmesinden söz etmektedir[181]:

"Yabancı - Aynı şekilde ketenden, kendirden ve benzetme ile bitki ipi dediğimiz bütün şeylerden yapılan elbiselerin yapılmasını da bir yana bıraktık. Sonra keçe yapma sanatı ile en tanınmış bölümü kunduracılık olan, delerek, dikerek birleştirmek sanatını da kaldırdık."

Burada geçen konuşmalarda görüldüğü gibi, deriden yapılan eşyanın, özellikle ayakkabıların parçaları dikerek birleştiriliyordu. Bunların dikilmesinde ipler, iğneler kullanılıyordu.

Deriler hayvan sinirleri *(neura)* ile dikilirdi. Hesiodes, *"İşler ve Günler"* adlı eserinde, tarla işlerinden sözederken, ayakkabıların öküz barsağı ile dikildiğini anlatır[182]:

"O zaman beni dinlerseniz, kendinizi korumak için
Yumuşak bir urba ve uzun bir hırka giyin,
Sıkı dokunmuş kumaşlardan olsun giysiniz,
İyice sarının ki tüyleriniz diken diken olmasın soğuktan
Ayaklarınıza sık pabuçlar geçirin
Öküz derisinden, içi keçeli

Kışın en soğuk günleri gelince de
Oğlak derilerini öküz barsağı ile dikip
Yağmura karşı bir kalkan gibi sırtınıza koyun
Başınıza da bir keçe külah geçirin ki
Kulaklarınız sırıl sıklam olmasın.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Çünkü Poyraz'da sabahlar soğuk olur."

Aristophanes'de bu iplerden çeşitli şekilde söz edilir. Özellikle gene ayakkabıyı tutturmak için kullanılan ipler geçmektedir. Bunlar "*ayakkabı kirişi* veya *ipi*" olarak geçtiği gibi, bir ayakkabı çeşidi olan *lakonikai*'ın adı ile "*lakonikai*'ın *bağı*" olarak *(himas)* da geçmektedir. Aristophanes bu bağlardan bir diğer eserinde şöyle sözetmiştir[183]:

"*Lakonikai*'ın bağlarının düğümlerini çözünüz"

Burada hanımlara söylenen bu söz ile, kadın ayakkabısında kullanıldığı anlaşılan bu bağlar, deriden yapılmış olmalıdır. *Henia* dışında *himas* da aynı şekilde sandaletin kayışı ve ayakkabı kirişi, ipi veya bağı olarak geçmektedir.

Ksenophon, *carbatina* denilen ayakkabıların kayışlarının *(himas)* tabaklanmamış öküz derilerinden yapılmış olması nedeniyle, soğuktan bacağa yapıştığını anlatır[184]:

"Ayakkabılarla yatılırsa kayışları etlere gömülüyor, ayakkabılar ayak çevresinde donuyordu. Gerçekten ayakkabı eskidiğinden, yeni öldürülmüş öküz derileriyle çarıklar yapılmıştı"

Hemen her yerde, kazılarda, dikiş izleri taşıyan eşyalar bulunmuştur. Özellikle dekoratif amaçla ve aplike tarzında olanları vardı.

8. Cilâlayıcı ve Parlatıcı Aletler

Derilerin etli kısmının temizlenmesi, tabaklanması, biçimlendirilmesi gibi işlemlerden sonra, derinin yüzeyi pürüzsüz hale gelmeli idi. Bu düzleştirme ve cilâlama işlemine "*spongizein*" deniyordu. Bunlar için bazı aletlere gerek vardı. Bu aletlerden en çok kullanılanı süngerr taşı *(spongos)* idi ve derinin yüzeyine sürtmek suretiyle, deri oğulmuş oluyordu.

Ayakkabılar ile diğer deri eşyalar da aynı şekilde cilâlanırdı. Süngerr taşı bazı antik metinlerde geçmektedir[185].

9. Diğer Aletler

Derinin işlenmesinde doğrudan kullanılan aletlerin yanında, ikinci derecede alet ve araçlar da kullanılmıştır. Bunlar çeşitli ayakkabı kalıpları, kalemler, çiviler v.s. idi.

Ayakkabıların şekil vermek için *kalıplar* kullanımı da oldukça eski bir geçmişe sahipti. Metinlerden öğrendiğimize göre eski Yunanlılar bu kalıba *kalapous, kalopus* veya *kalapodion* gibi adlar vermişlerdi. Üstü olmayan ayakkabılar dahi bu kalıp ile biçimlendiriliyordu ve kalıpla şekil verilmiş olan derinin kırışıklıkları ise bir aletle düzleştiriliyordu.

Platon'un bazı satırları bu konuda bizi aydınlatmaktadır. Örneğin Zeus'un insanı yaratışı anlatılırken, böyle bir kalıptan söz edilir[186]:

"Zeus kestiği adamların yüzünü, boyunları ile Apollon'a tersine çevirtmiş ki, kesilen yerlerini görsünler ve akılları başlarına gelsin. Yaralarını iyi etmesini de buyurmuş. Apollon da yüzlerini tersine çevirmiş, derilirini şimdi karın dediğimiz yerde bir kesenin ağzını kapar gibi birleştirmiş, orta yeri sıkı sıkı büzmüş ve bir dek delik bırakmış. İşte biz buna göbek diyoruz. Sonra bakmış buruşukluklar var, onları düzeltmiş, ayakkabıcıların deriyi yontmak için kullandıkları bıçağa benzer bir aletle göğüslerine bir biçim vermiş; ama eski hallerini unutmasınlar diye, karnın ve göbeğin ötesinde berisinde birkaç kırışık bırakmış"

Kalıp dışında, deriye ayağın şeklini verebilmek için ölçü alındığını ve bunun için de bazı ölçü aletlerine gerek olduğu düşünülebilir. Çünkü bazı vazo resimlerinde ayakkabıcı, müşterinin ayak ölçüsünü alır durumda tasvir edilmiştir [187].

Romalılar, ayakkabı kalıbına *forma sutoris* veya *mustricula* diyorlardı[188]. Ayrıca kırışıklıkları düzeltmek için kullandıkları alete *"tentipellum"* adını verdiler ve bunu demirle kapladılar (Festus, 364, 16).

Bu ayakkabı kalıplarından bulunan örnekler de vardı. Örneğin aşağı Avusturya'da, Tiefrigolen'de, Bruck an der Leitha civarında topraktan yapılmış ayakkabı kalıpları bulunmuştur[189]. Bu ayakkabı kalıpları sivri burunludur. Bunlar kızıl kahverengi, iç kısmı kaba taşla sıkıştırılmış ve üzeri gene toprak tabakası ile sıvanmıştır. Biri 25x8,5x12,7 cm., diğeri ise 24,1x8,6x12,1 cm. ölçülerine sahiptir ve Mannerdsdorf Müzesinde korunmaktadır. Ancak toprak olması, üzerinde çekiçle çalışma yapılmadığını göstermiştir. Buna karşılık kolayca ısıtılması deriye daha iyi bir çalışma olanağı sağlamıştır. Bu durumda ise, ilerde derinin çatlaması tehlikesi söz konusudur. Bu kalıpların, dikişsiz ve çekiçle dövülmeyen, tek parça deri ayakkabıların yapımında kullanıldığı sonucuna varılmıştır. Dönem olarak Hallstatt kültürü çerçevesine sokulmuştur.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Böylece eski Yunan ve Roma döneminden önce de ayakkabı kalıplarının kullanıldığı anlaşılmıştır.

Ayakkabıcıların kullandığı *u s t u r a k a y ı ş ı (pinaks)* idi. Theophrastus'a göre bu kayış ahlat ağacından yapılmıştı[190].

Ayakkabıcının çeşitli işlerde kullandığı *b a ğ l a r* ve *k a y ı ş l a r* da bilinmektedir. Bunlara *desmos* deniliyordu[191].

K a l e m, marangozlar gibi dericilerin de kullandığı bir alettir ve özellikle ayakkabıcılar tarafından kullanılmıştır.

Eski Yunan ve Romalılar dertleri, özellikle ayakkabı tabanlarını tuttturmak amacıyla *ç i v i* kullanmışlardır. Grekçede "*ayakkabı çivisi*"ne *helos* deniyordu (Teles, ap. Stob. Flor. 97. 31). Deriden yapılan ayakkabının tabanı *(solea)* bazen tahta (Pollux, 7.92) ve bazen de mantardan yapılmıştı (Plinius, ***Nat.Hist.*** XVI, 34). Mezopotamya'dakinin aksine, tabanı oluşturan katlar *(prosthismata)* özellikle *caliga*'da, çivileniyordu. Dağılmış ayakkabıların onarımı için de çivi kullanılmıştır[192].

Bazen çivi yerine kıskaç gibi aletlerin kullanılmış olduğu anıtlar üzerindeki tasvirlerde görülür. Ancak bu konuda fazla bilgimiz yoktur.

10- Deri Artıklarının Döküldüğü Kaplar

Çeşitli eşyaların yapımında kullanılan deriler, eşyanın biçimine göre kesiliyor, biçimlendiriliyordu. Derinin kesilmesinden sonra çıkan artıklar ile, derinin işe yaramayan kısımları, bozuk tarafları atılıyordu. Bu artıkların, bazı kaplara konulduğunu metin ve tasvirlerden öğreniyoruz. Örneğin Aristophanes bu kaplara *koskinomata* demektedir[193]:

'Usta, yeni ayın sonunda, Paphlagonia'lı bir köle satın almıştı. Bu kişi, dalevere ve iftira konusunda usta idi. Bizim Paphlagonia'lı tabak, sonunda ihtiyarın huyunu kavrayınca onun önünde eğilerek, onu uyutmağa, yaltaklanmağa, aldatmağa koyuldu, bir parça deri kırpıntısı ile'

Bu kaba *lathargoi* da deniyordu (Nic. Ther. 422). Bazı metinlerde ise *piptukia* olarak geçmektedir (Moer. 206, 30).

Derici imalâthanesini gösteren bir tasvirde, kenarda duran işe yaramaz deri artıkları görülmektedir[194]. Bu atılan deri kalıntılarından yararlı maddeler elde ediliyordu. Onlardan çıkartılan öz suları sıcak olarak, yapıştırıcı bir özelliğe sahipti ve marangozlukta kullanılıyordu.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

E- Dericilik Mesleği

Eski Yunan ve Roma döneminde dericilik önemli mesleklerden biri olmuştu. Antik kaynaklarda deriden yapılmış çeşitli eşyaların geçmesi, önemli bir deri endüstrisinin bulunduğunu göstermektedir. En eski bilgilere Homeros'un destanlarında rastlıyoruz. Bu konuda Iliada ve Odisse'daki bilgiler dağınıktır. Bunlara göre Homeros'un zamanında deri işçiliğinin belli bir meslek olmayıp, evlerde diğer işleri yapan kimseler, köleler tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Tabaklama ve deriden eşya yapımı, henüz uzmanlaşmış bir meslek dalına mensup kişilerce yapılmıyordu. Örneğin ayakkabı yapan kimseler, deriyi işlemeğe yatkın oldukları için bu işi de yapıyorlardı.

Zamanla deri teknolojisi gelişmiş, derinin tabaklanması, boyanması ve sonra da çeşitli eşyalar yapmak üzere biçimlendirilmesi, birer uzmanlık dalı durumuna gelmiştir. Böylece ilkel bir tarzda başlayan dericilik mesleği gittikçe gelişmiş ve uzmanlık isteyen bir meslek kolu olmuştur. Dericilikle ilgili terminoloji de eski Yunan ve Romalılar zamanında bu mesleğin ulaşmış olduğu noktayı göstermiştir.

1- Dericilik Mesleğine ilişkin Terminoloji

Grekçede tabaklama mesleği konusunda pekçok kelimenin bulunduğunu biliyoruz. Bunların içinde *burseus* (Aesop, ***Fab.*** 273; ***Corp.Inscr. Graec.*** 349; Theophrastos, ***Hist. Plant.*** III, 9, 3); *bursodepses* (Aristophanes, ***Equit.*** 44, 447; ***Nub.*** 581; Platon, ***Sympos.*** 221 E; Pollux VI, 128; VII, 84; ***Corp.Inscr. Graec.*** 6665); *bursopoios* (Pollux VII, 160); *skulodepses* (Theophrastos, ***Char.*** 16); *skutodepsos* (Platon, ***Georg.*** 517 E; Aristophanes, ***Aves,*** 490; ***Eccl.*** 420) tabak için kullanılan kelimelerdi. *Bursodepsike (tehne),* tabaklama sanatı da buna eklenebilir. *Bursotomos* ve *skutotomos* (Platon, ***Georg.*** 447 d); *skuteus* (Ksenophon, ***Mem.*** 4, 4, 5) gene aynı meslek için kullanılmıştı. *Skuteus,* hem deriyi hazırlayan ve hem de deriyi işleyen kimsedir. Pekçok metinde bu kelimenin, ayakkabıcı için geçtiğini biliyoruz. Ayrıca *skutotomia* (Platon, ***Resp.*** III, 397 E; x, 601 A; ***charm.*** 173 D); *skutotomike (tehne)* (Aesch. XIV, 1; Platon, ***Theaet.*** 146 c; Pol. 280 C; 288 E; Aristoteles, ***Eud.*** II, 1) bu meslek çin kullanılmıştı. Ayrıca *hypodematopoios* (Platon, ***Georg.*** 447 d) ve *hypodemetarios* ***(Inscr.Gr.*** IX, 2, no. 16) özellikle ayakkabacı için kullanılmıştır. Ayakkabının ayrı türlerini yapan kimseler dahi ayırdedilmişti. *Krepidopoios* (Athenaeus 111, 568 e); *krepidourgos* (Pollux VII, 183) özellikle *kre-*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

pides denilen ayakkabıları yapan kimsedir. Dizgin ve eğerleri yapanlar ise *eniopoios* ve atelyeleri *heniopoieion* (Ksenophon, ***Mem.*** IV, 2, 8) adını almıştı. Parşömeni yapana *diphtherarios, diphtherepoios* deniliyordu. Miğfer yapan kişiler ise *krancpoioi* veya *krancaurgoi* deniyordu. Tolga tepeliği yapanlara *lophopoioi*, saraçlık ve at koşumları yapanlara da gene *skutotomos, himantotomos, loratomos ve halinopoios* gibi adların verildiği bilinmektedir. Bu arada onarım işleri yapan kimseler de metinlerde geçmektedir. Örneğin *skutodepses* (Theophrastos, ***Charact.*** 16) yırtık deri çantayı onarıyordu. Tabanları diken ayakkabıcı ise *neurorraphos* (Aristophanes, ***Equit.*** 739; Platon, ***Rep.*** 4. 421 A) idiler. Bu kelimelerin sayıları ile onların geçtiği metinlerin sayısı arttırılabilir.

Latincede de aynı şekilde dericilik mesleğine ilişkin kelimeler vardı. *Pelliones* (Plaut. ***Mem.*** 414; ***Cod. Just.*** X, 66 (64); ***Cod. Theod.*** XIII, 4, 2; *Corp.* ***Inscr. Lat.*** XIV, 10 ve 277) veya *pellarii* (Firm. ***Mat.*** IV, 7) (Grekçesi *dermatorraphoi* veya *pellarraphoi) (C.I.T* VI, 482; X, 124) olarak bilinir.Ayrıca *coriarius* (Plinius, ***Nat. Hist.*** XVII b, Grekçe *skutodepses)* derileri tabaklayan kişi idi. Parşömen derilerini hazırlayanlara *membranarius* deniyordu. Ayakkabıcılığın bu meslek dalları arasında özel bir yeri vardı. Ayakkabıyı *(sutor)* yapan bu meslek adamlarının birliğine *collegium sutorium (C.I.L* II, 2818) deniyordu. Deriyi en çok kullanan bu kişiler arasında, *caligarius* denilen ayakkabıyı yapanlara *calgarii* denirdi *(C. I. L.* VI, 9225); Alexander Severus zamanında bunlar ilk kez geçmektedir *(**Hist. Aug.*** XVIII, 33, 1). Terlikçilere *crepidarius* deniliyordu *(C. I. L.* 9897). Taban derisi üretenler de kendi aralarında loncalara sahipti (C.I.L. VI, 1117-1118) ve bağımsız olarak çalışıyorlardı. ayakkabıyı kesen, diken ve ona şekil veren ve belki de onarım *sutor* dışında *crepidarius, gallicarius, calcealarius* (plautus, ***Aul.*** 111, 5, 38; 512) ve *calceator (C.I.L.* VI, 3939), *calceamentum* veya *calciamentum* (Aurelius, ***Vit. Caes.*** 3, 4; Cicero, ***Tusc.*** Vı, 90); *solearius* (Plautus, ***Aul.*** 111, 5, 40) ve *sandaliarius (C.I.L.* X, 3981) çeşitli deri ayakkabı yapımcılarıdır. Bu adlar dışında komedi yazarları bazı takma adlar kullanmışlardı. *Diabathrarius* (Plautus, ***Aul.*** 39) bunlardan biridir. Bazen de ayakkabı ile ilgili kelimelerin başına *cordo* getirilerek, aşağılayıcı bir meslek durumuna sokulmuştur.

Ayakkabıcı dışında deri ile uğraşanlar arasında semerciler ve at koşumu ile ilgili parçaları *(lorementa* gibi) yapanlar da vardı. *"Capistrarius"* (Orelli, 4153; Vopiscus, *Aurelian.* 46, 6; *C.I.L.* VI, 9528) dışında at örtüsü

(scordiscus) yapanlar *scordiscarii* (Hieronym *Ep.* 51, 5) da bilinmektedir. Ordunun çeşitli deri eşyaları ile süsleri ve çadırları yapanlar *tabernaculorius (C.I.L.* VI, 9053-9053 a, 5183) gene bu meslekler arasındadır. Zırhları yapanlar *loricarius* (Grekçesi *thorakopoios*) ile III. yüzyıldan itibaren kullanılan rütbe şeridini *(lorum)* yapanlar, *lorarius (C.I.L.* VI, 9790) gene deri ile uğraşan mesleklerdendi. Bu saraç ve rütbe şeridi yapanların oturdukları sokaklar dahi adlarını, bu meslek dalından alıyor ve onlara, *vicus lorarius* deniyordu. Kalkan yapanlar ise *clipeus, scutarius* (Grekçesi *aspidopegos)* gene deri ile uğraşan kimselerdi. Şarap ve yağ tulumu yapanlar, *utricularius (C.I.L.* XIII, 2009) ve şişe yapanlar ise *ampulla, ampullarius;* marokenden lüks eşya yapanlar, *parthicarius;* ağaç sandıklar için deri kaplama yapanlar *thaliopioi* gene dericilikle ilgili meslekler arasındadır. Kayış yapanlar *thaliopioi* gene dericilikle ilgili meslekler arasındadır. Kayış yapanlar, *lorarii;* eski deri kırpıntılarından tutkal yapanlar da *glutinarius* olarak bilinir.

Bu örnekler dışında Grekçe ve Latincede dericilik mesleğine ilişkin kelimeler bulunmuş olmalıdır. Bunlar pekçok kaynak metninde, çeşitli yazıtlarda geçmektedir. Ancak burada yukardaki örnekler bir fikir verebilmekte, dericiliğin ne kadar uzmanlaşmış bir meslek olduğunu ortaya koymaktadır.

2- Eski Yunanlılarda Dericilik Mesleği ve Örgütü

Homeros'un destanlarında, dericilik mesleğine ilişkin en eski bilgilerin bulunduğunu söylemiştik. Onun Odysseia adlı destanında, Odysseus'un kendi sürülerini otlatan, çobanların başı Eumaios, evinin önünde oturmuş çarık yapmakta, onları kesip dikmektedir. Sürülere çobanlık eden bu kişi derileri basitçe tabaklamasını bilmiş olmalı idi. Henüz tabak ile çeşitli eşyaları yapan deri ustası birbirinden ayrılmış değildi. Eumaios bu şekilde, herkesin yaptığı kadar derileri işleyebiliyordu[195]:

"Çarık hazırlıyordu ayağına göre,
Biçmiş dikiyordu parlak bir sığır derisini"

Homeros'un Iliada adlı destanında, Beotia'da Hyle'de yaşayan Tykhios adlı bir deri ustasından söz edilmektedir. Bu usta, Aias için yedi kat boğa derisinden parlak bir kalkan yapmıştır[196]:

"Usta derici Tykhios yapmıştı o tunç kalkanı,
kalkan yedi kat tosun derisindendi,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tykhios Hyle'deki evinde otururdu,
Yedi kat tosun derisinden yapmıştı bu parlak kalkanı o,
Bir kat da tunç geçirmişti üstüne"

Bu metinde de Hyle'li usta Tykhios'un gene evinde çalıştığı görülür. Bu durumda, bazı sıradan eşyalar ile günlük ayakkabılar v.s. çoban veya gene bu işin ustası olmayan kişilerce yapılmış; ancak özenilerek yapılması gereken diğer deri eşyanın ise, el yetenekleri bulunan, usta kişilere yaptırılmış olduğu söylenebilir. Dericilik mesleğinde çalışan uzmanlaşmış kişiler ortaya çıkmadan önce, dericilikle ilgili işlerin tümü, sıradan kimseler tarafından yapılmış olmalıdır. O dönemin eski Yunan halkı özgür, meteoikos ve köle olmak üzere üç gruptu. Aralarında henüz bir örgütlenme söz konusu değildi, henüz meslek grupları oluşmamıştır. *Skutotomos* tabaklamayı yapıyor ve efendisinin sorumluluğunda bulunuyordu. Tabaklamada deriye yağı emdiriyor, onu geriyor, kurutuyor, sonra da işliyordu. Örneğin Tykhios deriden eşya kaplamaları da yapan bir deri işçisi idi. Ayakkabı, kemer, bağlantı kayışları, torbalar deriden olduğuna göre onları da yapabilmeli idi[197].

Bu ilk deri ustasının, dericilik sanatından, daha sonra Plinius sözetmiştir[198]. Ona göre, kalkan yapması dışında deriyi de işliyordu.

Ovidius da aynı ustanın dericilik sanatından sözeder[199].

"Tykhios'dan daha yetenekli olmasına ve yaşlı Epeus'dan el yeteneği daha çok olmasına rağmen, eğer Pallas kaşlarını çatarsa ve ona kızarsa, hiçkimse ayakkabıları yapamaz. Gelirinizden tanrıçaya vermiş olarak, Phoebus'un sanatı ile sıkıntıyı uzaklaştıran siz bile"

Daha sonraki bu iki Roma dönemi yazarı, onu dericilik mesleğinin kurucusu olarak görmektedir. *"Inserit sutrinam Tychius Boehius"* demeleri, ayakkabı imalâthanesinin mucidi olarak gördüklerini ortaya koyar. Romalı yazarlar onu mucit olarak görürken, kendi ülkesinde de uzun süre ününü korumuştu. Tykhios'un yeteneği ile tanınan bir usta olduğu kesinlikle anlaşılmaktadır.

Homeros zamanında meslek ayrımı yapılmasa da, dericilik mesleği Mykenliler zamanında biliniyordu. Bazı Myken metinlerinde *"skuleues"* kelimesi *"deri işçileri"* olarak çevrilmiştir[200].

Böylece deriyi tabaklayan ve ondan eşya yapan kimsenin aynı olduğu başlangıç döneminden sonra, M.Ö.V. yüzyıl metinleri, artık dericilik

mesleğinde tabaklama işçisi ilederiden eşyalar yapan kimsenin ayrıldığını belirtir. Tabaklar ayrı imalathanelerde çalışıyor ve işleyerek, diğer deri işçisine gönderiyordu. Örneğin Atina'da Kleon ve Anytos'un ayrı imalâthaneleri vardı. Bu dönemin yazarlarından aynı bilgiyi ediniyoruz. Aristophanes, tabakhanelerin ayrı biryerde, uzakta olduğunu belirtir[201]. Onun komedilerinde, Paphlagonia'lı tabak ustası tipi ile sık sık alay edilmektedir. Aristophanes bu tip aracılığı ile aslında deri endüstrisi sahibi Kleon'u, kaba saba bir kişi olarak göstermek istemiştir. Aristophanes şöyle demektedir[202]:

"Söz konusu usta, yeni ayın sonunda, dalaverecilikte ve iftiracılıkta usta olan, Paphlagonia'lı bir köle, tabak, satın almıştı. Ustaya dalkavukluk eden yaşlının, bizim Paphlagonia'lı tabağın, gerçek karakterini öğrenince, deri kırpıntılarının kenarları ile...., karşılıklı dalkavukluk edip, birbirlerini pohpohlayarak, alaya aldılar"

Herondas'ın yedinci mimiambosunda tabak ve ayakkabıcı farklıdır. Altıncı mimiambosda ise zengin bir imalathane sahibinin hanımı, Kerdon'dan daha az para kazandığı için onu suçlamaktadır (36-40). Maddi yönden tabağın daha iyi durumda olduğu, ayakkabıcıdan daha zengin olduğu ve bir serveti bulunduğu belirtilmiştir[203].

Önceleri evlerde kendi ihtiyaçlarını karşılamak için geliştirilen sanayi kolları, zamanla evlerden başka tapınak ve işyerlerinde de geliştirildi. Köleler sanayi işçisi olarak çalışıyordu. Özellikle Solon'dan sonra iş süresi, ücret ve hizmet mukaveleleri belli sözleşmelere göre yapılıyordu. Artık meslek dalları, babadan oğula geçen ve belli uzmanlaşma isteyen işbölümünü getirmişti. Bazı kişiler yukarda belirtildiği gibi büyük atelye ve imalâthanelere sahiboldu ve zengin oldular. Zengin olsalar bile bu meslek sahipleri yani tabaklar, kötü kokular ile uğraştıkları için, eski Yunan toplumunda itici kimselerdi. Aristophanes'in bir komedisinde Paphlagonia'lı bir tabak ile kasap arasında geçen konuşma, bu durumu yansıtmaktadır[204]:

"Paphlagonia'lı - uzun süredir bu iş için hangi ipliğin kullanıldığını bilmiyorum.
Kasap-Eğer sen, "dikiş" bilmiyorsan hiç bir
şey duymuyorum; sen ki kötü bir öküzün derisi ile
onu dikiyor ve köylülere satıyorsun"

Aristophanes, aynı eserinde, Paphlagonia'lı ile kasap arasındaki ko-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nuşmalara cevap veren Demos'un ağzından deri ile uğraşanların pis koktuğunu ortaya koymuştur[205]:

"Demos.....sen iğrenç bir şekilde deri kokuyorsun"

Aristophanes'in "Barış" adlı eserinde de benzer satırlar bulunmaktadır[206]:

"Fakat, Herakles'e yakışır bir canlılık ile,
derilerin iğrenç kokuları ve çamurlara batma tehlikesi ile en büyüklere saldırıyordu"

Aristophanes, pis kokan dericilik mesleğinden bir başka eserinde de ima yoluyla söz etmiştir[207]:

"Sosias: Vazgeç, vazgeç; anlatma. Leş kokuları sahyor senin düş, boğulacağım"

Belirtildiği gibi, Aristophanes'in komedilerinde Paphlagonia'lı tabak tipi aracılığı ile, herkesce hor görülen, dericilerin mesleği ifade edilmişti. Aristophanes, önemli bir kişi olan Kleon'u, kaba saba, hilekâr bir Paphlagonia'lı kimliğinde sahneye koymuş ve ona, mide bulandırıcı bir iş yaptığı için işinden memnun olup olmadığını sormuştu. Aristophanes, Kleon'u Herakles ile kıyaslayarak, Herakles'in gücü ile, bu pis kokulu derilere katlanabileceğini ve onların arasından geçebileceğini söylemiştir.

Toplum içindeki bu tiksinti her devirde yaygındır ve dirciler hakir görülür. Aristophanes'den sonra M.Ö.IV. yüzyılda Theophrastus da insan karakterlerinden söz ederken, bir köylünün şehre indiği zaman ilk iş olarak, kendine gerekli olan pis kokulu derileri soruşturduğunu söyler[208]:

"Şehre indiği zaman, ilk rastladığına derilerin ve tuzlu balığın fiatını sordu"

M.S.II. yüzyılda aynı düşünce devam etmektedir. Artemidorus rüya tabirleri ile ilgili eseri *Oneirocritica*'da, şehirden uzakta, pis hayvan bedenleri ile uğraşan dericinin, kendi mesleğini gizlese bile, üzerine sinen kokulardan kolayca tanınabileceğini açıklar[209].

Böylece Antik çağın özellikle edebiyatçılarında bu meslek sahipleri aşağılanmış, ayakkabacılar ise oturarak çalıştıkları için miskinliklerinden dolayı hor görülmüşlerdir. Bu aşağılanan meslek sahipleri, deri eşyalar yapan kimselerden çok tabaklardı ve deri bu ilk işlemleri sırasında, çürütme esnasında iş kokuyordu. Dericilik, sevilmeyen, pis kokusu

nedeniyle şehirden uzakta tutulan bir meslek olsa da, Eskiçağ Yunanistan'ında yaygınlaşarak, kazançlı bir meslek haline gelmiştir. Politik hayatta önemli rol oynamış olan Atina'da deri fabrikatörü Kleon ve Anytos gibi kişilerin[210], yukarda belirtildiği gibi, derilerin tabaklandığı ve işlendiği büyük imalâthanelerinin bulunduğunu biliyoruz. Bu iş yerleri, Akropolis'in kuzey-doğusunda, Kydathenaion bölgesinde, Eridanos lâğımı üzerinde idi ve içinde pekçok köle çalışıyordu. Kleon'a bu tabakhane ve ayakkabı imalâthanesi, zengin babası Kleainetos'dan miras kalmıştı. O halde günümüzde olduğu gibi, zengin iş sahibi babanın işini oğlu sürdürüyordu ve aynı iş yerinin çalışmasında sürekliliik sağlanıyordu. Lysias ve onun erkek kardeşi Polemarchos'un da Piraeus'da, 120 kölesi bulunan ve deri kalkan yapan bir imalâthanesi vardı. Ayrıca Posion'un da böyle bir imalâthaneye sahip olduğunu biliyoruz. Aeschines, Arizelos'un bir deri imalâthanesi bulunduğunu ve bunu, oğlu Timarchus'a bıraktığını belirtir. Burada da dokuz veya on köle vardı ve her biri iki obol kazanıyordu. Bunlara nezaret eden kişilere ise üç obol veriliyordu[211].

Bu meslek aşağılayıcı görülmesi dışında, halkın sağlığı açısından da değerlendirilmiş olmalıdır. Çünkü yukarda belirtildiği gibi, tabaklar, Atina'da, şehrin içinde değil, şehrin surları dışında imalâthanelerini açabiliyorlardı. Onların Lepros denilen bir mahallede çalıştıkları[212] ve tabakhane kelimesinin küfür olarak kullandığı da belirtilir (Pollux, VI, 128).

Bütün bu belirtilenler, aşağılamalar, özellikle tabaklar için düşünülmüştü. Ancak tabaklanan deriden eşya yapan diğer deri meslek adamları da metinlerde geçmektedir. Onlar bir meslek mensubu olarak geçer ve aşağılanmazlar. Örneğin Aristophanes'in eserlerinin bazılarında tabak, derici, ayakkabıcı mesleklerinden sadece sözedilmiştir. Örneğin Kuşlar'da ayakkabıcılar, diğer meslekler arasında geçer[213].

"Bugün bile, o kadar güçlü, o kadar büyük, o kadar etkileyici ki, şafakta tek başına şarkı söyler söylemez, demirciler, çömlekçiler, tabaklar, ayakkabıcılar.... işe başlamak için, hepsi de ayağa fırlarlar"

Burada diğer meslekler arasında tabaklar ve ayakkabıcılar ayrı ayrı geçmektedir.

Aristophanes bir diğer eserinde, sanat ve mesleklerin icadından sözederken, dericilik mesleği de geçmektedir[214]:

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"İnsanlar arasında tüm sanat ve endüstrilerin

icadı, senin sayende olmuştur. Bizden biri oturmuş

deriyi işler"

Aristophanes'in, aynı eserin bir başka yerinde gene sanat ve endüstrilerin icadından sözederken, çeşitli meslekleri saymış ve bunların arasında tabak ve ayakkabıcıları da belirtmiştir[215].

Tabaklar dışındaki dericiler aşağılanmadıkları gibi, Aristoteles, onların, şehrin en önemli kesimi olduğunu, Sokrates'in ağzından belirtir[216].

"Çünkü Sokrates, bir şehrin dört zorunlu öğeden oluştuğunu, bunların dokumacı, çiftçi, derici ve yapımcı olduklarını söyler"

Bu durumda M.Ö.IV. yüzyılda dericiliğin önemi anlaşılmış ve meslek önem kazanmıştı.

Dericiliğin en önemli kollarından biri ayakkabıcılık (veya kunduracılık) idi (Res.123-124) Meslek önemli de olsa ayakkabıcılar, fazla eğitimi olmayan sıradan kişilerdi. Platon, eserlerinde bu durumdan sık sık söz eder ve

"Eğer bir rastlantı olarak bilge olursa"

demektedir[217].

Platon, onların çok eğitim görmediklerini diğer bir bölümde şöyle belirtir[218]:

"Ama tersine, sitenin yönetimiyle ilgili bir konu açıldı mı, ister dülger olsun, ister demirci, ayakkabıcı, tüccar, gemi sahibi, ister zengin olsun, ister yoksul, ister soylu, herkesin fikrini söylemek için ayağa kalktığı görülür ve bu konuda hiç birşeyde öğrenim görmedikleri, hiç bir öğretmenden ders almadıkları halde, kimse öncekilere yapıldığı gibi, öğüt vermeğe kalkıştıkları için suçlamaz onları. Siyasetin öğretilir bir şey olduğunun canlı kanıtı bu."

Platon bir başka yerde, ayakkabıcıların cahil de olsa erdemli kişiler olduğunu vurgular[219].

"...Sokrates hemşerilerinin siyaset alanında demircinin ve ayakkabıcının öğütlerini dinlemede haklı olduklarını ve erdemin edinilip öğretildiğine inandıklarını, yeterince kanıtlamış oldum yanılmıyorsam"

Platon, cahil ve mütevazi bir hayat süren ayakkabıcılar ile Olimpiyat birincilerini karşılaştırır[220]:

"Olympiat birincilerinin hayatından daha güzel, daha iyi bulduğunuz bu hayat, sence kunduracıların, çiftçilerin ve daha başka işçilerin hayatıyla ölçülebilir mi?"

Bu örnekler çoğaltılabilir. Platon gene eğitimden söz ederken, ayakkabıcıların eğitiminin az olduğunu göstermiştir[221]:

"Kurduğunuz devlette, anlattığınız eğitimle yetişmiş bekçiler mi, yahut kunduracılık sanatını edinmiş kimseler mi daha iyidir sence"

Platon bir başka yerde ayakkabı tamircilerinden, günümüzde olduğu gibi, az eğitim görmüş kişiler olarak söz etmiştir[222]:

"...Çünkü bir eskici, kötü olursa, eskici olmadan eskici geçinirse, bu yurt için bir belâ olmaz. Ama, kanunların ve toplumun koruyucuları olanlar, koruyucu olmadan koruyucu geçinirlerse, devlet çöktü demektir"

Platon'un symposyumundaki satırları ise şöyledir[223]:

"Onu dinlemeye başlarken, sözleri ilkin abuk sabuk gibi gelir insana. Kelimeleri, cümleleri, dışardan alaycı bir satyr postuna bürünür: semerli eşeklerden, kazancılardan, çarıkçılardan, dericilerden dem vurur, hep aynı kalıplarla aynı şeyleri söyler gibidir. O kadar ki cahili, budalası hep sözlerini alaya almaya kalkarlar"

Sokrates'den söz eden Platon, burada da onların sıradan insanlar olduğunu vurgular.

Sokrates'e cevap veren Kallikles, bu meslekten söz etmiştir[224]:

"Kallikles-Tanrılar hakkı için tartıştığımız konu sanki kunduracılar, çırpıcılar, aşçılar ve de hekimlermiş gibi bunların üstüne tartışmaktan vazgeçmeyecek misin?"

Platon'un aynı eserinde Sokrates, gene ayakkabıcılık mesleğinden sözeder[225]:

"Sokrates-Düşün ki, mesleği ayakkabıcılıktır, o vakit sana kunduracı olduğunu söyleyecektir"

Platon, bilgeliği ve bilimi överken, insanlığın bu sayede mutluluğa erişebileceğini belirtir, ancak bilimin ne olduğunu sorar[226]:

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"...Bu bilimin konusu neden? Ayakkabıcılık mı? Zeus hakkı için hayır"

Platon, ayakkabıcıları, toplumun az eğitim görmüş meslekleri arasında sayarken, bir yandan da işinin başından kalkmayan miskin ve hor görülen bir meslek olarak görür[227]:

"...Bu gelenler de kendi küçük işlerinde en usta olan adamlardır. Çünkü felsefe ne kadar köşede bucakta kalsa, öteki işlerden üstün görülür gene de. Sanatlarında, tezgâhları başında bedenleri bozulmuş, küçük işler göre göre, ruhları yıpranıp alçalmış bir sürü yarı değerli insanlar düşerler üstüne"

Ayakkabıcılık mesleği, ayakkabıcılar bilge olmasa da, toplumun önemli bir parçası idi ve onun ihtiyacını karşılıyordu[228]:

"Çiftçilere çift sürmek için öküz, mimarlara taşıtacakları şeyler için yük hayvanı; dokumacılara, kunduracılara yün ve deri sağlamak için çobanları, sığırtmaçları filân da katarsak, toplumumuz gene de pek büyümüş olmaz.

-Ama bütün bu kalabalık bir araya gelirse, toplam pek de küçük sayılmaz."

Ksenophon mesleki eğitiminden söz ederken, derileri dikerek meslek edinmek isteyen kimsenin, bu işi yapan kişinin yanında çalışarak işi öğreneceğini belirtir[229]. Aristoteles de ayakkabıcılık mesleği değil de sadece onun sonuçlarını öğrenmenin yetmeyeceğini belirtir[230]. Böylece ayakkabıcılık mesleğinden söz eder.

Dericilik mesleği içersinde, deriyi en çok kullanan ayakkabıcılığın önemli bir yeri vardı. Deriyle ilgili diğer meslekler arasında ayakkabıyı onaran eskiciler de, gene ayakkabıcılar arasında yer almışlardır. Çünkü bazen ayakkabıcı bu iki işi de üstleniyordu (Platon, ***Meno***, 91, D, E). Aristophanes'de ayakkabıcı ile eskici aynı işi görmektedir. Onun metninde *derici* bir ayakkabıcıya gelen adam, ona karısının ayakkabısını onartmak ister[231]:

"ayakkabıcı, karımın ayağının küçük parmağını kayış çok sıkıştırdı, onun durumunu görüyorsun..."

Platon ayakkabı tamircilerinin, ayakkabıları alarak bir süre beklettiğini ve eskisinden daha kötü bir durumda teslim ettiğini söylerken, bu meslekten de söz etmiş olur (Platon, ***Meno***, 91, D, E). Aristoteles ise iyi

bir ayakkabıcı olursa onun yaptığı ayakkabıların da iyi ayakkabılar olacağını belirtir ve bu mesleğin önemini ortaya koymuş olur[232].

Ayakkabıcıların da kendi aralarında iş bölümü, uzmanlaşması vardı. Üst kısmı yapanlar, tabanı kesenler veya sadece dikenler olarak ayrılmış olabilir. Bazı durumlarda ise, tabaktan tamamen ayrılmasına rağmen aynı kişi tabaklama da yapmış olabilir. Bunu, çok küçük yerleşmeler için düşünebiliriz. Ama gene de M.Ö.V. yüzyıla kadar, ayakkabıcılık mesleği, tabağın yaptığı işlerden biri iken, bu yüzyılda, ondan tamamen ayrılmıştı. Tabak, deriyi tabakladıktan sonra bu deri, ticaret yoluyla ayakkabıcıya gelmiştir. Yani hem meslek olarak ve hem de onlara verilen adlarla ayrılmışlardır *(bursodepsoi, skutotomos*'dan ayrılmıştı). Ayakkabıcı, gerekirse eskicilik yanı onarım da yapabiliyordu. Ancak başlı başına eskicilik de bir meslek olmalıdır. Bu eskici, ayakkabıyı onarırken, dikilmiş olan kısımları birbirinden ayırarak yani konç ve tabanı ayırarak, tekrar dikerek sağlamlaştırıyordu. Bu işleri yaparken, ayakkabının şekli ne olursa olsun (çizme, sandalet) aynı yöntemi uyguluyordu.

Platon'da tabanın onarımından şöyle söz edilir[233]:

"Tanrılar hakkı için! Dionysodoros, dedim, ciddi olduğunuzu şimdi iyice görüyorum ve sizi, ki bu zahmetsiz olmadı, -ciddi konuşma yoluna koydum, siz de gerçekten her şeyi, meselâ, dülgerliği ve kunduracılığı biliyor musunuz." Elbette..." dedi "Küsele dikmesini de bilir misiniz?" "Hem de, Zeus hakkı için, alt atmasını" dedi.

Eskici taban küselerini *(palindoria)* değiştirerek de ayakkabıyı onarıyordu. Platon'un verdiği bilgi de bunu göstermektedir.

Aristophanes'e göre derici bu kalın ve kötü öküz derisinden tabanı dikerek, onu köylüye satıyordu[234].

Antik metinlerden de anlaşıldığı gibi, ayakkabıcının yanında, ayakkabıları onaran bir eskicilik mesleği vardı (ayakkabıları onarma: *palimpeksis).* Eskicinin mesleğine ilişkin çeşitli bilgilere sahibiz. Onun yaptığı dikişler kaba saba olduğu için ayakları acıtıyordu. Bu onarılmış ve eski niteliği bozulmuş deriye *rupta pellis* dendiği bilinmektedir[235].

Aristophanes'de gördüğümüz gibi, bu meslek zaman zaman alaya alınmıştı. Komedi yazarlarında bu meslek için bazı takma adlar dahi geçmektedir. Örneğin *"sift" (pisso)* ile uğraştıkları için onlara *pisungos* deniyordu (Pollux VII, 82, Athenaeus, XV, 669 C). Ayrıca çalıştıkları yere gö-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

re de *"atelye" (pisungion)* de denildiği olurdu. Özellikle eskicilik yapanlara *palaiourgoi*, denildiği bilinir (Pollux, VII, 82). Onların boyanması da belli bir meslek grubu oluşturmuştu. Onlardan biri için dikilen anıt da bunu göstermektedir (Plautus, ***Aular***, 510-Bapheus). Aristophanes bir başka yerde, ayakkabıcıları gene alay konusu yapmıştı. Devlet yönetiminin kadınlara verilmesini söyleyen genç bir adamın ayakkabıcılardan destek görüp, alkışlandığı anlatılırken, ayakkabıcılık mesleğine değinilmişdi[236]:

"Ayakkabıcılar kalabalığı alkışladı ve onun haklı olduğunu söyledi"

Bazen toplumun alt sınıfı olarak belirtilen, ve bazen de alay konusu yapılan ayakkabıcı ve eskiciler, günümüzde olduğu gibi, deri ile uğraşan ve toplumun ihtiyacını karşılayan önemli bir meslek dalı idi.

Dericilerden ister tabak, ister deri eşya yapımcıları ya da ayakkabıcıların başlangıçta belli bir örgütlenmeleri yoktu. eski Yunanistan'da meslek grubu oluşturmaları başlangıçta ortak kült etrafında toplanmaları sayesinde olmuştur. Yerliler ve ana vatan dışındakilere ortak bir milli kültür verebilmek amacıyla bu tür birliklere gidilmişti. Örneğin Lesbos'da (Midilli), Mytilene şehrinde meslek birlikleri tanrı figürleriyle süslü bir odaya sahipti[237]. Aynı mesleki birlik Roma döneminde de varlığını sürdürecektir.

Hellenistik devirde Mısır'da dericilik mesleği gelişmişti. M.Rostovtzeff, Helenistik devrin ekonomisinden söz ederken, deri işçisinin *(skuteus)* önemi üzerinde durur ve gerek duyuldukça bunların sayılarının arttırıldığını anlatır[238]. Arsinoe, Panapolis, Thebes, Fayum ve Aphroditopolis gibi şehirlerde esnaf birlikleri vardı. M.S.II. yüzyılda Thebes'de deri işçilerinin mezarlıkta özel yerleri, Pathyris *(skuteis ton pataritou)* vardı[239]. Deri işçilerine ilişkin başka bilgiler de bulunmaktadır. Thebes'de, bir arazinin satış kontratı yapılmıştır.Burada bir bahanın dört oğlu, kendilerini *"Memnoneia mahallesinin deri işçileri"* olarak adlandırmışlardır[240].

Hellenistik devirde Pergamon'da, parşömeni geliştirecek kadar büyük bir endüstri bulunduğuna göre[241], benzer örgütlemeler yapılmış olmalıdır. Çünkü parşömenin varlığı, gelişmiş bir deri endüstrisini göstermektedir. Ayrıca Miletos şehrinde yün üretimi ünlü olduğuna[242] ve bunların, yetiştirilen iyi cins koyunlardan elde edildiğine göre, bu hayvanların derileri de kullanılmış olmalı idi. Dericiliğin ileri olduğu yörede ise, hiç değilse Hellenistik dönemde bir dericilik meslek örgütlenmesi yapılmış

olabilir. Sardunia'da Cala di Gönone'de bulunan bir bronz heykelcik, Sardes'li bir tabağı tasvir etmektedir. Bir peştamal dışında çıplak olarak gösterilmiş olan bu heykelcik, başının üzerinde bir hayvan derisi taşır durumdadır[243].

Hellenistik devirde herhangi bir örgütlenme bulunmasa da, bu devirde yeni alınan yerlerden kazanılan esirler artmış ve onlar köle olarak dericilikte de kullanılmış olabilir. Bu devirde üretim ise devletin elinde bulunuyordu. Bu devletçilik nedeniyle deriler de devlet tekelindeydi.

3- Roma ve Onun Eyaletlerinde Dericilik Mesleği ve Örgütü

Romalılar, dericilik mesleği açısından eski Yunanlılar'dan daha erken organize olmuşlar, bilinçlenmişler ve onların ulusal karakterlerine uygun olarak da örgütlenmeye gitmişlerdir. O.Lau'a göre Roma meslek birlikleri yani *collegia*, eski Yunan birliklerini örnek almış olmalı idi ve Roma birlikleri, onlara göre meslek sorunları ile daha yakından ilgili idi. Bu birliklere giriş koşulları bilinmemekle beraber, özgür bir vatandaş girebiliyordu. Roma birliklerinde üç yıl yükümlülük vardı[244]. Bunlar başlangıçta isteğe bağlı iken, *collegia* haline gelmeleri devlet tarafından zorlanmıştı. Bunlar gelişerek çalışma koşulları belirlendi.

Roma dericilik mesleğine ilişkin en eski bilgilerden birini Plutarkhos vermektedir[245]. Plutarkhos, Etrüskler'den Numa Pompilius'un ülkedeki karışıklığı giderdiğini ve halkın tamamını, mesleklere göre yeniden sınıflandırdığını, eski düzende değişiklik yaptığını anlatır. Numa Pompilius'un, halkı, sanat veya ticaret gruplarına ayırırken, meslek dallarını dikkate aldığını, bunları sekiz grupta topladığını ve sekiz esnaf birliği kurduğunu anlatır. Buna göre ayakkabıcılar, tabaklar ile aynı loncada görülür.

"Onlara sanat ve ticaret gruplarına göre, müzisyenler, kuyumcular, marangozlar, boyacılar, deri işçileri, tabaklar, pirinç eşya işçileri ve seramik yapanlar olmak üzere ayırdı"

Romalılar erken tarihlerde yaptıkları bazı düzenlemeler ile çeşitli dericilik dallarını düzene koymuş olsalar da, zanaatkârların ekonomik bir birleşim içine girmeleri imparatorluk döneminde olmuştur ve dericilerin de örgütlenmeleri bu süre içindedir. Dericilerin bu meslek birliklerine *(corpus coriariorum)* çeşitli yazıtlarda rastlanır. Bu esnaf, zanaatkâr ve tüccarlar ilk zamanlar Roma'da pleb sınıfının insanlarıdır. Dericiler di-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

şında, onlara yakın bir meslek kolu da kürkçüler idi ve onların da bir meslek birliği *(corpus pellionum)* vardı. Böylece Romalılar zamanında dericiler ile kürkçüler ayırtedilmişlerdi. Romalı işçi, kendini belirlemek amacıyla, gerektiğinde işinin türünü yazıyordu. Dericiler için *"coriarius subactarius"* adıyla belirlemek gerekiyordu. Bununla, deriyi kendisi veya bir başkası için hazırlayan kimse anlaşılıyordu[246] ve hepsinin bağlı olduğu bir kişi vardı. ayakkabıcılar dahil deri mesleği çalışanları ona *(patronus collegum omnium'a)* bağlı idi (C.I.L. V, 7375). Ayrıca deri satıcıları da esnaf birlikleri kurmuşlardı. Özellikle ayakkabı yapmak üzere gerekli olan deriyi satan bu kimseler deriyi işlemiyor, sadece satıyorlardı ve bunlara *coriarii magnarii solatarii* deniyordu. Bunlar da *subactarii* denilen ve bu işle uğraşan bir kişinin emri altında çalışıyorlardı. Örneğin Ostia'daki bir esnaf birliğine dahil olan kişiler, Roma için, ithal mah olan deriyi de kullanarak işliyor ve çeşitli eşyalar yapıyorlardı *(C.I.L.* XIV, 10. 4549. Z)

İtalya ve eyaletlerde, imparator ve senato tarafından izin verilmiş meslek grupları arasında dericilik gruplarının da yer almış olduğunu, yazıtlar göstermektedir. İmparator ve Senato, her biri, kendi eyaletleri için bu meslek gruplarına izin vermiş olmalıdır. İtalya ve eyaletlerde bulunan ve yazıtlarca bilinen, bazı meslek kuruluşları aşağıda belirtilmiştir.

İmparatorluk içinde üretim faaliyetlerini hür esnaflar yürütüyordu, kırsal çevreye yeterli idi. Ancak büyük şehirlerde esnaf grupları, loncalar içinde toplanmıştı. Bu derneklere *(collegia'lar)* sosyal hizmetler de yapıyorlardı.

İtalya'da altı meslek grubunun adı geçmekte olup, bunlardan biri de dericilik mesleğidir *(corpus pellionum)*. Bu gruplar aynı mahallelerde olsa da birbirlerine yakın oturuyorlardı. Roma'da Tiber nehri yakınında, Fora Fortuna ve Septimiana kapısı arasında, tabakhanelerin de bulunduğu bir yerde, dericiler oturuyorlardı. Onların, fildişi ve marangozluk işçilerine yakın oturdukları bilinmektedir. Roma yakında Ostia'da ve Portus'da ayrıca kürkçüler birliği, *"corpus pellionum"* oturuyordu[247]. Ostia'da kurulan kürkçüler birliğinden bir diğer yazıt daha söz etmektedir[248]. Ostia'da tiyatronun güney portiğinin mozayiğinde bulunan üç yazıtta da aynı birlik söz konusu edilmiştir[249]. Ayrıca Ostia Forumunun uzun tarafındaki portikte yer alan dükkân veya salonlarda, bu meslek birliklerinin satış yerleri vardı. Ticaret yapılan yerin, herbirinin önünde, meslek birliğinin adını içeren bir kartel konulmuştu. Bunlardan *"corpus*

pellion (um) Ost (iensium) et porte (nsium) hic (consistit)" cümlesi, dericilere ayrılan yerin üzerinde yazılı idi[250]. Roma'nın XIV. Regio'sunda "*Corpus coriarum magnariorum solatorium*" adıyla dericiler toplanmıştı. Bunlar Tiber nehri ötesinde oturduğu için mahalleye *coriaria* dendi[251].

Ayakkabıcılık mesleğinin, dericiliğin en önemli kollarından biri olduğunu söylemiş ve Antik çağda kurulan esnaf birlikleri içersinde, bu dalın da yer aldığını belirtmiştik. Ayakkabı, herkesin kullandığı ve çabuk eskiyip yenisi alınan ve ayağı rahat ettirmesi için büyük bir kısmı deriden yapılan bir eşya olduğu için, dericilik mesleği de başlıbaşına bir öneme sahiptir. Ancak eski Yunan döneminde bağımsız çalışmaya karşılık, Roma'da örgütlenmenin düzene sokulması sonucu ayakkabıcılık da kendine ayrılan yeri aldığı için, Roma ve eyaletlerde kurulan diğer esnaf birlikleri, tüm dericiler ile birlikte ele alınmalıdır.

Martialis, Argiletum'da bulunan bir ayakkabıcılar birliğinden sözeder[252]:

"Argiletum yakınında, Suburra sokağının girişinde, cellâtların kana bulanmış uzun tüylü postları asılıdır. Ayakkabıcıların çok bol olduğu bu yerde bir de kırkıcı oturur. Fakat bu kırkıcı kırkmaz. Kırkmaz mı diyeceksin? O halde ne yapar? Derisini yüzer"

Gene aynı yüzyılda, Roma ayakkabıcılarının lonca örgütünün yeri olan "*atrium sutorium*" konusunda Varro da bilgi vermektedir (*Ling. Lat.* VI, 14). Burada *Tubi (u) lustrium* şenlikleri yapılıyordu (Ovidius, *Fast.* III, 849). 23 Martta yapılan bu şenliklerde ayakkabıcılar birliğinin varlığı ile onlara ait atriumun önemi kutlanıyordu. Bu şenliklere "*boynuzların kutsal yıkanması*" deniyordu. Bu atrium Argiletum'da bulunuyordu ve burada çalışanlara, tanrıça Athena'nın yetenek verdiğine inanılıyordu.

Varro, Liberalia festivalinden söz ederken, trompetlerin ayakkabıcı dükkânlarında temizlendiğini anlatır. Ona göre ayakkabıcı dükkanları (*atrium sutorium*), ayakkabıcıların toplu halde çalıştıklarını göstermektedir. Ayakkabıcıların, kendi aralarında esnaf birliği kurmuş olduklarını bir kez daha doğrulamış olur[253]:

"Tubulustrium adı, yani trompetlerin temizlenmesi, Lustrantur törenlerinde kullanılmak üzere, trompet borularının, ayakkabıcılar atriumunda temizlenmiş olması ile ilgilidir"

Varro'nun bu 23 Mart törenleri ile ilgili açıklamasından sonra, Plinius

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

da bir karga ile ilgili hikâyesini anlatırken, Dioscurlar (Castor ve Pollux) Tapınağı yanındaki bir ayakkabıcıya ilişkin bilgi verir[254].

"Tiberius'un saltanatı sırasında, Dioscurlar Tapınağının üzerindeki yuvasında küçük yeni doğmuş bir karga, hemen karşıdaki bir ayakkabıcı dükkânına düştü. Çevredekiler, onu dükkân sahibine bildirdiler. Kuş, alışılageldiği gibi, erken saatte ötüyor, her sabah tribunun üzerinde uçuyor ve sonra foruma dönüyor. Tiberius'u ve sonra da caesarları, Germanicus ve Drusus'u ad bildirerek ve sonra da meydandan geçen halkı selâmlıyordu; sonunda dükkâna dönüyordu. Onun sürekliliği uzun yıllar herkesin hayranlığını kazandı. Komşu ayakkabıcı onu öldürdü. Bunu hem kıskançlığı ve hem de dışkısı ile ayakkabılarını kirletmiş olduğuna herkesi inandırmak isteği ve kızgınlığı nedeniyle yaptı. Herkes o kadar öfkeye kapıldı ki, önce onu mahalleden çıkarttı, sonra da suçluyu öldürdü. Büyük bir kalabalık kuşa gösterişli bir cenaze töreni hazırladı. Bir flüt çalan müzisyenin eşliğinde, iki Ethiopia'lı onu omuzlarından taşıdı. Her çeşit taçlarla birlikte onu, Roma'dan iki mil uzaklıktaki, Rediculus denilen yerde ve Appia yolunun sağında yer alan, ölünün yakılacağı yere kadar getirdiler."

Plinius'un bu hikâyesinde, ayakkabıcıların toplu halde, aynı mahallede ve hep birlikte çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu kişiler, dükkânları *(tabernae)* kiralıyorlardı. Ancak bu zanaatkârlardan bazıları ise büyük ticaretle uğraşıyor, özellikle yabancı üretimi ayakkabıcılar satıyorlardı. Bunların arasında *"comparator mercis sutoriae"* bilinenlerdendir *(C.I.L.* VI, 5927).

Yazıtlara göre bir de, 300 terlikçinin dahil olduğu bir esnaf birliği *(collegium fabrum solarium et bazuarium)* vardır *(C.I.L.* VI, 9404). Ayrıca Sabure mahallesinde, *Apollo sandaliarius* adıyla, Augustus tarafından armağan edilen bir heykel de sandalcıların bulunduğu yöreyi *(vicus sandaliarius)* süslüyordu[255].

Roma'daki ayakkabıcılık mesleğinden Juvenalis de söz etmektedir *(Satura,* III, 293). Bundan başka Pompei tiyatrosunun yakınında taban üreticilerinin lonca evi vardı *(C.I.L.* VI, 9404). Bologna'da genç ayakkabı onarımcıların birliği bulunuyordu (Martialis, III, 16 ve 59). Neron zamanında Beneventum'da bir ayakkabı tamircisi vardı (Tacitus, ***Annal.*** XV, 34; Juven. V, 46). İmparator Vitellius da bir ayakkabıcı aileden geliyordu (Suetonius, ***Vitell.*** 2).

Ayakkabı yapan ustaların yanında çıraklar da çalışıyordu. Bunlardan biri, iyi çalışmadığı için, ustası tarafından cezalandırılmış ve bu ceza onu yaralayacak ölçüde olmuştu (Ulpianus. ***Dig.*** IX, 2, 5, 3).

Bu esnaf birliklerinden bazen vergi de alınırdı. İmparator Alexander Severus, onlardan vergi almış, ancak 1. yüzyıldan sonra serbest bırakılmışlardı[256]. İmparator Diocletianus (M.S.285-307) zamanında onurlandırılmışlardır. Ancak M.S.III. yüzyılda fetihlerin azalması, yeni işgücü kazanılmasını engelliyordu. Bu nedenle Diocletianus, zanaatkârların meslek değiştirmelerini yasakladı. Babalar kendi oğullarını meslek dallarında yetiştirmek zorunda bırakıldı. IV. yüzyılda ise onlara gerekli yardım yapılıyordu[257].

Küçük Asya hayvancılık için uygun bir yerdi. Bu hayvanların yününden çok erken tarihlerde halı ve kumaşlar dokunmuş, derilerinden de yararlanılmıştı. Örneğin parşömenden söz ederken, onun üretiminin boyutları belirtilmiştir[258]. Bu üretimin başlangıcının çok eski olduğu bilinir. (Heredotos, ***Historiae,*** V, 58). Pergamon'da deri üretimi büyük ölçüde geliştiği için bu meslekten olan kişilerin, hiç değilse Roma döneminde meslek açısından birleştikleri düşünülebilir.

Roma döneminde "Asia" eyaleti olan Anadolu'da, özellikle büyük şehirlerde esnaf kuruluşlarının bulunduğunu yazıtlar göstermektedir. Bunlar, tabaklar, deri işçileri ve ayakkabıcılar tarafından kurulmuştur.

Midilli (Lesbos) adasındaki Mytilene şehrinde deri işçilerinin esnaf loncası vardı[259]. Lydia bölgesinde üreticiler birliği, örneğin zanaatkâr kolu olarak ayakkabıcılar birliği, ortaya çıkar. O zamana kadar küçük işleri tek bir dericiler birliği üzerine almıştır. Çalışan kişiler bu birliğe girer ve paylarını alırlardı. Devlet ise bu birliği örgütler vedenetlerdi[260].

Anadolu'da Lydia bölgesi önemli bir dericilik üretim merkezi idi ve dericilerin esnaf loncaları burada oluşturulmuştu. Bu bölgede Thyateira (Akhisar) da bir ayakkabıcılar birliği kurulmuştu[261]. Lydia'da Philadelphia (Alaşehir) da benzer kuruluşlar vardı[262]. Aynı bölgede Saittai (İcikler), da ise aynı cadde üzerinde ayakkabıcılar toplanmıştı ve mesleki dayanışma içinde idiler[263]. Bunlardan başka Attalsia'da zengin tabak ve deri işçileri loncalar oluşturmuşlardı[264].

Ionia kıyılarında Kolophon (Değirmendere) gene ayakkabı üretim merkezlerinden biri idi[265]. Bu bölgede Ephesos, ayakkabıları ile tanınıyor-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

du[268].

Pisidia bölgesinde Termessos'da da esnaf loncaları organize edilmişti[267].

Phyrigia'da Apameia Kibôtos'da (Dinar) iki yazıt bulunmuş olup, bunlara göre şehirde *"ayakkabıcılar meydanı"* vardı[268]. Bu meydanda aynı meslekten kişilerin bir arada bulundukları söylenebilir ve burada önemli bir endüstri kurulmuş olmalı idi.

Ayrıca Kyzikos (Erdek) gibi bazı yerlerde eğercilerden sözedilir[269]. Herondas'ın yedinci mimosunda geçen Kerdon ile, aslında Kyzikos'da, kadın müşterileri ile ilgilenen zengin bir ayakkabıcının tasvir edildiği sanılmaktadır[270].

Bu esnaf birlikleri dışında kalan ve özellikle küçük dükkânlarda çalıştırılan köleler de dericilikle uğraşıyorlardı.

İtalya ve Anadolu dışındaki Roma topraklarında da dericilik mesleği örgütlenmişti. Mısır'da Thebes'de, Hellenistik devirde dericilik esnaf birliklerinin kurulmuş olduğunu belirtmiştik. Bunlar Roma döneminde de devam etmiş olmalıdır. Çünkü önce Caesar[271], sonra da imparator Augustus[272], onların bu birleşmelerinin olumsuz politik sonuçlar çıkması olasılığından kaygıya düşmüşlerdi.

İmparatorluk döneminde, İtalya ve Asia eyaletlerinde olduğu gibi, diğer eyaletlerde de çeşitli dericilik esnaf birlikleri kurulmuştu. İspanya'da Uxama (Taracon) şehrinde ayakkabı tamircilerinin örgütlediği böyle bir birlik bilinmektedir[273].

Deri ticaretinden söz ederken belirtileceği gibi, Dominatus döneminde ekonominin devlet kontrolüne girmesi sonucunda, belli meslekte olan kimselerin bu esnaf, lonca veya dernekleri içinde birleşmeleri öngörülmüştü. Yazıtlara göre başlarında yöneticileri vardı. Ancak zamanla Roma, bu birliklerin devletin gücünü tehdit etmesinden korkarak, onlara güvenini yitirdi ve parasal açıdan onları sürekli denetledi. Vergilerin toplanmasında sorumlu tutuluyorlardı ve zamanla dericiler esnaf birlikleri de, diğerleri gibi, devletin emrinde kamu hizmeti gören organlar durumuna geldiler. Sonunda baskı altında meslekten ayrılanlar artmıştır.

Dericilik mesleğinde çalışanların tasvirlerine çeşitli yerlerde rastlanmaktadır. Özellikle ayakkabıcılar, plastik sanatlara konu edinilmiştir. Bir Campania resminde ayakkabıcı, oturmuş olan kadınlara ayakkabı

göstermektedir[274]. British Museum'daki bir tasvirde ise köle olduğu sanılan on üç işçi gösterilmiş, bunlardan biri ayakkabıları temizlemektedir[275].

Ayakkabıcıların Nekropolde ayrı yerleri ve mezar taşlarında da belirleyici işaretleri *(insignia)* vardı. Diktörtgen biçiminde taştan bir stel üzerinde, ortada kadın, iki tarafında birer erkek gösterilmiştir. Alttaki yazıtta, üstteki üç kişiden, olasılıkla bir aileden söz edilmiştir. Ayrıca uçları içe dönük iki çizme şekli de yer alır. Bir bıçak ile biz ise, onların mesleğinin işaretleridir. Bu eser de Tortona müzesinde yeralır[276].

F- Deri Ticareti

1- Eski Yunan Dönemi

Eski Yunanistan, çok erken tarihlerde ticarete başlamıştı. Çünkü, toprağı dağlık ve tarıma elverişsizdi. Dağların ayırdığı birbirinden ayrı, bağımsız şehir devletleri kendi demokrasileri çerçevesinde ticarete başlamışlardı. Toprakların az oluşu, nüfusun artışı, ham madde ve madenler bulma, bunların ticaretini elde tutma, kendi ürettiği mallara pazar bulma gibi nedenlerle M.Ö. 750-550 yılları arasında Ege, Akdeniz, Marmara ve Karadeniz çevresinde koloniler kurdu. Böylece zeytin ve üzüm tarımı yanında ufak çapta sanayiie ve ticarete de yöneldi. Bu ilişki sayesinde doğunun üstün uygarlığına kavuştu. Bu sırada özellikle Lydia'da ufak paranın icadı sonucunda, artık mal değişimi yapılmıyor, mallar daha iyi değerlendiriliyordu. Zeytinyağı ve şarap karşılığında tahıl alan eski Yunanlılar, artık evlerde, tapınakların bazı yerlerinde atelyeler kurmuş, sanayiie başlamışlardı. Gelişen ticaret ile ekonomik alanlarda uzmanlaşma pazar ekonomisini de geliştirdi. Bu şekilde uzmanlaşma, iş bölümü, iç ve dış ticaret ve para ekonomisinin gelişmesinden başka M.Ö.V. yüzyılda, Atinalılar'ın Persler'i yenmesi sonucunda Attik-Delos Deniz Birliğinin kurulması, Atina'da refah ve bayındırlık faaliyetlerini arttırdı. İç ve dış ticaret bu ortamda daha da gelişti. Dışarıya gümüş, zeytinyağı çanak çömlek ve diğer malları satarken, buğday, kereste, lüks mallar, deri ve köle alıyordu. Atina şehir devletinin parası uluslararası bir değer kazanmıştı. Özellikle Karadeniz bölgesindeki eski Yunan şehirleri aracılığı ile, bu yörede ve Karadeniz ötesinde yaşayan milletler ile önemli ölçüde ticaret yapıldığı söylenebilir. Bütün bunların sonucunda zengin Atina şehir devletinde yaşayan vatandaşların özel mülkiyet hakları, hukuk statüsü ile belirlenmişti. Bu ortamda iç ve uluslararası ticarette çeşitli mal-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ler serbestçe satılıyor ve belirli fiatlarla değerlendiriliyordu.

Şehirlerde pazarlar vardı. Köylüler mallarını satar vergisini öderdi. Ayrıca zanaatkârlar da gruplaşarak, kendi dükkanlarında mallarını satarlardı. Bu yerel küçük ticaret dışında, pazar şehirleri *(emporia)* vardı. özellikle Thrakia ve Bithynia'da bunların varlığı bilinmektedir. İmparatorlar, gelişmesini, istedikleri yerlere de pazar açarlardı, bölgenin ekonomisi bu şekilde gelişirdi. Bundan başka fuarlar *(panegureis)* da ticaretin yapıldığı yerlerdi. Yazıtlara göre Apamea ve Lydia'da Tetraphrygia'da eski Yunanlılar zamanında kurulan ve Roma döneminde de devam eden fuarlar bilinmektedir. Fuar bulunan şehirler, birbirine mal da pazarlıyordu. Malları taşıma nedeniyle uzun mesafe ticareti daha da zorlaşmıştı. Özellikle ağır mallar zor taşınıyordu ve su yolu riskli bir taşıma biçimi idi. Taşıma zorluğu nedeniyle bazı mallar pazarda daha pahalıya satılıyordu. Örneğin dericilikte kullanılan purpura boyası Nicaea, Miletos, Lydia şehirleri, Kıbrıs, Tyre kıyıları, Fenike ve Palestin'de özellikle zenginler için pazarlanıyordu. Bu endüstri ve ticaret, kentleri zenginleştiriyordu.

Deniz ticaretinde Ephesos, İskenderiye ve diğer limanlar rol oynuyor, ayrıca Damascus, Petra gibi yerler de çöldeki kervan trafiğinin önemli kavşak noktaları olarak önemli malların taşınmasına yardımcı oluyordu. Büyük ticaret merkezlerinden gelen mallar dağıtılıyor, ayrıca yerel ürünler de buradan ihraç ediliyordu. Önemli yollar üzerindeki kentler ile su yolları ticarette yardımcı oluyordu.

Ticareti yapılan mallar arasında deriler de vardı. Özellikle Beotia ve Arkadia'da sığır ticareti yapıldığı, kürk ve ayı gibi kürklü hayvanların postlarından giyim eşyası yapımı için yararlanıldığı kaynaklarda belirtilmektedir[227]. Bu bölgenin derileri, kendilerine yetse bile dışarıdan deri getirtiliyordu. Özellikle Karadeniz bölgesi, Anadolu, Sicilya ve Kyrene, deri ticaretinin yaygın olduğu bölgeler arasında sayılabilir. Bu ticaretin yankılarını, özellikle Karadeniz ötesi ilişkisini, eski Yunan mitolojisindeki *"altın post"* öyküsünde görüyoruz[228]. Buna göre, Argonautlar, altın postu almak için, kral Aietes'in ülkesine giderler. Kralın kızı Medeia, Iason'a aşık olur. Büyücü olan Medeia, kralın yapmasını istediği güç işlerde Iason'a yardımcı olur. İkisi birlikte postu bekleyen ejderi öldürürler, postu alırlar ve Argo gemisine binerek uzaklaşırlar.

Yukarda belirtilen ticaret ortamında, derilerin de pazarlarda satıldığı

bilinmektedir. M.Ö.V. yüzyılda, özellikle komedi yazarı Aristophanes, eserlerinde bu konuda bilgi vermiştir. Aristophanes, Paphlagonia'lı deri-ci, kasap veya Dicaeopolis gibi belirli kişileri konuşturmuştur. Bunlardan birinde, Paphlagonia'lı derici ile kasabı konuştururken, eğri bir derinin pazarda, hile ile köylülere satıldığını anlatmış ve bu arada derilerin pazarda satılmış olduğunu da belirtmiştir[279].

"Sen dikiştan hiç anlamıyorsun, ben de hiç anlamam; kötü bir öküzün derisini verev olarak keserek, köylülere hile ile satmıştın"

Bu metinden anlaşıldığına göre satılacak olan post veya deriler belli bir işlem görmüşlerdi.

Aristophanes, bir başka yerde, gene pazarda deri satıldığını, dericiler ile onu satın almak isteyen kişilerce doldurulan pazarın kalabalık olduğunu belirtir[280]:

"Görüyorsun, onun yanında, genç deri satıcılarının büyük kalabalığı var"

Onun, aynı eserde, gene deri satıcılarından, dolayısıyla da deri ticaretinden, söz ettiği görülür[281]:

"Saygıdeğer kişiler; sen, onları böyle kabul etmiyorsun; bunlar fener satıcıları, ayakkabı tamircisi, ayakkabıcı ve deri satıcılarıdır".

Aristophanes, Aharnalılar'dan söz ederken de, gene derilerin satıldığı bir pazarı anlatır[282]:

"İşte pazarımın sınırları. Burada bütün Peleponessoslular, Megaralılar ve Beotiahlar'ın Lamachos ile değil, sadece benimle ticaret yapmaları için, gidip gelme hakkına sahip oldukları yer. Pazarı denetlemesi için agoranomos olarak Leprou'lu üç kişiyi görevlendiriyorum".

Aristophanes, burada, Dicaeopolis'in ağzından, deri satılan pazara gelenleri, kendisinin başka rakiplerle karşı karşıya bulunduğunu ve onları işe karıştırmak istemediğini ve ayrıca pazarı denetlettirdiğini anlatır. Bu denetleyiciler, Atina yakınında Leprou'dan gelmiştir ve burası deri tabaklanan yerlerden biri olduğuna göre, derilerin kalitesinin ve bu kaliteye göre fiatının denetlenmesi de söz konusu olabilir. Görüldüğü gibi, pazar ticaret hayatının odak noktasıdır. Pazarda satılan mallara göre ayrım dahi yapılıyordu. Örneğin Atina'da satılan mallar adına, göre, o yer adlandırıldı (Platon, *Leg.* 915 d'e). Bu pazarlarda, günümüzde olduğu gi-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bi pazar konuşmaları, pazarlıklar yapılmış olmalıdır. Özellikle Doğu eyaletlerinde bu eski gelenek devam edip gitmiştir. Kaynaklardaki bilgiler bunu göstermektedir(Platon, ***Leg.*** 917 b). Satıcılar sokaklar ve caddelerde üretim yapılıyorlardı. Özellikle Doğu'daki eyaletlerde bunun geçerli olduğu ve ılıman Akdeniz ikliminin bahar ve yaz günlerinde daha çok revaçta olduğu düşünülebilir. Gene günümüzde seyyar satıcılarının da o günlerde deri eşyalar, ayakkabılar sattığı söylenebilir (Ksenophon, ***Ages.*** 1, 26). Bazı eşyalar ise dükkân yerine kulubelerde satılıyordu (Demosthenes, XVIII, 169). Ancak bu eşyaların satıldığı bir diğer yer ise dükkânlar idi. Bunları, aşağıda belirtileceği gibi, arkeolojik kalıntılardaki tasvirlerden tanıyoruz.

M.Ö.IV. yüzyılda deri ticareti yapıldığını, gene kaynaklardan öğreniyoruz. Bu yüzyılda yaşayan Theophrastos'un, eserinde: *"şehre indiği zaman, ilk rastladığına derilerin ve tuzlu balığın fiatını sordu"* demesi, bunu göstermektedir. Deriden yapılan çeşitli eşyalar belirli dükkânlarda satılıyordu[283].

Demosthenes ise, aynı yüzyılda deri ticaretinin yaygın olarak yapıldığı, Karadeniz ve ötesinden deri getirtildiği konusunda bizi aydınlatmaktadır. Chrysippus ve ortağının ödünç verme konusunda Phormio'ya karşı savunması anlatılırken, davalının Bosporus'da bırakılmış olduğu, Lampis'in ise denize açıldığı söylenmektedir. Onun gemisinin karaya oturduğu ve gemide çok sayıda deri yüklü olduğu belirtilmektedir[284]:

"Öğrendiğimize göre, onun gemisi daha önce de fazla yüklenmişti. 1000 kadar deri fazlalık olarak güvertenin ağırlığını oluşturuyordu. Bu da geminin kaybına neden oldu. Kendisi Dio'nun hizmetkârları ile birlikte gemiden kaçtı. Ancak bu yükün dışında otuzdan çok hayat kaybetti. Geminin kaybı öğrenildiği zaman, Bosporus'da matem vardı ve herkes Phormio'nun talihli olduğuna, diğerleri ile denize açılmadığını ve geminin bordasına herhangi bir eşya koymadığını düşündüler. Aynı hikâye bizzat Phormio ve diğerleri tarafından anlatılmıştı".

Görüldüğü gibi, Demosthenes, Phormio'ya karşı konuşmasında Aegina'lı gemi sahibi Lampis'e ait geminin, fazla deri taşıması nedeniyle battığını anlatmaktadır. Gene bu parçadan anlaşıldığına göre Karadeniz ve Boğazlarda gemiler, diğer eşyalar gibi derileri de taşıyorlardı.

Demosthenes, Lakritos'a karşı konuşmasında ise kaptan Hyblesius'un yönetimindeki bir geminin Pontos'a doğru denize açıldığını anlatır. Pan-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ticapaeum'dan Theodosia'ya kadar kıyı boyunca gemi yoluna devam etmiştir. Theodosia'da (Crimea), Apollodoros gemiye 2-3 balya keçi derisi yüklemiştir[285].

"...Hyblesius ile birlikte, kıyı boyunca Ponticapaeum'dan Theodosia'ya yelken açtı. Geminin güvertesine bir veya iki sepet yün, onbir veya oniki küp tuzlu balık ve iki veya üç balya keçi derisi ve diğer eşyaları yükledi".

Yukarda belirtildiği gibi, bu parça da Karadeniz'den ticaret amacıyla deri getirildiğini anlatmaktadır. Karadeniz'in kuzeyindeki Sarmatia'da yaşayan göçebe çobanlar, avladıkları veya burada yetiştirdikleri hayvanların derilerini, Karadeniz'in kuzey kıyılarına getiriyorlardı. Bunlar da gemiler ile Anadolu ve Yunanistan kıyılarına taşınıyorlardı.

Gerçekten daha önce, V. yüzyılda, Heredotos da Skythia'da yaşayan çeşitli milletlerin bu bölgede deriler topladıklarından sözetmiştir. İklimi nedeniyle kürklü hayvanların bol bulunduğu bu bölgelerden sağlanan hayvan derilerinin fazlası, Akdeniz çevresine gönderilerek ticareti yapılmış olmalıdır. Heredotos'un bu konudaki açıklaması şöyledir[286]:

"Gelon'lar ise toprağı ekerler, buğday yerler, bahçe yaparlar; ne görünüşleri ne de renkleri Budinler'e benzer. Bununla beraber Yunanlılar, Budinler'e de Galonos adını verirler, ama yanlıştır. Ülkeleri vadilerden ve ormanlardan oluşur, çeşitli bitkilerle kaplıdır. Bitkilerin en bol olduğu vadide çok büyük ve derin bir göl bulunur. Bataklık kıyılarında saz yetişir. Burada su samuru, kunduz ve dörtgen burunlu başka hayvanlar tutulur. Bunların kürklerini öbür adi kürklerin içine dikerler"

Bütün bu bölge, Karadeniz ötesi uzun süre bu post ve deriler ile Akdeniz çevresindeki pazarları beslemiş olmalıdır. Çünkü M.Ö.I. yüzyılda Strabon, bu çevrede derilerin değiş-tokuş yoluyla ticareti yapıldığından sözeder. Don nehri üzerinde ve Maeotis gölü yakınındaki Tanais şehrindeki halkın, köle ve derileri, şarap ve kumaşlar ile değiştirdiklerini anlatır[287]:

"Nehrin üzerinde ve gölün yakınında, aynı adı taşıyan ve meskûn olmayan bir şehir, Tanais vardı. Orası Grekler tarafından Bosporus'a ulaşacak şekilde kurulmuştur. Son zamanda burası, Kral Polemon tarafından yağmalanmıştır. Çünkü kendisine itaat etmemiştir.Orası, kısmen Asia ve Europea göçebeleri ve kısmen de Bosphorus'dan gemi ile gelenlerin oluşturduğu ortak bir emporiumdur. Kurucular, köleler, deriler ile

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

göçebelerin sahip olduğu daha pekçok eşyayı getirerek, uygar yaşam için gerekli olan kumaş, şarap ve diğer eşyalar ile değiştirirler. Emporiumdan yüz stadia mesafede Alopecia adlı bir ada bulunur ve karmaşık bir topluluğun yerleşme yeridir. Göl yakınında başka diğer küçük adalar da vardır. Tanais, kuzeye doğru doğudan seyahat ederken, Maeotis gölünün ağzından 2200 stadia mesafededir...."

Karadeniz'in güneyinde çeşitli deriler işleniyordu. Polybios, bu yöredeki sığır sürülerinin büyük bir kazanç sağladığını anlatır[288]. Ona göre işlenmek üzere Pontus'dan deriler getirtiliyordu.

Hermippos'a göre, Tripolis'deki Kyrene'den de inek derileri getirtiliyordu. Bu durumda Karadeniz dışında, Kuzey Afrika derileri (Babylonia, Syria gibi) de, Akdeniz pazarlarında beğenilip, ticareti yapılıyordu.

Klâsik devir boyunca gerek ülke içinden sağlanan ve gerekse dışardan getirilen deri ve postlar, yukarda sözü edilen pazarlarda ve bunun dışında çeşitli dükkanlarda satılıyordu.

Hellenistik devirde Grek-Makedonya kültürü Doğuya yayıldığı gibi, Doğu kültürleri de Batı kültürünü etkilemişti. Bu kültür kaynaşması sonucunda Doğuya özgü devlet kurumları elinde tutmağa başladı. Hindistan'a kadar uzanan ve tüm Akdeniz'i içine alan bu geniş alanda yapılan ticaret de devletin denetimi altında idi. Bu kadar geniş ve farklı iklim koşullarına sahip imparatorlukta değişik hayvan derileri sağlanabiliyordu.

Hellenistik devirde eski Yunanlılar yönetimindeki Mısır'da, zanaatkârların kendi ürettikleri malları serbestçe satabildikleri gibi, devletin mülkiyetindeki ürünler, endüstri ürünleri ham madde olarak devletin malı sayılıyordu. Doğrudan tüketilmeyen bu mallar arasında işlenmemiş deriler de yer alırdı.

Ham maddeler devletin malı sayıldığına göre deri ticareti *(dermatera)* devlet tarafından örgütleniyordu[289]. Bir Zenon papirusuna göre, ham derilerin satın alınması ile ilgili görevli bir memur *(doreai)* vardı. (P.Mich. Zenon 28). Örneğin Zenon'dan matara yapmak için keçi derisi istenmişti. (P.Cairo Zenon 59353). Zenon, deriyi krallık deposunda saklıyordu[290]. II. yüzyıldan kalma bir metne göre ham deriler, krallık depolarında toplanıyor ve sonra işleniyorlardı. Bazı durumlarda krallık antreposundan deriler çalınıyor, ancak tabakhanedeki bir memur ile birkaç

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

müfettişin bunu farkettiği oluyordu[291].

Tapınağın mallarına da kimse el süremezdi. Tapınağın sürüsünden hiç kimsenin sığır alamayacağı, yemek için başkasına vermemesi ve çalamayacağı belirtilmektedir. Görevli kişiler dahi tapınaktaki altın, gümüş, kumaş, merhem ve yağlarda olduğu gibi,deri de isteyemeyecekti. Bunlar belirli biçimde hükme bağlanmıştı[292]. Buna göre derinin, tapınağın malı olan diğer maddeler gibi, değerli eşyalar arasında sayıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda hem kral ve hem de tapınağın tekelinde olan malların-derilerin- özel kişilerce alınması yasaktı.

Ham ürün sayılan derinin ticareti, devlet kontrolünde olduğuna göre onların satışından devletçe vergi de alınıyordu. Deri zanaatkârlarından seçilmiş olduğu sanılan bir yönetici meclis, bu vergiyi topluyordu. O halde devletin yönetiminde deri zanaatkârları çalışıyordu. II. yüzyılın ilk arasına tarihlenen bir davacı dilekçesi sayesinde, krallık depolarına verilen vergilere ilişkin bilgi sahibi oluyoruz[293]:

'Crocodilopolis'de oturan tabak Petosiris'in adına, epimelet Dorothe'ye. Ben krallığa ait dükkânda *(basiliko tamisio)* çalışıyorum. Diğerleri gibi bir lojmanım var ve orada oturuyorum. Çiftçi *(telones)* Philippe, bize ham derileri işleme hakkını *(epihoresi)* verdi. Ondan yapağı alıyoruz. Yününü büyük kumaş dokumacılarına *(kasopoioi)* teslim ediyoruz. Yapağıların satış, gelirlerini krallık hazinesi için çiftçiye teslim ediyoruz. Çiftçiler uzun süredir bunu yapmağa izin verdiler.'

Hellenistik Mısır'da, pahalı ve nadide deri türleri ülke dışından getiriliyordu. Bu ithal mallarından da bazı vergiler alınıyordu. Zenon'dan, Memphis'ten Alexandria (İskenderiye)ya gönderilmek üzere ince keçi derisinden atlet elbiseleri istenmişti. Bu elbiseler üzerinden vergi alındığı bilinmektedir[294].

Böylece devlet ülke içinde veya dışında yapılan deri ticaretini vergilendiriyordu. Deri satışlarından elde edilen kârdan devlet vergi alıyordu. Ancak vergi dairesi memurları, ölen veya kurban edilen her hayvanın postundan bilgi sahibi olmayabilirdi. Mal sahibi, sürüleri çobana teslim ettiği için, eksik hayvanların postlarının hesabını da ondan sorabilirdi. Çobanın çalmamış olduğunu kanıtlamış olması gerekiyordu. *Ennomion* denilen bir vergi sayesinde, büyük baş hayvanların beyanı ve sayımı yapılabildiği için, devlet yani krallık denetimi de sağlanmış oluyordu[295].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu durum karşısında, sınırlarda veya kırsal yerlerde ölmüş olan hayvanların derilerinin çobanlardan soruldüğü ve onların, derileri istedikleri gibi alıp götürmedikleri bilinse de, gene de bu tür yerlerde deri ticaretinin kontrolünün zorluğu düşünülebilir. O halde kaçakçılık yapılmış olabileceği akla gelmektedir[296]. Ayrıca gene Hellenistik devirde Mısır'da, ülkenin kuzey ve güney bölgelerini yöneten kişiler, kralın sürülerinden hırsızlık etmeyi alışkanlık haline getirmişlerdi. Bunu önleyecek kanunlar çıkartılmış ve derilerin çalınmasından köylünün sorumlu tutulmadığı, buna karşılık sığırlara nezaret eden kişinin sorumlu tutulduğu anlaşılmaktadır. Orduya mensup bir kişi deri çalarsa, kendisine 100 dayak atılacak ve çaldığı derileri geri verecekti. Bütün bunları denetlemek için yerel resmi görevliler, tuzak kurarak suçluları yakalayabilecekti[297].

Devletin dışında özel endüstri de vardı, herkes kendi hesabına çahşıyor ve deriyi serbestçe işleyebiliyordu[298]. Kişilerin kendi mülkleri olarak deriyi işledikleri bilinmektedir. Özellikle orduya, ayakkabı at koşumları, çeşitli silâhlar ve kayışlar için gerekli idi. Kral, kendi ordusu için bu gereksinimi krallığa bağlı deri endüstrisi sayesinde veya özel endüstrileri zorunlu tutarak, ya da satın alarak sağlamış olmalıdır. Özel deri endüstrisinin vergi verdiğini biliyoruz.Çünkü ödenen vergiler, vergi listesine *burses* olarak geçirilmiştir[299]. Özellikle ayakkabıcıların *(skuteis)*, elde ettikleri kârdan bir kısmını krala ödediklerini biliyoruz. Ancak bu ödemenin *(telos skuteon)*, gelirlerine oranlı bir vergi veya önceden belirlenen aylık bir aidat olup olmadığı bilinmemektedir[300]. Bu, satış vergisi veya bir çeşit lisans olmalıdır. Bir çeşit işletme vergisi olarak da kabul edilebilir.

M.Ö.V-I. yüzyıllar arasında yani Klâsik ve Hellenistik devirlerde deri ticaretinin geniş bir bölgeye yayıldığını, pazarlarda satıldığını, daha sonra bu işin örgütlendiğini, vergilendirildiğini ve devletçe denetlendiğini gördük. Gene önce belirtildiği gibi, tabakhanede işlenen deriler, çeşitli eşyalar yapmak üzere ayrı atelyelere gidiyordu. Bu işlenmiş deri veya onlardan yapılan eşyalar da pazarlar dışında ya bu atelyelerde veya özel dükkânlarda satılıyorlardı. Örneğin deriyi en çok kullanan meslek olan ayakkabıcıların satış dükkânları vardı. Bu dükkânlar, farklı raflar ve raflarda çekmeceler ile dolu idi. Bu ayakkabıcı dükkânlarına *skuteion* (Teles, ap. stob. Flor. 95.21) ve *skutotomeion* (Lysias, Or. 24, 20) deniyordu. Böylece ayakkabıyı yapan atelyelerden farklı olarak, sadece içinde

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

satış yapılan dükkânlar da olmalı idi. Deri tüccarı, *bursopoles* (Aristophanes, *Equit.* 136, 139, 738-740, 852; *Pax.* 270, 647) deriyi işleyip biçimlendiren kişilerden farklı olan onları, alıp satan kimse idi. Bu deri tüccarları içinde ayrıca, deriden yapılan özel eşyaları alıp satan kişiler vardı. Bu dükkânlar agorada, diğer eşyaların satıldığı dükkânların arasında ve Atinalılar'ın sohbet ettikleri bir yerde bulunuyordu.

Deri eşyanın satıldığı dükkânlar içersinde özellikle ayakkabı dükkânları, arkeolojik tasvirler aracılığı ile bizi aydınlatmaktadır. Dericilik mesleği ve özellikle dericilikte kullanılan aletlerden söz ederken belirtildiği gibi, eski Yunan boyalı vazoları üzerinde onların tasvirlerine rastlanmaktadır.(Res. 123-124) Bu vazolar üzerinde gösterilen ayakkabı atelyesinde ayakkabıcının müşterinin ayağından ölçü alarak, ısmarlama ayakkabı yaptığından, biten ayakkabıları dizerek sergilediğinden ve muhtemelen aynı atelyede sattığından söz etmiştik. Herondas, VII. mimiambosunda, günlük hayattan bir tip olarak Kerdon'u ele alarak gülünç ve alay edilen bir tip olarak canlandırmıştır. Bu eserde ayakkabıcı çalışma sırasında gösterilmiştir. Toprak figürlerde tasvir edilen bu ayakkabıcı kel kafalı, kısa boylu olarak mizahı bir biçimde gösterilmiştir. Bunun Kerdon'u tasvir ettiği öne sürülmüştür[301]. Kerdon'un, atelyenin önündeki mekânda dükkânı vardı ve burada 13 köle çalışıyordu. Burada büyüklü küçüklü banklarda oturuluyordu. Müşteriler buraya geliyor, dolap veya sandıklara doğru ilerliyorlardı. Kaliteli ayakkabılar bu sandık veya kutularda saklanıyordu. Bunlar özellikle iki kanadı katlanabilen dolaplar ile müşterinin gidip bakabileceği, kaliteli ayakkabıların durduğu raflardı. Kerdon'un, malını satmak için kadın simsar veya konutçusu vardı, satış sonunda komisyon alıyordu. Pazarlık yapılabiliyordu. Örneğin bir ayakkabı 5 staterden 3 statere indirilmişti. Anlaşıldığına göre tutturulabildiğine satılırdı.

Bu dericilik mesleği kuşkusuz çalışanlarına bir kazanç sağlıyordu. Onlara ne kadar kazanç sağladıkları konusunda bazı bilgilere sahibiz. Örneğin Aeschines'in *Timarchus* adlı eserinde köle olan bir kunduracının, efendisine, belki de dükkânın sahibi durumundaki kişiye iki obol işçilik ücreti ve usta başına ise üç obol ödedikleri bilinmektedir[302]. Lysias ise ayakkabıcılara, çeşitli giderler için yılda sekiz mina verildiğinden ve bunun büyük bir yük oluşturduğundan söz eder (Lysias, *Diogit.* 20). Ayakkabıcıların bir kısmı köle olarak çalıştırıldıkları için, kazançlarının bir kısmını efendisine veriyorlardı. Aristophanes bu konuda bilgi vermekte-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dir[303]. M.Ö.V. yüzyılda Atina'da bir işçinin kazancı bir drahmi yani 6 obol idi. O.Lau, onların çalışma saatına göre ücret aldıklarını ileri sürmektedir. Ona göre Atina'da M.Ö.388'de bir çift ayakkabı 6 drahmi ve ustası ise günlük 1,25 drahmi ücreti alırdı[304].

2- Roma Dönemi

Roma şehir devletinin başında kral bulunduğu sırada, patrici denilen askeri yönetici sınıfı vardı. Bu dönemde esnaf ve tüccarlar, çiftçiler ile birlikte Pleb sınıfını oluşturuyordu. Ancak II. Kartaca savaşından(M.Ö. 218-201) sonra bu küçük esnaf ekonomik güçlük çekti. Özellikle çiftlik sahibi olanların çiftçilikleri, zenginlerin büyük çiftliklerine *(latifunda)* katılarak, köleciliğe dayanan plantajı ele geçirerek kendi zamanının bir Dünya devleti oldu. Büyüyen imparatorluk için asker gerekli idi ve bunun için de Plebleri oluşturan esnaf ve zanaatkârlar ile tüccarlar da asker oldular. Bunun sonucu olarak Plebler zenginleşerek, patricilerin yanında söz sahibi oldu. Bu arada imparatorluğun yeni eyaletlerinden Publicanuslar tarafından alınan vergiler ile Roma zenginleşmişti. Hellenistik merkezler Roma'ya kaydı. Ticaret Roma'nın zenginliğinin kaynaklarından biri oldu. Roma'nın askeri nedenlerle yol yapımına önem vermesi, ulaşıma uygun akarsuların bulunması ve Akdeniz'in çevresindeki ülkelerle ulaşımı kolaylaştırması, bu dönemde ticaretin gelişmesini sağladı. Ordunun gereksinimi ile gittikçe artan lüks mallara merak, ticaretin konusu oldu. Deniz ve kara yoluyla çeşitli eşyaların ve kölelerin ticareti yapılıyordu. Aristokrat sınıf için Doğudan lüks eşyalar dahi getiriliyordu. Roma, barbar ülkelerden hayvan, orman ürünleri alırken, bunun içinde deriler ve postlar da vardı.

Böylece İmparatorluğun kurulmasını izleyen yıllar süresince Roma, askeri, siyasal gücü yanında ekonomik ve ticari hayatı ile de önemli bir güç olmuştu. Gelişen yol ağı, limanlar, posta istasyonları ile Hindistan'dan Kuzey Avrupa ülkelerine ve Afrika ülkelerine kadar bu ticareti yaygınlaştırdı. Özellikle Augustus'dan itibaren yönetim ve vergi sistemi değiştirildi. Roma ile eyaletler arasında gelişen ticaretin yanında refah arttı. M.S.I. ve II. yüzyıllarda üretimini artıran eyaletlerde yöresel ekonomi bölgeleri ve buna bağlı olarak pazarlar ortaya çıktı. Bazı eşyaların üretimi Roma'dan bu eyalet merkezlerine kaydı. Bunun sonucunda bazı önemli esnaf loncaları kuruldu. Dericilik meslek birliklerinden, özellikle K.Asya'dakilerden, söz etmiştik.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ancak M.S. II. yüzyıl sonlarında genişleyen imparatorluk orduya büyük harcama yapıyordu. Roma'nın askeri gücü M.S.III. yüzyıla kadar bu ordu sayesinde büyüktü. Barbar kavimlere karşı sınırların korunması, onların saldırılarından korunmak için verilen haraçlar, imparatorluğun eyaletleri denetleyebilmesi için gerekli bürokratik kadronun oluşması ve onların da masrafı arttırması, içteki huzursuzluklar ve sınırlardaki mücadelelerin ekonomik aktiviteyi azaltması, ticareti güçleştirmesi, kıtlık ve salgınlar, yavaş yavaş Roma İmparatorluğunun çöküş nedenleri oluyordu. Üretilen mal satılamıyor, gerek duyulan mallar getirilemiyordu. Doğudan gelen mallar için ödenen değerli madenler, gene ticareti kösteklemişti. Devlet bunları düzenlemek için sürekli olarak paranın ayarını düşürüyordu. M.S.III. yüzyılda enflasyon ve para değerinin düşürülmesi imparatorluğu çökertecek duruma getirmişti. Öyle ki vergilerin alınması ve maaşların ödenmesi dahi para yerine ürün veya hizmet şeklinde yapılıyordu. Bu durum karşısında hukuksal ve sosyal yapı da bozuluyordu. Devlet, yiyecek ihtiyacını karşılayan tüccar ve meslek sahiplerini örgütledi, vergiden muaf tuttu ve babadan oğula geçecek şekilde düzenledi. Ayrıca kolay vergilendirme yapabilmesi için aynı meslekten olan esnaflar, esnaf dernekleri olarak toplandı ve isteyen esnafın bu dernekten çıkmaları önlendi. Meslek babadan oğula geçtiği için para da dernek içersinde kalacaktı. Dericiler ve deriden eşya yapan zanaatkârlar da bunların içersinde yer aldılar. Deri üretimi ve ticareti devletin kontrolüne geçmiş oluyordu. M.S.301 yılında İmparator Diocletianus'un, malların ve ücretlilerin alacakları paranın değerlerini belirlemesine rağmen, bu durum düzelmedi. Zanaatkârların, bağlı oldukları Collegia'nın sıkıcı disiplini ve çeşitli kamu mükellefiyeti altında ezilmesi sonucunu doğurdu. Sonuçta vatandaşların kazancının azalması, vergilerin artması ile tüccarlar korunamaz hale geldi, devletin koruma gücü yok oldu ve mahalli güçler siyasal bağımsızlık kazanarak hukuk ve ekonomik yönden güçlü oldular. Roma İmparatorluğunun çöküşü demek olan bu durum, askeri tehditler ve yoksullukla karşı karşıya olan Batıda daha çok hissedildi. Üretilmiş mallara ve zenginliğe sahip olan Doğu ise bundan daha az zarar gördü. İş gücü kaynağı olan köleleri bulmak güçleşiyordu. İş gücü eksikliği yanında, üst sınıfın lüks merakı, bu çöküşü hızlandırdı.

Önceleri ticarette para yerine öküz ve koyun alış veriş için kullanılırken, M.Ö.IV. yüzyıl ortalarından itibaren para bastırıldı.M.Ö.III. yüzyılda ise önce gümüş ve sonra da altın paraya geçildi. Belirtildiği gibi M.S.III. yüzyılda değeri düşürülmek zorunda kalındı. Roma'nın bu tica-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

reti ilk zamanlar pazarlarda yapılıyordu. Buraya zanaatkârlar, köylüler ve kent halkı gelerek alış-veriş yapardı. Ancak kent nüfusu artınca pazarlar yetersiz hale geldi, kentlerde dükkânlar açıldı.

Yukarda Eskiçağ Roma ekonomisini ve ona bağlı olarak ticaretin oynadığı önemli rolü belirtmeğe çalıştıktan sonra, bu ekonomik koşullar ve ticaret içersinde deri ticaretinin varlığından sözedelim. Roma ticaretinin içersinde deri, post, kürk ve deriden yapılmış eşyalar yer almaktadır. Özellikle Roma İmparatorluk döneminde, ordunun gereksinimini karşılamak için gerek Batı ve gerekse Doğu'dan, Afrika'dan kürk, post ve derinin ithal edildiği bilinmektedir. Soğuk iklime sahip yerlere yapılan seferler için, kürk ve derilerden eşyaların kullanılması, bu ticareti arttırmıştı. Derinin ithal edildiği ülkelerin bir kısmı, zaten Roma'nın eyaleti durumunda idiler. Eyaletlerden alınan ve "annona" denilen vergiler sayesinde zenginleşen Roma, yukarda belirtildiği gibi, deri eşyanın satışını artırmıştır.

Romalılar derinin ticaretini ülke dışında sürdürmüşler ve hem batı Avrupa ve hem de doğu ile ilişkiye girmişlerdir.

Roma devrinde batı Avrupa'daki deri ticaretine ilişkin bilgiler kısıtlıdır. Özellikle Roma kamplarındaki askerlerin gereksinimi için Alpler'den katırların sırtında deri getirildiği sanılmaktadır. İsviçre ve İtalya'daki keçi otlaklarında yetiştirilen keçilerin derileri bu yolla sağlanıyordu. Ayrıca Ren nehri de önemli bir su yolunu oluşturuyordu. Roma imparatorluğu zamanında bu güney ülkelerinden başka kuzey ülkelerinden sığır derileri getirtilirdi. Özellikle Velsen ve Ksanten, Ren nehrini geçerken kullanılan kalelerin bulunduğu yerlerdir. Hem askeri ve hem de sivil yerlerden derilerin getirildiği bilinmektedir. Bu deri ticaretinde ambalajlar üzerine basılan stampalar, initialler ve adlar bize bilgi vermektedir. Örneğin resmi kullanımlar için destelerin üzerine "*TOTA*" kelimesi yazılmıştı. Ayrıca ödeme ve vergilendirmeleri gösteren işaretler de vardı. Bu işaret ve harfler bazen süslü ve kısaltılarak yazılırlardı. Tabakhanelerin, atelyelerin ayırdedici işaretlerinin bulunması ise, bir çeşit kalite kontrolu olarak nitelendirilmiştir[305].

Roma'nın erken tarihlerinde yapılan deri ticaretine ilişkin kaynaklar da bilgi vermektedir. Örneğin Illyria'dan deri getirildiği konusunda Strabon şu bilgiyi verir[306]:

"...Ister yakınındaki Aquileia'dan, Illyriahlar'ın kabileleri için bir tica-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ret pazarı olarak söz edilir. Bu kabileler ürünlerini arabalara yüklüyorlar ve denizden, ülkenin içlerine onları taşıyorlardı. Şarap ve zeytin yağı ağaç kuplere konuyor, çiftçi köleler bunları, sığır ve deriler ile değiştiriyorlardı."

Strabon, Kalay adalarındaki deri ticaretinden de söz etmektedir. Burada oturan Cassiteridler'in ticaret amacıyla deniz tüccarlarına deri verdiklerini anlattığına göre, buradan da deri getiriliyordu. Strabon bu ticareti şöyle anlatmaktadır[307]:

Onlar hayvan süreleri güderler ve göçebe bir hayat sürerler. Kalay ve kurşun madenleri vardır ve onlar, bu madenler ile sığırların derilerini, çanak çömlek, tuz ve bakır aletler ile değiş-tokuş yapmak üzere deniz tüccarlarına verirler. Eski zamanlarda bu ticareti Fenikeliler yapıyorlardı."

Bundan başka Batı Alpler'den deri ithal edildiği de aynı kaynakta belirtilmektedir. Strabon, Albium Intemelium ve Albingaunum'da oturan Ligur kabilelerinden söz ederken, özellikle Tyrrhenia kadar uzaklıktaki Monoecas limanı ve bu kıyı bölgesinde oturan Ligur halkı üzerinde de durmaktadır. Bu Ligurlar'in koyun beslediklerini, denize kıyı olan bölgelerde ve dağlarda çobanlık yaptıklarını, kereste için gerekli ağaçları bulunduğunu anlatır. Ligurlar kereste ile birlikte hayvan ürünleri ve derileri de pazara getirip satarlar. Strabon bu konuda şunları söyler[308]:

"Halk bunları Genua'daki pazar yerine *(emporiam)* götürür. Bunlar hayvan sürüleri olduğu kadar deriler ve balı da oluşturur. Buradan kendileri için zeytin yağı ve İtalyan şarabı alırlar."

Strabon'a göre, Britania'dan da deri ithali yapılıyordu. Bu adaya geçmek için, nehirlerin ağzında bulunan dört geçitten adaya geçildiğini (Rhenus, Sequana, Liger ve Garumna nehirleri) belirtir ve adanın ormanlık olduğunu ve tepeler bulunduğunu söyler. Buradan, diğer mallar ile birlikte, derilerin de ihraç edildiği üzerinde durur. Britania'dan, özellikle Roma işgalinin ilk yıllarında deri ithali çoktu. Strabon'un açıklaması şöyledir[309]:

"Burada tahıl, sığır, altın, gümüş ve demir vardır. Bütün bu şeyler, avın amaçlarına uygun olarak kullanılan köleler ve köpekler de, deriler gibi adadan ihraç edilirler. Keltler, bunların her ikisini de, yerli köpekler ile birlikte, savaş amacıyla kullanırlar"

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sicilya da deri getirtilen yerlerden biri idi. Strabon bu konuda da bilgi vermektedir. Adanın, İtalya'nın bir kısmı olduğunu, burasının, Roma'nın satış mağazalarını oluşturduğunu söyleyen Strabon, pekçok maddenin buradan satın alındığını belirtmektedir[310]. Deriler de bunlar arasında idi.

"Aslında burası Roma'nın pazarı idi. Evde üretilen bazı az şey dışında, yalnız meyvalar değil, ayrıca sığır, deriler, yün ve diğer benzer nesneler gibi herşey, burada satın alınıyordu"

Ayrıca ayakkabılar için gerekli olan derilerin sağlanması, İspanya, Gallia ve İtalya'da yetiştirilen sığırlardan elde ediliyordu. Bu nedenle Gallia'dan deri getirilmiş olmalıdır. Hatta köpek derisinin geldiğini de öğreniyoruz. Bu konuda M.S.I. yüzyılda yaşayan Iuvenalis ve Martialis bilgi vermektedirler. Iuvenalis, Tiber'in ötesi ile yapılan ticareti şöyle anlatır[311]:

"Tiber'in diğer tarafı ile yapılmış olması gereken bir ticaretten memnuniyetsizlik duymaz. Kazancın kokusu, geldiği yer neresi olursa olsun güzeldir."

Iuvenalis pis kokan deriler ile merhem arasında, ikisi de para ettiği için fark gözetilmediğini belirtmiştir.

Martialis, gene aynı yerden gelen köpek derilerini belirtir[312]:

"Tiber'in ötesindeki bir köpekten alıp getirilmiş olan bir deri"

demektedir. Kaynakların verdiği bu bilgiler, barbar ülkeleri olarak niteledikleri kuzey ülkeleri ile Roma'nın değiş-tokuş yaparak hayvan derileri aldıklarını ve yerine günlük hayatta gerekli başka maddeleri verdiklerini göstermektedir.

Tacitus ise, orduya gerekli olan derinin Ren'in ötesinden alındığını belirtir[313]:

"Aynı yıl, Ren'in ötesinde, bu halkın kafa tutmasından çok, cimriliğimizin neden olduğu barış, Frisonlar arasında şaşkınlık yarattı. Millet fakirdi ve Drusus, birliklerimizin kullanılması için gerekli olan, belli sayıdaki öküz derisinin ancak başka bir kabileden sağlanmasını telkin etmişti. Frise'nin kumandanı olan Olennius, alacağı derilere örnek olsun diye vahşi orman boğasının derilerini seçinceye kadar hiç kimse, bunların büyüklüğü ve sağlamlığı konusunda endişelen memişlerdi. Zaten her

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yıl için aynı olan bu durum, evcil hayvanların küçük olduğu, buna karşılık onları besleyecek ormanlara sahip bulunulmadığı Germania'da gerçekleştirilemezdi."

Tacitus'a göre sınır kabilelerinden vergi yerine deri alınıyordu. Drusus, vergi olarak Frisonlar'dan vahşi orman boğalarının alınmasını şart koşmuştu. Olennius, Frisonlar'dan deri alınmasını emretmiş ve onlar arasında ayaklanmalar çıkmıştı. Bu derilerin, daha çok ham deri olduğunu söylemek hatalı olmaz. Roma kampları için alınan derilerden kaynaklar da sözetmiştir.

Deriler ile bazı özel lüks deri çeşitleri, post ve kürkler Germania ve Gallia dışında daha kuzeydeki ülkelerden getirtildiği gibi, Doğudan da ithal ediliyordu. Bu ülkeler arasında Anadolu, Karadeniz ötesi ülkeleri, Uzak Doğu ve Afrika sayılabilir. Onasya'daki bazı yerlerin derileri de ünlü idi. Örneğin Babylonia derileri çok ünlü oldu ve ticareti yapılıyordu, özellikle Roma topraklarına getiriliyordu[314]. Mısır ve Suriye'nin de kürk ticaretinde önemli bir rol oynadığı bilinmektedir[315]. Fenike limanlarından gönderilen deriler Roma topraklarına ulaştırılıyordu[316]. Hellenistik devirde olduğu gibi, Roma devrinde de diğer mallar ile birlikte Roma pazarlarında ve fuarlarında satılıyorlardı. Anadolu'da Cappadocia bölgesindeki Caesarea'da (Kayseri) tüm Asya ülkelerinden getirtilen kürklerin satıldığı büyük pazar vardı. Bu kadar büyük bir pazarın bulunması, yöredeki deri ticaretinin boyutunu gösterdiği gibi, Anadolu'nun ticaret yolları üzerindeki önemli coğrafi konumuna da işaret etmektedir. Daha eski Yunanlılar zamanında Boğazlar aracılığı ve ile Karadeniz ötesinden çeşitli post, kürk ve derilerin getirtildiğinden söz etmiştik (Strabon, XI, 2,3). Demosthenes (XXXIV, 10; XXXV, 34) de Karadeniz kıyılarından, özellikle Pontus'dan gelen kürk ve postlara ilişkin bilgiler vermiştir. Ayrıca Theophrastus (***Charact.*** 4) Karadeniz'in güneyindeki Tanais pazarından sözeder. Anadolu'ya diğer komşu ülkelerden de deri ve postlar getirilerek, ticareti yapılıyordu. Onları getiren kürk satıcıları "*parthicarii*" olarak biliniyordu[317]. Bu durumda Anadolu, deri ticaretinde eski bir geleneğe sahipti ve bu durum, Romalılar zamanında da devam etmişti. Pazarı olan canlı bir ticaret kolu idi. Ayrıca burada yetiştirilen at, eşek, sığır ve koyun gibi hayvanların derileri, Sicilya'ya kadar ihraç ediliyordu (Cicero, *Verr.*II, 1, 95). Ayrıca Heredotce'un (***Historiae,*** V, 58), Anadolu'da dericiliğin uzun bir geçmişi olduğunu belirtmesi, Pergamon (Bergama)'da parşömenin geliştirilmesi de dericilik açısından bu

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bölgenin önemini vurgulamaktadır. Özellikle Kilicia'dan öküz derileri (Cicero, *Pis.* 36, 87), Tralles'den çeşitli, lüks deriler, Karia bölgesinden Kolophon'dan ayakkabılar ithal edilen lüks deriler arasındadır.

Uzak Doğu ile de önemli ölçüde deri ticareti yapılıyordu. Bu ülkelerin derileri *(Serika dermata)* "*Seres ülkesinin derileri*" adı altında, Indüs nehri ağzına kadar taşınıyordu. Burada Aleksandria (İskenderiye) limanına ve sonra da Avrupa'ya deniz yoluyla gitmiş olmalıdır. Plinius, Çin'deki Seres'in, demir ve hurma karşılığında deri ve dokuma gönderdiğini belirtmektedir[318]:

"Fakat demirin bütün çeşitleri ile hurma da Seric'e gider. Seresler de bize, dokumalar ile birlikte deriler gönderirler"

Zamanla Kızıldeniz üzerinden Hindistan'a, deniz yoluyla gidilmeğe başlandı. kara yolu ise Fırat üzerinden geçiyordu. İran üzerinden Hindistan'a giden bir kara yolu daha vardı. Kara yolunda haraç ödendiğinden, deniz yolundan daha pahalıya geliyordu. Hangi yoldan gelirse gelsin, Hindistan'dan Akdeniz çevresindeki ülkelere ulaşan deriler, kürkler, pahalı eşya olarak değer kazanıyordu. Arrianos bu konuda bilgi vermektedir[319]:

"Hintliler kaplanı filden daha güçlü olarak kabul ederler. Nearkhos, bir kaplan derisi görmüş olduğunu yazmaktadır, ancak kaplanın kendisi değil. Hintliler, kaplanın büyük bir at büyüklüğünde olduğunu ve onun, uçarcasına hareketliliği ve eşsiz gücü sayesinde, bir fil ile karşılaşınca, onu başından kolayca yakalayarak, boğduğunu söylerler. Baktığımızda çakalı hatırlatır, ancak çakaldan daha büyüktür. Nearkhos, bizzat karınca da görmediğini söyler. Bazı yazarlar ise onu, Hindistan'ın yerlisi olarak tarif ederler. Ancak Makedonia kamplarına getirilmiş, onlara ait pekçok deri gördüğünü söyler. Megasthenes, bu karıncalar hakkında verilen bilgileri doğrular....."

Böylece Uzak Doğu ve diğer yerlerden getirilen mallar, büyük ticaret merkezlerinde satılıyordu. Bunlar, İskenderiye, Ephesos ve Selanik yöresindeki limanlardan gönderilirdi.

Africa da Roma'nın bir eyaleti idi.Sıcak iklimi nedeniyle, burada yaşayan vahşi hayvanların derilerinden yararlanılıyordu. Bunlardan, özellikle Kyrenaika'dan Roma'ya post ve kürkler gönderiliyordu. Athenaeus Kyrene'den silphium ile birlikte öküz derileri *(derme boeion)* alındığını

açıklar[320]. Doğudan ve Africa'dan gelen bu kürkler *(pelliones)* Roma'nın Ostia limanına geliyor ve kentin Forumunda, kendilerine ayrılan yerlerde satılıyordu (C. I.L. XIV, 277). Bu ticareti yapan kimseler ile onların meslek adları *(pelliones, pellarii* gibi), kaynaklarda geçmektedir. Dericilik mesleğinden söz ederken onlara çeşitli adlar verildiğini belirtmiştik.

Dış ülkeler ile yapılan ticaretin yanında, Roma topraklarında da derinin iç ticareti söz konusudur. Roma imparatorluğu gibi geniş bir ülkede, farklı bölgelerin post ve derileri, derinin bulunmadığı yerlerde çok beğenilerek alıcı bulmuştu. Eski Yunanlılar'da deri ticaretinin pazarlarda ve bazı dükkanlarda yapıldığını belirtmiştik. Romalılar'da deri ve deriden yapılmış eşyanın satıldığı dükkânların varlığı bilinmektedir. Bu dükkânlara *pellesuinae* deniyor ve işlenmiş deriler satılıyordu. Diğer derilerin *(pelles)* satıldığı dükkânlar ise *pelliciria* adını almıştı. Bunun yanında özel *calceus* denilen ayakkabının satıldığı *calcearia* denilen dükkânlar da vardı. Özellikle ayakkabı dükkânı *sutrina* adını alıyordu[321]. Bunların bazı yerlerdeki örnekleri bilinmektedir. Ostia ve Pontus Traiani kürkçüleri, *Corpus Pellionum Ostiensium et Pertensium* adıyla belirtilmişlerdir[322]. Sadece post ve deri satan dükkânlarda, postlar asılmış durumda saklanıyordu. Plautus ağaç işçiliğinden söz ederken, dükkânlarda kürklerin asıldığı askılara benzeyen nesneleri de tarif eder[323].

Deri ve deriden yapılmış eşya satan dükkânların bazıları, özellikle belirli eşya türlerini satıyorlardı. Deri elbise satan satıcılara *gaunacarii* ve *gaunaca* denirdi[324]. Po vadisinde Aquileia'da bir kunduracı dükkânı bulunması[325] veya Roma'da sadece sandaletlerin yapılıp satıldığı bir sokağın *(Vicus Sandaiarius)* yer alması, bu özel eşya satan dükkânların varlığını gösterir. Kunduracı dükkânlarından başka, aynı yerde at koşumu yapılan dükkânların bulunduğu bir başka sokak *(Vicus Loriarius)* daha vardı[326]. Bu örnekler arttırılabilir; eşya çeşidine göre ayrı ayrı adlar almış olmalıdırlar. Ayakkabıcılar için çeşitli adlar bulunması, diğer eşyalar için de farklı isimde dükkânların varlığını göstermektedir[327]. *Ars sutrina, tabernasutrina*[328] veya kısaca *sutrina*[329] bunlardan bazılarıdır.

Vazo resimlerinde atelyeler, içinde çalışan işçiler, yapılan işlemler ve alış veriş eden müşteriler tasvir edilmiştir. Örneğin Orvieto vazosunda müşteriden ölçü alınarak ayakkabı yapımı sahnesi görülür. Hazır ayakkabıların gene bu yerlerde satıldığı anlaşılmaktadır. Pompeii Forumunda da benzer tasvirler bulunmaktadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

G- Bilinen Bazı Deri Eşyanın Fiatı

Ham veya işlenmiş deriler ile onlardan yapılan eşyaların fiatlarını belirlemek zordur. Çünkü her devirde olduğu gibi, deri fiatları sabit kalmıyordu. Bundan başka Eskiçağ boyunca farklı para birimleri de kullanılıyordu.

Roma döneminde geçerli olan deri eşya fiatlarına ilişkin bilgiler oldukça açıktır. M.S.II. yüzyılda (191 yılında) satılan bazı deri eşya fiatlarının listesi verilmiştir[330]:

Askerlerin çizmeleri için yılda 38 drahmi ödeniyordu.

Papirus ayakkabılar 6 drahmi 2 obol,

Bir çift kadın ayakkabası *(soliae)* 44, 46 ve 49 drahmi,

Bir deri şerit 3 obol,
Bir eğer 2 drahmi
Bir deve eğeri 3 drahmi 1 oboldür.

Belgelerde diğer deri eşya fiatı şöyledir[331]:
Atlar için binek eğeri 40 drahmiydi.
Keçi derileri için de belli değerler vardı[332]:
Askerler için resmi emirle alınan keçi derileri için 4 drahmi 4 obol,
Deri 8 drahmi (M.S. 215'de) idi.
Küçük torbaların da fiatı verilmiştir[333]:
Küçük keseler ve el çantaları 12-16 drahmi ve geniş olanları 28-32 idi.

Roma yönetimindeki Africa'daki Morsot'da bir ayakkabıcıya *(sutor)* ait yazıtta[334] ve ayrıca Numidia sınırındaki Zarai'dan bir diğer yazıtta[335] deri fiatları belirtilmiştir. Septimius Severus (M.S. 196-288, 208-211) zamanındaki bu fiatlar, gümrük fiatları olabilir.

Bundan başka, kürk ticareti konusunda önemli bir belge olan, İmparator Diocletianus'un (M.Ö.285-305) buyrultusunda gene deri türleri ile onların satış fiatları belirlenmişti. işlenmiş ve işlenmemiş 17 çift hayvan postuna en yüksek ücret ödeniyordu[336].

Bu belgeye göre birinci kalitedeki *pelles babulonicae*, ikinci kalitede olan *primae, secundae formae, pelles Trallianea, pelles phoenices* adlı deriler, incelikle işlenmiş ve süslenmiş derilerdir. Bunlar duruma göre 50-100 denarius arasında değerlendirilebilir. Bu gruptan sonra daha uygun olan deriler gelmektedir. Bunlar da tabaklanmış *(confectae)* ve tabaklan-

mamış *(infectae)* olmak üzere ayrılır. Bu gruptakilerin fiatları 12 ile 1250 denarius idi. Bu grup içinde öküz, keçi, koyun, oğlak, sırtlan, karaca, yabani koyun, kurt, sansar, kunduz, ayı, vaşak, fok, leopar, arslan derileri sayılmaktadır.

Bazı eşyalar da M.S. 301'de, Diocletianus'un Edictumunda belirlenmişti[337]. Bunlar arasında at başlığı *(frenum equestre)* gemi ile birlikte 100 denarius; katır başlığı *(frenum mulare)* yuları ile birlikte 120 denarius, katır basit bir yular ile *(cum capistello)* ve gemsiz olarak satılırdı. Bir çift erkek sandaleti ise 120 denarius; *socci purpurei* 60 denarius; erkek terlikleri *(albi uriles)* 60 denarius idi. Kadın ayakkabısı *(mulicbres)* 50 denarius; renkli Babylonia derisinden ayakkabı *(babylonici purpurei)* 80 denarius geliyordu. Gallica ise 50 veya 80 denarius idi[338]. Seneca, Pythagorasçı bir filozofun ayakkabıcı dükkânından beyaz ayakkabılar satın aldığını, ancak borcunu ödemeyi unuttuğunu, sonradan ödemek için geldiğinde elinde dört denarius bulunduğunu nükteli bir biçimde anlatır[339].

Bu belgeye göre birinci sınıf çivisiz çizmelerin bir çifti 120 denarius; çivisiz asker çizmesi 100 denarius; patrici ayakkabısı 150 denarius; *caligo senatori* denilen senatör ayakkabısı 100 denarius; basit süvari çizmesi 75 denarius; kadın çizmesi 60 denarius; bağcıklı kaba asker çizmesi 75 denarius; taşrada giyilen erkek sandaletinin tek tabanlısı 30 ve çift tabanlısı 80 denarius idi. Koşucu veya haberci ayakkabısı 60 denarius; sığır derisinden basit kadın terliklerinin tek tabanlısı 30 ve çift tabanlısı 50 denarius idi. Babil derisinden terlikler 120 denarius iken 18 çeşit terlik *(socci)* 50-80 denarius arasında değişiyordu. Purpura renkli olanlar 60 denarius idi. Ayrıca ayakkabı kalıplarının fiatları da belirlenmişti ve çocuk ayakkabısı kalıbı 30, kadınlarınki 60 ve erkeklerinki 80-100 denarius ediyordu. Ayakkabı tamiri ise 2 obole yapılıyordu[340].

H- Vergilendirme

Roma imparatorluğu içersindeki malların, devletin denetiminde olduğunu söylemiştik. Bunun için de devlet tarafından vergilendirildikleri konusunda bazı bilgilere sahibiz.

Örneğin Palmyra belediyesine ilişkin gümrük tarifesi *(oktruva)* içeren M.S.6. Nisan 137 tarihli, Süryanice ve Grekçe çift dilli bir yazıtta, hayvan derilerinin her biri için bir gümrük vergisi ödendiği belirtilmiştir[341]. Palmyra'daki deriyi işleyen dükkânlar bu vergiyi veriyorlardı[342].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Deri imalâthane ve dükkânlarından, adet gereğince vergi alınacak. Dükkân başına her ay 1 denarius olacak. Deri ithalci ve tüccarlarından, deri başına iki as alınacak"

İmparator Marcus Aurelius'un (M.S.161-180) buyrultularından biri de *Digeste*'de bulunmaktadır. Burada, gümrük kanununa tabi mallar *(species pertinentes ad vertigal)* belirtilmektedir343.

Afrika'da, çok hayvan yetiştirilen Numidia'da, imparator Septimius Severus (M.S.198-208, 208-211) zamanında, koyun ve keçi dahil hayvanların derilerinden gümrük alındığını, Zarai gümrük tarifesi ortaya koymaktadır[344].

"Tabaklanmış deri, tarife 1/2 denarius, 25 denarius fiat biçilmiş
Tüylü deri, tarife 2 as, 25 rest. fiat biçilmiş
Koyun derisi, keçi derisi, tarife 2 as, 25 sestertius fiat biçilmiş
Ham deriler (100 lbs), tarife 1/2., 25 denarius fiat biçilmiş

İmparator A.Severus Alexander (M.S. 225-235), diğer zanaatkârlar ile birlikte *pelliones*'lere de vergi *(vectigal)* koymuştu[345].

İmparator Constantinus (M.S. 307-337) ise derileri, mali yükümlülükten muaf tuttu[346].

Ancak lüks mallara *"portorium"* konulmasına ilişkin kanun maddeleri vardı[347].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

DİPNOTLAR

1. M.Sigrist, "Le Travail des Cuirs et Peaux à Umma sous la Dynastie d'Ur III, *Journal of Cuneiform Studies*, vol.33/3-34-1981, s.177-181
2. A.Ganssar, "The Early History of Tanning", *Ciba Review*, 81, 1950, s.2956. H.de Genouillac'a göre, Sumerler'in, deri tabanlı ve üst kısmında ayağa kayışlar ile tutturulan bağlı sandaletleri vardı. Habercilerin giydiği, geyik derisinden bu sandaletler dışında süslü ökçesiz terlikler bulunuyordu. Bkz. H.de Genouillac, "La Chaussure sumérienne", *RA*, 35/36, 1938/39, s.43-46
3. A.Parrot, *Sumer*, s.72, şek.89; A.Salonen, *Die Fussbekleidung*, s.7
4. E.Strommenger, M.Hirmer, *Cinq Millénaires d'Art mésopotamien*, Paris, 1964, pl. 122-123
5. Sandalet çeşitleri ve özellikleri için bkz.: A.Salonen, *Die Fussbekleidung*, s.16,32-43, Taf. A IX; B.Hrouda, *Die Kulturgeschichte des assyrischen Flachbildes*, Bonn 1965, s.45, 141 vd., Taf. 7,25-29
6. Çizmelerden, özellikle yarım ayakkabı ve kısa çizme biçiminde olanlar, Anadolu'dan Asurlu tüccarlar tarafından getirilmiş olmalıdır. Biçimler için bkz.: A.Salonen, *Die Fussbekleidung*, s.46,53-62, Taf.X/6-7; B.Hrouda, aynı eser, s.49-50 Taf.6/1,3-5 ve 65/2; s.141, Taf.8-8; H.de Genouillac, aynı eser, s.157-158; E.Strommenger, M.Hirmer, aynı eser, res.268,269
7. Şaplı ayrıca batırılmış, takaklanmış, mazı boyalı olarak ayrı deri türleri belirtilmiştir. Bkz.: A.Salonen, *Die Fussbekleidung*, s.78
8. Bu işle uğraşan özel ustalar vardı. Bkz.: A.Salonen, *Die Fussbekleidung*, s.18-19,30-31,71-73,75-76,79-82
9. R.J.Forbes, *Studies in Ancient Technology*, V.- Leather in Antiquity, 2.ed. Leiden 1966, s.43 ; J.W.Waterer, "Leather", *A History of Technology*, II. London, s.165, şek.537; "Leder" *Reallexikon der Assyriologie*, s.541
10. B.Hrouda, aynı eser, s.148, Taf. 7/4
11. B.Hrouda, aynı eser, s.85
12. J.B.Pritchard, *The Ancient Near East in Pictures relating to the Old Testament*, Princeton-New Jersey 1954, s.285/309
13. Mobilyalarda çeşitli deri kullanımı için bkz.: "Leder", *Reallexikon der Assyriologie*, s.541; A.Salonen, *Die Möbel*, s.50, 233-238, 244, 218; M.Sigrist, aynı eser, s.188.
14. A.Salonen, *Die Türen*, s.91, 105. Kullanılan deriler için farklı adlar verilmiştir. Beyaz öküz derisi, siyah öküz derisi mazı beyazı ve olasılıkla sarı renkli öküz derisi gibi deri çeşitleri ayırdedilmiştir.
15. R.J.Forbes, aynı eser, s.43. Günümüzde dahi Bağdat'da deriden yapılmış, benzer, şarap, süt ve su kapları yapıldığı belirtilmektedir; M.Sigrist, aynı eser, s.184-185, 190
16. J.V.Kinnier Wilson, *The Nimrud Wine Lists*, Hertford 1972, s.107, 114; R.J.Forbes, aynı eser, s.41; E.Ebeling, "Keilschrifttexte aus Assur Religiosen Inhalts", *Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient Gesellschaft*, 68, 13
17. Ağırlık kesesi, para kesesi, gümüş ve altın için para kesesi, peynir konulan kese, yağ için keçi derisinden kese, hesbe, tuz torbası, berber kesesi, pullük çantası, doktor çan-

tası, bıçak ve kama kını, yazı kalemi, stylus kılıfı gibi. Kesicilerin değişik kısımları için, örneğin kesenin ağzı, tabanı kenarı gibi farklı adları vardı. Geniş bilgi ve çeşitli adlar için bkz. A.Salonen, *Die Hausgeräte*, s.190-195; M.Lewey, Tanning Techonolgy in Ancient Mesopotamia", *Ambix*, VI, 1957, s.35-46.

18) Bu konuda geniş bilgi için bkz. A.Salonen, Die *Hausgeräte*, s.178-179, 180-184, 186-189; M.Sigrist, *aynı eser*, s.189; A.Ganssar, *aynı eser*, s.2938-2962.

19) Tulumların çeşitleri arasında iki ağızlı tulum, yağ tulumu, sıvı yağ tulumu, katı ve sıvı yağlar için keçi postundan tulum gibi adlardan seçeğilir. Bkz. A.Salonen, *Die Hausgeräte*, s.163-165, 167-176; M.Sigrist, aynı eser, s.185-187, 189-190

20) Sigrist, *aynı eser*, s.187-190

21) E.A.Wallis Budge, *Assyrian Sculptures in British Museum: Reign of Assurbanipal*, London 1914, pl.XV, 5 (Savaş sırasında cenazeyi taşırken); R.D.Barnett, M.Falkner, *The Sculptures of Assur-nasir-apli II, Tiglath-Pileser III, Esarhaddon from the Central and South-West Palaces at Nimrud*, London 1962, pl. CXIX (kalkan taşıyıcısı); E.Strommenger, M.Hirmer, *aynı eser*, pl.233. Yeni Assur döneminde kral Sannaherib'in Ninova'daki sarayından gelen kabartmalarda görülebilir; bunlar British Museum'dadır ve 252'de Assurbanipal'in Ninova'daki sarayından gelen aslan avı kabartmalarında yer alır.

22) E.Strommenger, M.Hirmer, *aynı eser*, pl.66-67

23) M.Lewey, *aynı eser*, s.38.

24) S.Lloyd, *The Archaeology of Mesopotamia*, London 1985, s.128. Ayrıca bkz. P.Jensen, "Assyrich-Babylonisch Mythen und Epen", *Keilinschriftliche Bibliothek*, VI, 1, 170, 1900.

25) M.Lewey, *aynı eser*, s.38; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.41.

26) M.Sigrist, *aynı eser*, s.159.

27) J.Furtmüa, *Die Pferdetrensen des Alten Orient*, Roma 1966, s.93, 96, 105 ve s.105/şek. 45 a; Taf. XX/Abb.43. At koşum takımları için bkz. Hrouda, *aynı eser*, s.59-1; 63-1; 95, Taf. 62/2, 66/2 ve s.98; A.Parret, *Assur*, Paris 1961, res.108, 118-119, 345; E.Strommenger, M.Hirmer, *aynı eser*, pl.206.

28) R.Ghirshman, "Notes Iraniennes XIX: Deux Oeillières en bronze des Rois d'Urartu", *Artibus Asiae*, vol XXVII, 1964-1965, s.59; A.H. Layrd, *The Monuments of Nineveh*, London 1849, pl.13-14, 16, 21-22, 26-28, 31

29) Yular için bkz. A.Salonen, *Hippologica*, s.114.

30) Dizgin için bkz. M.Sigrist, aynı eser, s.188.

31) A.Salonen, *Hippologica*, s.99; M.Sigrist, *aynı eser*, s.188.

32) A.Salonen, *Hippologica*, s.144; M.Sigrist, *aynı eser*, s.188.

33) A.Salonen, *Die Möbel*, s.213-234; M.Sigrist, *aynı eser*, s.182-184; R.J. Forbes, *aynı eser*, s.40-41; J.Bottéro, M.J.Steve, "Habitat, Asie Occidentale", *Dictionnaire archéologique de Technique*, Paris 1963-1964, s.342

34) A.Salonen, *Agricultura*, s.100-103; M.Sigrist, *aynı eser*, s.185.

35) A.Salonen, *Agricultura*, s.100; M.Lewey, *aynı eser*, s.38.

36) J.Bottéro, M.J.Stere, *aynı eser*, II, s.486; Layard, *aynı eser*, I, pl.XXX; Perrot et Chipiez, Histoire de l'Art II, s.201, şek.87; s.180, şek.56-57.

37) E.Strommenger, M.Hirmer, *aynı eser*, pl.204 (British Museum); Layard, *A Second Seri-*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

es of the Monuments of Nineveh, London 1853, pl. XLI; XL, 1; XLIV, şek.7340, res.186; H.Hodges, *Technology in Ancient World*, London 1970, s.151.

38) G.Contenau, *La Vie quotidienne à Babylone et en Assyrie*, Paris 1950, s.51-52; Layard, *aynı eser*, III, pl.XIII, XXVIII. Benzer sallar İrlanda ve Wales'de çok eski bir geçmişe sahiptir. Fındık ağacı ve sazdan yapılan, katranla sıvanan ve öküz derileri ile kaplanan sallardan, daha sonraki tarihlerde Caesar da söz etmiştir. Bkz. A.Gansser, *aynı eser*, s.2938-2962.

39) M.Lewey, *aynı eser*, s.38; M.Sigrist, *aynı eser*, s.181-182

40) A.Parrot, *aynı eser*, s.306, res.385. Ayrıca bkz. M.Lewey, *aynı eser*, s.38.

41) Cumont, *Fouilles de Doura-Europos*, 1992-23, V, s.281-337; R.P.Dougherty, "Writing upon Parchment and Papyrus among the Babylonians and Assyrians", *JAOS*, XLVIII, 1928, s.110

42) "Lederwarer", *Reallexikon der Assyriologie*, s.541. Deri üzerine yazan kâtiplere çeşitli ödüller verilmesi de, Mezopotamya tarihi boyunca derinin yazı aracı olarak kullanıldığını göstermektedir.

43) M.Sigrist, *aynı eser*, s.157-159, se-gin denilen bu madde, reçine ve renklendirici bir madde olmalıdır.

44) M.Lewey, *aynı eser*, s.37; R.Reed, *Ancient Skins, Parchments and Leders*, London 1972, s.68.

45) M.Stol, *Reallexikon der Assyriologie, und vorderasiatischen Archäologie*, 6, New York, 1980-1983, s.527; M.Lewey, *aynı eser*, s.42-43

46) "Leder", *Reallexikon der Assyriologie*, Berlin, 1926, s.528.

47) M.Sigrist, *aynı eser*, s.146-148; 150-155.

48) M.Lewey, *aynı eser*, s.39-40; M.Sigrist, *aynı eser*, s.184; "Leder", *Reallexikon der Assyriologie*, s.531, 533; R.Read, *aynı eser*, s.88.

49) Şap ile tabaklamaya "beyaz sepicilik", "mégissage", "tawing" denir. Anadolu ve Mısır'dan ithal edilenler en iyi şap türü olarak kabul ediliyordu. Dioscorides, buna "*Phrygia tapa*" demektedir. Bkz. M.Lewey, *aynı eser*, s.43-44; M.Sigrist, *aynı eser*, s.144, 156; A.Gansser, *aynı eser*, s.2942-52; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.40; J.W.Waterer, *A History of Technology*, London, s.164.

50) "Leder", *Reallexikon der Assyriologie*, s.533-534. Babil metinlerinde kristal biçimli şap (*gubsu*) geçmektedir.

51) M.Sigrist, *aynı eser*, s.156-157

52) M.Lewey, *aynı eser*, s.44

53) R.Read, *aynı eser*, s.88

54) M.Lewey *aynı eser*, s.44; "Leder", *Reallexikon der Assyriologie*, s.532.

55) F.Thureau-Dangin, "Notes assyriologiques, XXIX:L'Alun et la Noix de Galle", *RA*, 17, 1920, s.28; R.J Rebiéro, M.Steve, *aynı eser*, I, s.343; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.41-45. Meşe kabukları için: R.Thompson Campbell in L.C.Woolley, *Carcemish* II, s.134; M.Lewey, *aynı eser*, s.35-46. Mazının renk ve tanen miktarına göre çeşitleri vardır: Çivit mazısı, yeşil mazı, beyaz mazı, kırmızı mazı gibi. Bkz. M.Sigrist, *aynı eser*, s.161-162.

56) M.Lewey, *aynı eser*, s.44; "Leder", *Reallexikon der Assyriologie*, s.532; F.Thureau-Dangin, "Le Rituel du Kalû", *RA*, 17,56, 1930.

57) A.H.Layard, *Nineveh and its Remains*, London 1849, s.98; M.Lewey, *aynı eser*, s.44. Gö-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

günümüzde Bedeviler, koyun ve keçi derilerini nar kabuğu ile tabaklamaktadırlar. Bkz. "Leder", *Reallexikon der Assyriologie*, s.530, 532-533.

58) "Şişe tabaklama" denilen bu metod kullanılmağa devam etmektedir. Araplar, bu yöntem ile tabaklanmış deriye "*saffian*" veya "*morocco*" derler. Bkz.A.Ganseer, *aynı eser*, s.2949; M.Sigrist, *aynı eser*, s.163; "Leder", *Reallexikon der Assyriologie*, s.533; M.Lewey, *aynı eser*, s.44.

59) M.Lewey, *aynı eser*, s.43; "Leder", *Reallexikon der Assyriologie*, s.533

60) M.Lewey, *aynı eser*, s.45

61) R.Reed, *aynı eser*, s.88

62) R.Reed, *aynı eser*, s.65-72; M.Sigrist, *aynı eser*, s.145, 163, 163; J.Bottéro, M.J.Steve, *aynı eser*, s.343

63) Metinlerde tabaklanmış ve boyanmış keçi ve koyun derileri, beyaz deri, siyah deri, mavi ile boyanmış deri gibi ayrı nitelikteki boyanmış deri adlarına rastlıyoruz. *Dus'u* deri denilen deri ise açık sarı veya yeşil bir taşla boyanmış deri idi. Bkz. R.J. Forbes, *aynı eser*, s.45; J.W.Waterer, *aynı eser*, s.164; "Leder", *Reallexikon der Assyriologie*, s.534.

64) *Kermococcus ilicis* adıyla bilinen bu hayvandan edinilen boya ile Mezopotamya'da kırmızı ayakkabılar boyanıyordu. Daha sonra Romalılar buna *grana* (tohum) adını vermişler ve bu böcekten "*Venedik kırmızısı*" denilen rengi elde etmişlerdir. Bkz. R.J. Forbes, *aynı eser*, s.45; J.W.Waterer, *aynı eser*, s.164.

65) Siyah renk, tanene bakır ve demir karıştırılarak elde ediliyordu *(murı murekkebti)*. Ancak Sümerler zamanında bakır ve demir tuzlarının bu şekilde işlenmesi bilinmeyebilir. Bu madde eski Yunanlılar'da *kalkanthon* ve Romalılar'da *atramentum sutorium* ve sonra Araplar tarafından *kalkand* adı ile kullanılmıştı. Bkz. "Leder", *Reallexikon der Assyriologie*, s.534; M.Sigrist, *aynı eser*, s.176.

66) M.Lewey, *aynı eser*, s.46

67) Akatça *hurûtum* denilen bu madde, Babil, tekstil boyacılığında da çok kullanılmıştır. Sümerlerin *Erim.u.kúb* ve *gíş-rin* dedikleri aynı madde ile sarı ile kırmızı arasında renk elde edildiği bilinir. Bkz. "Leder", *Reallexikon der Assyriologie*, s.535-536.

68) R.Reed, *aynı eser*, s.88

69) A.Ganseer, *aynı eser*, s.2952.

70)M. Sigrist, *aynı eser*, s.170

71) Örneğin deri işçisi Nidintu'nun ağaçtan kazıyıcısı *(kizirru)* vardı. Cilalamada kullanılan taş, deriyi döven kişi ve dikişte kullanılan tendona gene kaynaklarda rastlanır. Bkz. M.Lewey, *aynı eser*, s.40-42; M.Sigrist, *aynı eser*, s.163.

72) Akad, Arami, Babil, Assur metinlerinde bu meslek adamlarına çeşitli adlar verilmiştir. *Aagab* kelimesi metinlerde derici ideogramı olarak geçer. Akalla'yı, bu meslekten bir kişi olarak metinlerde rastlanmaktadır. Bkz. M.Lewey, *aynı eser*, s.36-36.

73) A.Salonen, *Die Fussbekleidung*, s.92-96; A.Salonen, *Agricultura*, s.102; M.Lewey, *aynı eser*, s.36-37; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.40, 43; J.Bottéro, M.J.Steve, *aynı eser*, s.343; "Leder", *Reallexikon der Assyriologie*, s.529-530; M.Sigrist, *aynı eser*, s.175; D.J. Wiseman, *The Alalakh Tablets*, London, 1953, s.79; A.Leo Oppenheim, *Ancient Mesopotamia*, Chicago, s.81.

74) F.Petrie, *Prehistoric Egypt*, London 1920, s.34,43,47; A.Lucas, *Ancient Egyptian Materials and Industries*, London 1962, s.38; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.24-34; A.Ganseer, *aynı*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

eser, s.2353. Özellikle *Bos aegyptiacus* türü ihraç edilyordu. Şeyh Abdül-Gurna'daki mezar resimlerinde, örneğin sezon işçileri görülür. Onlar XVII. sülale (M.Ö.ca. 2181-2173) dönemine tarihlenmişlerdir.

75) R.J. Forbes, aynı eser, s.23, 26, 32, 35-36, şek.8 (Deshasheh'deki mezar resimlerinde germe). Hellenistik ve Roma devrinde inek, keçi ve koyun derilerinden yapılanlar devam etmekte ve yalnızla süslenmektedir; J.W.Waterer, *A History of Technology*, s.150, 160, 162, şek.112 ve 125; A.Lucas, aynı eser, s.34-35, 37 (Rekhmire); P.Montet, *Les Scènes de la Vie Privée dans les Tombeaux égyptiens de l'Ancien Empire*, Strasbourg 1925, s.315-318; J.H.Breasted, *Egyptian Servant Statues*, 1948, s.52; J.H. Breasted, *Ancient Record of Egypt*, IV, Chicago 1927 s.137 No:241 G.A.Reisner, *Excavations at Kerma*, Cambridge 1923, s.306-308. F.Petrie, The Making of Egypt, London 1939, s.17, No. 18

76) Ayrıca bkz. A.alonet, *Die Fussbekleidung*, s.13, Taf. XLII, XLV

77) *Introduction to Egyptian Archaeology with special Reference to the Egyptian Museum*, Cairo 1961, s.18-19, s.169, şek.32-33; J.W.Waterer, *Aynı eser*, s.158, şek.118; s.160, şek.124; s.161, şek. 123; R.J.Forbes, aynı eser, s.22-24, 33 (Hierokonpolis ve Nagada şevron motifi heykelcikleri); G.Brunton, G.Caton Thompson, *The Badarian Civilisation and Predynastic Remains near Badari*, London 1928, s.19, 40; G.Brunton, *Mostagedda and the Tasian Culture*, London 1937, s.5-7, 33; F.Petrie, *Prehistoric Egypt*, s.47; G.A.Reisner, *Excavations at Kerma*, Cambridge 1923, s.304-305, 311, pl.65-66 (Ekek çeşitleri); A.Lucas, aynı eser, s.36 (Thebes örneği)

78) A.Lucas, aynı eser, s.36-37; R.J.Forbes, aynı eser, s.26-31.

79) G.A.Reisner, aynı eser, s.308 ve s.372'deki başlık örnekleri; Taşlar için bkz. *Introduction to Egyptian Archaeology*, s.164, R.J.Forbes, aynı eser, s.31.

80) J.W.Waterer, aynı eser, s.163, şek.127; R.J.Forbes, aynı eser, s.33.

81) J.W.Waterer, aynı eser, s.160, şek.123; G.A.Reisner, aynı eser, s.305, pl.66 (şeni kemer listeleri)

82. G.Brunton, G.Caton-Thompson, aynı eser, s.46, No. 2021, 2200-2201, 2208, 2220-2221, 2223; G.Brunton, *Mostagedda and the Tasian Culture*, s.5-7, 33; J.W.Waterer, aynı eser, II/5, s.155, 164; R.J.Forbes, aynı eser, s.32, 32, şek.11; G.Maspero, *L'Archéologie égyptienne*, Paris, 1887, s.282-285; A.Lucas, aynı eser, s.37.

83. G.Maspero, aynı eser, s.284; R.J.Forbes, aynı eser, 24, 32-33; J.Vercoutter, "Habitat-Egypte", *Dictionnaire archéologique de Technique*, II, Paris, 1963-1964, s.497-498; G.A.Reisner, aynı eser, s.287, 308-310, pl.67, 2; A.Lucas, aynı eser, s.37; N. de G.Davis, *The Tomb of Rekh mi-re at Thebes*, I, New York 1943-1944, s.31, pl. XXVI, Kol. I; *The Tomb of Rekh mi-re at Thebes*, I, New York 1943-1944, s.31, pl. XXVI, Kol. I; J.W.Waterer, aynı eser, s.164, Lpl. 25 (Quibell, *Tomb of Hesy*, pls.XVIII, XIX, XX; P.Petrie, *Tarkhan*, I, pls. VIII, XIX ve s.23-24 (Engelbach); Newberry, *Tomb of Iuaiya and Touiyou*, pl. XXXVIII)

84. J.W.Waterer, aynı eser, I, pl. LIII; II/5, s.147, 159-160, şek. 110, 120; R.J.Forbes, aynı eser, s.23, 26, 36; G.A.Reisner, aynı eser, s.310-311, Şişelerin listesi; A.Lucas, aynı eser, s.36-37. Doğu Afrika ve Hindistan'daki bazı kabileler de ıslak ikan biçimlendirme yöntemini kullanmaktadırlar.

85. R.J.Forbes, aynı eser, s.24, 28; A.Lucas, aynı eser, s.37.

86. R.J.Forbes, aynı eser, s.31, 33; A.Lucas, aynı eser, s.36

87. *Introduction to Egyptian Archaeology*, s.142-143; H.Hodges, *Technology in the Ancient World*, London 1970, s.89; J.H. Breasted, *Ancient Record of Egypt*, 2, s.315, No. 802. R.J. Forbes, *aynı eser*, s.31-32.

88. H.Carter, P.E.Newberry, *M.Theodore M.Davis' the Tomb of Thoutmosis IV*, Westminster, 1904, s.37, No. 46112, şek.31; s.38, No. 46113, 46117-46118.

89. W.Bryan Emery, *Excavations at Saqqara, Great Tombs of the First Dynasty*, II, Cairo 1949-1958, s.64, Nos. 211, 213, 269 (BB ve EE depolarından), pl. XXXI, XXX, III; J.W.Waterer, *aynı eser*, s.164 (Orta Krallık için); J.H.Breasted, *aynı eser*, 2, s.316, No. 802 (Kenamon'un mezarındaki armağan listesi); R.J.Forbes, *aynı eser*, s.31 (I. 132, 16), 33; H.Carter, P.E.Newberry, *aynı eser*, s.35, No. 46103, s.38, No. 46114-46115, şek. 32-33; G.A.Reisner, *aynı eser*, s.305, pl.50.

90. J.H.Breasted, *aynı eser*, III, s.251, 589. Yeni Krallık dönemine ilişkin bir örnek verilmektedir.

91. *A History of Technology*, I, s. 587.

92. J.Vercoutter, *aynı eser*, III, s.740; A.Laming, W.C.Hayes, M.M.A.Bull, *Egyptian Expedition*, 1935-1936, s.8, şek. 10, 11, Cairo Museum, No. 58248; B.Bruyère, *Deir el Medineh*, 1934-1935, s.116-117, şek. 53,61 (Kahire Müzesi, No. J 63746).

93. *Introduction to Egyptian Archaeology*, s.265 (Kahire Müzesi, No. 6099); J.W.Waterer, *aynı eser*, s.164, şek.128; A.Lucas, *aynı eser*, s.34; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.31.

94. J.W.Waterer, *aynı eser*, s.160, şek. 118, s.172, şek. 284; II/5, s.14, 160 (Bilezik için: Kahire Müzesi No J 51674); R.J.Forbes, *aynı eser*, s.24,26,28,31; A.Lucas, *aynı eser*, s.35-36, 452; G.Maspero, *aynı eser*, s.284-285.

95. J.W.Waterer, *aynı eser*, s.160; G.A.Reisner, *aynı eser*, s.311.

96. G.Damasy, *Feuilles de la Vallée des Rois*, s.33-34; H.Carter, P.E.Newberry, *Thutmosis IV*, s.35-38. Karş. A.Lucas, *aynı eser*, s.36; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.33. J.W.Waterer, *aynı eser*, s.164.

97. A.Lucas, *aynı eser*, s.452; J.Vercoutter, "Bureau", *Dict.Arch.de Tech.* I, s.135; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.26, şek.3; G.Maspero, *aynı eser*, Paris 1887, s.282; J.W.Waterer, *aynı eser*, III/3, s.14; G.A.Reisner, *aynı eser*, s.311, pl.66, 1, No. 13 (deri ip yumağı).

98. *A History of Technology* I, s.578, Res. 383; H.Hodges, *aynı eser*, s.137-138.

99. S.Birch, "On Some Leather Rolls", *Zeitschrift für Aegypt., Sprache und Altertumskunde*, IX, 1871, s.103-104, 117-118; E.A.Wallis Budge, *The Dwellers On the Nile*, London 1926, s.48; R.Reed, *aynı eser*, s.3-4, 7,9; A.Lucas, *aynı eser*, s.38, 364; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.28-29; P.Montet, *aynı eser*, s.318 (Sethe, Urkunden I, 22); J.H.Breasted, *A History of Egypt from the Earliest Times to the Persian Conquest*, London 1927, s.196-197; N.de G.Davies, *aynı eser*, s.31, pl.XXVI, col.2; *Introduction to Egyptian Archaeology*, s.7, 332; W.E.Crum, "A Coptic Recipe for the Preparation of Parchment", *Proc. of the Soc. of Bibl. Arch.* XXVII, 1905, s.166-171.

100. R.Reed, *aynı eser*, s.86; L.Klebe, *Relief und Malereien des Neuen Reiches*, Heidelberg, 1934, s.171; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.24-26; J.W.Waterer, *aynı eser*, s.164; P.Montet, *aynı eser*, s.315-319; A.Gansser, *aynı eser*, s.2952. Plinius, şapun siyah ve beyaz türlerinin bulunduğunu ve deri endüstrisinde kullanıldığını söyler (*Nat. Hist.* XXXV, LII, 1-8). Onun zamanında da Mısır'da kullanılmağa devam edilmiş olmalıdır.

101. Şişe tahaklama yöntemindeki gibi akasyalar deri torbalara doldurulu yordu.

J.Vercoutter, "Cuir", *Dict.Arch. de Tech.* I, s. 343; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.21, 26, 89.

102. R.Reed, *aynı eser*, s.86. Günümüzde Mısır ve Suriye'de meşe, mazı, ılgın ağacı ve tarr kabuğu yanında, akasya tchumları kullanılan bitkilerdir.

103. R.Reed, *aynı eser*, s.86.

104. J.W.Waterer, *aynı eser*, s.159, 199; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.23-24, 162-163; A.Ganssar, *aynı eser*, s.2959. Kol analizleri bitkisel tabaklama ile işlendiklerini gösterir.

105. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.9, 26; J.W.Waterer, *aynı eser*, s.150, 158, 160, 164; W.B.Emery, *Excavations at Saqqara*. II, Cairo, 1949-1958, s.64; A.Ganssar, *aynı eser*, s.2954; R.Reed, *aynı eser*, s.87.

106. R.Reed, *aynı eser*, s.87. Asurlılar'da olduğu gibi, Deir el-Bahri'de bilek etiketi bulunmuştur: Kahire Müzesi, No J 5187

107. R.Reed, *aynı eser*, s.87

108. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.23, 31, 39; R.Macalister, *Excavations at Gezer*, London 1912, 3, pl. 198/15, pl. 199/11; J.W.Waterer, *aynı eser*, s.164; R.Reed, *aynı eser*, s.87; *Introduction to Egyptian Archaeology with Special Reference to the Egyptian Museum Cairo*, Cairo 1961, s.265; G.Brunton, *Mostagedda and the Tasian Culture*. London 1937, s.33, pl. XX/16, XXIII/25, XXVI bitler.

109. Sethe, *Urkunden*, I, 25, Cairo 1787. Karş. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.28, 31; P.E.Newbery, *Beni Hasan*, London 1893, I, pl. XI; II, pl. IV; J.Garstang, *Excavations at Beni Hasan*, 1904, s.221.

110. Geniş bilgi için bkz. U.Esin, *İlk Üretimcilliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güney Doğu Avrupa*, İstanbul 1979-1981, s.78,80

111. J.Mellaart, *The Neolithic of the Near East*, London 1961, s.88-99, 105, 110. Hayvan ürünü olan dokumalar için bk.: H.B.Burnham, "Çatal Höyük. The Textile and Twine Fabrics. *AS*, XV, 1965, s.170-173; M.Rieder, "Report of Textiles from Çatal Höyük", *AS*, XV, 1965, s.175-6. Bu çevredeki kök boya, çivit otu, ushı gibi boya bitkileri bulunduğuna göre, dokumaların ve belki de derilerin, bunlarla boyandığı düşünülebilir. Ayrıca bkz. I.A.Todd, *Çatal Höyük in Perspective*, Ontario, 1976, s.95. Yün ve deri eşya için kullanılan tarak, biz, bitkisel lifler için bkz.: J.Mellaart, *Çatal Höyük. Stadt aus der Steinzeit*, Bergisch Gladbach 1967, s.26, 235

112. E.F.Schmidt, *The Alishar Höyük*. IV. 1928-29, I, Şek.28; E.F.Schmidt, "Anatolia through the Ages. Discoveries at the Alishar Mound, *OIUC*, 1927-1929, s.116; H.H.von der Osten, "Supplementary Notes", *OIUC*, 14, 1930-31, s.47-51

113. Erkek ve kadın ayakkabıları ayrılmıştır. Bkz.: M.Darga, *Eski Anadolu'da Kadın*, 2. ba. İstanbul 1984, s.89; *Florilegium Anatolicum*, Paris 1979, s.156; A. Goetze, *Kulturgeschichte des alten Orients*, 3/1, München 1957, s.90. Tasvirler için: E.Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul 1988, s.84, şek.22,34,36,415-418, 420-421, 424, lev. 3 ve terlikler için: A.Salonen, *Die Fussbekleidung*, s.42

114. G.Azarpay, "Two Urartian Boat-Shaped Vessels", *Artibus Asiae*, vol. XXVII, 1964-1965, s.82, şek.1-2; B.B.Piotrowski, *Urartu*, London, 1967, s.76, lev.23 Urartular döneminde Kafkasya, Transkafkasya ve Zagros dağlarının kuzeyinde bu çizmeler giyiliyordu.

115. M.J.Mellink, *A Hittite Cemetery at Gordion*, Philadelphia, 1956, lev. 23

116. Bkz. C.Texier, *Asie Mineure*, s.185. Kısa zaman önceleine kadar Anadolu köylülerinin

giydiği, ucu kıvrık deri çarıklar bu süreklilliği gösterir.

117. E.Akurgal, aynı eser, şek.38-39, 45-50, 67-132. Bu ucu kıvrık ayakkabılar, kandaleti tercih eden Geç Hitit kabartmalarında azdır. Çeşitli eşyalar için bkz. E.Akurgal, *Remarques stylistiques sur les Reliefs de Malatya*, Istanbul 1946, s.47-48, 63, 72-73 (diğer atıflarda)

118. N.Özgüç, "Acemhöyük Kazıları", *Anadolu*, 1966, s.6vd. lev. 5; N.Özgüç, Acemhöyük Sarayındaki Mühür Baskıları", *Belleten*, 1977, 162, s.375, res. 5, lev. XV/38

119. M.Darga, aynı eser, s.87,88; E.Akurgal, *Die Kunst der Hethiter*, München 1961 şek.38.

120. R.W.Hamilton, "The Decorated Bronze Strip from Guschi", *AS*, XV, 1965, s.41-51; Anadolu örnekleri: T.Özgüç, Altıntepe Kazıları", *Belleten*, XXV, 1961, s.272, şek.23-24; H.Hoffmann, *An Urartian Bronze Strip from Diyarbakır*, Mainz 1971, s.69 vd.; C.A.Burney, "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", *AS*, 16,1966, s.55-111, şek.10, lev. IX b.Yarım Adana diğer yarısı Van müzesinde bulunan kemer parçasında deri saçak kalıntıları görülmektedir. Bkz. O.A.Taşyürek, *Adana Bölge Müzesinde Urartu Kemerleri*, Ankara 1975, s.5, şek.19, res.55 (Müze No. 1346) ve ayrıca res.66-67 (Müze No. 1412); R.D.Barnett, The Urartian Cemetery at Işgyr, *AS*, vol.XIII, 1963, s.159-195, şek. 30-31, N.Özgüç, "The Decorated Bronze Strip and Plaques from Altıntepe", *Mansel'e Armağan*, II, Ankara 1974, s.847-860, şek. 108, pl.295 a,b

121. E.Neu, *Hattische Gewittriual*, Wiesbaden 1970, s.14-15; J.Friedrich, *Hethitische Wörterbuch*, Heilderberg, s.282

122. R.S.Young, *Three Great Tumuli*, 1981, s.9 (Tum P 155)

123. R.S.Young, aynı eser, s.9 (Tum P 165); s.327, lev.92, şek.22 ve s.76, not 146, şek.49; G.Körte, *Gordion*, s.53, şek. 14; R.S.Young, The Gordion Campaign of 1957, *AJA*, 61, s.327 ve pl. 92, şek.22. Lycia'da Elmalı yakınındaki Karaburun II tümülüsündeki duvar resminde görülen, tütsü bekleyen kişinin elinde tuttuğu yelpazenin sapına benzetilir. Bkz.: M.J.Mellink, *AJA*, 75 (1971), 3, 253-253 ve lev.54, şek.23

124. R.S.Young, *Three Great Tumuli*, s.198. Ayrıca bkz.: Gordion, Notebook 84, 7 (W tümülüsünde bir odanın kuzey-batı köşesinde)

125. J.Mellaart, *Çatal Höyük. Stadt aus der Steinzeit*, Taf. 113-115 ve bu torbalar kirden yağırlanmıştı: s.248, Taf. 115; J.Mellaart, *The Neolithic of the Near East*, s.104

126. Özellikle Truva-Yortan grubuna giren ve askeri denilen kaplar, deri taklidi olarak düşünülmüştür. Bkz.: E.Vermeule, *Greece in the Bronze Age*, Chicago 1972, s.400, pl. VII/A (Lerna'dan erken Hellas II askos)

127. H.Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hintler Devri Anadolu'sunun Florası*, s.22, alt not 45; J.Friedrich, *aynı eser*, s.282; J.Friedrich, "Reinheitvorschriften für den hethitischen König", *Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft*, 1928, III, 21; IV, 50,54

128. R.S.Young, aynı eser, s.33-34, 49 (Tum P 51-53)

129. R.S.Young, aynı eser, s.101,114

130. E.Akurgal, aynı eser, şek.403 a-b; K.Bittel, *Hattusa*, New York 1970, pl. 12/b; N.Özgüç, "Acemhöyük kazıları", *Anadolu*, 1966, s.5 vd., lev. 5; N.Özgüç, Acemhöyük Sarayındaki Mühür Baskıları", *Belleten*, 1977, 162, s.375, res. 5, lev. XV/38

131. G.A.Burney, aynı eser, s.101, şek.20, No.4, lev. XXI b-c

132. R.D.Barnett, N.Gökçe, "The Find of Urartian Bronzes at Altıntepe Near Erzincan", *AS*, 3, 1953, s.125-126, lev. XVIII/1-2, şek.6,I; O.Belli, "Van'da (Tuşpa) Bulunan Urartu Krallarına Ait Çiviyazılı Zırh Göğüslükleri", *Anadolu Araştırmaları*, IX, 1983, s.366-368, 370, Res.3

133. O.Belli, aynı eser, s.345,349,361, Res.5-7, Van Müzesi (No.3,95,75)

134. R.D.Barnett, N.Gökçe, "The Find of Urartian Bronzes at Altıntepe, Near Erzincan", *AS*, 3, 1953, s.121-129; Kayalıdere için: C.A.Burney, aynı eser, s.55-111, şek. 18, No.4-5B, şek.19 ve lev.XVIII b-c ve XIX a

135. J.Friedrich, *Reichsassyrischriften für dem hethitischen König*, s.49

136. O.Belli, "Van Bölge Müzesindeki Çivi Yazılı Urartu Tunç Eserleri", *Anadolu Araştırmaları*, IV-V, 1976-1977, s.192-193, res.6; V.Sevin "Azur ve Urartu At Koşum Takımları Üzerine Bir Not", *Anadolu Araştırmaları*, VI, 1978, s.111-115, Res.1-3

137. O.Belli, aynı eser, s.193-198, Res.7, lev. V/19-20, lev. VI/21-22

138. R.W.Hamilton, "The Decorated Bronze Strip from Gusch", *AS*, 15,1969, s.49-50

139. O.Belli, aynı eser, s.190, lev. IV/17, T.Özgüç, "Altıntepe Kazıları", *Belleten* XXV, 98, 1961, s.257-258

140. P.Thureau-D'Angin, "Notes assyriologique", XXIX. L'Alun et la Noix de Galle", *RA*, 17,1920, s.27-30

141. G.A.Burney, aynı eser, s.111, şek.23/18

142. R.S.Young, *Three Great Early Tumuli*, s.17-20, 147-154, 207-208, 236 ve kemer restorasyonları için: şek.9,34,94-97, 116,126,208. Deri kalıntıları için: s.284; MM 170-176 örnekleri için: s.287-290, 284, app. II, A örnekler 37-43; ayrıca bkz.R.S.Young, "The Gordion Campaign of 1959" Preliminary Repst. *AJA*, 64, No.3, 1960, s.227-243, lev.58, şek.4; *AJA*, 62, 1958, 152, lev.26, şek.19; G.Körte, *Gordion*, s.48, şek.7-8

143. T.Özgüç, *Kültepe-Kaneş*, II. Ankara 1986, s.64-65; S.Bilgiç, *Anatolia*, VIII, 1964, s.126 vd. Deri işçisi tabletlerde "askapu" olarak geçer. Ayrıca bkz.T.Özgüç, *The Illustrated London News*, January, 14, 1950, s. 69-71; T.Bossert, *Anatolien Kunst und Handwerk in Kleinasien von dem Anfängen bis zum Völligen Aufgehen in der griechischen Kultur*, Berlin 1942, pl. 80, No. 400, pl.42

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BİRİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

1. Crusius-Herzog, *Die Mimiamben des Herondas*, Leipzig 1926, s.153.Karş. R.J.Forbes, *Studies in Ancient Technology*, V, Leiden, 1966, s.58
2. Kışın köleler dahil ayakkabı giyiliyordu (Aristophanes, *Equit.* 319-321; Xenophon, *Memorab.* I, 6, 2). Ancak Atina sokaklarında bir zaman yalnızyak gezilliyordu (Aristophanes, *Nub.*, 102-104). Atina'da Sokrates'in etkisi ile (Platon, *Phaedros*, 229 A) ve Sparta'da Lycurgos'un desteği ile (Xenophon, *De Rep. Lac.*, 2.3) ayakkabı giyildi. Zamanla kıyafete uygun ayakkabılar giyilmeğe başlandı (Platon, *Hipp.Mai.* 294 a).
3. S.Marinatos, *Kleidung-Haar und Bartracht*, Göttingen, 1967, s.A 32, Abb. 7a, c.
4. E.Vermeule, *Greece in the Bronz Age*, 5.print. Chicago-London 1972, s.196 çek. 34. Sarayda üç erkek, iki kadın ayakkabısı bulunmuştur. Bkz.S.Marinatos, aynı eser, s.A 32
5. S.Marinatos, aynı eser, s.A52
6. "Ayyakkabı yapımı bilgisi" *skutotomia*, "ayakkabı yapımı" *skutotomia*, "ayakkabı yapımına ilişkin" *skutotomikos* gibi kelimeler, ayakkabı yapım sanatı ile ilgili kelimelerdir. Diğer kelimelerle birlikte, bunlar için bkz. A. Bryant, "Greek Shoes in the Classical Period", *Harvard Studies in Classical Philology*, Boston 1899, s. 100-102
7. O.Lau, *Schuster und Schusterhandwerk in der griechisch-römischen Literatur*, Bonn, 1967, s. 107
8. Theophrastos, *Charac.* IV, 17; Athenaeus, *Deipnosophist*, XIII, p.565 c; V.Chapot, "Soles", *Dict.des Ant.Grec.et Rom.*, s. 1389, çek. 4968.
9. O.Lau aynı eser, s. 81,87.
10. Homeros, *Odysseia*, XIV,23. Bkz. ayrıca S.Marinatos, aynı eser, s.A 52
11. O.Lau, aynı eser, s.137-139. Onun verdiği bilgiye göre, ayakkabılar M.Ö.IV. yüzyılda özelleşmeğe başlamış ve M.Ö. 250 civarında Hellenistik devrin bütün ayakkabıları ortaya çıkmıştır. Öyle ki Roma döneminde düz-yassı ayaklar için ortopedik ayakkabılar dahi yapılmıştır.
12. Hippocrates, *De Morb.vulg.* 6.1153 D; Aristophanes, *Achars.* 301; *Equit.* 115,869; *Vesp.* 1160; Pollux 5,164; 7,92. Ayrıca bkz. A.A.Bryant, aynı eser, s.97. Tahan için pelmi kebmesi de kullanıldı: Athenaeus, *Deipnosophist* IX, 3, 370 a; Polybios, *Historiae*, XII, 6,4
13. Aristoteles, *Rhet.* 2.19, s.139 2a.32, *Problem.* 30.8 a.95 6b, 4. Bkz. A.A.Bryant, aynı eser, s.99
14. Xenophon, *Cyrop.* VIII, 3,5; Pollux, VII, 81
15. Aristophanes, *Equit.* 739; Platon, *Resp.* IV, 421 A; A.A.Bryant, aynı eser, s.98
16. Platon, *Euthyd.* 294 B; Theophrastus, *Char.* 22; Polbux, VI, 164; VII, 82; A.A.Bryant, aynı eser, s.97
17. Xenophon, *Cyrop.*, 8.2.5; Aristoteles, *Rhet.* 2.19, s.139[2a]. 32;A.A. Bryant, aynı eser, s.102. Az sayıda keçe, keten, papirus gibi deri dışındaki malzemeler de kullanıldı.
18. O.Lau, aynı eser, s.91
19. A.A. Bryant, aynı eser, s.97.
20. Zugon için bkz. Aristophanes, *Lysist.* 417; A.A.Bryant, aynı eser, s.97
21. Xenophon, *Anab.* 4.5.14; A.A.Bryant, aynı eser, s.97
22. Platon, *Sympos.* 191 A., A.A.Bryant, aynı eser, s.97-98
23. Aristophanes, *Eccles.* 506-509. Örneğin Lakonikada bir kayışlar örgüsü oluşturmuştu.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

24. Platon, *Polit*, 288 E; Alexis, *Achaia*, frag.31. Karş. A.A. Bryant, *aynı eser*, s.95-96
25. O.Lau, *aynı eser*, s.112. Ayakkabının kısımları arasında geçen *glottis* ve *kafaliaia* ise dil ve onun üst kısmı olduğu sanılmaktadır.
26. Ksenophon, *Cyrop.* 8,2,5. Ayrıca bkz.A.A. Bryant, *aynı eser*, No.149, 61; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.60
27. Aristophanes, *Equit.* 863-870
28. Aristophanes, *Acharn.* 300-301
29. Aristophanes, *Vesp.* 1159-1160
30. O.Lau, *aynı eser*, s.88-89. Sandaletin tek tabanı olursa buna *haplai* denirdi. Bkz. A.A.Bryant, *aynı eser*, s.95
31. Pollux, X, 181; Cratinus, *Nomoi*, fr.101; Aristophanes, *Lysist.* 414-419.
32. Aristophanes, *aynı yer*
33. Pollux, VII, 86,92
34. O.Lau, *aynı eser*, s.140-145. Bu sandaletlerin listesi verilmiştir.
35. Aristophanes, *Equit.* 886; Plato, *Sympos.* 174 A
36. O.Lau, *aynı eser*, s.110, şek.26
37. Homeros, *Ilıada*, II,44.
38. Homeros, Iliada, X, 23
39. Homeros, *Ilıada*, X, 133
40. Homeros, *Ilıada*, XIV, 186
41. Homeros, *Ilıada*, XXIV, 340
42. Homeros, *Odysseia* I, 96
43. Homeros, *Odysseia* II, 4
44. Homeros, *Odysseia* IV, 309
45. Homeros, *Odysseia*, V, 43-44
46. Homeros, *Odysseia* XV, 369
47. Homeros, *Odysseia*, XVI, 155
48. Homeros, *Odysseia*, XVII,3
49. Homeros, *Odysseia*, XVIII, 361
50. Homeros, *Odysseia*, XIV, 23,24
51. S.Marinatos, *aynı eser*, s.A 34, A 50 ve A 52. Kumaştan olanları da vardı.
52. Sappho, fr. 98.
53. Herodotos, *Historiae*, 7,75.
54. Euripides sandaletin bir çeşidi olan *pedilon*'u av ayakkabısı olarak belirtir (*Elect*, 458-463). Aristophanes'de benzer bilgiler bulunmaktadır (*Thesm.* 1098-1102).
55. V.Chapot, "Solea", *Dict. dest Ant. Grec.et Rom.* s.1389.
56. W.K.Kovacsovics, "Ein Sandalenfund aus dem Kerameikos", *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts, Athenische Abt.*, Bd.99, Berlin 1984, s.265-274, 5 res.
57. O.Lau, *aynı eser*, s.141
58. Platon, *Sympos.* 174 a. Ayrıca bkz: "Sandaletler"
59. Athenaeus, *Deipnosophistae* XII, 543.
60. Aristophanes, *Equit.* 888-889.
61. O.Lau, *aynı eser*, s.125
62. O.Lau, *aynı eser*, s.144

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

63. O.Lau, *aynı eser*, s.125-126, 128.
64. Ksenophon, *De re Equestr.* 12,10
65. Menander, *Dareidaemon*, frag. 109
66. P.Pabis, "Embas", *Dict. des Ant. Grec. et Rom.* s.592, şek.2647
67. P.Pabis, *aynı eser*, s.593, şek.2648-2649.
68. P.Pabis, "Endromis", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* s.615, şek.2668 ve 2669, 2671-2675
69. P.Pabis, *aynı eser*, s.615, şek.2670
70. P.Pabis, *aynı eser*, s.615
71. O.Lau, *aynı eser*, s.125. Bkz.Roma'da "Ocrea"
72. P.Pabis, *aynı eser*, s.616.
73. P.Pabis, aynı eser, s.616. Ayrıca bkz. "Roma'da ayakkabılar (ocrea)".
74. A.A.Bryant, *aynı eser*, s.97
75. O.Lau, aynı eser, s.128
76. Pollux 7,91. Günümüzdeki lastik çizmeler gibi her iki ayağa uyduğu için siyasi şakalara konu olda. Bkz. Ksenophon, *Hellen.* II, 3, 31; II, 3, 47.
77. Aristophanes, *Lysist.* 656-657.
78. Heredotos, *Historiae* I, 155
79. Aristophanes, *Eccl.* 347. Burada Blepyros kadın ayakkabısı olarak bunu giymişti. *Lysist.* 665'de ise Kleonike, kadınların giymesi gereken ayakkabılar olarak ondan sözeder.
80. *Anecdot.Graec.* II,II, s.746; Aristophanes, *Ran.*47,557; Philostratus, *Vit.Sophist.I.* 9,1, s.496; *Vit.Apol.* V,9; VI,10; Horatius, *Ars.Poet.* 278,280; Bu çizmeyi ilk kez trajedide kadınlar kıyafeti giymiştir. Ayrıca Thrakia kökenli olması (Pollux, 7.85) nedeniyle Dionysos ile onun maiyeti tarafından giyilmişti. Ve şarap tanrısı olarak, onun yaşam biçimine uygun görülmüştür. Tiyatroda bu şekilde benimsenmiştir. Bu anlayış devam etmiştir (Pausanias, VIII, 31,4). Roma döneminde giyim modası olmuş ve Roma'da efeminé zaiker imparatorların ayağına da yakıştırılmıştır (Nemesian. *Cynog.*90).
81. Isidorus, *Orig.* XIX. 34,5
82. O.Lau, aynı eser, s.129
83. E.Pottier, "Cothurnus", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.*, s.1545
84. J.K.Anderson, *Hunting in the Ancient World*, Los Angeles 1985, s.54, şek.19. Ayrıca bkz. "Endromis", "Bezmm" ve "Arvakis" (tozluk)
85. Bkz. Roma'da "Ayakkabılar (*Crepida* ve *Crepidula*)"
86. O.Lau, *aynı eser*, s.122-123
87. Ksenophon, *Equit.* 12,10. Bkz.ayrıca "embades". Ksenophon, Anabasis'inde onu Karbatina ile aynı ayakkabı olarak görmüştür. Bkz. O.Lau, *aynı eser*, s.121.
88. E.Pottier, "Crepida" *Dict.des Ant.Grec.et Rom.*s.1558-1559, şek.2052-2055,2057-2059. Burada arkeolojik tasvirler verilmiştir.
89. O.Lau, *aynı eser*, s.142-143. Bu listede yer alan *kannabis* ve *kannabinos* deriden değil *ka*, yalnız bezinden yapıldığı için bizi ilgilendirmemektedir.
90. Luk.*Dial.mer.* 14,2; Duris, *Hist.ep.Ath.* 4.155 c. M.Ö.III. yüzyılda Sikyon'da sarîf ayakkabı yapımı ünlü idi. Bkz. "Roma'da siyasi"
91. A.A.Bryant, *aynı eser*, s.96
92. O.Lau, *aynı eser*, s.143-144. Bunların içerisinde *pilos* ve *leukoi* keçeden yapıldığı için ko-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

93. Pollux 7,88. Genç Pollux'a göre bunu kadınlar da giyerdi (V, 22, 85-92).
94. Pollux, 7,91. A.A.Bryant'a göre bilinmeyen bir ayakkabı türü idi.
95. Aeskylos, *Agamem.* 935, 944-945.
96. E.Saglio, "Carbatina", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* s.916.
97. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.59.
98. O.Lau, *aynı eser*, s.130.
99. Ksenophon, *Anabasis* IV, 5,14.
100. E.Saphio, "Carbatina", *Dict.des Ant Grec. et Rom.*, s. 916, şek.1182
101. Bkz. "Roma'da ayakkabılar (Carbatina)"
102. Ayrıca Roma döneminde de bilinir. Bkz. Varro, *De ling.Lat.* VII, 73
103. Aristophanes, *Eccles.* 506-509. Ayrıca bkz. *Vesp.* 1159-1160; *Eccles.* 73-75; 268-271; 542-546
104. S.Marinatos, *aynı eser*, A 14; M.Besnier, "Pelles" *Dict.des Ant. Grec.et Rom.* s.372, şek. 5546
105. Homeros, *Ilıada*, X, 23-24
106. Homeros, *Ilıada*, X, 176-177
107. Homeros, *Ilıada*, III, 17
108. Homeos, *Ilıada*, X, 59
109. Homeros, *Ilıada* X, 135
110. Homeros, Odysseia, XIII, 436.
111. Homeros, *Odysseia*, XIV, 530
112. A.Boulanger, "Vestis militaris" *Dict.des Ant.Grec. et Rom.*; Perrot et Chipiez, *Histoire de l'Art* s.774, şek. 36,3323
113. S.Marinatos, *aynı eser*, s. A 31
114. S.Marinatos, *aynı eser*, s. A 31'de şek. 6; Tafel A IV: A 31
115. Hesiodos, *Theogonia*, 445-447
116. Hesiodos, *İşler ve günler*, 537-545
117. Platon, *Kritias* 53 D
118. Varro, *De re rust*, II, XI, 11-12, Çevirenin açıklamasına göre, buradaki *diphtherias* "deri ceket giymiş" anlamında çevrilmiştir. Satyr oyunlarında keçi kürkünden ve kırmızı deriden elbiseler giyiliyordu. M.Bieber, The History of the Greek and Roman Theater, New Jersey 1961, s.11-12, 16,27
119. Pausanias, *Descr. Graec*, VIII, I, 5
120. Pausanias, *Descr. Graec.* X, 38, 3 (Phocida)
121. Bkz. "Deri Ticareti"
122. Bkz. "Yunanistan'da zırhlar". Ayrıca bkz. R.J.Fobes, *aynı eser*, s.47
123. R.Haspels, *Eski Yunan Boyalı Keramiği*, İstanbul 1946, Levha 20/3. Ayrıca hayvan postu giymiş bir Hermes tasviri için bkz; M.Besnier, "Pellis", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* s.371 Res.5544
124. Pollux'a göre (IV, 119; VII,70;X,131,175) bunların kapişonluları (cucullus) da vardı. Ayrıca tiyatrodaki kadın rollen arasında, *diphtheritis* adlı bir rol bulunuyordu. (IV, 131 veya 138)
125. E.Pottier, "Diphthera", *Dict.des Ant.Grec. et Rom*, s. 266, şek.3451

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

126. Aristophanes, *Nub.* 71
127. Aistophanes, *Eccles.*80
128. Aristophanes, *Vesp.* 444
129. Platon, *Kritias*, 53 e
130. Athenaeus, *Deipnosophistae*, XIV, 657 d
131. Varr, *De re rust.* II, XI, 11
132. M.de Longpérier, *Notices des Bronzes antiques*, s.103. No:464; s.424, şek.519 Karş: E.Pottier, "Diphtera" *Dict.des Ant.Grec.et Rom.*şek. 2451
133. K.Schneider, "Pellis", *RE*, III, A.S.376 vd. Bu elbiseyi giyen kimseye *sisurophoros* denirdi. Bkz. ayrıca E.Saglio, "Sisura ou sisurna", *Dict.des.Ant.Grc.et Rom.* Ayrıca bkz.: "Romalılar'da Elbiseler (*sisura*)"
134. Aristophanes, *Aves*, 122. Değiştirilen şeat *sisurodes*.
135. Aristophanes, *Ranae*, 1459. Burada atasözü gibi kullanılmış olup, şehrin kurtarılması için değerli elbiselere gerek olmadığı vurgulanmak istenmiştir.
136. Aristophanes, *Vesp.* 737
137. Aristophanes, *Lysist*, 1150-1155
138. Xenophon, *Anabasis*, III, 3,20
139. Xenophon, *Anabasis*, IV, 1, 18
140. Aristophanes, *Aves*, 933, 935, 944. Türkçe'ye "gocuk" veya "furku" olarak çevrilmiş olan spolode, deriden yapılmış, omuzları örten bir kazak türü olarak da tarif edilmiştir; çeşitli çevirilerde bunlara rastlanır.
141. K.Schneider, "pellis", *RE II* s. 2776
142. Teokritos, *Buc.* III, 25
143. Theokritos, *Buc.* V.15
144. F.Lenormant, "Bassara" *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* s.681-682, şek.906. Bibliothèque National'daki Luynes koleksiyonunda bir vazo üzerinde tasvirine rastlanır.
145. A.Legrand, "Nebris", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* Zaten "*nebrisein*" geyik yavrusunun derisini giymek veya bunu yırtmak anlamına gelmektedir. Bu ise Dionysos'un coşkulu törenlerine katılmayı ifade ediyordu.
146. Homeros, *Ilinda*, III, 17
147. Homeos, *Ilinda*, X, 29
148. Xenophon, *Anabasis*, VII, 4,4
149. A.Legrand, "Nebris", *Dict. des Ant. Grec. et Rom.* şek. 5296-5297
150. Platon, *Symp*os, 220 B
151. *Petasus*, kenarları; *pilos*, fötrden; *pileus* ve *conctillia*, sap ve hasırdan örülmüştü; *tholia* vs. gibi başlıklar varsa da, bunların sadece deri kısımları bulunması durumunda, bizi ilgilendirir.
152. Bkz. "Romalılar'da başlıklar (Galea)"
153. S.Marinatos, aynı eser, s.A 13
154. *Galea* (*gale, galeo*) sanayi ve gelincik kelimeleri ile ilgili olmalıdır.
155. Homeros, *Ilinda*, X, 335-336
156. Homeros, *Odysseia*, XXIV, 231
157. Homeros, *Ilinda*, X, 258-260
158. Homeros, *Ilinda*, X, 261-265

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

159. Ayrıca bkz. "kalkan"; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.47
160. Homeros, *Ilıada*, XI,369-353
161. Homeros, *Ilıada*, VI,469-470 ve ayrıca 111, 337, XII, 340; XV, 557.
162. S.Reinach, "Galea". *Dict.des Ant.Gec.et Rom.* şek. 3461
163. E.Vermeule, *aynı eser*, pl. XXXIX/B
164. S.Reinach, *aynı eser*, şek.3407
165. Ksenophon, *Anabasis*, V,4,13
166. S.Reinach, *aynı eser*, s.1142, şek.3444
167. Ellis H Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge 1913 s. 391, şek.287
168. Homeros, *Ilıada* III, 371-378
169. S.Reinach, *aynı eser*, şek.3407
170. Bkz. S.Reinach, "Galea", *Dict. des Ant.Gec. et Rom.* s.1439
171. Herodotos, *Historiae*, VII, 75
172. L.Heuzey, "Alopekis" *Dict.des Ant. Grec. et Rom.* şek. 237-239
173. M.Besnier, "Pellis", *Dict. des Ant. Grec. et Rom.* s.371; *A History of Technology*, Ed. by Singer, II, s. 166
174. Ksenophon, *Anabasis*, VII, IV,4
175. M.Besnier, *aynı yer*
176. Homeros, *Odysseia*, XXIV, 230
177. Eustathius, *Ad Odyss.* XXIV, 230, p.1960. S.Marinatos, *aynı eser*, s.A 14, dip not 58
178. Herodotos, *Historiae*, VI, 72
179. Ksenophon, *Cyrop.* VIII, VIII, 17
180. Bkz. "zırhlar"
181. Homeros, *Ilıada*, IV, 132-136
182. Homeros, *Ilıada*, IV, 186-188
183. Homeros, *Ilıada* IV, 215-217
184. Homeros, *Ilıada* XXI, 30-31
185. Homeros, *Ilıada* XI, 235-237
186. Herodotos, *Historiae*, I,215.2;IV,9,5;IX,741,1;X,1
187. E.Vermeule, *aynı eser*, Fig. 50/*l*
188. A.De Ridder, "Mitra" *Dict. des.Ant. Gec.et Rom.* s. 1951, şek. 5096-5096. Saçları tutturan bant ve alın bağına da *mitre* deniyordu ve bu kemaş, deri ve metalden yapılıyordu. Atletler takıyordu. Heykel ve vazo tasvirlerinde görülebilir.
189. E.Saglio, "Cingulum", *Dict. des Ant.Grec. et Rom.* s.1177
190. Öyle ki *zoster* kelimesi ile ilgili olarak *zonnusthai* veya *zosasthai* fiilleri *"silâhlanmak"* anlamında kullanılıyordu. Bu kemer ayrıca, savaş kıyafeti dışında erkekler tarafından kullanılıyordu. (Odysseia, XIV, 72; Theocritos VII, 18: Çoban mantosu üzerinde) Ancak bu kemerin de deriden yapıldığına ilişkin kesin bilgi yoktur.
191. Athenaeus, *Deipnosophistae*, X,F.445 b.Bkz. E.Saglio, *aynı eser*, şek.1483
192. Bkz. "Roma'da Kemerler"
193. E.Vermeule, *aynı eser*, s.178
194. Zarif, boyalı, altın ve diğer madenlerle süslü bu kemerlerden başka, kurdele, eşarp, bantlar da vardı ve bantlara *tainia* ve *mitra* deniyordu. Ancak *zone* ve *zonion* sadece bele takılan kemerlerdi. Bkz. E.Saglio, "Cingulum", *Dict.des. Ant.Gec.et Rom.* s.1174-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1175, şek. 1472-1473; J.Boardman, *Greek Art*, London 1964, şek.114, 121,147

195. Homeros, *Iliada* X, 155
196. Homeros, *Odysseia* XIV, 518-519
197. Homeros, *Odysseia*, XIV, 51
198. Homeros, *Odysseia*, XX, 2-3
199. Homeros, *Odysseia*, XX, 95-97
200. Homeros, *Odysseia*, XX, 142-143
201. Homeros, *Iliada* XI, 844 *(hocias)* Ayrıca bkz. S.Marinatos, aynı eser, s.A 14
202. M.Besnier, "Pellis", *Dict. des Ant. Grec. et Rom.* Yataklar ayrıca şik örtü ve kürklerle da örtülürdü. (Athenaeus, *Deipnosophistae*, IV, 142).
203. Homeros, *Odysseia*, XXIII, 190-201
204. Bkz. "Romalılar'da Tahtırevan"
205. Homeros, *Odysseia*, XXIII, 180
206. "*Stragula pellica*" deniyordu. Dig. XXXIV, 2,24. Karş. K.Schneider, "Pellis" *RE*, sût. 369-373.
207. S.Marinatos, aynı eser, A 14
208. Aristophanes, *Nub.* 10
209. Aristophanes, *Socles*, 421
210. Aristophanes, *Socles*, 347
211. Aristophanes, *Lysist.* 983
212. V.Chapot, "Thronus" *Dict. des Ant. Grec. et Rom.* s.251, şek. 6918
213. M.Besnier, "Pellis", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* s.372, şek.5545. Bkz. ayrıca "Roma'da koltuk, taht, iskemle örtüleri"
214. Homeros, *Odysseia*, I, 443
215. Çeşitli Antik çağ kaynaklarında adına rastlanır: *Corp.Inscr.Att.* II, 665, 6; *Etym.Magn.* p.789,8;Pollux, VII, 79 gibi. Bkz. "Romalılarda Kaplar (Pascolus)"
216. Athenaeus, *Deipnosophistae*, XV, 690 d
217. R.J.Forbes, aynı eser, s.53
218. G.Lafaye, "Pascolus", *Dict. des. Ant. Grec. et. Rom.* şek. 5617
219. Bkz. G.Lafaye, "Marsupium", *Dict. des. Ant. Gec. et. Rom.* şek. 4552-4555. Ayrıca bkz. Pollux, X, 151
220. Aristophanes, *Aves*, 157
221. Aristophanes, *Equit.* 707
222. Aristophanes, *Equit.* 1197
223. Aristophanes, *Ranae*, 772
224. Plutarkhos, *De educ. puer.* 8, 5 D
225. *Anthol. Pal.* V.159
226. Platon, *Rep.* LXX. 348 d
227. G.Lafaye, "Marsupium", *Dict. des. Ant. Gec. et Rom.*
228. Herodotos, *Historiae*, III, 46
229. Aristophanes, *Plout.*, 760-763
230. Ksenophon, *Anabasis*, V, II,12
231. Bunun *marsippos, marsipion, marsypos, marsypion* şekilleri de geçmektedir. Pollux VII, 79; X, 54, 138, 151. Ayrıca bkz. G. Lafaye, "Marsupium", *Dict.des Ant.Grec.et Rom.*,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

şek.4853. Bkz. Romalılar'da Torba ve Çuvallar (marsupium)"

232. Ksenophon, *Anabasis*, IV, 3, 11

233. Bkz. "Romalılar'da Torba ve Çuvallar (Pera"

234. Homeros, *Odysseia*, XIII, 437

235. Homeros, *Odysseia*, XVII, 197

236. Homeros, *Odysseia*, XVII, 411 ve 467

237. Aristophanes, *Plout*, 296

238. Athenaeus, *Deinosophistae*, X, 422 d

239. Apollodoros, *Bibliotheke*, III, XIII, 3

240. Lucian, *Timon*, 57

241. Diogenes Laertius, VI, 1, 13

242. G.Lafaye, "Pera", *Dict. des Ant. Grec. et Rom.* şek.5566

243. Aynı yer

244. Aristophanes, *Nub.* 921

245. Pollux, X, 172; üzerine vurulduğu için (*korkomahia*'dan) ona bu ad verilmiştir. Bu sportif çalışma nedeniyle, beş yere yapılan işleri belirtmek için bir atasözü de kullanılmıştır. Bkz.E.Saglio, "Corycus", *Dict. Ant. Grec. et. Rom.* Ayrıca bkz. "Romalılar'da Corycus"

246. Homeros, *Odysseia*, V, 267

247. Athenaeus, *Deipnosophistae*, 161 a

248. G.Lafaye, "Saccus", *Dict. des. Ant. Gres. et Rom.*, şek.5986

249. Athenaeus, *Deipnosophistae*, 67 E;T.Birt, *Antike Buchwesen*, s.33, no.2

250. Homeros, *Ilias* III, 247

251. Homeros, *Odysseia*, V, 265

252. Homeros, *Odysseia* V, 78

253. Homeros, *Odysseia*, IX, 196

254. Homeros, *Odysseia*, IX, 212-213

255. Herodotos, *Historiae* II, 121 d

256. Herodotos, *Historiae*, 111, 9,1 (sekes kamelon)

257. Euripides, *Cyclops*, 145, 146

258. Aristophanes, *Achorn*. 549

259. Aristoteles, *Meteorologica*, IV, X, 388 b

260. Ksenophon, *Anabasis*, VI, IV, 23

261. Athenaeus, *Deipnosophistae*, V, 199 a

262. Lukianos, *Lexiph.* 6

263. Athenaeus, *Deipnosophistae*, XV, 692 c

264. Plutakhos, *Artaxerxes*, XII, 3

265. Diogenes Laertius, V, 16

266. V.Chapot, "Uter", *Dict. des Ant.Grec. et Rom.* s.614

267. V.Chapot, aynı eser, s.614-615, şek.5092'de ise, burçlardan Zodiak'ın 11. işareti olan kovanın bir tulumu boşaltan çocuk şeklinde tasvirini göstermektedir.

268. C.H.Emilie Haspels, *Eski Yunan Boyalı Keramiği*, İstanbul, 1946, Lev. 28, res 2.

269. V.Chapot, aynı eser, şek. 7236-7239. Bir satire tulumdan şarap içerek keyiflenen bir diğer satir, kırmızı figürlü bir paykter'de görülebilir. M.Ö. ca.480'de Duris'in yaptığı bu

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

vazo için bkz. J.Boardman, *Greek At.* London 1964, s.110, şek. 86.; Furtwängler-Reichhold, *Griechische Vasenmalerei*, München 1900-32, pl..48

270. Vergilius, *Aeneas* I,52 vd.:Kral Aeolus rüzgârların tanrısıdır ve Aeolia adası ise Sicilya adasının kuzey doğusundaki Lipari adalarından biridir. Bu mitolojik hikâye için bkz.L.De Ranchaud, "Aeolus, Eole" *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* şek.156

271. Homeros, *Odysseia*, X,19

272. Homeros, Odysseia, X,44

273. J.Boardman, *aynı eser*, s.100, şek.86 bir Caere hydriasında ve M.Ö.ca 630'a tarihlenen siyah figürlü bir vazoda Herakles'de; E.Haspels, aynı eser, Lev 36/7'daki Andokides'in bir amphorası üzerindeki savaşa hazırlanan savaşçıda aynı post görülür.

274. Bu dönemin kalkanlarında *rinos, boeic, dermo* gibi adlar ile *taureia, bosion* gibi epithetaların geçmesi de, onların yapımı için kullanılan ana malzemenin deri olduğunu düşündürmektedir. M.Ö.II.binden itibaren tüm kalkanlarda metal ile birlikte deri kullanılmıştı. Bkz.H.-G.Buchholz J.Wiesner, *Kriegswesen*, Teil 1, Göttingen 1977, E 26; W.Krenkel, "Turmschild" *Dtv. Lexikon der Antike Kulturgeschicte*, 2, München 1971

275. K.Fittschen, Bildkunst, Teil 1: *Der Schild des Achilleus*, Göttingen 1973.

276. H.G.Buchholz, J.Wiesner, *aynı eser*, E.60; 30. Konveks, silindir veya huni biçiminde üst kısma sahip kalkanlar M.Ö.I. binde Önasya'da yaygındı. Nimrud'da Assurnasirpal'in sarayında, Balawat kapısında, M.Ö.X. ve IX. yüzyıl Tel Halaf ve Karkamış geç Hitit kabartmalarında ve VIII. yüzyıl Urartu kalkanlarında görülebilir. Ancak derinin ne ölçüde kullanıldığını bilmiyoruz.

277. M.Albert, "Clipeus" *Dict.des Ant.Grec.et Rom.*

278. Homeros, *Iliada*, XIII, 157-164

279. Homeros, *Odysseia*,

280. Homeros, *Iliada* VII, 238-240

281. Homeros, *Odysseia*, XVI, 296

282. Homeros, *Iliada*, V, 452

283. Homeros, *Iliada*, XII, 106

284. Homeros, *Iliada*, VII, 245-251

285. Homeros, *Iliada*, VII, 220-224

286. Homeros, *Iliada*, XII, 294-297

287. Homeros, *Iliada*, II,388

288. Homeros, *Odysseia*, XIV, 277

289. Homeros, *Iliada*, V, 796-799

290. Homeros, *Iliada*, XIV, 403-406

291. Homeros, *Iliada*, XVIII, 476-482

292. Herodotos, *Historiae*, I, 171

293. H.G.Buchholz-J.Wiesner, *aynı eser*, E.36,38-39

294. H.G.Buchholz-J.Wiesner, *aynı eser*, E.50

295. C.H.Emilie Haspels, *aynı eser*, s.54, Lev.9, res.4 (British Museum'dadır)

296. C.H.Emilie Haspels, aynı eser, s.126, Lev 33, res.1

297. M.Albert, "Clipeus ou Clipeum", *Dict. des Ant.Grec. et.Rom.*; H.-G.Buchholz - J.Wiesner, aynı eser E 31, Res. 3-4; E 32-33

298. M.Albert, *aynı eser*, şek. 1640, 1641-1645, 1639, 1647 kalkanın uzantısı üstlük için bkz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

şek. 1643-1645

299. Orpheos, *Argonautika*, 200

300. Koenophan, *Anabasis*, III, III, 30

301. Pausanias, *Descr. Graec.* IV, XI, 3

302. H.W.Catling, *Kriegswesen*, E.83-84

303. H.W.Catling, aynı eser, E.96-101

304. H.W.Catling, aynı eser, s.102-103

305. H.W.Catling, aynı eser, s.104-106,114

306. Bkz. "Savaşçıların Taktığı Kemerler"

307. H.W.Catling, aynı eser, 135-136, 138-139, şek.23.

308. H.W.Catling, aynı eser, s.148-150

309. H.W.Catling, aynı eser, s.151, 153-154

310. H.W.Catling, aynı eser, s.158

311. H.W. Catling, aynı eser, s.160

312. Bkz.A.De Ridder, "Lorica", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.*

313. Bkz. "Başlıklar (Kunee)"

314. J.Borchhardt, *Kriegswesen*, Teil: I/II Heime, E.61

315. J.Borchhardt, aynı eser, E 66-67, Res.13.

316. J.Boordman, aynı eser, s.163, şek.168

317. J.Boordman, aynı eser, s.152, şek.167. Ayrıca bkz. C.De la Berge, "Pharetra", *Dict. des Ant. Grec. et Rom.*, s.427

318. Euripides, *Phoenissai*, 1141

319. Euripides, *Androm.* 1132

320. Bkz.: "Romalılar'da mızrak kayışı *(amentum)*"

321. Perrot et Chipiez, *Histoire de L'Art* VI, s.774, şek. 365; E.Vermeule, aynı eser, s.100 vd., pl. XIV.

322. *Altertümer von Pergamon*, II, pl. XLIX, 14

323. Geniş bilgi için bkz.: G.Fougères, "Funda", *Dict.des Ant.Gec.et.Rom.* s.1364

324. Bkz. "Fera"

325. J.K.Anderson, *Hunting in the Ancient World*, Los Angeles 1985, s.35

326. Aristophanes, *Aves*, 1185

327. Buschor, *Griechische Vasen*, s.103, res.118; s.111, res.129.

328. Euripides, *Bacch.*, 1205.

329. H.-G.Buchholz-G.Jöhrens-I.Maull, *Jagd und Fischfang*, Göttingen 1973 J 91, Abb.29 Chiosi'den bir krater

330. H.G.Buchholz-G.Jöhrens-I.Maull, aynı eser, J 91, Res 30

331. H.G.Buchholz-G.Jöhrens-I.Maull, aynı eser, J 91, Res.31

332. Thukidides, *Pelep*, II, 75

333. Athenaeus *Deipnosophistae*, XII, 539

334. Mina, aynı eser, s.435, şek.328

335. Kennophon, *De re equ.* III, 2; V, 1

336. Kennophon, *De re equ.* VI, 7

337. Homeros, *Ilias*, V, 397-398

338. Aeskylos, *Sept.c.Theb.* 461

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

339. Sophokles, *Oed.Col.* 1068
340. Homeros, *Ilias* XIX, 393-394
341. Homeros, *Ilias* IV, 140-145
342. Ksenophon, *De re equ.* X, 9
343. Ksenophon, *De re equ.* V, 3
344. Ksenophon, *De re equ.* V, 1
345. Homeros, *Ilias*, XXIII, 322-323
346. Homeros, *Ilias* V, 226-228
347. Homeros, *Ilias*, V, 583
348. Homeros, *Ilias* VI, 506
349. Homeros, *Ilias* VIII, 285
350. Ksenophon, *De re equ.* VI, 9
351. Ksenophon, *De e equ.* VII, 9
352. Ksenophon, *De re equ.* VII, 1
353. Sophokles, *Aias*, 847
354. Arrianos, *Indica*. 16,10
355. Homeros, *Ilias*. XIX, 393-396
356. Homeros, *Ilias*, XXIV, 270,273
357. J.Wiesner, *Fahren und Reiten*, Göttingen 1968, F 7-10, Res.1-2
358. Homeros, *Ilias* XXIII, 362-363
359. Aristophanes, *Vesp.* 231.
360. Aristophanes, *Vesp.* 643
361. G.Fougères, "Flagellum", *Dict. des Ant. Grec. et Rom.* s.1153, şek. 3081
362. E.Vermeule, aynı *eser*, Lev.XXXII, B,D; C.H.Emilie Haspels, aynı *eser*, Lev.3/1: British Museum'daki bir kraterde; Lev.10/3; Lev.18/2: Louvre'da, ressam Sophilos'un eserinde savaş sahnelerinde; Lev.20/3: Fiesana Müzesindeki Volütlü kraterde; 47/3: Ashmolean Museum'daki lekytosda, okaik devir; Lev 64: ressam Meidias'ın klâsik devre tarihlenen amphoranın üzerindeki resimlerinde kolan, kamçı, dizgin, arabalar; Lev.67: British Museum'daki klâsik devir vazosunda; Lev.70: geç klâsik kabında bu tasvirlere rastlanır.
363. A.Baudrillant, "Jugum" *Dict des Ant.Grec.et Rom.* Ayrıca bkz. "At Koşumlarında Boyunduruk" Atınkine zeugle deniyordu (Pollux, I,147).
364. Bkz.P.Gauckler, "Rota, Rotaria, Schedia", *Dict. des Ant.Grec.et Rom.* Bu çeşit sallar, altlarına büyük otomobil lâstikleri konulmak suretiyle ve "kelek" adıyla, günümüzde Dicle ve Fırat'ı geçmek için kullanılmaktadır.
365. Herodotos, *Historiae*, I, 194
366. Thukydides, *Pelep.* IV, XXVI, 8
367. Ksenophon, *Anabasis*, I, V,10
368. Ksenophon, *Anabasis*. II, IV, 26
369. Ksenophon, *Anabasis*, III, V, 8-11
370. Quintus Curtius, *Hist.Alex.* VII, V, 18
371. *Corp.Inscr.Att.* II, 791; C.Torr. "Navis" *Dict.des Ant.Gec.et Rom.*
372. Homeros, *Odysseia*, VIII, 53
373. Thukydides, *Pelep.* II, 93; Bu kürekler için bkz. Aeskylos, *Persai* 376-376; Aristophanes, *Achars.* 553. Banların sıkarmon kayışları için bkz.Hermip. *Milit.* fr.5

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

374. Lukianos, *Nav.* 4
375. Homeros, *Odysseia*, II, 425
376. Homeros, *Odysseia*, XII, 423-424
377. Homeros, *Ilias*, XVIII, 468-470
378. E.Saglio, "Follis", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* şek. 3132, Hephaistos'un hizmetindeki satyrler onları taşırlar.
379. Herodotos, *Historiae* I, 68
380. Thukidides, *Pelop.* IV, C
381. Aristoteles, *De respir.* 13, 7
382. C.Le Roy, "Musique", *Dict.Arch. de Tech.* II, s.741
383. Bu tasmaya *phorbeia, stomis, peristomion, heilotes* gibi adlar verilmişti.
384. Aristophanes, *Vesp.*, 552 Aristophanes'in Scholiast.'ına göre *phorbeia*, deriden yanaklık idi ve flütçüler, aletin sesini tatlılaştırmak için başın çevresine onu takıyorlardı.
385. T.Reinach, "Tibia", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.*
386. T.Reinach, aynı eser, şek.6968; C. Le Roy, aynı eser, s.742, şek.6958
387. Günümüzde Mevlevi ayinlerinde ve tasavvuf müziğinde de gene dinsel nitelikli bu davula büyük yer verilmişti.
388. Euripides, *Bacch.* 124
389. Nonnus, *Dionysiaca*, X, 388
390. Nonnus, *Dionysiaca*, XIV, 214
391. Nonnus, *Dionysiaca*, XIV, 352
392. Nonnus, *Dionysiaca*, XX, 307
393. Çeşitli tasvirler için bkz. Ch. Avezou, "Tympanum", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* şek.7196
394. Homeros, *Ilias*, XXIII, 668
395. Homeros, *Ilias*, XXIII, 683-684
396. Teokritos, XXII, 80
397. Apollonius Rhodius, *Argonautica* II, 51-53
398. Apollonius Rhodius, *Argonautica* II, 61
399. A. de Ridder, "Pugillatus", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* şek.5861-5865
400. Platon, *Leg.* VIII, P.830 B
401. *Aynı yer*, şek.5857
402. G.Lafaye, "Turbant et Turbo", *Dict. des Ant.Grec. et Rom.* s.641, şek.7171
403. G.Lafaye, aynı eser, şek.7170
404. Aristophanes, *Plout.*, 1129
405. F.Eckstein, "Askos", *Kultur-geschichte*, Bd II, s.128
406. E.Saglio, "Askelia", *Dict. des Ant.Grec. et Rom.* şek.572-573
407. Vergilius, *Georg* II. 384
408. Bkz.Roma'da "Culleus" ve "Parricidius" cezaları
409. Aristophanes, *Vesp.* 643
410. G.Fougères, "Flagellum", *Dict.des Ant.Grec.et Rom.* s.1154
411. N.Davis, *Coins and Cities*, London s.19,
412. Bkz.F.Kınal, "Gelidonya İngotları", Ankara 1970, s.119-139
413. C.Le Roy, "Grèce, Le Monnais avant les Monnaies", *Dict.Arch.de Tech.* Vol.II, s.715.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ayrıca bkz. H.Hodges, *Technology in Ancient World*, s.137-139, Res.153, şek.133

414. R.J.Forbes, Bergbau, *Steinbearbeitung und Hüttenwesen*, Göttingen 1967, K 25, Res.13

415. G.F.Bass, "The Cape Gelidonya Wreck" Preliminary Report, *AJA*, vol. 65/3, 1961, s.267-276, pl.57, şek.17-19

416. E.Vermeule, *aynı eser*, s.229-231, şek.39

417. P.Dikaios, *A Guide to the Cyprus Museum*, Nicosia 1953, s.100, 22; pl. XXVI.

418. H.W.Catling, "Kupfer-Grundlage einem Kultur, *Archaeologia Viva*, 1969, II,3,s.81-85, Abb.1-4; F.Kınal, *aynı eser*, s.190, res.25

419. Homeros, *Ilinda* VII, 474. Ayrıca bkz.Plinius, *Nat Hist.* XXXIII, IIXI).

420. R.J.Forbes, *aynı eser*, K 25, Res.13

421. N.Yıldız, "Eskiçağda Yazı Malzemesi Olarak Kullanılan Pergamen", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, V, İstanbul 1990, s.325-364; N.Yıldız *Eskiçağ Kütüphaneleri*, İstanbul 1985, s.146.

422. T.Birt, *Antike Buchwesen*, Aalen 1959, s.256

423. Varro apud Plinius, *Nat.Hist.* XIII, 70. Ayrıca bkz. Isidorus, *Etymol.* VII,VI,11,1

424. V.Garthausen, *aynı eser*, s.92-93. Ancak hayvan derileri için Yunancada genellikle *diphthera* kelimesi kullanılmıştır. Bu kelimeye M.Ö.II. yüzyıldan itibaren İbranice metinlerde dahi rastlanmaktadır. Hatta Cicero zamanında ve ondan sonra kullanıldığını öğreniyoruz (Cicero, *Epist.ad Attic.* IV, 4 a)

425. T.Birt, *aynı eser*, s.255

426. T.Birt, *aynı eser*, s.55,289

427. F.Cument, *Fouilles de Doura Europos*, 1922-1933, V, s.281-337. Bu bulunlar arşiv niteliğinde olup *Hrenatisterion* adını taşır.

428. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.63-64

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İKİNCİ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

1. *The Excavations at Dura-Europos. Prelim. Report*, VI, 1936, s.456. Mezopotamya'daki bu Roma kampı, Persler'e karşı yapılan seferler için kullanılıyordu. Bağdat'dan ve Palmyra'dan kuzeye giden göl yoluna hakimdi.
2. Bkz. A. Garsser-Burckhardt: *Das Leder und seine Verarbeitung im römischen Legionslager Vindonissa*, Basle 1942
3. J-W. Neugebauer, "Töserne Leisten für Schnabelschuhe der Hallstatt-Kultur aus Sommerein, Niederösterreich", *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 10, 1980, s.335-336, Taf. 56/1-2, Abb.3
4. Örneğin Kafkasya'da yaşayan dağ halkı, dağlara tırmanmak gerektiği zaman öküz derisinden ve iri çivilerle tatbikulmuş geniş ayakkabılar giyerek, kar ve buzlarda yürürlerdi (Strabon, XI, 5, 6, Cap.506).
5. O.Lau, *Schuster und Schusterhandwerk in der griechisch-römischen Literatur und Kunst*, Bonn 1967, s.109
6. O.Lau, aynı eser, s.145-149
7. Martialis, *Epigram.* XIV, LXV. aynı ifade ile, sandaletin giyildiğini de açıklamıştır; III, I. Çünkü sandalet, basit kayışlar üşerine tahan sayılabilirdi.
8. O.Lau, aynı eser, s.114, res.30
9. M.Schleiermacher, "Römische Leder und Textilfunde aus Köln", *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 12, 1982, s.205-212, res.10-30; D.Charlesworth, J.H.Thornton, "Leather Found in Mediobegdum, the Roman Fort of Hardknott", *Britannia* 4, 1973, s.14-152, şek.1-5; J.W.Waterer, "Leatherwork", *Roman Crafts*, London 1976, s.182, 184, şek.292
10. D.Charlesworth, J.H.Thornton, aynı eser, şek. 1-4; J.W.Waterer aynı eser, s.181-184, şek.295-298, 200-203. Bu nat kısım için ayrıca bkz. O.Lau, aynı eser, s.113
11. Aulus Gellius, *Noct.Attic.* XIII, 22,5.
12. Bu listelerdeki bakara papirundan, *scalpones* (sabo) ise tahtadan yapıldığı için bizi ilgilendirmezler. Bkz. O.Lau, aynı eser, s.145-146
13. G.Lafaye "Gallica", *Dict. des Ant.Grec. et Rom.* s.1453-1455, şek. 3479-3481
14. *Obstrigullus* da bir solea çeşidi idi (Isid.*Orig.* XIX, 34,8) Salzburg bulantıları için bkz: Jacobi, *Saalzburg*, pl.LXXX, şek.496. Bronzlar üzerindeki tasvirler için V.Chapot "Solea", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* s.1390.
15. M.Schleiermacher, aynı eser, s.210, Res.18-20
16. "Roman Britain in 1968", *The Jour. of Rom. Stud.*, 59, 1969, s. 206,211; R.G.Collingwood-M.V.Taylor, "Roman Britain in 1933", *The Jour.of.Rom.Stud.*, 34,1934, s.211, pl.XIV/2
17. Horatius, *Ars Poet.* 80
18. Suetonius, *Caligula* 52
19. H.Philipp, "Vergoldete Lederpantoffeln", *Jahrbuch der Berliner Museen. Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen*, NF. 13, 1971, s.5-17, res.1-11
20. O.Lau, aynı eser, s.148-149
21. Bkz. "Eski Yunan Çizmeleri (Kothornos)"
22. Eski Yunan tanrısı Dionyzos'un geyik yavrusu derisinden bir ayakkabı giydiği gibi, Lydialılar'ın bazısı da tilki derisindendi. Bkz. F.Lenormant, "Bassarae", *Dict.des*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ant.Grec. et Rom., s.682.

23. Cicero, *Epist. ad Attic.* II, III, 1
24. Plinius, *Nat.Hist.* IX, XXXIII
25. Plinius, *Nat.Hist.* XXXIV, XLI, 2
26. Tacitus, *Ann*, I, XLI
27. Suetonius, *Caligula* IX. Çevirenin notuna göre bu yarım çizme, caliga, askerlerin devamlı giydikleri bir ayakkabı idi.
28. Cassius Dio, *Hist.Rom.* LVII, 5,6
29. E.Saglio, "Caliga" *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* s.869-850. Traianus Sütunu kabartmaları şek.1033,1035; Antonius sütunu ve diğerleri. Clarac Musée, pl.148,no.319,Mainz,Saint Germain ve Londra müzelerinde; Constantinus kemeri için şek.1036. Ayrıca İstanbul Arkeoloji Müzesindeki Roma dönemi heykellerinde (Env.no.82/149;82/150;6189) benzer kayışlar, mermer üzerinde görülmektedir.
30. M.C.Bishop, J.C.Coulston, *Roman Military Equipment*, Aylesbury 1989, s.35, şek.24 (Mainz'da bulunan *caliga*)
31. Bkz. "Eski Yunan çizmeleri *(endromis)*"
32. Varro, *De Ling.Lat.* V, 116
33. Vergilius, *Aeneas*, VII, 634
34. Vergilius, *Moret.* 121
35. T.Livius, *Ab Urb.Con.* IX, 40,3
36. Vergilius, *Aeneas*, VII, 690
37. Juvenalis, *Saturs*, XIV, 185
38. Isidorus, *Orig.* XIX, 34, 15; *Edict.Diocl.* X.19. Karş.O.Lau, *aynı eser*, s.117
39. R.J.Pobes, *aynı eser*, s.46
40. L.Heuzey, "Calceus", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.*, s.815, şek.1013
41. V.Chapot, "Zanca", *Dict.des Ant.Grec.et Rom.* Trebonius Pollion'a göre (V.Claud.XXV, 17,6) doğu kökenli idi. İmp.Theodosius zamanında ülkeye sokulması yasaklandı (Cod.Theod.XIV, 10,2 ve 3) İskitler ve Kafkas halklarının giydiklei çizmeler ile yakınlık kurulmuştur (Kul Oba vazosu figürlerindeki gibi). Bkz.E.Minns, *Scythians and Greks*, New York 1965
42. Horatius, *Saturae*, I, VI, 27-28
43. Cassius Dio, *Hist.Rom.* XLIII, 43, 2. Bkz. ayrıca "*Calceus mulleus*"
44. Varro, *De Ling.Lat.* IX, XXIX, 40
45. Ovidius, *Ars Amore*, III, 271
46. L.Apuleius, *Metam.* VII, 8
47. Flavius Vopiscus, *Aurelianus* XLIX, 7
48. O.Lau, *aynı eser* s.146-148
49. Roma'da yaygın olarak kullanılması nedeniyle, ayakkabı deyince *calceus* akla geliyordu. Hatta ayakkabı giymek *calceo* veya *calceo* fiili ile ifade ediliyordu. Daha bundan türemiş pekçok deyim vadi (O.Lau, *aynı eser* s.116,119). Osk dilindeki *calc-tios*'dan geldiği sanılan bu kelime ile, ayakkabının kökeni İtalikler'e bağlanmıştır.
50. M.Schleiermacher, *aynı eser*, s.206-210, Res.12-14
51. Suetonius, *Augustus* 73
52. Bkz. "Çizmeler-Pero"

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

53. L.Heuzey, "Calceus", *Dict.des Ant.Grec.et Rom.* s.815, şek.1014-1023; O.Lau, aynı eser, s.118, res.31 (Calceus kayışları)
54. Sidonius Apollinarius, *Epist.* IV, 20, 2
55. Bkz. "Kadın ayakkabıları *(calceus muliebris)*"; Horatius, *Saturae* 1,6,27
56. Juvenalis, *Satura*, VII, 192
57. Plinius, *Nat.Hist.* XXV, XXXII. Ayrıca bkz. "Derilerin boyanması". Chalcanthos'dan ayakkabıcı siyahı *(atramentum sutorium, atramentum tingendis coriis)* elde edilerek, derileri boyamak için kullanılıyordu.
58. Seneca, *De Tranquill. animi*, 11, 9. Çevirenin açıklamasına göre, buradaki *lorum* kayıştır. Burada geçen *lora patricia*, kırmızı renkli ayakkabı yani *mulleus* idi.
59. Martialis, *Epigram.* II, 29, 8
60. Martialis, *Epigram.* XIV, CXX.
61. Bunlar *selenis, epiphurion, elephantinon menoides* gibi adlar ile de bilinir.
62. Martialis, *Epigram.* II, XXIX, 7
63. L.Heuzey, "Calceus", *Dict.des Ant.Grec.et Rom.* s.817, şek.1016, 1018-1019
64. Mezopotamya ve Hititler'de de *mulle, mules* adlı ayakkabıların bulunması, *calceus mullеus* için bir süreklilik akla getirebilir.
65. Cassius Dio, *Hist.Rom.* XLIII, 43, 2
66. Martialis, *Epigram.* II, 29, 8
67. L.Heuzet, aynı eser, s.818, şek.1020
68. Bizans döneminde devam eden *hupodema lauka* ile bağlantılı görülmüştür. Ancak alçak bir sandalet olup siyah renkli çapraz kayışlara sahipti. Beyaz renkli *calceus*'un da Bizans döneminde devam ettiği belirtilir. Bacağı saran bu siyah kayışlar, İtalyanlar'ın köylü ayakkabılarında *(curriole)* görülmektedir.
69. Cicero, *De nat.Deor. I*, XXIX, 82
70. L.Heuzey, aynı eser, s. 819, şek.1021. Pişmiş toprak eserler için şek.1022.
71. Jean de Lydiea, *De mag.* I, 17
72. Bizans döneminde bu ayakkabı son şeklini almıştır. Bkz.E.Saglio, "Campagus", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* s.863, şek.1063
73. Julius Capitolinus, *Maximinus* XXVIII, 8
74. Trebellius Pollio, *Gallienus.*
75. Bkz. "Eski Yunanlılarda Ayakkabılar *(Korbotina)*"
76. L.Jacobi, *Saalburg*, Taf. LXXX, 6-8 Karş.O.Lau, aynı eser, s.119-120
77. M.Schleiermacher, aynı eser, s.210, Res.15
78. Catullus, 98, 4
79. L.Jacobi, *Saalburg*, Taf.LXXX,5 ve 4-8, res. 80 ve ayağın üzerindeki kayış kadesi için Taf.LXXX,7 ve 11. Karş. O.Lau, aynı eser, s.120
80. O.Lau, aynı eser, s.120.Bu tarz Newstead buluntularında da uymaktadır. Bkz.J.W.Waterer, "Leatherwork" *Roman Crafts*, s.181, şek.295, yarık biçiminde bir köylü ayakkabısıdır.
81. Bkz. "Eski Yunan Ayakkabıları *(Krepis)*"; Catullus 98,4 ve Xenophon, *Anab.* IV, 5, 14'e göre *krepis, cothurnus* ile aynı kabul edilmiştir. Biçim olarak da benzedikleri söylenebilir. A.Gellius da onun, eski Yunanlılar'dan yani *krepis*'den alındığını belirtir (XIII, 21,7).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

82. Apuleius, *Metam.* XI, 8
83. Plinius, *Nat.Hist.* IX, LVI, 114. Bu kayıtlar için ayrıca bkz. Valerius Maximus, VIII, XII, 3
84. Plinius, *Nat.Hist.* XXXV, XXXVI, 85.
85. Plinius, *Nat.Hist.* XXXVI, XXIV, 137.
86. Athenaeus, *Deipnosophistae*, XII, p.539 C.
87. Horatius, *Satura* I, 3, 127; ayrıca Cicero, *Rab.Post.* 10
88. O.Lau, *ayrı eser*, s.122
89. E.Pottier, "Crepida" *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* s.1557-1558
90. E.Pottier, *ayrı eser*, s.1560, şek.2060 ve 2061
91. Lucretius, *De Rer.nat.* IV, 1125
92. Vergilius, *Aeneas*, II, 722
93. Lucretius, *De Rer.nat.*, V, 1417
94. Varro, *De re rust.* II, 1,4
95. Quintilianus, *Inst. Orat.* IX, IV, 4
96. Cicero, *De Nat. Deor*, I, 29,82
97. Varro, *De re rust*, II, XI, 11
98. Columella, *De re rust* I, VIII, 9
99. Columella, *De re rust.* XI, I, 21
100. Vergilius, *Moret*, 22
101. Ovidius, *Tristia*, V, X,33
102. Caesar, *De. Bell. Gall.* VI, 21, 5
103. Bu kürklü manto, adını ren geyiğinden (*rhenus*) almıştı. E.Saglio, "Rheno", *Dict. des Ant.Grec. et Rom.*
104. Caesar, *De Bel. Gal.* IV, 1, 10
105. Varro, *De Ling. Lat.* V, 167. Varro'ya göre kelime Gallia dilindedir.
106. Tacitus, *Germania*, 46, 4
107. Strabon, *Geographika*, XVII, 3, 7
108. Silius Italicus, *Punica*, III, 276
109 I.Caesar, *De Bel. Gal.* V, 14,2
110. T.Livius, *Ab Urb.Con*, XXIII, XL, 3-4
111. Ovidius, *Ex Ponto*, IV, VIII, 83
112. Ovidius, *Ex Ponto*, IV, X,2
113. Plinius, *Nat. Hist.* XXXIII, 1., 143
114. Propertius, *Elegia*, IV, I, 12
115. Quintilianus, *Inst. Orat.* I,V,8
116. Prudentius, *Cont. Orat. Syn.* II,696-699
117. Strabon, *Geographika*, XVI, 4, 17
118. Diodorus, *Bibl. Hist.* III, 49,3
119. M.Besnier, "Pellis", *Dict.des Ant.Grec.et Rom.*, s.372, şek.5547 ve "Pedum", şek. 5538; A.Rich, "Pellitus", *Dict.des Ant.Grec.et Rom*, s.467; J.W.Waterer, *ayrı eser*, s.187-188 (Trajanus sütunu ve külot için)
120. Sidonius Apollinarius, *Epist.* IV, 20
121. Vergilius, *Aeneas*, IX, 306.Ayrıca bkz. "Savaş Araçları"
122. Vergilius, *Aeneas*, V, 37. Ayrıca bkz. "Savaş Araçları"

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

123. Varro, *De Ling. Lat.* V, 167
124. Paulus, *Sent.* III, 6, 79
125. R.J.Forbes, aynı eser, s.53, şek.13;A.Garnier-Burckhardt, "Quelques Données sur l'Achéologie du Cuir" *Archives Suisses d'AntAropologie* XIX, 1954, s.19; *The Excavations at Dura-Europos, Prelim.Report*, New Haven, V sl.II, 1930, s.74, 217; Vol.VI, 1936, s.455 Mantо ve tunik resmi için bkz. "M.Bernier", "Pellis", şek.5546, 5547; D.Charlesworth, J.R.Thornton, aynı eser, s.149-150, şek.6/23.
126. *Galerum, galea, galericulum* gibi.
127. Vergilius, *Aeneas*, VII, 688
128. Vergilius, *Moret*, 121
129. S.Reinach, "Galerus", *Dict. des Ant. Grec. et Rom.* s.1452, şek. 3477-3478. Aenos paraları üzerindeki Hermes başında en eski *galerus* örnekleri görülebilir.
130. Martialis, *Epigram.* XII, XLV
131. S.Reinach, "Galea", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* s.1429, şek.3383,3394
132. Silius Italicus, *Punica*, XV, 59
133. Polybius, *Historiae*, VI, 22
134. Plinius, *Not Hist.* VIII, XXXIX, 95. Bkz ayrıca "Roma kaskatları" ve Ptol VII, 2,21.
135. Geniş bilgi için bkz.S. Reinach, "Galea", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* s.1446, şek.3460. Sorguçsuz deri başlıkların Este'de rastlanmıştır.
136. Silius Italicus, *Punica*, VIII, 495.
137. Propertius, *Elegiae* IV, 1, 29
138. Aulus Gellius, *Noct. Attic.* X, XV, 32. Doğal olarak ölen bir hayvan lanetlenmiş olduğundan, rahipler onun derisine el süremezdi. Hititler'de de benzer inançlar olduğuna göre bu adet eskiye dayanmaktadır.
139. Dionysius, *Rom. Arch.* II, LXIV
140. Plutarkhos, *Numa*, VII
141. Geniş bilgi için bkz.: C.Julian, "Flamen, Famines, Pansenium" *Dict. des Ant. Grec. et Rom.* s.1167-1168, şek.3097-3099
142. Martialis, *Epigram.* XI, CXVIII, 98
143. Ovidius, *Metam.* XII, 380
144. S.Reinach, "Galea", *Dict. des Ant. Gec. et Rom.* s.1433, şek.3406.
145. O.Klindt-Jensen, *Foreign Influence in Danmark's Early Iron Age*, Kobenhavn 1950, s.32,34, şek.6.; G.Grant Mac Curdy, *Human Origins*, 2, s.247-248.
146. Geniş bilgi için bkz. "Asker kıyafetleri (Kemer)"
147. E.Saglio, "Cingulum", *Dict des Ant.Grec.et Rom.* s.1177-1178, şek.1434
148. Bkz.E.Saglio, C.M., "Coena, Cena", *Dict.des Ant.Gec. et Rom.*
149. Diodorus, *Bibl. Hist.* V, XXVIII
150. Vergilius, *Aeneas* VIII, 368
151. Vergilius, *Aeneas* VII, 88
152. Ovidius, *Metam*, XII, 319
153. Plinius, *Not Hist.* XXVIII, XLII, 150
154. H.Gruillot, "Torus, Toral" *Dict. des Ant.Grec. et Rom.* s.378; C.L.Ransom, Couches and Beds of the Greeks, Etruscans and Romans, s.70
155. Ammianus Marcellinus, *Rer. Gest.* XVI, V, 5

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

156. Cato, *De re rust.* X, 5
157. Cicero, *De Divin*, II, LXV, 134
158. Propertius, *Satyricon*, 97
159. Martialis, *Epigram.* II, LXII
160. Aulus Gellius, *Noct. Attic.* X, III, 5
161. Cicero, *Murena* XXXVI, 75
162. Horatius, *Epist.* I, 2, 66. Bkz.: "Köpek Eşyaları"
163. Seneca, *Epist.* XCV, 72
164. P.Girard, "Lectica", *Dict. des Ant. Grec. et Rom.* s.1005, şek.4376
165. Martialis, *Epigram.* XI, 98, 11
166. Vergilius, *Aeneas*, VIII, 177
167. Valerius Maximus, IV, III, 11
168. M.Besnier, "Pellis", *Dict.des Ant.Gec.et Rom.* IV, s.372, şek.5547
169. J.W.Waterer, "Leatherwork", *Roman Crafts*. s.192
170. *A.History of Technology*. Ed.by Charles Singer, Oxford 1957, I, s.567, şek.376. Diğer deri buluntular için bkz.M.C. Bishop, J.C.Coulston, aynı eser, s.47 (Bar Hill buluntuları)
171. Bkz. Eski Yunanlılar'da "Çanta ve Keseler (Phasholion)"; G.Lafaye, "Pascetius", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* şek.5617
172. Plautus, *Rudens* V, II, 27
173. Plautus, *Epidicus*, III, II
174. Plautus, *Asinaria*, III, 3,67
175. Horatius, *Epist.* I, 4, 11
176. Plautus, *Rudens*, V, 2, 27
177. Iuvenalis, *Saturae* XI, 38
178. G.Lafaye, "Crumena", *Dict.des Ant.Gec. et Rom.* şek.2080
179. Plautus, *Epidicus*, I, 1, 23
180. Plautus, *Rudens* II, VI, 53
181. Plautus, *Casina* II, VIII, 54
182. Plautus, *Poenulus*, III, V, 37
183. Plautus, *Menaechmi*, II, III, 35; 33
184. Plautus *Menaechmi*, V, VII, 55; 49
185. Plautus, Epidicus II, II, 3
186. Plautus, *Menaechmi*, II, I, 29
187. Plautus, *Menaechmi*, II, I, 44
188. Plautus, *Menaechmi*, V, I, 1
189. Plautus, *Persa*, I, III, 45
190. Varro, *De re rust.* III, XVII, 2
191. Prudentius, *Psychomachia*, 500
192. Bkz. Eski Yunanlılarda "Çanta ve keseler (πηρείον)"
193. Bu konuda bkz.G.Lafaye "Marsupium", *Dict.des Ant.Grec.et Rom.* şek. 4852'de ağzı bözülen bi torba. Şek.4853'de Mercur'un sembolü ve şek.4854-4855'de devlet hazinesi ve questor sembolü olarak. Ayrıca bkz. "Certemina", aynı eser, şek.1333, mücadeleden sonra ödül masasında tasvir edilen keseler. Bosphorus'un mezarında ise, üzerine siyah de-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

riden kesilmiş bir kuş figürünün aplike edildiği, kırmızı deriden bir kese bulunmuştur.

194. Bkz. Eski Yunanlılarda "torba ve çuvallar (Pera)." Ayrıca bkz: G.Lafaye, "Pera", *Dict. des Ant.Grec.et Rom.* şek.5066

195. Martialis, *Epigram.* IV, LIII

196. Catullus, XXII, 21

197. Petronuis, *Satyricon*, 102

198. Apuleius, *Metam*, I, 18

199. Horatius, *Satiro*, I, VI, 104

200. Bunlara *mantıculator* deniliyordu. Heybe şeklindeki keselere ise *manticula* denirdi. Bir keseyi açmak ve birine kötü bir oyun oynamak için de *manticulari* deniliyordu. (Festus, s.133,376)

201. G.Lafaye, "Mantica", *Dict.des Ant.Grec et Rom.* şek.4826

202. Bkz. Eski Yunanlılarda, "Torba ve çuvallar *(koruton)*". Bunun kumaştan yapılanları da vardı. Bkz. "Sportif oyunlar".

203. Varro, *De re rust.* I, 8, 4 *(cisipides)*

204. Strabon, *Geographika*, 17, 3, 7, C 829

205. Titus Livius, *Ab Urb.Con.* XLIV, XXXIII, 1

206. Columella, *De re rust.* XII, XXXIX, 2

207. Varro, *De Vita Populi Romani I.* (Sonraları *tinae* adı verilen daha geniş kaplar kullanıldı)

208. Celsus, II, 17, 9

209. Plinius, *Nat.Hist.* XII, 31

210. Tarif de Palmyre, Dittenberger, *Or.Gr.Inscr.* sel.629, I, 40, 43, 45, 150 (Urgentum)

211. Petronius, *Satyricon*, 34

212. Bkz. "Eğlenceli Oyunlar"

213. Cato, *De re rust.* CXLVIII

214. Plinius, *Nat.Hist.* XIV, V, 52

215. Bkz. "Cezalarda Culleus"

216. V.Chapot, "Uter", *Dict. des Ant.Gec. et Rom.*

217. J.W.Waterer, "Leatherwork", *Roman Crafts*, s. 186

218. E.Saglio, "Askos", *Dict des Ant.Gec. et Rom.* şek.574 (Chiusi Müzesinden). Bunların kökeni Truva I'de gözlenen ve deri kapları taklit eden, daha sonra tüm Ege Bronz Çağında yaygınlaşan kaplardır. Bkz Askos

219. A.Rich, "Pelliculatos", *Dict des Ant.Gec. et Rom.* s.466-467. Günümüzde şişelerin üzerine dekoratif amaçla geçirilen ham deriden yapılmış buruşuk kılıflar da bunları akla getirmektedir.

220. K.D.White Farm Equipment of the Roman World, s.108. şek.33

221. M.C.Bishop, J.C.Coulston, aynı eser, s.25, 42, 50, 62.

222. R.J.Forbes, aynı eser, s.53

223. Diodoros, *Bibl.Hist.*, III, 43, 3

224. Marquart, *Organisation militaire chez les Romains*, s. 267. Karş. R.J. Forbes, aynı eser, s.52. XI. lejyonun bulunduğu Vindonissa'da M.S.I. yüzyıl kalıntıları da çıkmıştır.

225. M.C. Bishop-J.C. Coulston, aynı eser, s.15, şek. 20/7 (kılıç kemeri)

226. Strabon, *Geographika*, XVII, 3, 7, C 829

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

227. Vergilius, *Aeneas* X, 481
228. M.Albert, "Clipeus", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.*
229. Caesar, *De Bell.Gal.* II, 33, 2
230. Caesar, *De Bel.Gal.* II, 21, 5. Galiahlar'ın, La Tène I.döneminde dahi tahta ve deriden yapılmış kalkanları kullandıkları sanılmaktadır. Bkz.: G.C. Mac Curdy, aynı eser, s.257
231. Plinius, *Nat.Hist.* VIII, XXXIX, 95
232. M.C.Bishop, J.C.Coulston, *aynı eser*, s.19-20, şek.6-7
233. F.C.Cumont, *Excavations at Dura Europos*, s.74-75, 457, 462; M.C. Bishop, J.C.Coulston, *aynı eser*, s.31, Res. 18/1, s.57-58, şek. 46-47; A.Ganser-Burckhardt, "Quelques Données sur l'Archéologie du Cuir", *Archives Suisses d'Anthropologie*, XIX, 1954, s.23, şek.1, Vindonissa Müzesinde korunmaktadır; J.W.Waterer, "Leatherwork" *Roman Crafts*, s.188-189
234. M.Albert, "Clipeus" *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* şek.1667
235. Servius, *Ad Aen.* VII, 732. Ayrıca bkz. Isidorus, *Orig*, VIII, 12
236. Ksenophon, *Anabasis*, V, IV, 12
237. M.Albert, "Clipeus", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* şek.1662-1663. Ayrıca bkz. Plutarkhos, *Paul.Aem.* 19; Ksenophos, *Memor.* III, 9, 2; Euripides, *Alc.* 498; Valerius Maximus, VII, 6,2.
238. Vergilius, *Aeneas*, V, 37
239. Vegilius, *Aeneas*, IX, 306
240. E.Saglio, "Lorica", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.*
241. Silius Italicus, *Punica*, IV, 588
242. Silius Italicus, *Punica* III, 278
243. Varron, *De Ling.Lat.* V, 116
244. E.Saglio, "Lorica", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* şek.4540-4541, 4414; II.yüzyıl zafer takı ve sütunları: şek.4646. İçi kitik dolu zırhlar, M.Ö.I. yüzyılın ikinci yarısında Ahenobarbus Sunağındaki Cn.Domitius Ahenobarbus tarafından giyilmişti: şek.4549.
245. M.C.Bishop, J.C.Coulston, aynı eser, s.32, şek.19-20'de M.S.I.yy.ait örnekler ve s.44, şek.32-33'de M.S.II. yüzyıl örnekleri görülür. Ayrıca bkz. H.Russell Robinson, The Armour of Imperial Rome, s.157,177 Britanya, Almanya ve Avusturyada bulunan deri astarlı I.yy. örneklerini verir. Özellikle Carnuntum, Mantua mermer relyef örneklerindeki gibi
246. E.Saglio, "Cingulum", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* s.1178-1179, şek.1468-1491. Ayrıca bkz. *Edict.Diocl.* C.X *(De rebus militaribus)*
247. Jean de Lydus, *De mag.* II, 13. Bu çift kat deri kemerin uçlarında altın süsler vardı. Günün lüks modasına uyarak değerli taşlarla süsleniyordu.
248. E.Saglio, aynı eser, s.1180-1181, şek.1493-1496
249. M.C.Bishop, J.C.Coulston, *aynı eser*, şek.36
250. M.C.Bishop, J.C.Coulston, *aynı eser*, şek.39/7 ve M.S.III.yy. tarihlenen Roma'da bulunmuş bir mezar taşında bu kemerin kullanılış biçimi için şek.40
251. Sidonis Apollinaris, *Epist.* IV, 20
252. O.Seyffert, "Signum", *Dictionary of Classical Antiquities*. Cleveland 1966, s.585-586, res.1. Ayrıca bkz Vegetius, *De re milit.* II, 13; 16.
253. Üzerindeki şerit sayısına göre bu silahlar farklı adlar taşırlardı: *Hunnas binotos, ostes*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

intervolae, monolores, dilores, trilores, pentalores gibi. Bunları yapan işçilere ise *lorarius* deniyordu. Bkz. G.Lafaye, "Lorum", *Dict.des Ant.Gec. et Rom.*

254. M.C.Bishop, J.C.Coulston, *aynı eser*, s.20, 32, 46, 56, 66, şek.9, 21-22, 34, 44-45, 53/1-2 (deri yanaklıklar ile).

255. M.C.Bishop, J.C.Coulston, *aynı eser*, s.28, şek.15/3. şek.15/4'de ise Wales'de Batı Glamorgan'daki Loughor'da bulunan ve geniş M.S. 1.yüzyıla tarihlenen bir kılıf görülür. Bunun da organik kısımları kaybolmuş olup deriden yapıldığı söylenebilir, kalan asıl kısım metaldendir. Ayrıca diğer yerlerde de, Neolitik devirden itibaren kullanılan ve Demir çağında yaygınlaşan bu bıçak, hançer ve kılıç kınlarına rastlanmıştır. Roma örnekleri de, öncekiler gibi, kalıplanmış deriden yapılmıştır. Bkz.J.W.Waterer, "Leatherwork", *Roman Crafts*, s.168.

256. Cicero, *De Orat.* I, LVII, 242

257. Cicero, *Brutus*, LXXVIII, 271

258. Titus Livius, *Ab Urb.Con.* XXVI, IV, 4

259. Silius Italicus, *Punica*, IV, 14

260. Silius Italicus, *Punica*, IX, 509

261. Vergilius, *Aeneas* VII, 731

262. Vegilius, *Aeneas*, X, 585

263. Bkz.E.Saglio, "Amentum ou Ammentum", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* şek.350-354, 356 ve atlet tasviri için şek.255.

264. Titus Livius, *Ab Urb.Con.* XLII, LXV. Bu fırlatılan taşlar için bkz. M.C. Bishop, J.C.Coulston, *aynı eser*, s.18, şek.8 (Numantia'da Scipio kampındaki), ancak bunlar mancınık için büyük taş gülleler de olabilir.

265. Vergilius, *Aeneas* IX, 586

266. Vergilius, *Aeneas* XI, 579. Ayrıca bkz. Vegetius, *De re milit.* III, 14

267. I.Caesar, *De Bel.Gal.* V, 43

268. G.Fougères, "Funda", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.*, s.1388, şek. 3334 (Nola amphorası) ve V. yüzyıl eserleri için şek.3336, şek.3337 (Trajanus sütunu); torbalar için şek.3338 ve ayrıca bkz. *C.I.L.* VI. 17343

269. Grekçesi *Oryxgos* olan bu araç için bkz: Vitruvius, *De arch.*, X,C, XV, 1. Bu savaş aracı çok eski tarihten itibaren kullanılıyordu. Örneğin II. Assurnasirpal (M.Ö.883-859) Kalah'daki sarayının kabartmalarında üstü kule gibi, tekerlekli bir araç tasvir edilmiştir. Bu araç bir kaleye gedik açmak üzere ilerlemektedir. Yüksekliği kalenin ki ile aynıdır ve düşmanla karşılıklı ok atmak için uygundur. Bkz. E.Strommenger, M.Hirmer, *aynı eser*, pl.204. Ancak bu eski örnekte deri kullanılıp kullanılmadığını bilmiyoruz.

270. E.Saglio, "Carbatina", *Dict. des Ant..Grec. et Rom.*

271. Lucanus, III, 710

272. M.Pallottino, *La Peinture étrusque*, Genève 1952, s.51 (Skira). Kuş ve balık avı sahnesi Tarquinia'daki bir mezar resminden alınmıştır.

273. Caesar, *De Bel. Gal.* III, 29, 2

274. Caesar, *De Bel.Afr.* XLVII, 5

275. Caesar, *De Bel.Civ.* III, 13

276. Cicero, *Acad.* II, II, 4

277. Titus Livius, *Ab Urb.Con.* V, II, 7

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

278. Titus Livius. *Ab Urb.Con.* XXXVII, XXXIX, 2
279. Plinius, *Nat.Hist.* II, LVI, 146
280. Tacitus, *Ann.*, XIII, XXXV
281. Tacitus, *Ann.*, XIV, XXXVIII
282. Valerius Maximus, II, VII, 15
283. Ammianus Marcellinus, *Rer.Gest.* XIX, 11, 4
284. Ammianus Marcellinus, *Rer.Gest.* XX, 6, 9
285. Ammianus Marcellinus, *Rer.Gest.* XXIII, 3, 8
286. Ammianus Marcellinus, *Rer.Gest.* XXV, 2,3
287. Diğer ordu donanımı ile birlikte çadır yüküne *impedimenta* denirdi. Bkz.R.Cagnat, "Impedimenta", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.*, s.416
288. M.C.Bishop, J.C.Coulston, *aynı eser*, s.89,şek.27, Hollanda'da Velsen örneği; J.W.Waterer, "Leatherwork", *Roman Crafts*, s.186-187, şek.309:M.S.I. yüzyıla tarihlenen Valkenburg'dan deri çadırın rekonstrüksiyonu.
289. G.Lafaye, "Frenum", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* s.1340, şek.3295
290. J.W.Waterer, "Leatherwork", *Roman Crafts*, s.192, şek.306
291. Plinius, *Nat.Hist.* VIII, 64, 4. Günümüzde bile bazı yerlerde değirmeni döndüren hayvanlara bu gözlükler takılır. Ayrıca bkz. Blümner, *Technologie der Gewerbe und Künste bei den Griech. und Röm.* s.36, 44, şek.6.; G.Lafaye, *aynı eser*, s.1335.
292. Varro, *De re rust.* II, VI, 4
293. B.Saglio, "Capistrum", *Dict.des Ant. Grec. et Rom.* s.897, şek.1141.
294. Quintus Curtius, *Hist.Aleks.* IV, XV, 33
295. A.Baudrillart, "Jugum", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.*; Cato, *De re rust.* LXIII: tarım alanında boyunduruğun kullanılışı.
296. M.C.Bishop, J.C.Coulston, *aynı eser*, s.37, şek.26, 1 ve 3
297. M.C.Bishop, J.C.Coulston, *aynı eser*, s.61, şek.51
298. *Scordius* kelimesine III. yüzyıldan sonra rastlanır. Bkz. *C.I.L* 4508. M.S.202 yılına tarihlenen bu belgede esnek *scordiscum* ile kaba *scordiscum* olarak ayırdedilmiş olan derilerin gümrük tarifesi söz konusu olup, vergi ödenmesi gerekli malların, ağırlıklarına göre değerlendirilmeleri belirtilmiştir. Bu örtülerin farklı çeşitleri vardı. Örneğin Ephippium'da kıtıkla doldurulmuş, kumaştan olanlarına rastlanmıştır. Başlangıçta at örtüsü iken zamanla eğer ilgili çeşitli parçaları belirtmek için kullanıldı. Ayrıca bkz. J.W.Waterer, "Leatherwork", *Roma Crafts*, s.190-191
299. M.C.Bishop, J.C.Coulston, *aynı eser*, s.35, şek.25/1; G.Lafaye, "Sella equestris", *Dict. des Ant. Grec. et Rom.*, şek.6294-6296; J.W.Waterer, "Leatherwork", *Roman Crafts*, s.189-192, şek.312-315. Valkenburg semerleri için bkz.:H. Russell Robinson, *aynı eser*, s.195, şek.202-204
300. Vergilius, *Aeneas*, VIII, 559
301. Vergilius, *Aeneas*, XI, 770
302. G.Fougères, *aynı eser*, s.1153, şek.299
303. Horatius, *Epod.* IV, 3. Ayrıca bkz.: "Kamçı ile cezalandırma"
304. Cato, *De re rust.* LXIII, 135
305. Vitruvius, *De arch.* X, III, 8
306. Caesar, *De Bel.Civ.* I, 48, 7. Ayrıca bkz. Curt.VII, 5,15 İspanya'da halâ koyun ve keçi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

deriler kullanılır. Bkz. K.D.White, *Far Equipment of the Roman World*, Cambodge, s.291

307. Titus Livius, *Ab Urb.Con.*, XXI, XXVII. 5-6

308. Caesar, *De Bel.Gal.*, VI, 35

309. Quintilianus, *Inst Orat.* X, II, 7. Ancak Plinius'un verdiği bilgiye göre, hazen şişirilmiş deri tulum yerine boş fıçılar kullanılarak sal yapılırdı. Bkz. *Nat.Hist.*, VIII, VI, 16. Plinius'a göre M.S.I. yüzyılda Britania'da okyanusda seyreden sazdan gemiler de, deriler ile kaplanmıştır. Bu deriler bitirine dikiliyordu. Hatta M.S.III. yüzyıldaki Hibernia'da (Irlanda) okyanusa çıkız derisi ile kaplı gemiler dayanabiliyordu.

310. Ammianus Marcellinus, *Rer.Gest.* XXX, 1,9

311. Plinius, *Nat.Hist.* VI, 176; VIII,6

312. C.Torr, "Navis", *Dict.des Ant. Grec.et Rom.*

313. R.Jeffrey, "Cuir", *Dict.Arch. de Tech.* I, s.138-139; R.Reed, *Ancient Skins, Parchments and Leathers*, London 1972, s.62; L.Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Princeton 1971, s.45,85,245,340 güvertede bazı deri perdeler "*hulls parerrhiorra*" adıyla kullanılıyordu; A History of Seafaring. Ed. by G.F.Bass, London 1971, s.115

314. I.Caesar, *De Bel.Gal.* III, 13, 5-6.

315. Ovidius, *Fast.*, III, 587. Yelken iplerinden sözeder.

316. Vitruvius, *De arch.* X, III, 6. Bu okarınsa kayışları *struppi* olarak bilinir.

317. Vitruvius, *De arch.* X, XV, 6-7.

318. C.Torr, aynı eser, şek.6377-6378

319. Horatius, *Satira*, I, IV, 19.

320. E.Saglio, "Follis", *Dict. des Ant.Grec. et Rom.* şek.3133-3134

321. Strabon, *Geographika*, XVI, 2, 13, C.754.

322. Vitruvius, *De arch.* X, III, 7. Ayrıca bkz. G.Lafaye, "phalangs", *Dict.des Ant. Grec. et Rom.* şek.5613-5614.

323. E.Combet Farnoux, *Dict. Arch. de Tech.*, Vol.II, s.745.

324. E.Saglio, "Capistrum", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.*

325. Ovidius, *Fast.* IV, 342 yapılışı konusunda bkz. C.Combet Farnoux, aynı eser, s.748.

326. Ch. Avezou, "Tympanum", *Dict des Ant.Grec. et Rom.*

327. Bkz. Eski Yunanlılar da yumruk değişi: pugnabra.

328. Statius, *Thebaid.* VI, 757

329. Valerius Flaccus, *Argonautica*, IV, 251.

330. A.de Ridder, "Pugilatus", *Dict. des Ant.Grec. et Rom.* s.766. Özellikle Herculanum ve Verona buluntuları.

331. Bkz. Torbalar (Corycus)

332. E.Saglio, "Corycus", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* şek.2022.

333. Vergilius, *Aeneas*, VII, 380.

334. Horatius, *Epist.* II, II, 15.

335. G.Fougères, "Flagellum", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.*, s.1154, şek.3087; G.Lafaye, "Turben et Turbo", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.*, şek.7170-7171.

336. Vergilius, *Georg.* II, 384.

337. Bu dans, asrilmış heretik bir mezhebin adı idi.

338. Cicero, *De fatum.*, II, 4, 149

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

339. Iustinianus, *Inst.* 4, 18, 6. C.Humbert, "Culeus ou Culleus", *Dict.des Ant.Grec.et Rom.*; Z.Umur, "Poena Culei", *Roma Hukuku Lugatı*, İstanbul 1975, s.157
340. Horatius, *Epist.* I, XVI, 47
341. Plautus, *Mostellaria* IV, 1, 26
342. Plautus, *Stichus*, I, 2, 6
343. Plautus, *Trinummus*, IV, 3, 4.
344. Plautus, *Pseudolus*, I, 2, 12.
345. Apuleius, *Metam.* VIII, 28
346. Plinius, *Nat.Hist.* IX, XXXIX.
347. Aulus Gellius, *Noct.Attic.* X, III, 5
348. G.Lafaye, "Lorarius", *Dict.des Ant.Grec et Rom.* şek.4518; G.Fougères, "Flagellum", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* s.1154, şek.3086 ve (örnekli örnek) şek.3082
349. Horatius, *Epist.* I, 2, 65.
350. Varro, *De re rust.*, II, 9, 15.
351. E.Saglio, "Copula", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* şek.1334; Geniş bilgi için bkz. G.Lafaye, "Lorum", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.*
352. Cato, *De re rust.* CXXXV, 3-6; Cato, *Agr.* 12
353. Plinius, *Nat.Hist.* XXVIII, LXXVIII, 257-258
354. Plinius, *Nat. Hist.* XXVIII, XXVII, 96
355. Plinius, *Nat. Hist.* XXVIII, XXVII, 95
356. Plinius, *Nat. Hist.* XXIX, XXXVI, 113
357. Plinius, *Nat. Hist.* XXX, XXV, 85
358. Plinius, *Nat. Hist.* XXXII, XXXVI, 110
359. Plinius, *Nat. Hist.* XXVIII, XXVII, 96
360. E.Saglio, "Bulla", *Dict. des Ant.Grec. et Rom.* s.755
361. Plinius, *Nat. Hist.* XXXII, XL, 113
362. Plinius, *Nat. Hist.* XXVIII, XXVII
363. Plinius, *Nat. Hist.* XXIX, XXXIV, 109
364. Plinius, *Nat. Hist.* XXIX, XXXIV, 2
365. Plinius, *Nat. Hist.* XXVIII, XXVII, 96
366. Plinius, *Nat. Hist.* XXVIII, XXVII
367. Plinius, *Nat. Hist.* XXVIII, LXII, 223
368. Plinius, *Nat. Hist.* XXXII, XXXVIII, 116.
369. Plinius, *Nat. Hist.* XXIX, XXVII, 55
370. Plinius, *Nat. Hist.* XXVIII, LVIII, 202
371. Plinius, *Nat. Hist.* XXX, XXVII, 91
372. Plinius, *Nat. Hist.* XXX, XXX, 99
373. Plinius, *Nat. Hist.* XXVIII, 240
374. Cato, *De re rust.* 73
375. Plinius, *Nat. Hist.* XXX, LIII, 148
376. Columella, *De re rust*, VI, IV, 3
377. Varro, *De re rust.* II, 2, 18
378. Varro, *De re rust.* II, XI, 7
379. Columella, *De re rust.* VII, IV, 4

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

380. Columella, *De re rust.* II, XXI, 4
381. Suetonius, *Augustus*, II, XC
382. Plinius, *Nat. Hist.* XVII, XLVII, 265
383. Columella, *De re rust.* II, IX, 9
384. Plinius, *Nat. Hist.* XXIX, 67-68
385. J.Platthy, *Sources*, s.162, No.147
386. "*Membrana*" kelimesinin esas anlamı "deriçik" dir ve sonradan yazı malzemesi olarak kullanılan hayvan derisi için de bu kelime kullanılmıştır.Hem ham deri tabakası ve hem de işlenmiş olanı için bu ad benimsenmiştir. Bkz. "Membrana", *RE*, sü.598. Latince olan "*membrana*" kelimesi,"*not defteri*" anlamında da kullanılıyordu. (Horatius, *Saturae*, 2.3.2). Martialis de Noel hediyelerindeki kitaplar için "in membranis" denildiğini belirtmektedir (*Epigram*, 14,183-196). Bu Latince "membrana" kelimesi, Grekçeye bir yabancı kelime olarak geçmiştir.
387. T.Birt, *Das Antike Buchwesen in seinem Verhältnis zur Literatur*, Aalen 1953, s.258,281; Plinius, *Nat. Hist.* XIII, 84. Sabiler'den olan Roma kralı Numa'nın mezarında deri üzerine yazılmış kitapların bulunduğuna ilişkin tasvirler vardı.
388. Dion. Hal. *Rom. Arch.* IV, 53, 4
389. *Digeste* XXXII, 102 Özellikle M.S.II. yüzyılın ikinci yarısında hukukçu Q.Cervidius Scaevola bu konuda bilgi vermektedir. Ayrıca bkz. "Membrana", *RE*, s.598. Ticari işlerde not alınan bu deri parçalarına "*chirographa debitorum*" deniyordu.
390. Martialis, *Epigr.* XIV, 7
391. Quintilianus, *Inst. Orat.* X, III, 31
392. Petronius, *Satyricon*, 115
393. Persius, *Satura* III, 10
394. Cicero, *Epist. ad Attic.* XIII, XXIV
395. F.Hiller von Gaertringen, *Inschriften von Priene*, No. 114 Berlin, 1906. The Third Decree of Zosimos II, 8-11. Sasc. I a. Karş.J. Platthy, *Sources*, s.165, No.155
396. F.Hiller von Gaertringen, *Inschriften von Priene*, No.114 Berlin 1906, The Third Decree of Zosimos, II, 28, 32, Sasc. Ia. Karş.J.Platthy, *Sources*, s.166, No.156
397. F.Hiller Von Gaertringen, *Inschriften Von Priene*, No. 113. Berlin 1906. The Second Decree of Zosimos II, 15-18, Post. 83 a Karş.: J.Platthy, *Sources*, s.165, No.154
398. Plutarkhos, *Quaest. fr.25*
399. Plinius, *Nat. Hist.* VII, XXI, 85
400. Horatius, *Saturn.* II, III, 1. Horatius, *Ars Poetica*, 389.
401. T.Birt. *aynı eser*, s.73; V.Gardthausen, *Das Buchwesen in Altertum und in byzantiniscAen Mittelalter*, Leipzig, 1911, s.98.
402. Martialis, *Epigram.*, XIV, 190
403. Martialis, *Epigram*, I, 2
404. H.L.Pinner, *The World of Books in Classical Antiquity*, 2 ed., Leiden 1948, s.19
406. F.G.Kenyon, *aynı eser*, s.95
406. "Membrana", *RE*, süt. 599
407. "Membrana", *RE*, süt. 601
408. Ulpianus, *Digeste*, XXXVII, XI, 1
409. W.Schubart, *Das Buch bei den grischen und Römern*, Leipzig 1921

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

410. Augustinus, II, 19, mektup 15
411. W.Schubart, *aynı eser*, s.20; T.Birt, *Das Antike Buchwesen*, s.255
412. Eusebius, *De Vita Constantini*, I, IV, C XXXVI; IV, 36-37
413. S.Jerome, *Epist.* CXLI
414. V.Gardthausen, *aynı eser*, s.97
415. G.Lafaye, "Liber", *Dict. des Ant.Grec. et Rom.* III/2, s.1183; "Liber", *Dict. d'Arch. Chrét. et de Liturg.* 9/11, Paris 1930, süt.1768.
416. Cod. Sinaiticus (St. Petersburg'da, Cod. Paris 43 ve Cod. Vat. 13) Karş.:V. Gardthausen, *aynı eser*, s.100
417. Strabon, *Geographika* XV, 1, 73.
418. H.Saxl, "A Note on Parchment", *A History of Technology*, Vol.II, s.188; Plinius, *Nat. Hist.* VII, XXI, 85; Cicero, *Epist. ad Attic.* XIII, XXIV. Suetonius da M.S.I. yüzyılda pergimenle yapılmış bir haritanın ruln şeklinden söz etmiştir. (*Domit.* 10); Ulpianus, *Digest.* XXXII, 52
419. "Liber", *Dict. des Ant.Grec. et Rom.* s.1182; F.G. Kenyan, *Books And Readers in Ancient Greece and Rome*, Oxford 1951, s.92; "Liber", *Dict. d'Arch. Chrét et de Litarg.* 9/2, süt. 1765.
420. T.Birt, *aynı eser*, s.346
421. T.Birt, *aynı eser*, s.346
422. *aynı yer*
423. Martialis, *Epigram.* XIV, VII
424. Ulpianus, *Digeste*, XXXII, 52
425. T.Birt, *Die Buchrolle in die Kunst*, s.31
426. "Liber" *Dict. des Ant. Grec. et Rom.*, s.1182-1183; J.W.Thompson, *The Ancient Libraries*, *Berkeley* 1940, s.62, 264.
427. J.W Thompson, *aynı eser*, s.64-65, 264.
428. Plinius, *Nat. Hist.* XXXV, 68
429. H.L.Pinner, *aynı eser*, s.19
430. Cicero, *Epist. ad Famil.* 7, 18, 2
431. V.Gradthausen, *aynı eser*, s.106-109
432. Martialis, *Epigram.* 14, 7
433. Tibullus, *Eleg.* III, I, 11, 12
434. Cicero, *Epist. ad Attic.* IV, A a. Ayrıca bkz.: N.Yıldız, *Eskiçağ Kütüphaneleri*, İstanbul 1985, s.184.
435. Cicero, *Epist. ad Attic*, VI, 5 a
436. H.L.Pinner, *aynı eser*, s.16
437. Petronius, *Satyricon*, 102
438. Martialis, *Epigram.* VII, 72
439. Ovidius, *Tristia*, I, 1,5
440. Catullus, 22, 5-6
441. J.W.Thompson, *aynı eser*, s.82; J.W. Waterer, *A History of Technology*, s.179
442. Öğrenci kavgalarında kullanıldı. A.F.Norman, "The Book Trade in Fourth Century in Antioch" *JHS*, 1960, s.124.
443. Saint Jérôme, *Epist.* XVIII, Deriler, gittikçe daha küçük aletler kullanarak ince bir şe-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kilde bezenmişlerdir. Desenler metal levhalardan kesilmiş ve sanatsal değer taşımağa başlamıştır. XIX. yüzyılda kabartma olarak kitap kapları yapılmıştır. En çok şaşlanmış geyik, domuz dorileri ile bitkisel tabaklama ile işlenmiş dana ve keçi dorileri tercih edilmiştir. Manastırlar dışında bu ciltler XV. yüzyılda, öğrenim merkezlerinde kurulmuş olan ticari mücellithanelerde yapılıyordu. Kitap kaplarına altından, sıcak kalıp kullanarak süsler yapılmıştır. Bu işlem için basınç kullanılmıştır. Altınla kaplama dışında kitapların kenarları da yaldızlanırdı. Bu yaldızlar, düzgün bir aletle, çakmak taşı kullanarak, sürterek parlatılırdı. Vellum tahtasız da kullanılmıştı.

Ortaçağda en çok kullanılan ciltler, deri ile kaplı iki tahtadan oluşuyordu. Lüks kitaplarda derinin yerini iplik veya kadifeler aldı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜMÜN DİPNOTLARI

1. Geniş bilgi için bkz. H.Hodges, *Artifacts*, London 1964, s.145; R.J.Forbes, *Studies in Ancient Technology*, V, Leiden 1966, s.1-3; R.Reed, *Ancient Skins, Parchments and Leathers*, London-New York 1972, s.13-44
2. J.W.Waterer, "Leather", *A History of Technology*, London, I, s.356; 2, s.149
3. R.J.Forbes, aynı eser, s.39, 48.
4. Bu ıslatma yöntemi Ortaçağda da devam ederek, günümüze gelmiş ve "Cuir bouilli" yönteminin başlangıcı olmuştur. Bu yöntem, Güney Amerika'daki Jivaros ve Botocudoslar'ın ve Zansaslar'ın tekniklerine de benzetilmiştir. Bkz: A.Gansser-Burchhardt, "Quelques Données sur l'Archéologie du Cuir", *Archives Suisses d'Anthropologie*, XIX, 1964, s.19.
5. Modern tabaklamada ıslatma, kostik soda ve sodyum sülfit ile yapılmaktadır. Bkz.: R.J.Forbes, aynı eser, s.3.
6. Bkz.: "Dericilik Aletleri"
7. J.W.Waterer, aynı eser, s.149; A.Gansser, "The Early History of Tanning", *Citu Revista*, 61, 1950, s.2946. Eskimoların, derileri terletmek amacıyla, kar yığınları ile kapladıkları da belirtilmektedir.
8. H.Hodges, aynı eser, s.148; R.J.Forbes, aynı eser, s.13. Avrupa'da Bronz çağ yerleşmelerindeki kuyularda, derilerin alkali ve urin ile işlem gördüklerinden söz edilmektedir.
9. R.J.Forbes, aynı eser, s.35. Doğuda, özellikle Samilerde, Eskiçağda, köpek gübresi kullanılmıştır. Günümüzde ise yapay gübreler kullanılmaktadır. Ayrıca bkz.: A.Gansser, aynı eser, s.2944.
10. H.Hodges, aynı eser, s.149; J.W.Waterer, aynı eser, s.152; R.J.Forbes, aynı eser, s.4,19. Kireçleme özellikle Ortaçağda yaygınlaşmıştır. Günümüzde ise sodyum sülfit ve benzer kimyasal maddeler kullanılmaktadır. Gübre yerine de günümüzde kimyasal maddeler kullanılarak, kireçten arındırma yoluna gidilmiştir. İlk zamanlar ekşimiş süt (laktik asit), bal (formik asit) ve şeker de bu işler için kullanılmıştır.
11. H.Hodges, aynı eser, s.149. Arktik halklar da (Eskimolar gibi) tütsülemeye benzer bir yöntem kullanırlar. Deriyi yağlayıp, tükrükle kaplarlar ve yastık olarak kullanırlar. Bunun için belli bir ısı verirler. Kuzey Amerika Kızılderilileri'nde de benzer yöntemler görülür. Tütsüleyerek kurutma yoluyla deriye şekil verirler ve deriyi yumuşatmak için çiğnerler. Tükrükteki pankreatik etki de aynı sonucu verdiği için, günümüzde Çin'de de hemen hemen aynı adetler vardır. Eskimo kadınları da deriyi çiğneyerek hazırlarlar. Günümüzde Asya'da Çin'de bir endüstri olarak ve tabaklama yöntemi kabul edilerek tütsüleme uygulanmaktadır. Asya ve K.Amerika halkları tütsü tabaklama ile beyin işlemini ve Çinliler ise tütsü ile bitkisel tabaklamayı birleştirdiler. Tütsülemenin Kuzey Asya kökenli olduğu bilinmektedir. Sibirya'da yakın zamana kadar ağaçsız yerlerde kullanılmıştır. Sibirya'da tütsüleme çukurları ve odaları bulunmuştur. Rusya'da bu iş için sût ve tereyağ kullanılmıştır. Avrupa'daki tütsü tabaklama, kabuklarla yapılan tabaklamanın yerini almış ve onun geçmiştir. O halde tütsü tabaklamanın çıkış yeri Kuzey Asya, Türkistan, Çin gibi Asya ülkeleri olmalıdır. Bkz.: A.Gansser, aynı eser, s.2951.
12. R.J.Forbes, aynı eser, s.10-20. Bu tür tabaklama yönteminin daha sonraları kuzeydeki avcı ve balıkçılara geçtiği belirlenmiştir. Bu araştırıcıya göre katran ürünleri, formaldehit, aldehit ve akrolein ile tütsüleyerek yapılan tabaklama, deride reaksiyon oluşturmak-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ta ve işlenmesi zor olan at derileri için kullanılan modern aldehit tabaklama yönteminin atası olarak kabul edilebilmektedir.

13. Bkz. Vaughan Kirby, "Skin-dressing", *Man*, 1916, No.23, s.36-40, şek.1-7:

"Zulu'da bir metoda göre, iki gün boyunca taze suda ıslatılarak yumuşatılan vahşi hayvanların derileri, kenarlarından açılan deliklerden çivilerle çakılır. Derinin tüylü kısmı aşağıya gelecek şekilde iplerle gerilir ve keskin demir bir aletle kazınır. Derinin nemli kalması için üzerine su atılarak (3 gün kadar) sürekli ıslatılır. Bu işlemden sonra suda yumuşatılır, sudan çıkarılır ve tekrar çivilenir. Daha sonra diğer aletlerle işlenir. Nehre sokulur ve ertesi sabah tekrar çivilenir, güne aynı işlemler yapılır. İstenen sonuç alınınca kurutulur ve artık deri, kısa tüylü bir battaniye gibidir. Daha sonra mısır unu ile su karışımı akışkan kıvama gelince, tüylü yüzü temizlenir. Tüylü kısım üste gelecek şekilde gerilir ve tüyler kazınır. Bundan sonra artık sıra, *Kaimesia caffra* bitkisinin meyvasının çekirdekleri, hintyağı bitkisinin yemişinin çekirdekleri (*Ricinus communis*) ile sığır ve keçilerin beyinleri ile yapılacak tabaklamaya gelir.

Deri önce bitki yapraklarına sarılır, elle yumuşatılır ve deriler hazırlanır. Deriyi işleme metodlarının Afrika'da ne zaman başladığı bilinmiyor ise de daha sonra Araplar tarafından Afrika'ya getirilmiş olduğu bilinmektedir."

14. Bkz. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.10-11:

"Crow Kızılderilileri ağaç kültünün suyu ile hazırladıkları sıvıda derileri ıslatıyorlardı. Gevşeyen kılar kalkıyordu. Kurutmak amacıyla onları geriyorlar, buffalo ve geyik beynini deriye elle yedirerek sürüyorlardı. Altttan açılan delikten, yanan ağacın ateşi ile deriler kurutuluyor, içi tamamen dumanla doluncaya kadar deriler burada bekletiliyordu. Sonunda sıvıya dayanıklı, kuruyunca yumuşak olabilen bir deri elde ediliyordu."

Bunlara modern dünyadan başka örnekler de verilebilir. Rusya ve Çin'de deriler, yumurta sarısı ile besleniyordu. Kuzey halkları, deri ve kürklerini tabaklamak için balık veya kaplumbağa yumurtalarını kullandılar. Bazı Asya göçebe kabileleri ise kürk için buğday unu kullanırlardı.

15. Plinius, *Nat.Hist.* XVII, VI, 51

16. Plinius, *Nat.Hist.* XXIII, LXXI, 140

17. Plinius, *Nat.Hist.* XXIII, XVI, 22

18. A.Mau, "Coriarius", *RE*, s.1229; G.Lafaye "Coriarius", *Dict.des Ant. Grec. et Rom.*, s.1505. Bu bitki *vitis alba* olup, şeytan şalgamı olarak bilinir. Eski Yunancası *ampelos leuke*'dir.

19. Plinius, *Nat.Hist.* XVII, XLVI, 258

20. H.Hodges, *aynı eser*, s.150. Tuz ile birlikte kullanılan şap, bütün Akdeniz bölgesinde yaygındı. Örneğin Fas'da şap madeninin mülkiyeti ekonomik ve politik çatışmalara neden olmuştu. Ayrıca bkz. A.Gansser, *The Early History of Tanning*, s.2952.

21. Deri tabaklamada yaygın olarak kullanılan şap, boyacılıkta sabitleştirici olarak kullanılmıştır. M.Levey, "Tanning Technology in Ancient Mesopotamia", *Ambix*, VI, 1957, s.43'de şöyle tarif eder: "Sadece şap ile şapın hallagen olan bir bileşimi, değişmeyen çeşitli tuzların veya bitkisel tanenlerin aksiyonundan onu ayırdetmek için işleyerek, kösele yapmak (*tawing*) amacıyla kullanıldı. Alüminyum tuzu, bu yöntemle tamamen tabaklanmayan derileri indike ederek çok kolaylıkla hidroliz lifleri tarafından absorbe edilir. Bu sabit olmayan deriler, tekrardan tabaklanmış olabilir. Mezopotamya'da diğer bir tabak-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lama maddesi ile kullanılmıştır. Eğer alüminyum tuzu ile tuz veya sodyum sülfit kullanılmışsa, çok daha fazla üretim yapılır. Kabarmış asit tekrar sıkıştığından ve çökelti olmaksızın yüksek bir PH elde edilmesi buna neden olur. Eski devirlerde şap, muhtemelen, tabaklama için kullanılan demir torları ile bulaşmıştır. Tuzla beraber tuz sıvığı, sadece şap içeren bir çözeltiden özellikle tamamen farklı, mükemmel bir tabaklama yapar."

22. J.W.Waterer, *aynı eser*, s.150,163. Ayrıca bk:R.J.Forbes, *aynı eser*, s.21
23. A.Laming-Emperaire, "Cuir", *Dict.Arch.de Tech.* I, s.338.
24. A.Garcosse, *aynı eser*., s.2062. Ancak eski Yunan ve Roma yazarlarında şap ile, daha az doğal olan alüminyum sülfat arasında ayrım yapılmamıştır.
25. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.56, 52. Ayrıca bkz. Lehner, *Bonner Jahbücher* Vol.116, 1907, s.236 vd. Bakır-demir bileşiği ile tabaklanmış ve mefaunun ile işlenmiş olduğu belirlenen bu parçalar çok yağlı olarak bulunmuşlardır.
26. Aristophanes, *Nephelai*, 1237
27. Caesar,*De Bel. Gal.*, III, 13
28. Caesar, *De Bel.Gal.*, VII, 22
29. "*Aluta*" kelimesi şapa, yani içinde şap bulunan bir sıvıya daldırılmak yoluyla tabaklanan derilere ve daha geniş anlamı ile esnek derilere denir. Ayrıca bu deriden yapılmış eşyalara ve özellikle ayakkabıya *(calceus)* da denilmiştir. Bu çeşit derilere "*pellis alutacea*" da deniyordu. Genelde şapla tabaklanmış esnek bir deri anlaşılmaktadır. Bkz. G.Lafaye "Coriarius", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.*, s.1505; E.Saglio, "Aluta", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* 1/1, s.219; R.Reed, *aynı eser*, s.52.
30. Plinius, *Nat.Hist.* XXIII, LXIII, 125
31.Martialis, *Epigram*, II, 29, 8
32. Martialis, *Epigram.*, XII, XXVI, 9
33. Ovidius, *Ars Amore* III, 271
34. Juvenalis, *Saturae*, XIV, 202
35. H.Hodges, *aynı eser*, s.150
36. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.45
37. C.van Driel-Murray, *The Production and Supply of Military Leatherwork in the First and Second Centuries A.D.*, Oxford 1985, s.44, 46.
38. Tanelerin karmaşık organik yapıları, karbon, hidrojen ve oksijen elementlerinden oluşan geniş molekül yapılarına sahip olduklarından gibi nitrojen ve fosfor içerenleri de vardır. Tanenlerdeki kabız özellikler solüsyon haline gelince, jelatin tertulanması ve jelatinli ürünler ile de çözülemeyen bileşiklerin oluşması sayesinde, kristalize olmayan kolloidal cevherler olurlar. Bu özelliği ile derinin işlenerek tabaklanması sağlanır. Bu konuda bkz. R.Reed, *aynı eser*, s.72-85.
39. Tanen buruk lezzetli olan, antiseptik ve astringent (kabız) etkisi olan bir maddedir. Fenol bileşikleri içerir. Bunlar suda çözülürler. Bitkilerin özellikle kabuklarında çoktur. Deri sanayiinde ve tıpta tanen kullanılır. Tanen içeren bitkilerin belli başlıları, meşe, huş, akasya, okaliptus ve nardır. Özellikle meşe mazısı ve meşe palamutu tanence zengindir. Bu konuda bkz.: F.Öztığ, *Faydalı Bitkiler*, İstanbul 1971, s.80-81; T.Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*, İstanbul 1984, s.93. Tanenli bitkiler, antik kaynaklarda da ilaçların yapımında *(pharmakia)*, özellikle astringent olarak sık sık geçmektedir. Ayrıca alkollü içkilerin hazırlanmasında ve dokümacılıkta boya maddesi olarak da kullanılıyor-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

du.

40. J.W.Waterer, *aynı eser*, s.151; R.Reed, *aynı eser*, s.80.

41. Birinci grup kimyasal olarak saiterleştirme sonunda elde edilen pyrogallol grubudur. İkincisi ise yoğunlaştırılmış taneniler olup, katesol grubu olarak gruplandırılır. Genellikle bu iki grupta toplanan bitkilerin özü alınmak suretiyle tanen elde edilir. Günümüzde ise her iki gruptan alınan ze maddeler karıştırılmıştır.

Bu ilk gruba meşe ve özellikle kabuğu, mazı *(Gallae)*, palamut ve palamut kadehi *(Valonea)*, huş *(Betula)* gibi bitkiler girer. Özellikle palamut kadehi, palamut tırnağı *(Trifla)* ve mazı, deri endüstrisinde geniş olarak kullanılmıştır. Bunların en önemlilerinden biri de sumak yaprağı *(Folium rhois coriariae)* ile kurutulmuş olan yaprağı *(Rhus coriaria L.)*, deri endüstrisinde çok kullanılan bitkiler arasındadır. Bu nedenle bu bitkiye *(debbağ sumağı)*, *"derici sumağı"* gibi adlar verilmiştir. Onur odunu da *(Lignum flavum)*, *"sarı kök"*, *"sarı odun"* adıyla dericilikte kullanılmıştır. Kestane yaprağı *(Folium castaneae sativae)* ve bir Hint bitkisi olan halile ağacı meyvesinin *(Myrobalanus)* özellikle *"sarı halile"* denilen türü, içerdiği bu tanen nedeniyle boyacılıkta ve deri sanayisinde kullanılan bitkilerdir. Divi-divi *(Caesalpinia coriaria)* bir tropik Amerika bitkisi olup, tohumlarında çok tanen bulunur.

Tanenli maddelerin ikinci grubunu çam *(pinus)* çeşitleri, kebrako *(Quebracho)* denilen akasya türü ve halk arasında mimosa denilen tanenli bitkiler oluşturur. Ayrıca mangrov, meşe kabuğu da bu gruptandır. Bu gruba giren bitki özleri ile tabaklanmış olan deriler, pembe ile kırmızı renge sahiptir. Bu maddeler ile alınan deri, suya dayanıklı ve sağlam olur. Renk vermeleri nedeniyle bunlara "kırmızılar" *(phlobaphenes)* da denir.

Tanenli bitkiler için bkz.T. Baytop, *aynı eser*, s.138-140, 327-330; H.Kayacık, *Orman ve Park Ağaçlarının Özel Sistematiği*, İstanbul 1981, s.90-127; M.Özdinmez, T.İstanbulla, *Türkiye'de Orman Ürünleri Endüstrisi*, İstanbul 1979, s.30-31.

42. Plinius, *Nat.Hist.* VII, LVI, 196.

43. Ovidius, *Fasti*, III, 824; Homeros, *Ilias* VII, 219-223 (en iyi deri kesici).

44. Dioscorides, I, 142-156.

45. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.22, 52.

46. Aristoteles, *Problem.* XXII, 11.

47. Theophrastus, *Hist.Plant.* III, VIII, 6.

48. Plinius, *Nat.Hist.* XVI, IX, 26-27. Ayrıca bkz: Plinius, *Nat.Hist.* XXIV, V, 23. Burada da mazı çeşitleri, tıpta kullanılışı ve gene Commagene'de yetişen türün en iyisi olduğu belirtilir.

49. Plinius, *Nat.Hist.* XIII, XIX, 63; XXIV, LXVII, 109. Ayrıca bkz. "Akasya".

50. R.Reed, *aynı eser*, s.75-76.

51. Theophrastus, *Hist.Plant.* III, 14, 3. Bkz. "Derilerin Boyanması"

52. Theophrastus, Hist.Plant. III, 9,1 *(pinus halepensis)*

53. Saalburg Jahr. 1939, s.36; Jacobi, *Der Saalberg*, Bd.I, s.493. Karş.R.J.Forbes, *aynı eser*, s.52.

54. Bunların çoğu ayakkabı tabanları idi. A.Ganssser, Frühzeitliche Lederfunde Collegium, Bd.XI, 1939, s.318-328. Bu bölgede Ortaçağda da ladin ağacının çok olduğu bilinir. Kayın ağacı ise Laponlar tarafından halâ kullanılmaktadır. A.Ganssser-Burckhart, *Das Leder und seine Verarbeitung im römischen Vindonissa*, Basel 1942; A.Ganssser, *The Early History of Tanning*, s.2949; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.21,52.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

55. Theophrastus, *Hist.Plant.* IV, II, 8
56. Plinius, *Nat.Hist.* XIII, XIX, 63. Ayrıca bkz.F.N.Howes, aynı eser, s.10
57. Plinius, *Nat.Hist.* XIII, XXXIV, 113
58. Plinius, *Nat.Hist.* XXIII, LVII, 107. Ayrıca bkz. Plinius, *Nat.Hist.* XXIV, LIV, 91; R.Reed, aynı eser, s.76.
59. J.W.Waterer, *Leather*, s.151; R.J.Forbes, aynı eser, s.7, 38, 41.
60. Plinius, *Nat.Hist.* XXIV, LIX, 91
61. Plinius, *Nat.Hist.* XIII, XI, 55
62. J.André, "Cuir", *Dict.Arch.de Tech.* I, s.343. Bkz. "Derilerin hazırlanmasında idrar kullanımı".
63. Plinius, *Nat.Hist.*, XVIII, 98
64. R.J.Forbes, aynı eser, s.49.
65. A.Ganasser-Burckhardt, aynı eser, s.19.
66. Türkçede "*güderi yapmak*" diyebileceğimiz bu yöntem, Fransızca "*chamois*" ve İngilizce de "*chamoising*" kelimeleri ile aynı anlamdadır ve Alpler'de yaşayan dağ keçisinin *(chamois)* adından gelmiştir. Ayrıca Almancadaki "*sämisch*", Slavcadaki "*zamacha*" ve Hollanda dilindeki "*zeem*" ve Arapçadaki "*sha'hm*" kelimeleri ile ilgili görülmüştür. Bunun Türkçesinin ise "*semiz*" kelimesi olduğu belirtilmiştir. Bkz. R.J.Forbes, aynı eser, s.8.

Modern devrelerde de uygulanan bu metod, diğer maddeler ile birlikte çok eski devirlerde de kullanılmıştır. Beyinle derilerin hazırlanma yöntemi Moğollar'dan Kuzey amerika Kızılderililerine geçtiği iddia edilir. Eğer beyin, balina yağı veya sığır yağı ile ovulursa, bu yağ ham deriye kolayca nüfuz eder. Ayrıca bunlar ısıtılır ve aletlerle işlenirse yağlı tabaklanmış deri haline getirilir. Tarih öncesi dönemde Alp mağaralarında beyin sayesinde korunabilen derilerin varlığı öğrenilmiştir. Ancak başka maddeler de kullanılıyordu. Çeşitli Kızılderili kabileler rengeyiği beyni ve karaciğeri kullandılar. Balık yağı olmayan yerlerde beyin tercih edildi. Eskimolar da balık yağı yerine geniş beyin kullandılar. Bkz.A.Ganasser, aynı eser, s.2950.

67. Yağların kullanılışı yöreye göre değişiklik göstermiştir. Kışı bölgelerde, özellikle Eskimolar'da prehistorik devirden itibaren balık yağı (balina yağı) kullanılmıştı. Batı ve Norveçliler ise çok erken devirlerde balina avcılığı önemli bir endüstri dalı oldu. Kuzey Asya'nın göçebe kavimleri, yağla tabaklama için özellikle renk sabitleştirici olarak süt ve tereyağı kullanmışlardır. Kırgızlar'ın "süt tabaklaması"ndan bahsedilmektedir. Tereyağ ise türkler için doldurucu madde olarak günümüzde Rusya'da kullanılıyor. Kuzey Amerika'da Mısır unu ve Ceribu ayısının beyni tercih edilmiştir. Günümüzde Bağdat derileri de yağla tabaklandıktan sonra mazı ve yağla işlem görmüştür. Bkz.R.J.Forbes, aynı eser, s.8, 18,20 ve A.Ganasser, aynı eser, s.2944.
68. R.J.Forbes, aynı eser, s.20. Ayrıca bkz.A.Ganasser, "Prähistorisches Gerben", *Der Gerber*, 60,1934, Nr.1457/34, s.90-92; A.Ganasser-Burckhardt, "Beitrag zur Prähistorischen Fellbearbeitung", *Schweiz-Arch.f.Volkskunde*, 39, 1941, s.129-136.
69. R.J.Forbes, aynı eser, s.20.Ayrıca bkz.W.Van Stokar, "Gewerbe und Leder aus der Jüngeren Steinzeit", *Forschungen und Fortschritte 12, 1936, s.177-178.*
70. J.Forbes, aynı eser, s.20.
71. Homeros, *Ilıada*, XVII. 389 vd.
72. Lukianus, *Anach.* 24.

73. Plinius, *Nat.Hist.* XV, VIII, 34. Plinius, Cato'dan (R.R CXXX,XCI) alıntı yapmıştır.

74. Bkz.A.Gansser, *aynı eser*, s.2940. Eskimolar su geçirmeyen ceketlerin yapımında kullanmışlardır. Hindu ve Tuaregler ise kalıplama yöntemi ile ham deriden kap ve şişeler yapmışlardır. Bali'deki oyunlar için şeytan maskesi de ham deriden yapılıyordu. Bu iş için tütsülenmeden de yararlanılmıştır. Ayrıca ilkel kabilelerde kafatası veya ağaç bir maske, çekirdek olarak kullanılmış ve bu insan veya maymunun derisi ile kaplanmıştır. Peru, Ekvator ve Brezilya kıyı şeridinde yaşayan Jivaro Kızılderilileri ise, öldürülen düşmanların kafatasındaki, kafa tasları ve kasları için de benzer yöntemler uygulamışlardır. Baş sıcak kum ile doldurulduktan ve taşla yüzünü düzleştirdikten sonra, büzülmeyi önlemişlerdir.

75. Bu kalıplama yöntemi günümüzde Sudan halkı, Tuaregler, Etiopialılar, Sahra, Kuzey Hindistan ve Uzak Doğu kabileleri tarafından kullanılmıştır. Ortaçağda "Cuir bouilli" tekniği ile yapılan zırh muhafazası, şişe, barutluk ve içki kapları hep kalıplama *(blocking)* yönteminin örneği olup, ilk temsilcileri belki de bu kaplardı. Bkz.: R.J.Forbes, *aynı eser*, s.9,13; J.W.Waterer, *aynı eser*, s.158-159. Balkanlarda ise yerel, ilkel ayakkabılar *(opanke)* ham deriden yapılmıştır. Bkz.A.Gansser, *aynı eser*, s.2959. Günümüzde hamderi dekoratif olarak kullanılmaktadır.

76. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.66. "*vellum*" kelimesi, "*vitulinus*" yani "*dana*" kelimesinden gelmekte, "*writo*" ise "büzüğü" anlamında olduğuna göre, pergamentin yapıldığı deriye de işaret eder. Pergament teknolojisi yani yapısı ve üretim şekilleri için bkz.R.Reed, *aynı eser*, s.118-173.

77. Heredotos, *Historiae*, V,58.

78. F.G.Kenyon, *Books and Readers in Ancient Greece and Rome*, 2.ed. Oxford 1951, s.187; V.Gardthausen, *Das Buchwesen in Altertum und im byzantinischen Mittelalter*. 2.Aufl. Leipzig 1911, s.95.

79. Isidorus, *Orig.* VI,12,1.Karş.V.Gardthausen, *aynı eser*, s.96.

80. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.65; F.G.Kenyon, *aynı eser*, s.87;H.Postl, "Le Parchemin et ses Imitations", *Chimie et Industrie*, 1924, s.959.

81. Cedren, *Hist.Comp.* I, s.616, ed. Bonn. Karş. V.Gardthausen, *aynı eser*, s.96.

82. Parşömenden yapılan bir kitabın, hangi hayvanın derisi kullanılarak yapıldığı, ne gibi işlem ve maddeler ile hazırlandığı, çeşitli analizler yapılarak ve yüzey kısmından kesitler alınarak, fotomikrografik yöntemler ile anlaşılabilir. Bu sayede derilerin üzerindeki kazıma, oğulma ve cilalama yöntemleri belirlenir. Bunun için parşömenden alınan küçük parçalar, parafin içine konulduktan sonra, sallanan bir mikrotom ile dikine ve enine kesilir. Bu kesitler lâm ile lâmel arasına konularak, mikroskopta incelenir. Bu sırada deride bazı kimyasal değişiklikler olur. Bu konuda bkz. H.Saxl, "Histology of Parchment", *Tech.Studies Field Fine Arts*, Vol.VIII,1939,s.3-6.

Deri hazırlanırken epiderma kaldırıldığı için, kesitte incelenen kısım, insan altındaki dermis tabakasıdır. Dermis tabakası üç kattan oluşur. Üstten alta doğru *taneli membrana, papiller* ve *reticular veya corium*.

Taneli membrana, kesitlerde karanlık ve dalgalı hat olarak görünür. Bu kısım histolojik bir olaş değildir. Derinin hangi hayvana ait olduğu, papiller tabakanın kesit görüntüsü ile anlaşılır. Bu tabakada sinir uçları, kan damarları, kıl kökleri, bezler, yağ hücreleri ve dokunma cisimcikleri bulunur. İşte bu kattaki bezlerin dağılışı, şekli, yağ hücrelerinin

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sayısı, değişik hayvanlara göre farklı olduğundan, parşömenin yapıldığı derinin hangi hayvana ait olduğu kolaylıkla anlaşılır. Dana derisinde terbezleri az, koyun derisinde çoktur ve ilkinde bunların şekilleri yuvarlak ve oval ikea, diğerinde uzundur. Dermisin orta katı olan reticular veya corium'da bulunan hareketli Kollagen lifler, küçük hücreler ve bağ dokusu cinsinden hücreleri oluşturan fibroblastlar ise parşömenin hazırlanması sırasında tahribolmuştur. Bu lifler de her hayvan türü için ayrı karakteristik gösterir. Ancak gene de ayrılması güvenli olmayabilir. Bu konuda bkz.H.Saxl, *aynı eser*, s.7.(British Museum'da, kazınmış olan bir derinin sadece reticular katından oluşan bir parşömen bulunduğu saptanmıştır).

83. H.Postle, *aynı eser*, s.959;S.Krauss, *Talmudische Archäologie*, II. Leipzig, 1911, s.262.

84. M.Levey, "Tanning Technology in Ancient Mesopotamia", *Archis*, VI, 1957, s.39.

85. T.Birt, *Das Antike Buchwesen*, s.282. Persius ise kullanım kaynağını belirtmektedir (*Satura*, III, 10). Bkz. "Parşömenin Boyanması".

86. H.Hodges, *Artifacts*, London, 1964, s.151.

87. H.Saxl, "A note on Parchment", *A History of Technology*, II, s.189-190.

88. W.E.Crum, "A Coptic Recipe for the Preparation of Parchement", *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, Vol.XXVII, 1905, s.166-171. Filistin'de ise parşömen *(diphtera)* tuzlanıyor ve unla işleniyordu. Sumak da çok zaman kullanılırdı. Bkz.R.J.Forbes, *aynı eser*, s.38.

89. V.Gardthausen, *aynı eser*, s.94-95. VI. ve VII. yüzyıllara kadar eski gelenekler sürmüş, ancak eski teknikler devam etse bile, zamanla, deri seçimi nedeniyle, Ortaçağ parşömenlerinin kalitesi düşmüştür.

90. H.Postle, *aynı eser*, s.959. Burada bitkisel parşömenin kimyasal yollarla elde edilmesine ilişkin bilgi bulunmaktadır.

91. *Murex*, *murex trunculus* ve *murex brandaris* adları ile bilinen deniz hayvanıdır. Buna *purpura* denir ve mor renk verir.

92. Bakkam ağacı (*Lignum campechianum*, *L.Haematoxylii* veya *Haematoxylon campechianum* adıyla bilinir. Leguminosae familyasından odunumsu bir bitkiden mavi renkli "hematoksilin" boya maddesi çıkartılır. Ayrıca tanen, reçine, uçucu yağ ve hematin adlı kırmızı bir boya maddesi de onun içindedir. Kırmızı boya ve mürekkep yapılırsa da, dayanıklı bir renk olmaz. Ayrıca mor ve siyah bakkam ağacı türlerinden ise siyah boya elde edilir. Kırmızı bakkam odunu (*Lignum pernambuci*) ve Hindistan bakkam odunu (*Lignum sappan*) aynı şekilde boya maddesi içerir. Bkz.F.Öztuğ, *aynı eser*, s.80 ve T.Baytop, *aynı eser*, s.176-177.

93. A.Gansser, *aynı eser*, s.2954. Alüminyum tuzları sayesinde, tabaklanmış deri bitkisel boyadaki canlı renkleri alıyordu.

94. Brezilya'ya adını veren brezil ağacı.

95. İndigo ağacı (*Indigofera anctoria*), *papilionaceae* familyasındandır. Yapraklarından kırmızı boya maddesi elde edilir. Bkz. F.Öztuğ, *aynı eser*, s.80. Romalılar buna "indicum"diyordu. Diğer türü ise *isatis tinctoria* yani çivit otudur.

96. Bkz. "Bitkisel Tabaklama".

97. J.W.Waterer, *aynı eser*, s.156, 172.

98. Bu tohumların, *Chenopodium album L.* ve *Galium palustre L.* olduğu belirtilmiştir. Bu konuda bkz. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.15, 36.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

99. Bally-Schumuseum'da sergilenen ayakkabılar içerisinde erguvan renkli, süslü ve boncuklu olanlar bile vardı. Bkz. O.Lau, *Schuster und Schuster Handwerk in der griechisch-römischen Literatur und Kunst*, Bonn, 1967, s.58.
100. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.47. Ona göre Hyde, Mysia bölgesinde idi ve dericilikte ünlü idi.
101. A.Gansser, *aynı eser*, s.2954.
102. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.9.
103. F.Vopiscus, XLIX, 7.
104. Cicero, *Epist. ad Famil.* IX, XXI, 3
105. Plinius, *Nat.Hist.* XXXIV, XXXII, 123-124
106. Celsus, V, 1.
107. A.Gansser, *aynı eser*, s.2956.
108. Dioscorides V,114 ve 117; Lucian, *Catalp.* 15; Scriben. *Comp.* 208.
109. R.Reed, *aynı eser*, s.91
110. *Aynı yer*
111. Herodotos, *Historiae*, IV, 189.
112. Plinius, *Nat.Hist.* XIX, XVII, 47
113. T.Baytop, *aynı eser*, 306-307.
114. Theophrastus, *Hist.Plant.* III, XIV, 3
115. Plinius, *Nat.Hist.* XVI, LIII, 124.
116. Aristoteles, *Problem.* XII, 11
117. T.Baytop, *aynı eser*, s.208; F.Öztuğ, *Faydalı Bitkiler*, İstanbul 1971, s.80; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.9.
118. T.Baytop, *aynı eser*, s.381
119. Theophrastus, *Hist.Plant.* III, 18.5.
120. Plinius, *Nat.Hist.* XIII, 55.
121. A.Gansser, *aynı eser*, s.2949.
122. Plinius, *Nat.Hist.* XXIV, CXIV, 175. Ayrıca bkz. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.49.
123. T.Baytop, *aynı eser*, s.192.
124. Bu boyalar, sentetik boyaların, anilinli olanların, bulunuşuna kadar (1856'da Perkin tarafından) kullanılmağa devam etti. Bkz.A.Gansser, *aynı eser*, s.2954; H.Osborne, *Decorative Arts*, Oxford 1965, s.235.
125. T.Baytop, *aynı eser*, s.295, 329.
126. J.W.Waterer, *aynı eser*, s.165; R.Reed, *aynı eser*, s.91
127. H.Osborne, *aynı eser*, s.234; J.André, "Cuir", *Dict.Arch. de Tech.* I, s.343; J.W.Waterer, "Leatherwork", *Roman Crafts*, s.166.
128. R.Reed, *aynı eser*, s.91.
129. *Aynı yer.*
130. Persius, *Saturae* III, 10.
131. Isidorus, *Origenes* VI, II, 2.
132. "Coriarius", *Dict d'Arc.Chrét. et de Liturg.*, s.1505; "Liber", *Dict.des Ant.Grec et Rom.*, s.1184
133. Suetonius, *De Vit.Caes.*, III, 132
134. Josephus, *Ant.Jud.* XII, 11, 89
135. Jerome, *Epist.* (ad Eustocium) IV, 2 ve (ad Laetam) 107, 12.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

136. Josephus, *Ant.Jud.*, XII, 7, 10; Jul. Capitolin., *Vita Max.*, 30, 4.

137. Isidorus, *Orig.* 6. 11.

138. *Barseion* (Schol. ad Aristophanes, *Achars.* 724; Artemidorus, *Oneocr.* I, 51; 2, 20; 4, 56); *agoranomion* ve *barsedepsion* (Etym.Magn. 167. 17; *Corp.Inscr.Graec.* 5694, I, 71 ve *Offirium coriarii* (Plinius, *Nat.Hist.* XVII, 51) gib.

139. Regio I:3.2 Karş.R.J.Forbes, aynı *eser*, s.55; V.Fiorelli, *Descriz.di Pompei*, 1875. Son kısımdaki planda yer alır; G.Lafaye, "Coriarius", *Dict. des Ant.Grec.et Rom.* s.1505; C.I.L. IV, 1995 (Burada korporasyon olarak geçer. V.Chapot, "Sutor", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* s.1571). Aletler için bkz. A.Mau, *Pompeji in Leben und Kunst*, Leipzig 1908, s.416; G.Lafaye, "Coriarius", *Dict.des Ant.Grec. et Rome*, s.1505-1506, *Fig.* 1943-1944; R.J.Forbes, aynı *eser*, s.51-52; A.Mau, "Coriarius", *RE*, s.1227-1230.

140. M.Schleiermacher, "Römische Leder und Textilfunde aus Köln" *Archaeologisches Korrespondenzblatt*, 12, 1982, s.212. Bonn ve Mainz örnekleri için bkz. K.D.White, Greek and Roman Technology" London; s.237

141. Geniş bilgi için bkz. C.van Driel-Murray, *The Production and Supply of Military Leatherwork in the First and Second Centuries A.D. A Review of the Archaeological Evidence*, Oxford 1985, s.43-59- 62-66, şek.1-7, şek.6'da Ritterling'in planına göre, Kofhsim'de bulunan endüstriyel alanda germe tezgâhının delikleri görülür.

142. Anadolu'daki kazılarda hemen her yerde bulunan bu kazıyıcı ve delicilere, Önasya, Mısır ve Akdeniz çevresindeki ülkelerde rastlandığı gibi, İsviçre'nin Doğu Alplerindeki Drachenloch mağarası paleolitik silex aletleri ile İsviçre gölevlerindeki örnekler de verilebilir. Prehistorik dönemde yaşayan tüm topluluklarca kullanılmıştır. Bkz. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.11, 15, 18.

143. Aristophanes, *Equit.* 368. Ayrıca bkz. Mau, "Coriarius", *RE*, s.1230.

144. H.Hodges, *aynı eser*, s.149.

145. Bunlar günümüzde bile, örneğin Anadolu'da kullanılmaktadır. Tokat ili içerisinde çalışmakta olan bir deri atelyesinde benzer kuyulara rastladım. Araştırıldığında bunların örnekleri çoğaltılabilir.

146. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.19.

147. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.52.

148. A.Mau, *aynı eser*, s.1231, şek.246. Ayrıca bkz. G.Lafaye, "Coriarius", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* s.1507.

149. A.Ganszer, *aynı eser*, s.2946. Zulu'da yere çakılan kazıklara, tüylü kısmı aşağıya gelecek şekilde deriler gerilirdi. Ayrıca çivilerle tutturulurdu. Avrupa Paleolitik çağında tezgâh, eğik bir ağız gövdesinin üst kısmı idi. Mainz'de de tabakçı sehpaları bulunmuştur. Konkavdır ve uçlarında tutamağı vardır. Diğeri ise dik, tek kulplu konveks bir sehpadır. Bkz. J.W.Waterer, *aynı eser*, s.153-154; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.4-6,8,10,24-25 A.Mau, *aynı eser*, s.1231.

150. Homeros, *Ilias*, XVII, 389-390

151. Aristophanes, *Equit.* 369, 371.

152. Mau, "Coriarius", *RE*, s.1228; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.48.

153. Festus, s.364; Bkz.E.Saglio, "Tentipellium", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* V, s.116

154. A.Ganszer, *aynı eser*, s.2945

155. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.16; P.Vouga, *La Tène*, Leipzig 1923.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

156. R.J.Forbes, aynı eser, s.11; J.W.Waterer, aynı eser, s.147, şek.107 A.keskin uçlu, kemikten yapılmış tüyleri kazımak için kullanılan Paleolitik bir alet ve 108.

157. Çakmaktaşı kazıyıcılar ile obsidyen bıçaklar, Orta Paleolitikten itibaren diğer yerler. de, Amerika ve Avustralya dahil yaygınlaşmıştır. Bkz.A.Leming-Emperaire, "Cuir", *Dict.Arch.de Teçh.* I, s.337.

158. A.Gansser, *aynı eser*, s.2946.

159. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.15

160. A.Gansser, *aynı eser*, s.2946. Eskimolar'ın benzer aletlerinde de aynı deliklere rastlandığı belirtilmiştir.

161. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.15; A.Gansser, *aynı eser*, s.2945. Bunlar, günümüzdeki Eskimolar ile diğer ilkel kabilelerin aletlerine benzetilmiş ve eski geleneklerin sürdürüldüğü anlaşılmıştır. Eskimolar özellikle hassas derileri uylak kemikleri ile temizler. Onlar, ren geyiğinin kaburga kemiklerini de kullanmışlardır.

162. J.W.Waterer, *aynı eser*, s.169.

163. H.Roth, "Ein Ledermesser der atlantischen Bronzezeit aus Mittelfranken", *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 4, 1974, s.37-47, 6 Tafel, 4 Abb.

164. Platon, *Alcib.* 1, 129 c, d

165. Platon, *Repub* I, 353 a. Bu bıçak Grekçedeki *Skutotomein* ve *shizein* (taban kesme) yani gerekte derinin kesilmesi fiili ile ilgilidir.

166. J.W.Waterer, *aynı eser*, s.167, şek.130-131, 135; V.Chapot, "Sutor", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.*, s.1579, şek.6690; H.Roth, *aynı eser*, Taf. 6/1-2.

167. *Edict.Diocl.* XIII, 10. Karş.A.Mau, *aynı eser*, s.1230; G.Lafaye, "Coriarius", *Dict.des Ant.Grecet Rom.*, s.1506, şek.1945

168. G.Lafaye, *aynı eser*, şek.1946; J.W.Waterer, *aynı eser*, s.148, şek. 107/B, s.168, şek.130-1. Bu aletin nerede kullanıldığı kesin olarak belirlenememiştir.

169. G.Lafaye, *aynı eser*, şek.1947. Ayakkabıcıların kullandıkları yarım ay biçimindeki bıçak (*peritomeus*) olmalıdır. Mainz Müzesindeki Roma devrinden kalma bir alet ile kıyaslanmıştır. Romalılar'da "*Novacula*" (Grekçe *knoros, knouros*) denilen, bir tarafı eğimli bıçka kazıyıcılar da vardır. Ancak bunların deri için kullanılıp kullanılmadığını bilmiyoruz. Bk. G.Lafaye, "Novacula", *Dict.des Ant.Grec. Et Rom.* IV/1, s.108-109. Romalılar'ın bir diğer bıçağı ise "*cultor crepidarius*" idi ve her çeşit işte kullanılıyordu (Aulus Gellius, *Noct.Att.* XIII, 22,8) S.Reinach, "Cultor", *Dict.des Ant.Grec.et Rom.* 1/2, s.1582-1587; Mau, "Coriarius", *RE*, s.1230; V.Chapot, "Sutor", *Dict.des Ant.Grec.et Rom.* s.157 Bu bıçakların bir de deriden kayışı vardı (Theophrastus, *Hist.Plant.* 6,6,1).

170. M.Schleiermacher, *aynı eser*, s.211.

171. A.Gansser, *aynı eser*, s.2946

172. Theophrastus, *Hist.Plant.* V, 6,1. Dükkân tasvirlerinde bileme taşı masanın üzerinde durmaktadır.

173. A.Gansser, *aynı eser*, s.148, şek.107/c; J.W.Waterer, *aynı eser*, s.158, 166; H.Hodges, *aynı eser*, s.151; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.16.

174. "Subula", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.*, IV/2, s.1553

175. Martialis, *Epigram.* III, XVI, 2

176. Plinius, *Nat.Hist.* XVII, 100

177. A.A.Bryant, "Greek Shoes in the Classical Period", *Harvard Studies in Classical Philo-*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Iogr. X, s.69.
178. V.Chapot, "Sutor", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.*, s.1571, şek.6685.
179. V.Chapot, aynı eser, s.1571, şek.6691.
180. Platon, *Hipp.Min.* 368 C.Bu dikme ise *neurorraphos* olarak belirtilir. Ayrıca bkz. Platon, *Rep.* 4, 421 e.
181. Platon, *Polit.* 280 C
182. Hesiodos, *İşler ve Günler*, 544.
183. Aristophanes, *Eccl.* 508.
184. Ksenephon, *Anabasis*, IV, 5, 14
185. Aristophanes, *Vesp.* 600.
186. Platon, *Sympos* 191 A
187. V.Chapot, "Sutor", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* s.1571
188. Cicero, De Orat. I, 54, 231
189. J.W.Neugebauer, "Tönerne Leisten für Schnabelschuhe der Hallstatt-Kultur aus Sommerein, Niederösterreich", *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 10, 1980, s.331-336, res 1-3; Taf.55-56
190. Theophrastos, *Hist. Plant.* V, 5, 1.
191. Platon, *Polit.* 288 E
192. Theophrastus, *Charac.* 22
193. Aristophanes, *Equit.* 49
194. V.Chapot, "Sutor", *Dict.des Ant.Grec. et Rom.* s.1570, şek.6688
195. Homeros, *Odysseia*, XIV, 23
196. Homeros, *Ilyada*, VII, 220 vd.
197. Ayrıca bkz. F.Eckstein, *Handwerk*, I, Göttingen 1974, s. I, 3, 12, 19, 25, 41.
198. Plinius, *Nat.Hist.* VII, 196. Ayrıca bkz. "Bitkisel Tabaklama"
199. Ovidius, *Fast.* III, 824
200. L.R.Palmer, *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*, Oxford 1963, s.304, No.196.
201. Aristophanes, *Achars.* 724
202. Aristophanes, *Equit.* 44
203. Bkz. O.Lau, aynı eser, s.59
204. Aristophanes, *Equit.* 314-316
205. Aristophanes, *Equit.* V, 892
206. Aristophanes, *Eirene*, 750
207. Aristophanes, *Sphikes*, 38
208. Theophrastus, *Charact.* IV, 52 (Ayrıca bkz. Theophrastus, *Hist.Plant* 3,18,15
209. Artemidorus, *Oneirocr.* I, 51; II, 20; V, 56.
210. Ksenophon, *Apology*, 29
211. R.J. Forbes, aynı eser, s.51; K.D.White, aynı eser, s.237
212. Schol.ad Aristoph. *Equit.* 317 ve 853; ad *Achars* 720, 724.
213. Aristophanes, *Aves*, 490-492
214. Aristophanes, *Plout.* 160-162
215. Aristophanes, *Plout.* 513-514
216. Aristoteles, *Pol.* P.1291, a.13
217. Platon, *Theaetetus*, 180 d

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

218. Platon, *Protag.* 319 d
219. Platon, *Protag.* 324 c
220. Platon, *Repub.* 5.466 B
221. Platon, *Repub.* 5. 456 D
222. Platon, *Repub.* 4. 421 a
223. Platon, *Sympos.* 221 E
224. Platon, *Gorgias*, 491 A
225. Platon, *Gorgias*, 447 d
226. Platon, *Kharmides*, 173 d
227. Platon, *Repub.* 6. 496 d.
228. Platon, *Repub.* 2. 370 a.
229. Ksenophon, *Memorab.* IV, IV, 5
230. Aristoteles, *De sophist.* XXXIV, 184 a
231. Aristophanes, *Lysistr.*, 419
232. Aristoteles, *Eth. Eud.* II, 1, 1219, a, 23, Theophrastos, *Char.* 22
233. Platon *Euthydemos*, 294 b
234. Aristophanes, *Equit.* 314 vd; Theophrastus, *Char.* 16 ve 22; Pollux 7, 82.
235. Isidorus, *Orig.* XIX, 34, 1. Bkz. ayrıca O.Lau, aynı *eser*, s.44-48
236. Aristophanes, *Eccl.* 431-433
237. Athen, Mitt. XI, 1886, 232, Nr.43. Ayrıca bkz. O.Lau, aynı *eser*, s.171
238. M.Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenic World*, 2, Oxford, 1941, s.1121, 1227
239. Pap.Paris, 5, Col. 3. 1. 3=12 V.p.2 180 s. Choachytes'in düzenlediği mezar listesinde görülür. Karş. C.Preaux, *L'Economie royale des Lagides*, Bruxelles 1939, s.233; O.Lau, aynı *eser*, s.171
240. P.Leid N.Col. 2.1.9. Karş.J.Preaux, aynı *eser*, s.233; ayrıca bkz. R.J.Forbes, aynı *eser*, s.36. Burada geçen deri işçilerinin ayakkabıcılar olduğu da düşünülmüştür.
241. Plinius, *Nat.Hist.* XIII, 70; Isidorus, *Origen.* VI, II, 1. Ayrıca bkz. N.Yıldız, *Eskiçağ Kütüphaneleri*, İstanbul 1985, s.146-147.
242. Özellikle Laodikeia'nın siyah koyunları ünlü idi. Bkz. Strabon, *Geographika*, XII, C 578, 16
243. C.Picard "Nouvelles et Correspondance", *Revue archéologique*, 6. serie, XLI, 1953, s.107-108
244. O. Lau, *aynı eser*, s.173
245. Plutarkhos, *Numa*, 17, 2-3
246. G.Lafaye, "Coriarius", *Dict. des Ant. Grec. et Rom.* s.1507
247. J.P.Waltzing, *Etude historique sur les Corporation professionelles chez les Romains*, 4. Vol., s.36, No.113; XIV, 227
248. J.P.Waltzing, *aynı eser*, 3, s.601, no.2134, XIV, 10
249. J.P.Waltzing, *aynı eser*, 3, s.621, no.2241, XIV,277
250. J.P.Waltzing, *aynı eser*, I, s.219
251. Juvenalis, *Satura*, XIV, 202, Martialis, *Epigr.* VI, 93. Bkz. "Deri Ticareti." Günümüzde bu mahalle, Piscinula Caddesi ile Saint-Chrysogone Kilisesinin bulunduğu yerde, şehrin kıyısında Septimiana Kapısı ile Porı Fortuna (Ripa Grande) arasında yer alıyordu. Set-

raları Yahudi tabakları hala etrüsklan Karş kıyıya (Ritme della Regole) taşındılar. Yerleşmelerine ilişkin: Coriarii yazıtları *C.I.L.* VI, 9280, 9281, X, 1916; C.Subactarius 9279. Taban köselesi tüccarları için M.S.III. IV. yüzyıllarda: Das Corpus Coriariorum Magnaziorum Salutariorum, 1117, 1118, 1682 ve 9270-9281. Karş. G.Lafaye, "Coriarius", *Dict. des Ant. Grec.et Rom.* Mau, "Coriarius", *RE*, s.1227.

252. Martialis, *Epigr.* II, 17, 3

253. M.Terentius Varro, *De Ling. Lat.* 6, 14

254. Plinius, *Nat Hist.* X, 121-122

255. Suetonius, *Augustus* 57; *C.I.L.* VI, 448. Ayrıca bkz. Jordan, *Topogr.* I,2, s.462. Bu Vicus sokağında ayakkabıcılardan başka meslekler de yer alıyordu (Gellius XVIII, 4, 1). Ancak sokağa, memupları çoğunlukta olan meslek adını veriyordu. Arsinoe'nin işletme vergileri listesine göre, aynı meslekten olanlar aynı sokakta bulunurlardı. Bkz. O. Lau, aynı eser, s.174

256. R.J.Forbes, aynı eser, s.86

257. *C.I.L.* VI, 1682 (Collegum Cor(i) ariorum). Karş.O.Lau, aynı eser, s.173

258. Plinius, *Nat.Hist.* XIII, 79

259. I.G. XII, 2.109, *Athen. Mitt.* XI (1886), s.282, no.43. Ayrıca bkz. D.Magie, *Roman Rule in Asia Minor I.* Princeton 1950. s.49

260. P.Herrman, K.Z.Polatkan, *Anzeiger d. Österr. Akad. d. Wissenschaft*, (Phil.-Hist. Kl.) Wien, 1961, Nr. 16. Ayrıca bkz. O.Lau, aynı eser, s.171-172; D.Magie, aynı yer.

261. *I.G.R.P.* IV, 1215; *BCH.* XI(1886), s.422, No.3; *CIG.* 3490. Ayrıca bkz. D.Magie, aynı yer.

262. L.W.656; *M.K.B.I* (1873-5), s.131, No.V. Ayrıca bkz. D.Magie, aynı yer.

263. *ZPE* 36 (1979), no.25

264. *IGR*, IV, 1169. Ayrıca bkz. D.Magie, aynı yer.

265. Pollux VII, 90; Hesychius, s.v.Kolophonia. Bkz.D.Magie, aynı yer.

266. Ephesos II, s.188 f.nos. 80-81 (F.E.II, No.80-81) inscriptionlar. Ayrıca bkz. D.Magie, 92. alt not.

267. *I.G.R.P.* III. 442, Laockronski, *Städte Pisid.* II, s.280, no.93

268. *Res et Gr.* II (1889), s.30, Ramsay, *C.B.I.*, s.461, nos.294 ve 256=*I.G.R.* IV, 790. Karş D.Magie, aynı eser, alt not 92.

269. Strabon, *Geographika*, XI, 6.8.Cap.508.

270. "Sutor", *Dict. des Ant.Grec. et Rom.* s.1871. Bkz."Deri Ticareti"

271. Suetonius, *Caesar*, 42

272. Suetonius, *Augustus*, 32

273. C.I.L. II, 3818.

274. Gusman, *Pompei*, Paris 1900, s.281. Karş. "Sutor", *Dict. des Ant. Grec. et Rom.* s.1871.

275. *Guide to Greek and Roman Life*, London 1908, s.134, şek.122. Karş.: "Sutor", *Dict. des Ant. Grec. et Rom.* s.1871.

276. O.Lau, aynı eser, s.175-176, Res.39

277. Bkz. "Eski Yunanlılar'da Giyim Eşyaları"; Pausanias, *Descr. Graec.* IV, XI, 8.

278. A.Erhat, "Medeia, Altın Postun alınması", *Mitoloji Sözlüğü*, 2. ba. İstanbul 1979, s.360.

279. Aristophanes, *Equit.* 514

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

280. Aristophanes, *Eqvit.* 853
281. Aristophanes, *Eqvit.* 718-740
282. Aristophanes, *ed. Acharn.* 720-724.
283. Theophrastos, *Charact.* IV.
284. Demosthenes, XXXIV, 10
285. Demosthenes, XXXV, 34
286. Herodotos, *Historiae*, IV, 169
287. Strabon, *Geographika* XI, 2,3
288. Polybios, *Historiae*, IV, 38
289. M.Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenic World*, Oxford 1941, I, s.300-310.
290. C.Préaux, *L'Economie Royale des Lagides*, Brussels, 1939, s.230
291. P.Tebt 801 Karş.C.Préaux, *aynı eser*, s.232. Ayrıca bkz.R.J.Forbes, *aynı eser*, s.36.
292. J.H.Breasted, *Ancient Record of Egypt. Historical Document*, No. 150, Chicago 1927, IV, s.187.
293. P.Petrie, II, 32, 1; III, 36 (d). Karş. C.Préaux, *aynı eser*, s.231; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.35-36.
Ayrıca bir deri gelirleri servisi *(dermatern)* vardı. Burası tüccarlardan vergi topluyordu. Bunu bir memur yönetiyordu. Onlar dericilikten anlayan kişilerdi. Bkz. P.Petrie, II, 32, 1; III, 36 [d] ve B.L., P.Petrie III, 32 (d) 1.3. Karş. C.Préaux, *aynı eser*, s.231.
294. P.Cairo-Zenon 59060 ve 59061; 59692. karş.: C.Préaux, *aynı eser*, s.233; R.J.Forbes, *aynı eser*, s.36.
295. P.Mich. Zenon 67. 1,25; P.Cairo-Zenon 59328, P.Wisconsin 2, 59429. Karş. C.Préaux, *aynı eser*, s.230.
296. Bkz. P.Mich.Zenon 67, 126; P.Cairo-Zenon 59328; P.Wisconsin 2 ve 59429. Karş. R.J.Forbes, *aynı eser*, s.35.
297. J.H.Breasted, *A History of Egypt from the Earliest Times to the Persian Conquest*. 2. ed. New York 1916, s.404 (III, 56).
298. M.Rostovtzeff, *aynı eser*, Vol.I, s.300. Ayrıca bkz.P.Cairo Zenon 59693. Karş. CPréaux, *aynı eser*, s.230.
299. P.Petrie, II, 39 (e); III, 110. Karş. C.Préaux, *aynı eser*, s.232
300. Wücken, Gr. Ostr. I, P.294, no.1. 354; II, s.334 (bkz. B.L., 1359; P.Strass. 14; P.Tait I Bodl. 64). Karş.: C.Préaux, *aynı eser*, s.232. Bu araştırıcıya göre, II. yüzyıl ortasında Dios Polis Magna'daki yerel vergileme yönetimi tüm Mısır'a yayıldı. Burada telos akseteon yani ödeme yapılıyordu. Bu vergi M.S II. yüzyılda verilmeğe devam etti.
301. O.Lau, *Schuster und Schusterhandwerk in der griechisch-römischen Literatur und Kunst*. Bonn 1967, s.159-163, res.37. Aristophanes de *(Equit.* 316 vd.) *"Kleon deriyi üretti ve astı"* dediğine göre bu tasvirler gerçeği yansıtır.
302. Aeschines, *Timarchus*, 97
303. Aristophanes, *Eccles.* 286 vd.
304. O. Lau, *aynı eser*, s.168-169. Ayrıca bkz. Aristophanes, *Plut.* 983.
305. C.Van Driel-Murray, *aynı eser*, s.59-61.
306. Strabon, *Geographika*, V, I, 8
307. Strabon, *Geographika*, III, V, 21

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

308. Strabon, *Geographika*, IV, 6, 2.
309. Strabon, *Geographika*, IV, 5, 2.
310. Strabon, *Geographika*, VI, 2, 7.
311. Iuvenalis, *Satirae*, XIV, 303
312. Martialis, *Epigram*. VI, 93.
313. Tacitus, *Ann*. IV, LXXII, 2. Bu vahşi orman beğasının Avrupa öküzü olduğu sanılmaktadır.
314. "*Pelles Babyloniae*" denilen bu deriler için bkz.: *Ed.Diocl*. VIII, 1,2 veya VIII, 1 a; *Dig*.XXXIX,4,16,7; Hieron, *Ep*., 107,13; Zonaras, *Ann*. XIII, 5. Karş.Max "Curiarius", *RE*, s.1227.
315. Mısır ve Suriye için: *Digest* XXXIX,4.16.7. Karş. Max, aynı eser, s.1227
316. *Ed.Diocl*. VIII, 4. Karş.: K.Schneider, "Pellis", *RE*, s.369
317. *Cod. Just*. X, 48 (47), 7; Just. II, 106; Lyd. de mag. II, 13.
318 Plinius, *Nat.Hist*. XXXIV.
319. Arrianos, *Indike*, 15, 1-4.
320. Athenaeus, *Deipnosophistae*, I, 27 e
321. Varro, *De Ling. Lat*. VIII, 55
322. *C.I.L*. XIV, 10 ve 277. Waltzing, *Etude sur les Corporations professionnelles chez les Romains*. I, s.125, 219; III, s.601, 621 IV, s.36. Karş. M.Besnier, "Pelles", *Dict. des Ant. Grec. et Rom*., s.374
323. Plautus. *Menaechmi*, II, 404
324. *C.I.L*. VI, 9431
325. *C.I.L*. V, 1585
326. *C.I.L*. VI, 9796
327. Vitruvius, *Praef*. 7; Plinius, *Nat. Hist*. VII, 106
328. Tacitus, *Ann*, XV, 34
329. Plinius, *Nat. Hist*. VII, 196; X, 421; XXXV, 112; Seneca, *De benef*. VII, 21
330. P.Gen. Latin 1 (83); P.Groningen 11. Karş. R.J.Forbes, aynı eser, s.37.
331. P.O.326: P.Goodspeed 30.Karş. R.J.Forbes, aynı eser, s.37
332. P.Grenfell, II, 51; BGU 655. Karş. R.J.Forbes, aynı eser, s.37
333. S B 7181 h.P.Teb 337. Karş. R.J.Forbes, aynı eser, s.37
334. *C.I.L*. VIII, 16710. Karş.R.J.Forbes, aynı eser, s.55
335. *C.I.L*. VIII, 4508. Karş. R.J. Forbes, aynı eser, s.55
336. Der Maximaltarif des Diocletian, Mommsen et Blümner, s.24-27 ve s.121-127 (Kommenter) VIII, 1-41. Karş. M.Besnier, "Pellis", *Dict. des Ant. Grec. et Rom*. s.374; K.Schneider, *RE*, s.369
337. *Diocl. Edict*. cap. X, 5-6; C.I.L. III. s.813
338. Ayrıca bkz. O.Lau, aynı eser, s.165-166
339. Seneca, *De benef*. VII, XXI, 1
340. Bkz. O.Lau, aynı eser, s.165-167
341. (III b, 16) H.Dessau, "Der Steuertarif von Palmyra" *Hermes* XIX, 1884, s.501; 516 Karş.: M.Besnier, "Pellis" *Dict. des Ant.Grec. et Rom*. s.373; K.Schneider, "Pellis" *RE*, s.369
342. *C.I.S*. III. 3. 1. No. 3913; *O.G.I.S*. 629. Ayrıca bkz. Yale Class. Studies, Vol. III, 1932,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

s.74. Karş. R.J. Forbes, *aynı eser*, s.57.

343. Dig. XXXIX, 4, 16, 7. Karş. M.Besnier, "Pelles" *Dict. des Ant. Grec. et Rom.* s.373.

344. *C.I.L.* VIII, 4508. Karş. M.Besnier "Pellis", *Dict. des Ant. Grec.et Rom.* s.373-374; R.J. Forbes, *aynı eser*, s.55

345. Lamprid, Alex. Sev. 24, 5. Karş. M.Besnier, *Dict. des Ant. Grec. et Rom.* s.374.

346. *Cod. Theod.* XIII, 4,2. Karş. M.Besnier, "Pellis", *Dict. des. Ant. Grec. et Rom.* s.374

347. R.Cagnat, *Le Portorium chez les Romains*, s.115-119.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

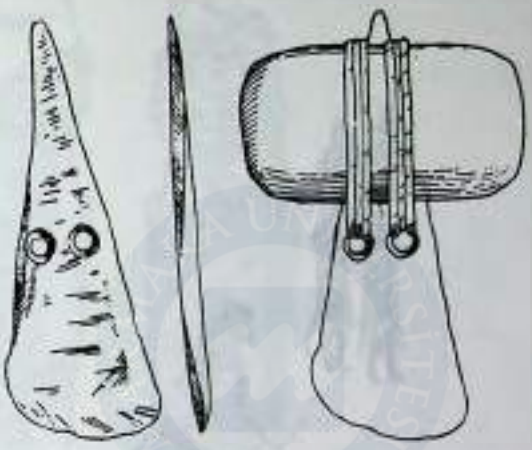

Res. 1. İsviçre'de Wetter'de bulunan geyik boynuzundan deri kazıyıcısı (J. G. D. Clark, L'Europe Préhistorique Paris 1966, s. 325, Şek. 118)

Res. 2. Dordogne'da bulunan Paleolitik döz kazıyıcı (J. W. Waterer, "Leather", A History of Technology, S. 149, Şek. 108

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 3. İspanya'da Lerida ve Els Secans mağralarında bulunan üst Paleolitik devir mağara resimleri (J. W. Waterer, aynı eser, s. 148, şek. 106)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res.4. Wiepenkathen'den tabaklanmış sığır derisinden hançer kılıfı (J.W. Waterer, aynı eser, s. 159, şek.119)

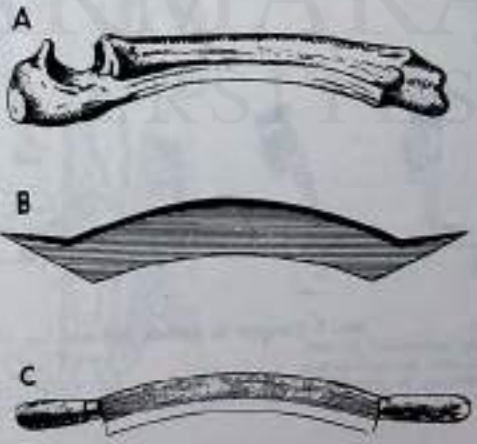

Res.5. Çeşitli devirlere ait kayıçlar. (J.W. Waterer, aynı eser, s. 148, şek. 197)

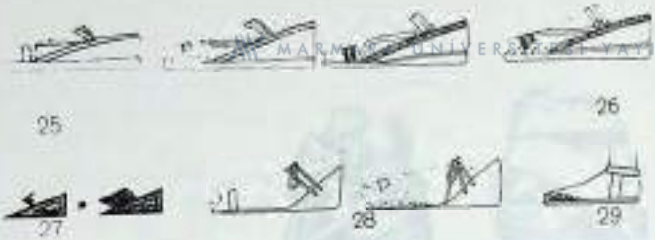

Res. 6. Çeşitli sandalet tipleri (B. Hrouda, Die Kulturgeschichte Lev. 7/25-29)

Res.7. Sandaletler (B. Hrouda, aynı eser, Lev. 42/3)

Res. 8. Çizmeler (B. Hrouda, aynı eser, Lev. 8/1-9)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 9. Çizmeli savaşçılar. (B. Horsda, aynı eser. Lev 60/1)

Res.10. Tulumdan içen çocuk (Layard, Monuments of Nineveh. II. Lev.35)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 11. Tulumların şişirilmesi (Layard, aynı eser, II, Lev.41)

Res. 12. Assurbanipal'in av kabartmasında at başlığı (A. Salonen, Hippologica, Lev. XIII

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 13. Asur kabartmasından, şişirilmiş tulum ile nehri geçen askerler (H. Hodges, Technology in the Ancient World, s. 151, Res. 186)

Res.14. Şişirilmiş tulum üzerine oturmuş bir ve tulumları sırtında kayanlı, aynı eser, Lev. 128

Res. 15. Ulaşım için hazırlanan tulumlar (B. Hrouda, aynı eser, Lev. 66/2)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 16. Telh'dan darıt çalan adam (A. Parrot. Assur. S. 306. res. 385)

Res. 17. Hattiler (B. Hrouda. aynı eser, Lev. 56/1)

Res. 18. Balabish'de bulunmuş bir sandaletin kesiti (J.W. Waterer, aynı eser, s.151, şek. 112)

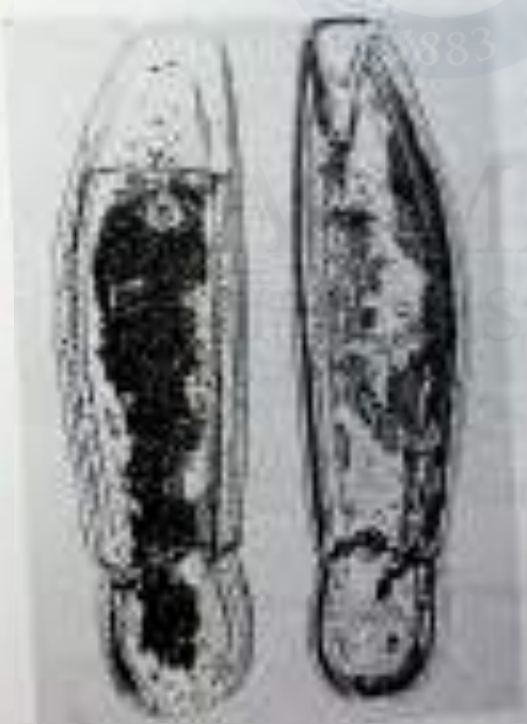

Res. 19. Thebes'den şaşlanmış keçi derisinden, kırmızı boyalı, Tuthmosis sandaletleri (J.W. Waterer, aynı eser, s. 162, şek.126)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 20 Sandaletler, Yuya ve Thuyu'nun mezarından (J.R. Forbes, Studies In Ancient Technology, s.38, şek. 10)

Res. 21. Sandalet yapımı (J.W. Waterer, aynı eser, s. 162, şek. 125)

Res. 22. Balatlish'de bulunmuş dikiş izleri taşıyan ölü parçası (J.W. Waterer, aynı eser, s. 158, şek. 118)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 23. Balabish'den kırmızı boyalı deriden eteklik parçası (R.J. Forbes, aynı eser, s. 27 şek.4)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res.24. Tell-el - Amarna mezar resimlerinden eldivenli
Ay (J.W. Waterer, aynı eser, s. 163, şek. 127)

Res. 25. Deri süslemeler (G. Maspero L' Archéologie égyptienne, s. 284, şek. 284)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

S. 26. Bezemeli deri yelken. (G. Maspero, aynı eser, s. 285, şek. 265)

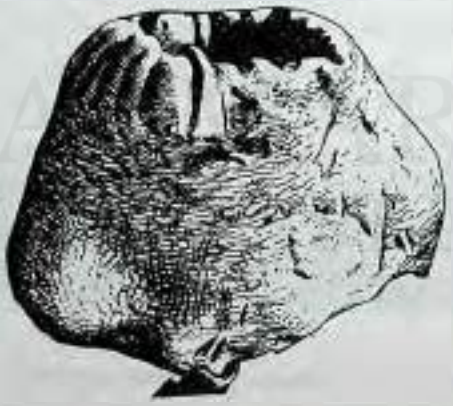

Res. 27. Nubia'dan Süâlûler Devresi deri kap. (J.W. Waterer, aynı eser, s. 150, şek.110)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 28. Thebes'den Rekhmire'nin mezarından dört şişeyi taşıyan adam (J.W. Waterer: aynı eser, s. 160, şek. 120)

Res. 29. Iamkheb'in mezarından çok renkli yarım biçimde işlenmiş kutu kılıfı (R.J. Forbes, aynı eser, s. 44, şek. 11)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Şek. 30. Kahire müzesinde at koşumları (R.J. Forbes, aynı eser, s. 30, şek. 6)

Res. 31. At koşum parçaları (R.J. Forbes, aynı eser, s. 29, şek. 5)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 32. Tutankhamon'un araba tekerlekleri, bağlantı yerleri ve parmaklan ham deriden (R. J. Forbes, aynı eser, s. 33, Lev. 5)

Res. 33. Gövdesi ham deri ile kaplı Mısır arpı (J.W. Waterer, aynı eser, s. 149, şek. 109)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 34. Thebes'den dökülmüş deri parçalardan top (J.V. Wetterer, aynı eser, s. 164, şek. 128)

Res. 35. III. Ramses'in mezarından ham deri şeritlerin kesilmesi (R.J. Forbes, aynı eser, S. 25, Şek. 3)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Şek. 36. Derinin gerilmesi ve sandalet yapımı. Deshasheh'den (R.J. Forbes, aynı eser s. 35, şek. 8)

Res. 37.Derinin tabaklanma ve kesilmesi (J. Andre, Cuir, Dict. Arch. des Tech. I. s. 344)

Res. 38. Derilerin işlenmesi ve sandalet yapımı. Rekhmire'nin mezarından, (R.J. Forbes, aynı eser, s. 37, şek. 9)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 39. Deriden çeşitli eşyaların yapımı, Hapa'nın mezarından, (R.J. Forbes, aynı eser, s. 29, şek. 2)

Res. 40. Tabaklamak amacıyla derinin gerilmesi (P. Montet, Les Scènes de la Vie Privée dans les Tombeaux égyptiens de L' Ancien empire, s. 312, şek. 41)

Res. 41. Anadolu'da giyilen uçu kıvrık çizme (G. Azarpay, Two Urartian Boot Shaped Vessels, Şek. 8)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 42. Urartu Çizmesi (G. Azarpay, aynı eser, çek. 1-2)

Res. 43. Urartu çizmesi (G. Azarpay, aynı eser, şek. 9)

Res. 44. Urartu Çizmeleri. (C. Aruz'dan, aynı eser, sayfa 71)

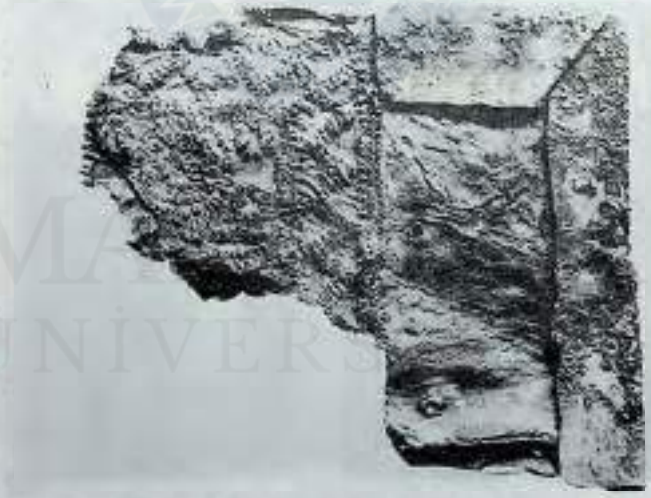

Res. 45. Urartu kemer parçası (Ö. A. Taşyürek , Urartu kemerleri. Res. 67.)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 46. Beyoncli Urartu kemeri parçası (O. A. Taşyürek aynı eser, res. 66)

Res. 47. Madeni kemeri deri astara tutturmak için açılan delikler (O. A. Taşyürek, aynı eser, şek. 19)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

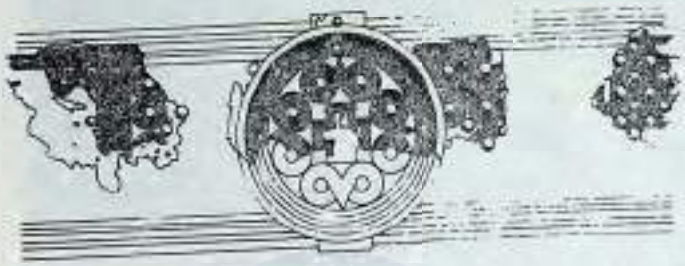

Res. 48. Deri astarlı bronz Frig kemeri (R. Young , The Three Gresi Tumuli, s. 208, şek. 126)

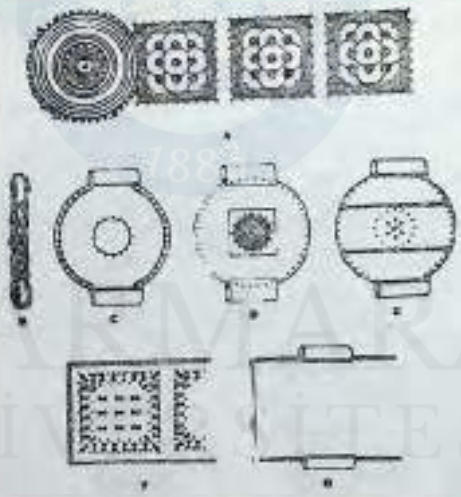

Res. 49. Frig kemerinin deri kısmı ile kapatılma biçimi (R. Young, aynı eser, s. 152, şek. 97)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

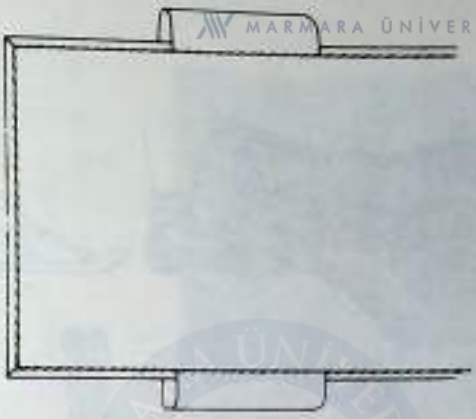

Res. 50. Deri astarlı kemerlerin bağlantı yerleri (R. Young, aynı eser, s. 149, şek. 94)

Res. 51. Deriye tutturulan Frig deri çubuğu (R. Young, aynı eser)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res.52. Deri astarlı. Mensa'ya ait bronz göz koruyucusu (R. Ghirshman, "Notes Iraniennes. şek.1-2)

Res. 53. Geometrik devir eski Yunan çizmeleri (S. Marinatos, Kleidung Haar und Barttracht, Lev. A. VI)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 54. Hitit ve Geniş çizme örnekleri (S. Marinatos, aynı eser, A 33/ Res. 7a)

Res. 55. Kalkan'dan çarık örnekleri (S. Marinatos, aynı eser, A 59)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

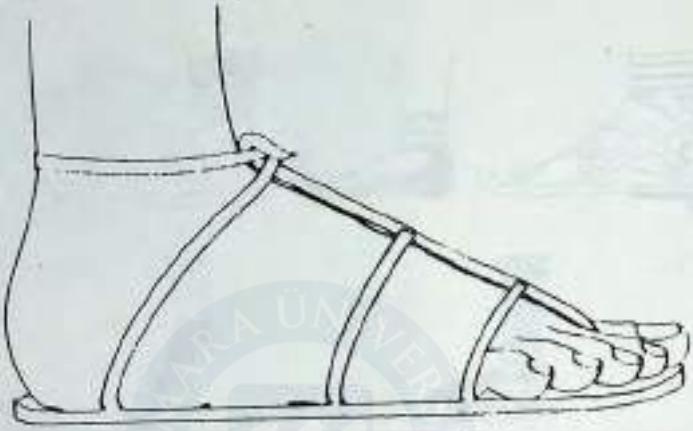

Res. 56. Kerameikos'dan bir sandalet. (W.K. Kovacsovics Ein. Sandelenfund aus dem Kerameikos. s. 270. res. 5)

Res. 57. Embades (P. Pabis. "Embas". Dict. d'Arch. Grec. et Rom. s. 594. şek. 2649)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 58. Embades (P. Pabst, aynı eser, s. 594, şek. 2651-2653)

Res. 59. post elbise (M. Besnier, "Pelles", Dict. d'Arch. Grec. et Rom., s. 372, şek. 5546)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 60. Teymaden kült elbiseli (S. Marinatos, aynı eser, A 31/ Res. 6)

Res. 61. Hagia Triada 'dan post etekler. (S. Marinatos, aynı eser, Lev. A IV)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 62. Pratan şeklinde giyinik Hermes (M. Bieber, aynı eser, s. 171, şek. 554)

Res. 63. Diphtera giyinmiş çocuk ... d'Arch. Grec. et Rom., s. 266, şek. 345)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 64. Bassaris giysisi Bacchas ve Maenad. (F. Lenormant, "Bassara". Dict. d'Arch. Grec. et Rom. s. 682, şek. 805)

Res. 65. Myken dönemi miğferler. (H. G. Buchholz- J. Wiesner, Kriegs Wesen Teil I, E 67 Res.13. a-c)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 66. Akyeleli giymiş Dianalı (M. Albert, "Clipeus ou Clipeum" Dict. d'Arch. Grec. et Rom. s. 1957. şek. 1662)

Res. 67. Deri sütaltı madeni kemer (A. De Ridder, "Mitra " Dict. d'Arch. Grec. et Rom., s. 1955, şek. 5096)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 68. Tahıl öğütücü post M. Besnier, "Pellers". Dict. d'Arch. Grec. et Rom. s. 372, şek. 5545)

Res. 69. Şarap tulumu tutan silen (J. W. Waterer, aynı eser, s. 161, şek. 122)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 70. Gerek kalkan (H. G. Buchholz - J. Wiesner, aynı eser, E 51, Res. 71

Res. 71. Miğfer (H. G. Buchholz J. Wiesner, aynı eser, E 130, Res. 338

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

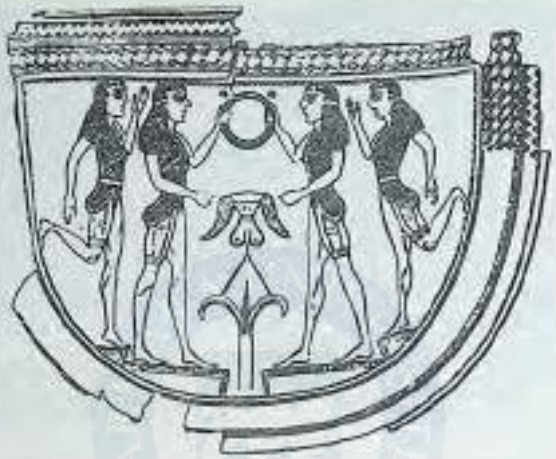

Res. 72. Deri astarlı Girit mitrası (H. G. Buchholz-J. Wiesner, aynı eser, R. 133 , Res. 217/8)

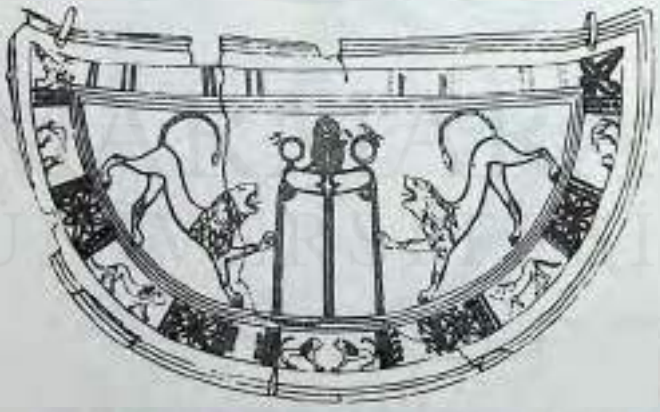

Res. 73. Deri astarlı Girit mitrası (H. G. Buchholz- J. Wiesner, aynı eser, R. 133, Res. 211)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 74. Deri astarlı Girit mücadele. H. G. Buchholz- J.Wiesner, ayrıca bkz: E 137, Res. 28]

Res. 75. Algunce saplanmış ceylan. H. - G. Buchholz, Jagd und Fischfang 91/Res. 31]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

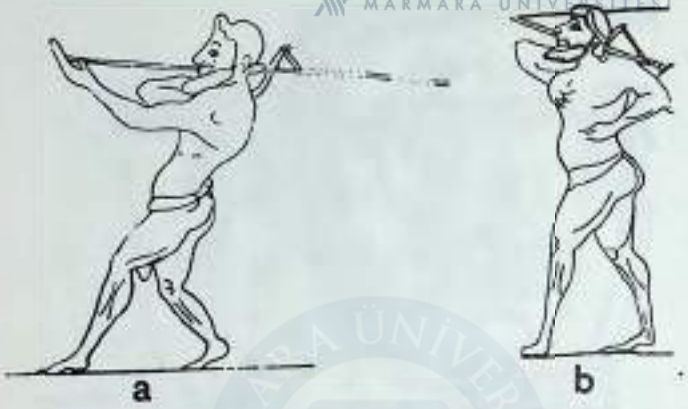

Res. 76. Aiganeee'li atletler (H. G. Buchholz, aynı eser, Res. 28/a- b)

Res. 77. Aiganee fırlatan atlet (H. G. Buchholz, aynı eser, Res. 27)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

16-a, 7b. Arabanın kayışı (R. G. Bochhoiz, aynı eser, Res. 25 a-b)

Res. 79. Geometrik devir vazo resimlerinde dizginler (J. Wiesner, Fahren und Reiten F 67, Res. 18)

Res. 80. Araba kayışı (J. Wiesner, aynı eser, F 9, Res. 2)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

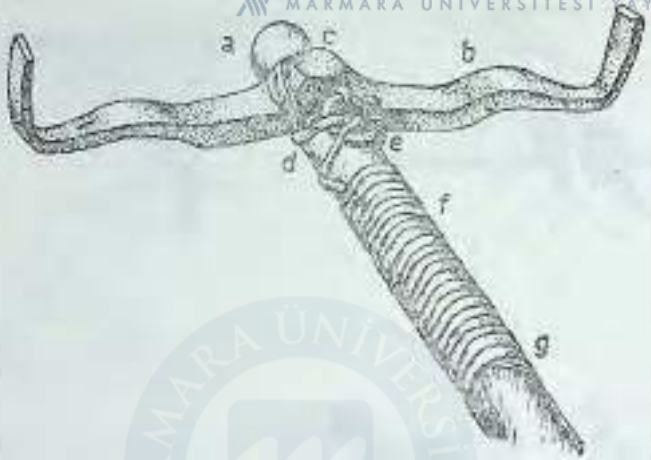

Res. 81. Araba dingili bağlantı kayışı (J. Wiesner, aynı eser F 6, Res. 11

Res. 82. Pharbeia (Le Roy "Musique" Dict. des Arch. de Tech.)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 83. Ingotlar (G. F. Bass, The Cape Gelidonya Wreck)

Res. 84. Solea (O. Lau, Schuster und Schusterhandwerk in der griechischrömischen Literatur Und Kunst. S. 114. Res. 30)

Res. 85.Roma ayakkabısı taban ve üst kısım (M. Schleiermacher, Römische Leder und Textilfunde , s. 209, Res. 12- 13)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 86. Caliga'nın tabanı, bağı ve çivili (J. W. Waterer, ayrıntı eser, s. 168, şek. 132)

Res. 87. Caligae (M. C. Bishop, Roman Military Equipment Res. 24)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 88. Calceus (E. Bandak Footwear down the Ages. S. 18)

Res. 89. Calceus. (O. Lau, aynı eser, S. 118, Res. 31- a-b)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 90. Campagus (E. Bardali, aym eser, S. 18)

Res. 91 Pelles (M. Bessner, "Pelles" Dict. d'Arch. Grec. et Rom.) S. 372, Şek. 5547)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 92. Deri Cumasır (R. J. Forbes, aynı eser, s. 56, şek. 12)

Res. 93. Pascoulus (G. Lafaye , "Pascoulus, Dict. d'Arch. Grec. et Rom.", s. 339, şek. 551 7)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 94. Pera [D. Laßaye, "Pera", Dict. d'Arch. Gréc. et Rom. s. 396, şek. 5566]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 86. Mantica (G. Lafaye, "Mantica", Dict. d'Arch. Grec. et Rom. s. 1582, şek. 4808)

ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Fig. 32. Cribrum (a)

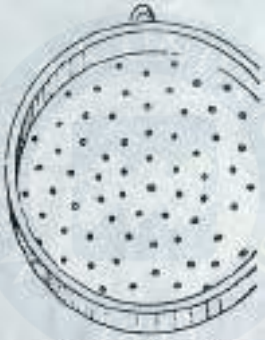

Fig. 33. Cribrum (b)

Res. 96. Cribrum (K.D.White, Farm Equipment of the Roman World, s. 103)

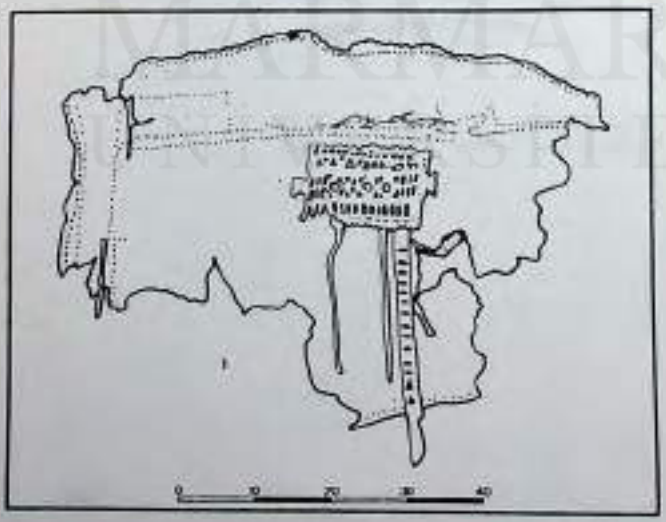

Res. 97. Deri kalıp (M. C. Bishop aynı eser, s. 31, Res. 18)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 98. Kemerler. (M. C. Bishop, aynı eser, s. 19, Res. 6)

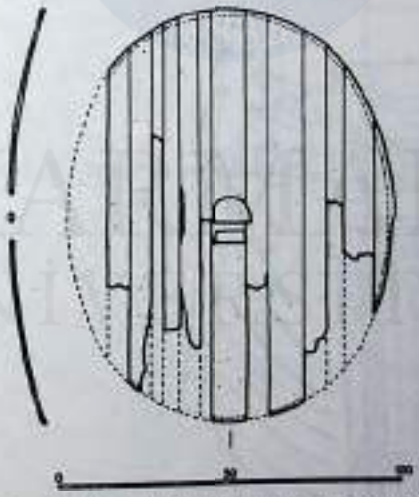

Res. 99. Kalkan (M. C. Bishop,aynı eser, s. 58, şek. 47)

MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

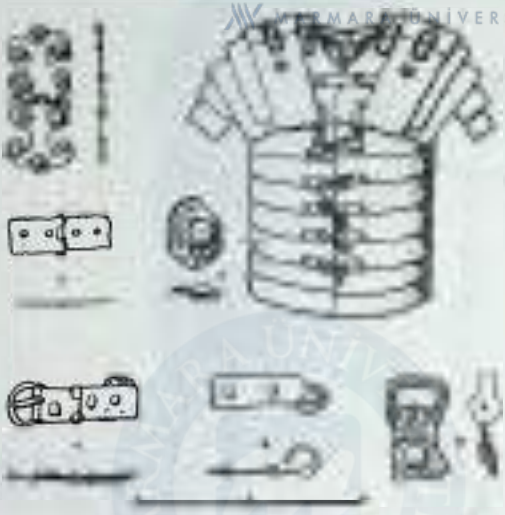

Res. 100. Zırh bağlantıları (M. C. Bishop aynı eser, s. 33, şek. 20)

Res. 101. Cingulum (R. Saglio, "Cingula," Dict. d'Arch. Grec. et Rom. , , s. 1180, şek. 1406)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

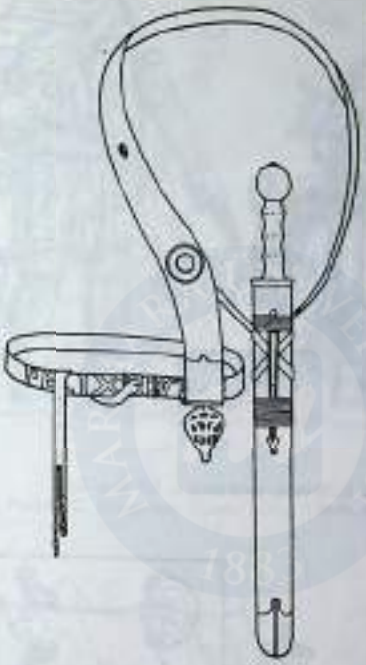

Res. 102. Kemer. (M. C. Bishop, aynı eser, s. 48, Res. 38)

Res. 103. Kemer. (M. C. Bishop, aynı eser, s. 52 Res. 39/7)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 104. Kemerler (M. C. Bishop, aynı eser, s. 53, Res. 40)

Res. 105. Silah Kılıfları (M. C. Bishop, aynı eser, S. 28, Res. 15/ 3-4)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 106. Fırında (G. Fougères, "Fusda", Dict. d'Arch. Grec. et Rom., s. 1368, Res. 3329)

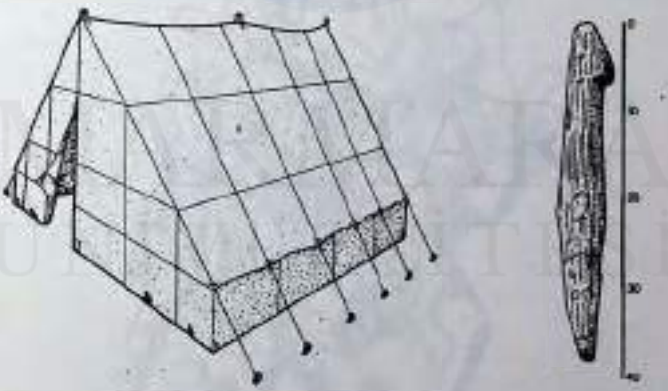

Res. 107. Çadır. (M. C. Bishop, aynı eser, s. 39, res. 27)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

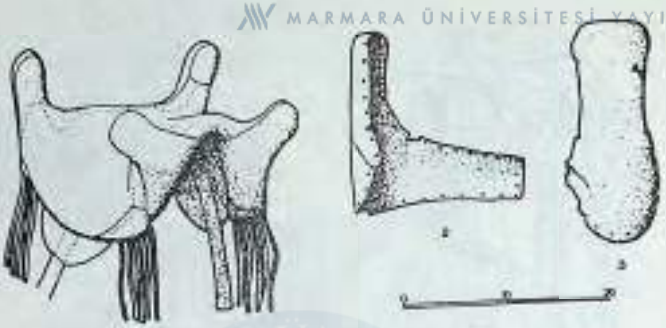

Res. 108. Eğer. (M. C. Bishop. aynı eser, s. 47, şek. 25/1)

Res. 109. Kamç. ("Flagellum", Dict. d'arch. Grec. et Rom. S. 1154, Şek. 3088)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 110. Craumena. " Craumena". Dict. d'Arch. Grec. et Rom., S. 1572. Şek. 2980

Res. 111. Phalanga. H. Lalaye. "Phalanga". Dict. d'Arch. Grec. et Rom., s. 624, şek. 5614

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 113. Tympanum. (Ch. Aressou, "Tympanum", Dict. d'Arch. Grec. et Rom., S. 560. Şek. 7195)

Res. 113. Pugillatus. (A. de Ridder "Pugillatus, Dict. d'Arch. Grec. et Rom. s. 764. şek. 5856)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 114. Coryeus ("Coryeus", Dict. d'Arch. Grec. et Rom. , s. 1541, Sek. 2022)

Res. 115. Flagellum (G. Fougères "Flagellum, , Dict. d'Arch. Grec. et Rom. , S. 1154, Sek. 3087)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 116. Flagellum. (G. Pougères, "Flagellum", Dict. d'Arch. Grec. et Rom., S. 1154, şek. 3065)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 117. Pasyörenin okuması. [7. Bar, Die Buchrolle in der Kunst, s. 202 - Res. 170

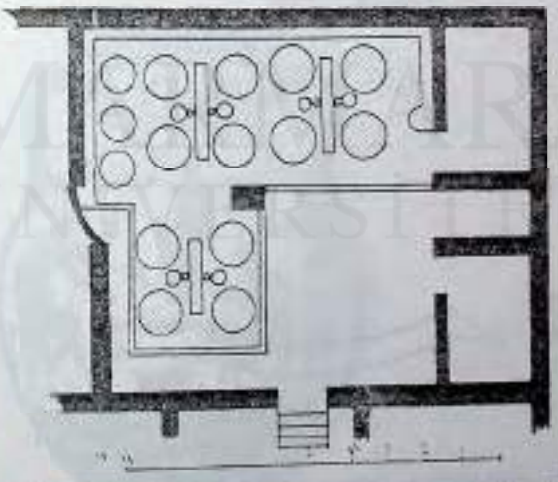

Res. 118. Tabakhane [A. Mau, Pompeji in Leben und Kunst, s. 416, şek. 240]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

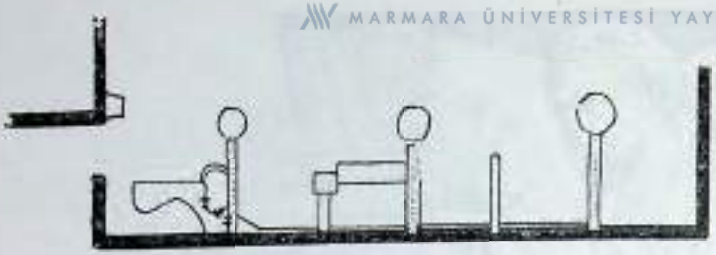

Res. 119. Tabakhane (G. Lafaye, "Coriarius", Dict. d'Arch. Gisc. et Rom., S. 1506, şek. 1943)

Res. 120. Ayakkabıcı (J. W. Waterer, aynı eser, s. 186, No. 130)

Fig. 1945. Fig. 1946. Fig. 1947.

Res. 121. Dericiler (G. Lafaye, aynı eser, s. 1508, şek. 1945- 1947)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 122. Kasaycı aletler (R. J. Forbes, aynı eser, s. 62, şek. 14)

Res. 123. Ayakkabı dükkanı. (J. W. Waterer, aynı eser, s. 167, Res. 131)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Res. 124. Ayakkabıcı (R. J. Forbes, aynı eser, s. [illegible])

1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

DİZİN

-A-

A.GAR, 12
acacia arabica, 12
acacia nilotica, 21–22, 254
Acacius (piskopos,229)
Acemhöyük,24,26
Achaeos (Sardes kralı),125
Achmim–Panapolis, 139
Adamklissi anıtı,180–181
adepsetos boie,73
adiposa,239
Adriyatik kıyıları,269
Aegina,161,191,309
Aeneas,87,153,167,170,202
Aeschines,76,288,294,314
Aeskylos,45,49–49,58,104
Aesopos,93,288
Africa,321–323
Afrika,56,157,185,194,205,256,311, 315,317,320,325-A.halkaları, 197
Agamemnon,37,52,86–87
Agathon,37,41
Agogeus,125
agon,174
aguhhu,3
Aharnalılar,308
ahras,282
Aias,89–90,290
Aidas kunee,65
aiga
nee,99,101
aigeie kunee,63
aigis,265
Aiolos adası,85
Ak Burun tümülüsü,66
Akad,2–3,5,8
Akalla,13
akatia,47
Akdeniz,10,19,23,30,111,126–129,13 4,180,185,247–248,251,257, 259,262–263,268–270,283, 306,309–3
Akhaia,94
Akhalâlılar,38,72,86,89,100,126-127 257
Akhilleus,87
Akhisar,304
akrophuria,47
akrophusia,116
Alacahöyük,24
Alaşehir,304
Alba,147
albi crites,324
Albingaunum,318
Albium Intemelium,318
Albius Tibullus (şair),234
albogalerus,163
Alhunea,167
Aleppo,253
Aletes,186
Alexander Severus,289,304
Aexandria,270312,321
Alexandros,52,61,66
Alexis,43,83
Alkibiades,281
alkibiadia,51
Alkmaion,44
allaharu,10
Almanya,167,200,254,274,280
aloe,11
Alopecia adası,311
alopekis,167
Alpler,139,144,259,317–318
althea rosea,268
Altıntepe,26
alula,146,148,248–250
Amazonlar,62,71,99,185
ambrakidia,50
Amenemhat,III,20
amenta,150

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

amentum,190
Amerika,245
amictus,158
amma,99
Ammianus Marcellinus,168,196
amphimallum,159
Amphion,199
amphis-baena,218
ampukter,103
ampukts,103,196
ampulla,290
ampullarius,290
anaurus,285
Amyklai,50
Amykos,121–122
Anacharsis,258
Anadolu,2,8,10,19,21,23–26,28,42,48 50,56,59,61,91,195,248,250, 253,263,265,267–269,275, 279,283,304–306,307,310, 320
Ance,93
angareb germe,16
anguila,214
Anitos,292–293
ankule,34,99
annona,317
ansa,191
ansae,150
Antalya,126,128
antelia,105
Antiokhos,III,125,195
Antiphellos (Kaş),126
Antiphon,83
Antonius,165;A. sütunu,141,192,202
Apameia,307;A. Kibôtos,305
apek,163
Apelles (ressam),151
Aphidos,167
Aphrodite,66,103;A. figürleri,71
Aphroditopolis (Mısır),259
aplike,32
Apollo sandaliarius,303
Apollon,70,99,129,286;A. Belvedere, 135
Apollonius Rhodius,122
Apulia,84,186
Aquileia,149,317,322
Arabistan,205
Aradus (Fenike),207
arbule,49
Arcanus,235
Arcia,149
Arden, 183
Ares,65,70,106–107
Argiletum,302
Argive Capaneus,210
Argo,307
Argolis,96,128
Argonautlar,211,307
Argoslular,90
Ariadne,125,135
Aristarkhos (gramerci),223
Aristeas,58
Aristophanes,35–37,41–43,45,48,51, 57–60,66,74–76,78–80,82–83, 101,110,124–125,241–242,249, 253,278,285,287–289,292–295, 297–299,308,314
Aristoteles,49,66,83,116,253,288,297
Arizelos (derici),294
Arkadialılar,92
Arkhidomos (kumandan),102
Arles,56
arnakidas,62
Arrianos,107,321
Ars sutrina,322
Arsinoe,299
Artakserkses,59,83,112
Artemidorus,293
Artemis,62,106
ascitae,212

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ascopera,175
Asia eyaleti,304–305,310
Asia Minor,56
askidion,83
askion,83
askodetes,83
askolia,124
askoliasmos,124
askoma,83
askomata,114
askopera,80
askos (tulum),84,249
askos (korük),116
aspis,90;a.*podenekes*,86
asser,170
Assur Koloni Çağı,24,26,28
Assur,2,3,6,8,12,111
Assurlular,5,7
Assurnasirpal,II,6–7
Asva,39,121,185,229,320
Athena,36,38–39,43,53,65–66,75,115; A.Polias,104,115
Athenaus,41,51,58,76,79–80,83,102, 288–289,321
Atina,48,51,93,114,124,129,271,292 –294,306,308;A.agorası,31
Atinalılar,59,112,306,314
atpidopegos,290
atramentum sutorium,264–265
atramentum tingendis coriis,265
atrium sutorium,302
Attaleia,304
Attaloslar,130,223
Atticus,234
Attik–Delos Deniz Birliği,306
Attik yazıtı,65
Attika,31,46,125,121;A. gymnasionu, 48;A vazoları,65,97,124,281
Attis,120
Augustinus,228
Augustus,145,229,306,315
aulodoke,118
aulos,117
aulotheke,118
Aulus Gellius,136–137,163,187,214
Aurelianus,144,188,289
Ausonius,129
Autochthones,56
auxilia,180
Avrupa,87,228,244–245,253,257,262, 275,279,283,315
Avusturya,252,286
azugos,34
azurit,23

–B–

Baatus,93
Babil,2,8,12,83,112
Babylonia,126,130,135,263,311,320
babylonica,136
babylonici purpurei,324
Bacchus,119,125,209,212
Badari,13,16
baite,57,60
Bakkhalar,61–62,120
Balabish,14,20
balantion,76–77
Balear kayışı,193
Balkanlar,267
balteus,208
Bar Hill,134,274
barubnma,119
barudoapa,119
Basel,132,181,274
Basas,59
basilides,48
basiliki tamieio,312
bassara,61
bassarae,139
Bassareus (Lydia tanrısı),61
bassaris,61
baukides,47–48

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

baukis,48
Bdelykleon,110
bembeks,124
bembiks,124
Beneventum,303
Beni Hasan,13,21
Beotia,56,124,252,290,307
Beotialılar,308
Berekyntidos,119
Bergama,104,130,224,231,320;B.devleti,129;B. kütüphanesi,129,223
Bergamalılar,129,232
Berlin,191,228;B. müzesi,20,125,138
Besle mağaraları,257
Bias,127
biblia,229
Birdoswald,274
Birt,T.,128,230
Bithynia,307
Bithynialılar,39
bitum,13
Bizans,142,269
Blackfriars,134
blaute,41
blaution,41
Blepyros,45
boeis,90
Boğazköy,26
Bologna,303
Bonn,179,271,273
Bonner Berg,274
Bosporus,309–310
Boston,282
Bretonlar,185
breves cetrae,185
Britania,156,180,205–206,318
Britanya,274,280
Biritish Museum,20,101,191,198,228,233,281,306
Bruck an der Leitha,286
Brutus,163
Bryant,A.A.,44,48
Bryonia dioica L.,246
bubulus,213
Budinler,310
Bulgaristan,95
bulla scortea,218
bursa,241
bursai paraptetheisai,62
burseion,241
burses,313
burseus,289
bursodepsai,298
bursodepseis,241
bursodepses,288
bursodepsikos,241
bursopodes,241
bursopoios,241,288
bursopoles,314
bursotomas,288

–C–

Caecilius,55,58
Caecubulum çiftlikleri,179
Caere mezarları,148
Caesar,Iulius,147,155–156,163,182–183,192,194,196,204–206,242,249,305
Caesarea (Kayseri),299,232,320
caetra,184
Cala di Genone,300
Calceamentum,289
calcearia,322
calceator,289
calceatus,161
calcei,181
calceolarius,289
calceolus,143,145;*c.repandi*,148
calceus,35,134,142–149,153;c.mulleus,147;c.patritius,146,148;*c.repandus*,148;*c.senatorius*,146,148
calciamentum,289

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Calgarii,289
Caliari,127
caliga,135,139,140–141,149,181,287; *c.equistris*,140;*c.Maximini*,141 *c.militaris*,140;*c.muliebris*, 140,143–144;*c.mullionica*,140; *c.senatori*,324;*c.speculatoria*, 140
caligarius,289
Caligula Gaius,138,140
calliga,139
Calpurnius Piso Caesonius,181
campagus,137,144,149;c.militaris,149
Campana koleksiyonu,191
Campania,305
canthamus tinctorius,22
capistrarius,289
capistris,198
capistrum (flüt çalanın deri ağızlığı) 209
capistrum (tasma),198;c.camus, 198–199
Capitol müzesi,214
Cappadokia,195
capsa,235–236
Caracalla hamamı,160
carbatina (ayakkabı),134,144,150–151,285
carbatina (nöbetçi kulubesi),193
Carbe,263
Carbulo,195
Carcilius,220
carta pergamena,223
carthamin,22
Casina (Plautus'un),173
cassis,63
Cassiteritler,318
Casinum,216
Cassius Dio,147
Cassius Longinus,231
Castellani koleksiyonu,198
Castor,122,303
Cato,157,168,171,178,199,203,216
Catullus,150,236
causa,164
Cedren,259
Celsus,250255–256,264
Cerdo,289
cervical,170
cestus,166
cetra,184
cetratorum chortes,185
chalcanthos,146,264–263
chalcanthosa stalagmias,264
chamois,247
chamoisage,256
Charmides,173
Chiasi,191
Cicero,136,138,145,148,153,157,165, 168–169,190,194,203,207,212–213,225–226,233–234,263,320–321
cinctura,166
cingulum,166,187
cista,235
clipeus,182–184,290
Clonbrin,252
coccides,47
coccina aluta,148
coccinus,42
coccionella,268
Coccis cacti L.268
coccus,268
coccus ilicis Fab. (coccidae),22,268
Codex Sinaiticus,259
codices,230
Colchester,190
collegia,300–301,316
Collegium sutorium,289
Columella,154,177,199,203,221–222,245
Commagene,253

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINEVİ

Commodus,145,147
compagus,149–150
comparator marcis satoriae,303
confectae,323
Connoly, Peter,202
Constantinus,181,229,325;C.kemeri, 141,187
Constantius,196
constrictus liber,235
contabernium,16
copperas,23,262
Corallesler,156
coriaria,302
Coriaria myrtifolia L.,255
Coriarii magnarii solatarii,301
coriarius,242,289
Coriarius subactarius,301
corium (derinin orta tabakası),239–240,246
corium (tabaklanmış deri),242
cornicines,186
Corpus Coriarium,300;C.Pellionum, 301,322
cortex granati,254,267
cortex querci,10
corycus,176,211
Cosmos,175
Cossi,56
cothurnus,44,138–139
cotinus cogrygria,267
Country Longford,252
Crates,79
crepida,136,144,151–152
crepidarius,151
crepides,138
crepidula,136–137,144,151
cribrum,179
Crocodilopolis,312
crocus,12
crudus pero,142
crumena,172
cubicularia stragula,169
cudo,160,162,164
culcita,170
culeus,176,178
culleus,176,178
cum capistello,324
Cumberland,137
curia,157,163
curionese,163

-Ç-

Çanakkale,205
Çatalhöyük,25
Çayönü,24
Çekoslovakya,165
Çin,321
Çumra,24

-D-

Dacia,180
Dak savaşları,180–181
Damascus,307
Danaolar,89
Danimarka,181,188,248,252
Danubia,157,180
Dares,210
Değirmendere,304
deiniades,51
Deiphobos,88
Delos,51,65
Delphi,44,70
Demetrios (Phalerium'lu),79
Demosthenes,51,120,228,309
Dendra mezarları,94–96
depsein,241
deri elması,21
deri işçisinin taşı,12
derma (derinin orta tabakası),239
derma (tabaklanmış deri), 241; d. boeion,321
derma (yazı malzemesi),129

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dermata dasia,250
dermatera,311
dermatorraphoi,289
Deshasheh,13,21
desmos,34,287
Deyrü'l-Badari,19
Deyrü'l-Bahari,15
Deyrü'l-Medine,18
diabatra,36,50
Dijarba,269
diabatrarius,289
Dialis alevi,163
Diana heykeli,47
diapattaleuein,242
Diceopolis,308
Diclen,113
Digeste,325
Dinar,305
Dinias,51
Dio,309
Diocles,80
Diocletianus,137,181,196,224,228, 304,316,323–324
Diodoros,157,167
Diogenes Laertius,80,83
Diomedes,52,63,72,98,110,127
Dion,224
Dionysodoros,298
Dionyzos,56,58,61–62,120,124,163
Dioscorides,245,250,252,256
Dioscurlar tapınağı,303
Diospyros lotus L.,226
diphthera (deri),241
diphthera (çadır),102
diphthera (elbise),53,55,57
diphthera (torba),77,100
diphthera (yazı malzemesi),128
diphtherai,226
diphtherapaios,289
diphtherarios,289
diphtheria,68
diphtik,130
diploma,231
diptychon,230
Dipylon vazoları, 93
Dispater, 137
dolia,272
Dolon, 52–53,63,98
Dominatus dönemi,305
Domitius Calvinius,163
Domitius Ulpianus,228
Don n .,310
Doorwerth, 200
Dor ,92 259
dorea, 311
Dorothe,312
Druseus,303, 313
duodicimo, 232
Dura Europos, 129, 132, 159, 184
Dyrrhachium,194

-E-

Eannatum,3
Esuron,205
Ege, 87,91-94,96,306
egid,149
ekşi deri, 11
Eleusis, 31
embades,43-44
embas,35,42
emmas,48
empephor biemenos, 118
emporia,307
enamma,39
endromis (manto), 62
endromis (çizme), 36 42-44,141
eniopaios,289
enkattuein,33
Enkomi,92,94-95,127-128
ennomion,312
Entellus,210
Eolialılar,100

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Epeus,291
apheboi,50
Eplesos,232,304, 307, 321
epidermis,239-240,243, 276
Epidicus,172
epikoreo,312
epikrepis,46
Epirus,50
epitomes, 227
Epomadie telamono,120
eptushloi, 36
equites, 145,180
Erbaa,24
Erdek, 305
Eridamos lağımı (Atina),294
erimtu,4
Eroslar, 84
Eryx,210
Esquilin, 170
Essex,190
esthetes, 57
Ethiopia, 178, 303
Etruria ,31, 148-149, 186
Etrüsk, 118, 148, 152 ;E. freski, 193; E. mezarı 191 ;E.urnası,164; E.vazosu, 161
Etrüskler, 24, 50, 182, 188, 192, 198, 224, 300
Euaichme(ressam), 281
Euander, 167
Euboia, 55, 127
Eucharides,282
Eumaios, 31-32, 39, 53, 72, 290
eumaris, 42
Eumenes,II, 128, 130
Euneus, 127
Euphorbe, 46
Euphrates, 112, 196, 205
Euphronius'un vazosu , 46
Eupolis (komedi yazarı), 37
Euripides,76, 82, 99, 101, 228
Europa, 310
Euryleia, 73
Eurymone,72
Eurypylos,73
Eusebius (piskopos), 229
Euthymides (vazo ressamı), 92
Evelpides (Aristophanes' i Kuşları'nda),58

–F–

Fabius Lupercus, 162
fascia irstita, 168
fascia pectoralis, 16
faskalos, 75-76
Faunalar, 84; F. Evi, 202
Fayum,183, 299
Fenike, 118, 166, 207, 307, 320, 350
Fenikeliler, 99, 120, 185, 248, 318
Fırat n., 112, 129, 321
fibula, 135
Ficoroni sepeti,211
Filistin, 94,252
fistula sutoria,283
flagellum, 202, 211
flama, 163
flamen Quirinalis, 163
flamina, 132
flamines,163
Flavius Yosephus, 270
Flavius Vopiscus, 18, 263
Floransa,233;F. vazosu,40
folia, 231
folio,231
follis, 207
Forbes, R.J. , 49, 142, 245
forma sutoris, 286
formare,231
Fors Fortuna kapısı, 301
François vazosu,57, 96, 101, 118
Fransa, 165
frenum equestre,324

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

frenum mulare,324
Frisenlar,319-320
frontale,198
fructus myrti,226
fanalia,191
funda, 191
finditoras,192
funes torculi
funibus
fustel(fisetin),267

-G-

Gabii, 224
G aetulia,154
Gaetuliahlar, 155
Gaetulius,157
gahabrenae, 164
Galatia, 195
galea,63, 160, 162, 164, 216 g. lupina,161;g.venatoria, 162
galeritus,162-163
galerus, 160-164
galae quercinae, 253; g. tuscae,253
Galler, 156, 166,192, 180
Gallia, 136-137, 205, 319 ;
G.savaşı,182, 189, 194,205-206,253
gallica,136-137, 324
gallicarius.,289
gallicus, 136
Gallienus,150, 180
Galonos, 310
Gansser, A. ,248, 256
Garumna n. ,318
gaunaca, 159
gaunacarii, 322
g aunacum, 159
Gebelein, 13, 21, 23
Geç Hitit, 24, 27
Gelidonya ingotları, 126,128
Gelonlar, 310
Genua, 318
Geramentesler, 197
Germania, 165, 180, 195, 320
Germanius, 303
Germenler, 155, 166, 171, 205, 243, 248
Getaelar, 156
Getler, 156
Getuller,197
Girit, 31, 42, 53, 70, 93, 96, 117, 126-128
Giritliler, 98
Glaukos, 89
glutunarius, 290
Gordion, 24
Gorgolar, 44
gorutes, 99
grana kermes, 268
grana tinctorum ,269
Gratianus, 166
Grattius,215
Grekler, 108, 150, 310 ;G.heykelleri, 40 ;G.-Makedonia kültürü,311
gualotorake, 97
Guidhall Museum, 159, 201

-H-

habena(dizgin), 199
habena(kamçı kayışı), 213
habena(kayış), 124, 215-216
habena(sapan kayışı),19
Hacılar, 24
Hades, 161H.başlığı, 65
Hadrianus,180
Hagetor'un kaplanbası, 193
Hagia Triada, 53, 117, 126, 128
Halep çamı, 254
halinopoica, 289
Hallstatt dönemi, 132-133, 165, 171;H. kültürü,286
hamban tipi deri,3
Hamburg, 248, 280

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hampsicora, 156
Hardknott, 134, 137, 159
harpis,42
Harran, 10
hartia,231
hatophulakia, 235
hasta ementata, 190
hasta velitaris, 190
hastati,180
Hershugh, 248
heir, 67
heiris, 67
Hektor, 64, 90-92
Helios, 107
Hellespontes, 205
helos, 33, 287
Hemeris, 253
henia(ayakkabı bağı), 34, 285
henia(dizgin), 106
henia(kayışlar), 51, 106,125
henion, 106
heniopoeian,289
Hephaistos, 116
Herakles,56, 86, 293
Herculaneum, 47,234
Hercules, 161
Hermeias,38
Hermes, 44, 46, 57, 117;H. heykelleri,135
Herodotos, 17, 39, 40, 44-48, 58, 68, 70, 84, 91, 111, 116, 128, 250, 259, 265, 304, 310, 320
Herondas, 30, 37, 41-42, 47, 50, 112, 292, 314
Hesiodes, 31, 284
hetai,50
Hieronymus,158, 290
himantes, 180
himas, 34, 36, 64, 110, 126, 215, 285;h. oksus,122-123 ;
himastle, 110
himentolomos, 289
Hindistan, 184, 229, 311, 315, 321
Hippias, 59, 284
Hippokrates, 46, 83, 241
hippopera, 175
Hippotes(kral), 85
Hispania,264
Hispaniler,204
Hititler,24–25,27–28,120,148,248;H. ülkesi,248
hiton (ayakkabının üst kısmı),33
hlaina,52,57
Hochsamler Domhof,134
Hodges,H.,260
Hofheim,275
Hollanda,132,274
Homeros,31–32,35,37–39,52–54,61–66,68–69,71,73,75,79–82,84–86,88–91,98–100,102–104,108–110,115–117,120–121,127, 207,226,257–258,263,270,271, 277,288,290–291
Horatius,138,146,152,169,172,176, 202,207,210–211,213–214,242
hupodemata,37
hupohalinidia,106
hupoehisma,48
Hyblesius,309–310
Hyle,90,252,290–291
hypodematopoios,288
hypodemetarios,288

-I-

Iason,127,152,307
Irak,8
ıslak tuzlama,243
Ispartalılar,129
Iulianus (imparator),168,196
Iunc Sospita,153,161
Iupiter,161,163;I.Fidius tapınağı, 224

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Justinianus (imparator),213,229
Juvenalis,140,142,146,160,207,242, 250,303,319

-İ-

İbraniler,120
İcikler (Saittai),304
İda köknarı,254
İliada,37,52,61,69,72,73,88,90,98, 127,225,259,277,288
İllyriahlar,180,317
İncil,229,259,261
İndüs,321
infectae,324
İngiltere,190,280
ingotlar,126–128
inhospitalia,93
insignia,306
instita (elbise şeridi),189
instita (kayışı),168
Institutiones,213
İonia,40,42,47,96
İphidames,70
iphikratides,51
İran,321
İrlanda,280
İsatis tinctoria L.,22,267
İsidorus,45,99,138,142,270
İsimkeb (kraliçe),19
İsin sülâlesi,2
İskender (Büyük),113
İskenderiye,139,307,312,321;İ.kutup hanesi,223
İskitler,51,58,60,
İspanya,250,305
İstanbul,200,229,232
İsviçre,165,181,254,257,262,274,278 280,317
İtalikler,153,189
İtalya,70,152,157,160,165,186,188, 194,199,266,305,317–319
İvriz kabartması,25
İznik zafer takı,181

-J-

Jean, Lydia'lı,149,188
Jerome,270
jugland regia,22
jugum,200
julius Capitolinus,149

-K-

Kahire müzesi,18,20
Kainai,113
Kalah,7
kalakku,8
kalapedion,286
kalapous,286
Kaldeliler,120
Kalitea,94–95
kalkanthos,11,263
Kallikles,296
kalopus,34,286
Kalpe limanı,63
kaltius,48
Kalypso,71,80–81
Kambyses,82
kapist,105
Karadeniz,130,306,309–311,320;K. bölgesi,31,307
karbatina,31,34,48–50
Karia,49,104; K.bölgesi 91,321
Kariahlar,48,91
karkinia,karkinioi,47
Karlar,50
Kartaca,164,169,185,204-205; K. savaşı (II),315
Kartacalılar,182,190
kaspoioi,312
Kaspienliler,58
Kasr el Harit,183
Kastor,121

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

katanake,57,59,62
katanakephoroi,59
kattueis,33
kattuma,33;*k. kouphon*,36;*k. ksulion tetradaktulon*,37
kaunakes,3,53,159
Kaunianlar,83
Kavusi,96
Kayalıdere,27
Kayseri,320
Keltler,161,166,171,180,189,197,243 249,257
kemos (tasma),105
kemos (yuları çeken parça),106
Kent,156
Kentaurce Dorylas,164
kentrotos,106
Keops (Khufu),20
Kephallenia,94
Kerameikos mezarlığı,40
Kerdon,30,292,305,314
Kerma,14,16–17
kestos,68
keuteterion,283
Khios,50,56,263
Kıbrıs,70,92,94,118,127–128,307
Kırım,103
kirmuz,262
kirmızı Babylonia derisi,269
Kırmızı Derici deresi,273
Kızılderililer,245
Kilikia,321
Kimmerler,65,156
Kirke,71
Kitzbuhel,252
Kleon (Atina'lı derici),35,292–295
Kleonike,45
Kleonymos,59
Kleophrades (ressam),118
Knossos,31,93
kodeks,229
koila,42
kokkides,42
kola,100
Kolophon (Değirmendere),32,304
komatas,60–61
konipodes,37
konos,124
Koptlar,20,38,261
Kordoba,12
Korinthos,66,97,101,114;K. vazoları, 92,118
Korsika Çamı,254
korukos,77,80–81
koruphaia,103
Koryhantlar,119–120
koskulmatia,287
kossos,61
kossumbe,57,61
kothornos,42,44–45,139
kovas,124
Köln,134–135,137,144,147,273,282
krunaourgoi,289
krane,65
kranopoioi,289
Krateros,102
Krathes (gramerci),223
krepides,46,152
krepidopoios,288
krepidourgos,288
krepis,35,42,45–47,151; *k. Attike*,46
Kritan,54,57
Kroisos,44,75
kroupeza,50
Ksanten,317
ksantorammin,268
Ksenophon,31,49,59–62,65,67,78,83, 93–96,100,103,105,107,120, 241,285,288–289,297,309
Kserkses,58,205
Kuklia,92,94
kunee,42,63,151,315

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kuru tuzlama,243
Küçük Asya,304
Kültepe,24
Kybele,120,209; K.Rheia,119
Kykland adaları,250
Kyklop,65,79,168
Kyme,127
Kyrenaika,56,321
Kyrene,307,311
Kyros,45–46,59,112
Kyzikos,205,305

-L-

La Tène,133,165,180,245,280,283
label,234
Laentus,89
Laertis,68
Laetorius,250
laiseia,88
Lakkithra,94
Lakon,60
Lakonia,51,59
lakonikai,34,43,285
Lamachos,308
Lampis,309
Lapercalia,162
Laresler,58
lati funda,315
lathargoi,287
Latin savaşları,180
Lau,O.,41–42,44,47,49,133,139,144, 150–152,300,315
Laurentiana (Floransa'da),233
Laurentius yazmaları,261
lawsonia inermis,22
lecinein,34
lectulus,169
Leda,121
legio Martia,183
Lemnos adası,127
Leotykhidos,68
Lepidus,163
Leprei,308
Lepros mahallesi (Atina),294
leptoshideis,48
Lesbos adası,299,304
Liberalia festivali,302
libraii,234
Libya,56,167,265; Libyalılar, 157–158181
liches rocella,22
Liger,318
Lignum flavum,267
Ligur,318;L.kabileleri,318; Ligurlar, 318
limbus,189
lingula,135,146–147
Liturgia,226
Lokrisliler,55–56
Londra,132,134,171,201,233
lophopoioi,289
lora (kayışlar) 166,168,187; *dizgin* 196,216; *l. patricia*,146; *l. subjugia*, 203
loramenta,216,289
lorarius,290 (*lorari*,290)
lorica,185,187; *l.segmentata*,187
loricarius,290
loricatae,96 (*zırhlı heykelleri* 187)
loris, 164
lorotomos,289
lorum (kayış),215; (*mızrak kayışı*, 190; *kamçı kayışı*,213); (*rütbe peridi*, 189,290; *yular*,198)
lorus,189
Louvre müzesi, 3, 8, 40, 47, 58, 92, 142,147,191
Lucanus,193
Lucius Mennius,216
Lucius Tunnius,216
Lucretius,153,210
Lucullus, L.,194,205

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ludovisi Villası,92
Lukianos,46,49,79,83,115,258,283,
Luluba,2
luna,147
lunata,147,185
lunula,147–148
Lusitanlar,204
Lustrantur törenleri,302

–M–

Macesler,156
Maeotis gölü,310–311
Magnesia savaşı,195
Mainz,141,253,271,273
Maionia,104
Makedonia,181,185,250,321
malakoteros,122
malicorum,255
manicas de pellibus,165
manicatae,154
manipulus,189
Mannerdsdorf müzesi,286
mantica,175–176
manticula,175
maranya,110
Marcomanlar,180
Marcus Antonius,264
Marcus Aurelius,180,187,325; kabartmaları, 181; sütunu,181
Marmara,306
Mars,163; M. heykeli,92
marsippus, 77–78
marsupia,172
Martialis,134,137,146,148,160,164,166,170,175,224,227,230–233,319, 235,242,249–250,283
mashalister,108
maskarata,145
mastiks,109,124,126
mastruca,155,157
maşkum,9
Matbaacılık Üniversitesi,155
Maurisianlar,177,182
Mazentius,192
Maximinus (imparator),149,270
Medinet Habu,94
Mediobogdum,134,159
Medusa,44
Megakles,57
Megarahlar,308
Megasthenes,321
Megiddo,20
Meienburg,28
melanteria,265
meles,173
melisa,173
melium,215
Melos adası,250
Melpomene,119
membrana,223–225,227–229,231–232,236,261,270
membranarius,289
membranon,261
Memnoneia mahallesi,299
Memphis,312
Menadlar,43,61–62,84,120
Menaechmi (Plautus'un),173
Menelaos,38,52,61,66,92
Menidi vazosu,40
Meriones,88
Messenia savaşı (I.),93
Messenio,174
mezopersikai,51
Mezopotamya,19–20,30,128,204,247,257,271; Mezopotamyalılar, 2–3,5,7,10,12
Mısır,13,15–16,20–23,30,82,93,126,128–129,138–139,183,247–248,250,262,264,269,283,285,287,271,275,279,283,299,305,311–313,320; M. deltası,205; M. rahipleri,48

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Midas tümülüsü,25
Midilli,304
Miletos,299,307
Minotauros,189
Mithridates,205
mitra,68,95–96
Mitra,163; M. tapınağı,171
mitre,69–70
monoderma,132
monodermon,30
Monoecas limanı,318
Montefortino,199
Mersot,323
Mossynoikler,68,185
Mostagedda,13–14,16,20,22–23
muliebres,324
mulledi,148
mulleus,144
Munnakia,51
murex,262,269;m. trunculus,268
mustricula,286
Muwatalli,24
Myken,31,92–95,110,291; M. dönemi, 31,39,53,65,70–71, 86,88,93,117; M. freskleri, 31,95;M. kuyu mezarları, 65,95;Mykeniler,291
Mykenai,53,67,95,100,126–128;M heykelcikleri,70
Mynnacos,51
Mysia,80
Mytilene,299,304

-N-

Napoli Müzesi,125,158,168
Naramsin (kral),2–3
navis,205
Nearkhos,321
nebris,61–62
Nemea arslanı,161
Nemesis,193
Neco,83
Neratius Priscus,231,288
Neron (imparator),303
nero,208
Nerviler,183
Nestor,37,72
Neuchâtel,280,283
neuron,33
neurorraphein,33
neurorraphos,33,289
Newstead,134,198,201,274
Nicaea,307
Nicander,218
Niederbieber,200
Nigarkidu,13
nigra aluta,146,265
nigra pelles,146
Nil n., 111; N. akasyası,254
Ninova,6–7
Niobe,47
Nisibis,196
Nisus Mnesthaus,159,186
nivea aluta,143
Nola amphorası,192
Nonnus,119,209
Norveç,259
notia,267
Nubia,16,22
Numa Pompilius (kral),182,300
Numidia,323,325
Nympheler,62

-O-

obcrus,141
obstragule crepidarum,151
ocrea,139,141
octavo,232
Odysseia destanı,38,52–53,71–73, 81–82,98,259,288,290
Odysseus,39,53,63–64,68,72–73, 79,80–81,85,89,98,168,290

ANKARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

offendices,164
oînees,70
oîneus,64
Oidipus,46;O. Kolonos'da,104
okr,262
oktruva,324
Olennius,319–320
Olympia,70;O. alındığı,36
Olympiat,296
omoboina kehalkomena,65
omphalos (kayış halkası,111;*kalkan göbeği*,183;*göbek*,87,91)
Oneirocritica (Artemidorus'un),293
opear,283–284
opeas,283
operimanta,159
opetion,383
opisthokrepis,45
opus interrasile,201
orchella,22
Orelli,289
Orkhos,130
orpheus,92–93
Orpheus,67
orsisyra,57
Orvieto vazosu,284,322
Ossaea ayısı,167
Ostia,301;O. limanı,322
Ovidius,133,135–136,143,154,156, 164,199,209,211,215,235,242, 250,252,302
Ozoles ve Ozolesler,55–56
Oxford,282
Oxus,113

–Ö–

Önasya,87,93,96,248,252,255,267, 283,320

–P–

Paenaula,235–236
paginae,231
Pais,99
Paktya,58
palaiourgoi,299
Palestin,307
palestra oyunları,160
palimpeksis,298
palimpsestum,233
palindoria, (taban kaselesi),33,298; *sandalet*,36
Palladius,165
Pallas,291;P. Athene,70
pallia,159
Palmyra,324
Pamphilia bölgesi,128
Pamphylus (aziz),229
Pan,52,62,84,119,126
Panapolis,299
Panathanea frizi,46;P. süvarileri,67
panegureis,307
Paphlagonia,65,278,287,292–293,308
paragnatides,104
parastophennukai,242
pardelee,52,61
pareia,104
pargnatidia,104
Paris,52,61,63
Paris (Troia kahramanı),210
parma (körük subaba, 207; *kalkan*,184)
parapia,105
Parrhasios, (ressam),123
parricidium,213
Parthenon,46–47
parthicarius,290; (*parthicarii*,320)
Partlar,209
Patara,50;P. sandaletleri,35 (*pataran sandalia*,50)
Patrokles,66,73,257
pascolus,172
Pasias,249
Pathyris,299

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

patres pelliti (veya pellitos patres), 157
Patronus Collegum Omnium,301
Paulus (aziz),229
Paulus (hukukçu),159
Pausanias,55–56,93–94
Pazarlı,24
pectorale,180
pedila, (*hayış*,33;*sandalet*,34–37,39)
pedilon,49
pelas,241–242
Pelasgus,55
Peleus,79
pella,241–242
pellarii,289–322
pellem radere,242
pelles,142,164,322;*p. indutoriae*,159, 169;p. *manicatae*,154;p. *Parthicae*, 143;p. *Phoenices*,323;p. *Trallianea*, 323
pellesuinae,322
pelliaria,322
pelliculatus,179
pelliones,289,322,325
pellis,241–242
pelliti (*Getler ve Corailesler*) 156; *manto*,153
pellitus, (*örtü*,242; *elbise*,155)
pellulae,159
Peloponnesos,51,102; P. savaşı,112, 114; *Peleponnesoslular*, 308
pelta,185
peltastes,185
pera,78–79,175;p.liton,100
percutare,209
Perdikkas,102
pergamena,129,223–224
Pergamene virginea,259;P. Vitulina,259
pergament,128,223
Pergamon (Bergama), 128,223,299, 304,320
peribaris,peribare,48
peridion,80
periphetes,88
peristomion,105
peritomeus,281
pero,139,145
perodetos himas,178
perones,142
Pers ayakkabısı,51;P.seferi (Julianus'un),196; Persler 27,82,159, 196,205
Perseus,44
Persia,253
persikai,42,51
Persius Flaccus,225,270
pertorium,325
perula,175
Petosiris (tabaklama ustası),312
Petronius,48,143,176,225
phaecasia,143–144
phaikasion,48
phakas,48
phalanga,208
phalanks,220
phaleroe,200
Phaleron,91
pharetra,98
pharetrazonium,98
Pharusianlar,177
phasholion,172
Phelleus,57;P. dağı,57
Phidias (heykeltraş),36
Philadephia (Alaşehir),304
Philias,93
Philippe,312
Philokleon,119,125
Philoktetes,99
Philostratus,122–123
phimos,106
phittakia,48

Phobos Apollon'u,64
Phocis,55
Phokeis,56
phorbeia,105,118
phorbeion,118
phorine,62
Phrygia,55,250,305;P. başlığı,164; Phrgler,24–27,120
phulla,231
phusa,116
phuster,116
phusterion,116
Piazza Armerina (Sicilya'da),158
pila (*halaç*,180;*top*,212)
pileum,160
pileus,160,163–164
pinakes (*levha*,282; *ustura kayışı*, 287)
Pinus halepensis,254
piptakia,287
Piraeus,294
Pisidia,305
pissa,286
pisthetairo,60
pisungion,299
pisungos,298
pittacia,234
plagulae,170
Plataialılar,102
Platon,41,54,57,62,77,123–124, 241, 281,284,286,288,295–298,308–309
plaustrum,177
Plautus,151,172–174,213,289,299,322
Plebler,315
Plinis,100,128,139–140,151,156,166, 167,177,183,195,214,217–224, 226,232,242,245–246,249–250, 252–256,258,264–269,271,287, 289,291
plaiaria,48,51
Plutarkhos,58,76,83,118,163,226,300
Po vadisi,322
podeon,62
podis,50
poena cullei,213
Poenulus (Plautus'un),173
Polemarchos (derici),294
Poleman (kral),310
Pollux (Dioscurlar'dan),303
Pollux,36–37,41–43,47–51,57,66–70, 74,77,80,93,99,103,105,108, 110,118,125,155,164–165,241, 287,288,294,298–299
Polybios,161,311
Polydeukes,121
polyptica,230
Polystratos (Atina'lı),59,93
Pompei de parriti,213
Pompeii,179,202,271–272,276,282, 284;P.forumu,322;P. mozaikleri,191; P.tiyatrosu,303
Pompeius,194,263
Pompeius Paulinus,156
Ponponius Atticus,225
Ponticapaeum,310
Pontus,250,309,311,320; P. kunduzu,218
Ports (Roma yakınında),301
Poros,229
pesion,294
Pottier,E.,45
pous,77
Pün savaşı (II.),180,186
Praksiteles (heykeltraş),40,46,135
Priamos,35,88
Priene yazıtları,225
principes,180
Prodikos,74
Propertius,162,168
proshisma,33,48
proshismata,287

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

proskephalaia,74
Prudentius,157,174
psittakia,48
pterus,97
Ptolemaios II Philadelphos,270
Ptolemaios IV. Philometor,128
Ptolemaios krallığı,128
publicanuslar,315
pugillatus,210
pugillares,230;*p. membrana*,224,230
pugio,190
pugmahie,120
pulvinus,170
pungere,231
punica granatum,22,267
purodophoi,62
purolophoi,62
purpura,136,268–270
purpura membrana,271
pursoleipho,62
Pydna,185
Pylos,93
Pyrrhus,196
Pythagorasçı,324
Pyotdykos,251
Python,220

-Q-

Q. Aelius Tuberon,169
Q. Fabius Maximus,169
qilmum,10
quarto,232
quaternio,231
quatuor corrigine,146
quercus,253
Quercus coccifera L.,268
quercus infectoria,10
quercu pubecens,253
questorlar,175
quffos,3
quinquplices,230
Quintilianus,153,205,225,231
Quintus Curtius,199
Quintus Smyrnaeus,122

-R-

rudia,34,48
Radix rubiae tinctorum L.,265
Ramose (vezir),16,20
Rampa,273
Ramses III,15,19
Ranıs mağarası,280
Ras Şamra (Ugarit),127
recticular doku,239
Rediculus,303
Rekhmire,13,16,20,22;R. mezarları,126
Ren (Rhenus) n.,179,200,205,274,317–319
renciourge embaira,51
reseda luteola,22
Rhamnus Petiolarius,268
Rhampsinitos (kral),82
Rhea,209
Rheneia (Delos'da),51
rhenu,155,158–159
rhenones,155
Rhesus,67
Rhodes,100,113,127
Rhus coriaria L.,22,255
rinos,90
Rosenhausen,262
Roma,Romalılar,50,58,63,72,132–137,139,142,145,150–151,153–154,156–162,164–166,168,171,174–175,177–182,185–192,194–195,197,200–202,204–205,207–211,215–216,223–224,228,242,245–246,248–249,252,255–266,269,278,280–281,283–284,286–288,300–303,315–317,319–320,322; R. adeti,177;R.

askerleri,187;R. donanması, 196; R. dönemi, 45,74–75,111, 132–133,139,149,152,159,206–207,248,253–255,263–265,267, 269,271,273,275–276,281–283, 287–288,291,299–300,304–305 ,307,323;R. elbisesi, 145;R imparatorluğu, 186, 228, 273;R. kalkanı,184;R. kampı,132,134,181,282;R. kanunları,125;R. kolonisi, 129;R. kültürü,133;R. mîğferi, 189;R. ordusu,186, 190,196, 251;R. potinleri,149;R. rahipleri,163;R. replikleri;R. sandeleti,134;R. senatosu, 157;R. süvarisi,145,40;R. tıbbı,217;R. vatandaşı,144;R. yönetimi,200;R. zafer takı,181
Roma Britania'sı,137
Romanya,181
Romulus,163;R. efsanesi,161
Ron n.204–205
Rostovtzeff, M.,299
Rot Gerber Bach,273
Rubia tinctorum L.,22,266
rubra membrana,236
Ruec (Bulgaristan'da),95
rupta pellis,298
Rutagogeus,125
Ruter,125

–S–

Saalburg müzesi,254
Sabure mahallesi;303
saccus,175
sagma,201
sagos,62
sagum,159
Saint–jérôme,237
Saint Petersburg,80
Sainte–Geneviève kütüphanesi,149
Saittai (Icikler),304
Sakkara mezarları,17
sakkion (elbise,62; torba,77)
sakkos,77
saktas,77
Sallustius,177
sambalon,35
Samnit,169,186;S. savaşları, 141;Saminitler,182
Samos,254;Samoslular,77
sandalarius,289
sandalia,34;*s. taurina*,37
sandalion,136
sandaliskos,37
sandalium,134–136
sandalon,35,37
Sant'Antioco,128
Sapor,196
Sardes,44,300;Sardesliler,157
Sardunia adası,127–128,154,300; Sarduniahlar,155–156
Sargon,10
Sarmatia,56,310;Sarmatlar,196
Sarpedon,90
Saturnalia (Horatius'un),226
satyrler,62,120
scalprum,233,281
Scandix pecten veneris L.,267
schedia,205
Schleswig–Holstein,248
Sciaira Sarayı,215
Scipio africanus (minor),169
Scotland,251
scordiscarii,290
scordiscus,200,290
Scribonius Largus,256
scrinium,236
scriptures,229
Scüa çiftlikleri,179
scutarius,290

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

scutica,214
scutum,180
Scybale,160
seirinia,235
Selânik,321;S. zafer takı,181
Seleukeia,51,130
seleukides,51
Selevkoslar,129–130
sella,201
semen quercí,10,266
Seneca,136,143,146,169,212,324
Septimiana kapısı,301
Septimius Severus (imparator), 323,325
Sequanan,318
Seres,321
serika derma ta,321
Serra Illiksi,127
Servius,184
Sesostris (I.),20
shedia,114,205
Shields,200
shistai,48
Shub–Ad (kraliçe),3,9
Sicilya adası,127,158,307,319–320
Sicyonia,144,152
Sidonius Apollinaris,145,158,188
Sigismer (Frank Prensi),158,188
Sigismond (Frank Prensi),145
signiferi,186
signum,189
sikuonia,48,51
Sikyon,59;Sikyonlular,70
Silenler,62,120;Silenos,84
silius Italicus,156,161–162,184, 186,188,190
Simonides,77
Sinai,259,261
Singara,196
sipina piperis,178
sipiru,27
somation,128
Sophokles,104,107
Sosias,293
Sosias vazosu,66,75,171
Southfleet,269
Sparta,77;S. helotları,57;S.kralı,58; Spartalılar,59,112
sphairai,123
Sphakteria,112
sphendone,99–101
spolas,57,59–60,93
spongizein,285
spongos,285
Stabia kampı,273
Stade (Hamburg yakınında),248
staphenophoioi,163
Statius,210
stephane,64
Strabon,156–157,177,182,199, 207, 263,310,318–320
stragula pellica,169
stragulum,159
stratum corneum,239
Strepsiades,57,249
strobilos,124
stromata,75
strombos,124
strophion,123
Strymonia,192
stupteria,250
sub pellibus,194,196,242
subactarii,301
subens,118
Suberde,24
subula,283
Suburra sokağı,302
Suetonius,140,145,152,270
sukhas,48
sukhis,48
sulcare,231
sumnopodion,41

Suriye (Syria),51,83,120,126–127, 130,255,311,320
Susakku,12
sutor,289,323
sutoria atramento,264
sutrina,322
Sümer,3,5,7,53
Syberis,60
syllabos,234

-T-

tabakçı sehpası,275
tabellae,230
taberna sutrina,322
tabernacularius,290
tabernaculum,194,196
tabernae,273,303
tabula,230
tabula ansata,183
Tacitus,140,155,161,195,303,319–320
tagimenta scuti,183
Talaus,122
Talmud yazıtları,260
Tanais,310–311;T. pazarı,320
Tarascon,305
Tarentum,176,221
Tarquinius (kral),224
Tasian kültürü,16
taurina,37;*t. muliebris*,136
taurine,48
taurori,90
tawing,247
talamon,87
Telemakhos,38–39,75,115
telamones ton biblidon,235
Teles,287,313
Tello vazosu,8
telones,312
telos skuteon,31
Tencterler,205
tentipellum,278,286
tentorium,194
Terentius,55
terletme,243
Termessos,305
tetradion,231
tetras,231
tettalides,51
Teucrianlar,202
thaliapioi,290
Thebai,94–95,124
Thebes,13–14,16,18,20,126,299,305; T. nekropolü,19
Theodosia (Crimea),310
Theodosius (II.) (imparator),229;T. sütunu,181,199–200,202
Theokritos,49,60,89,121–122
Theophrastos,45,241,253–254,256, 266–267,287–289,309,320
Thessalia,51,57,68
Theseus,46,125,212
Thetis,116
tholia,53
thorakopoios,290
thraces,184
Thrakia,48,61,67,174,307;Thraklar ,39,61,67,185
Threltanela,79
thrococtae,96
Thuis,310
Thukidides,100,102,112,114,121,259
thulakos,77–78
Thyateira,304
Ti,13,21
Tiber n.,301–302,319
Tiberius (imparator),303
tibia,209
Tiefrigolen,132,286
Tigris (Dicle n.),113,130,156
Timarchus (Aeschines'in),294,314
Timotheus,229

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tina,179
tinam,179
Tiryns,94;T. şatosu,53,95;T. vazoları,92
Titus Casticius,136
Titus Livius,141,156,190,192,195, 204,207,227
Tobruk,269
toksotheke,99
Tombe dei Nobili,94
tomeus,281
torakion,92
toraks,92
Toroslar,142
Tortona müzesi,306
torus,170
Traianus (imparator),187,228;T. sütunu,141,158,162,181,183,187, 189,192,197–198,202
traneusthai,242
Trebatius,233
Trebellius Pollio,150
Trebenische,91
triarii,180
tribuni legati,187
trillo,10
triplices,230
Tripolis,311
triton,268–269
Troglodytler,157
trohades (veya *trohadia*),37,136
Troia,70,153,191;T. savaşı,37,52,61, 73,86,89–90,126–127,257
tropoi,114
Tubero,169
Tubulustrium,302;T. şenlikleri,302
Tuna n.130,196,205
tunica,136,165–166;*t. lamellata*,159
turbo,211
turranika (*kayış*,34;*sandalet*,50)
Tusculum,225
Tutankhamon,13,16–17,21
Tuthalia (IV.),24
Tuthmosis (III),126;T.(IV).14,17
Tykhios,88,90,252,290–291
Tyrannio,234
Tyre kıyıları,307
Tyros,269
Tyrrhenia,318
Tyrrhenus,193
Tzane halkı,142
tzanga,142
tzangia,142
tzangion,142
tzanikon hupodema,142

–U–

Ulpianus,178,304
umbo,183–184
unctiones,178
Ur (III.) sülalesi,2;U. kral mezarları, 6
Urartu,24–27
Uruk dönemi,2
Usipetler,205
Uta,20
uter,176,179;*u. olearius*,178
utres olearii,178
utricularius,290
Uxama,305

–V–

vabulonica,136
Valerius Flaccus,164,210
Valerius Maximus,170,196
Valkenburg,135,141,201,273,275
valonea,10,252
Vaphio kupaları,53
Vargalovas (kral),25
Varro,55,58,128,141,153–155,159,163, 185–187,198,215, 221, 225,302
Vatican müzesi,50,135,185,207,233, 259,261

ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Vechten (Roma kampı),132
sectigal,325
Vegetius,186,200
Veientes,195
vela,170
velites,161,180,190
velium,226,259–260;v.in membranis,228;v.kodeksi,231
Velsen,273–275,317
Venafrum,216
Venetler,206,249
Vergilius,50,125,141–142,153,159–160,167,170,185–186,190,192, 199, 202,207,210–212,228, 242,261
vermilion,27
Verrius,214
Verus,236
Via Cassia,284
Vicus Loriarius,322
Vicus Sandaliarius,303,322
vidala,260
Vimose,188
Vindolanda,274–275
Vindonissa,132,159,181,184,275;V. kampı,254,264,282
Viriathus,184
Vitellius (imparator),303
Vitis labrusca L.,265
vitis silvestris,256
vitriol,11,248,264,273
Vitruvius,193,203,206–208
Volterra muzesi,176
volucre,222
volumen,232
Vopiscus,289
Voula,31
Vulci,92,152

-W-

Walbrook,134,159
Waterer,J.W.,202
Watering,G. van,201
Wiepenkathen,248,257
Wiesbaden,271
Wilburton–Stufe,280
Wildemannlioch,280
Wildkirchli mağaraları,280
Willisau,278
Windisch,181,274

-Y-

Yahudiler,270
Yazılıkaya,24
Yuang,18
Yunan,Yunanlılar,28,30,36,40,42,45–47,51,53,55–56,58–59,62,65–68,70–71,74,76–77,84–85,91, 98,102,109,111,113,117,119–121,123–125,129–130,133–134 136,138,141,143,154–155,160–161,164,171,173–174,180,182, 185–188,191,197–199,204,209, 212,220,234,242,245–246,248, 252,255,257,264,276–277,281, 284,286–288,291–292,294,300, 306–307,310–311,322;Y. dönemi,241,263,271,275,283, 287–288,302;Y. kalkanları, 183; Y. kolonisi,129,280;Y. kültürü, 133;Y. miğferi,65;Y sanatı, 56; Y-Suriye hukuku, 130;Y vazoları,160,280,314;Y. vazo resimleri,275,281,284
Yunanistan,100,125–127,129,253, 259,271

-Z-

zaç,262
Zagorje,101
zanca,139,142
Zancha,142
zarıga,142–143
Zarai,323,325

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Zenon papirusu,311
Zephyros,85
Zeus,38,57,66,121,124,286,297–298
Zincirli,25
zoma,68,92,97
zona,166
zone,68
zonion,68
zoster,68,70,188
zugodesmon,109
zugon,34,36,40,135
Zwammerdam,274–275

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BİBLİYOGRAFYA

Kaynaklar

Aeskylos, *Sept.c.Theb.*: Aeschylus. Tr.: Herbert Weir Smyth. Ed.: Hugh Lloyd-Jones. London 1963 (Loeb)

Ammianus Marcellinus, *Rer.Gest.*: Rerum Gestarum libri. Tr.: C.Rolfe, London 1963-1964 (Loeb)

Anthol.Pal.: *Anthologia Palatina*. The Greek Anthology. Tr.: W.R.Paton. London 1960 (Loeb)

Apollodoros, *Bibl.: Bibliotheke. The Library*. Tr.: James George Frazer. London 1963 (Loeb)

Apollonius Rhodius, *Argon.*: Argonautica. Tr.: R.C.Seaton, Reprint. London 1961 (Loeb)

Apuleius, Lucius, *Metam.*: Apulei Modaurensis Metamorpheseon. The Golden Ass. Tr.:W.Adlington (1566). Rev.:S.Gaselee. London 1965 (Loeb)

Aristophanes in three Volumes. Tr.: Benjamin Bickley Rogers. London 1960-1963 (Loeb)

Aristophanes, *Barış Oyunları*. Çev.: S.Eyüboğlu, A.Erhat, İstanbul 1975 (Hürriyet Yayınları)

Aristophanes, *Aves, Lysistr.: Ornites, Lysistrate*. Texte: Victor Coulon et tr.: Hilaire van Daele. Paris 1940 (Collection des Universités de France)

Aristophanes, *Ranae*, Tr.: B.B.Rogers, London 1960-1963 (Loeb)

Aristophanes, *Ranae: Tesmophoriazousai, Batrahoi*. Texte: Victor Coulon et tr.: Hilaire van Daele, Paris 1928 (Collection des Universités de France)

Aristophanes, *Sphikes, Eirene*. Texte: Victor Coulon et tr.: Hilaire van Daele, 2.éd. Paris 1938 (Collection des Universités de France)

Aristoteles. *The Athenian Constitution, The Eudemian Ethics, On Virtues and Vices*. Tr.: H.Rackham, London 1961 (Loeb)

Aristoteles, *Meteorologica*. Tr.: H.D.P.Lee, London 1962 (Loeb)

Aristoteles, *The Physics*. Tr.: Philip H.Wicksteed-Francis M.Cornford, London 1963 (Loeb)

Aristoteles, *Pol.: Politics*. Tr.: H.Rackham, London 1967 (Loeb)

Aristoteles, *Pol.: Politika*, Çev.: Mete Tunçay, 2.bs. İstanbul 1983 (Remzi Kitabevi)

Aristoteles, *Problem.: Problems*, Tr.: W.S.Hett, London 1965 (Loeb)

Aristoteles, *De Sophist.*: Aristotle on sophistical Refutations on coming - to - be and passing away by E.S. Forster. On the Cosmos by D.J.Furley, London 1955 (Loeb)

Arrianos, *Indike*, Tr.: E.Iliff, Robson Anabasis Alexandri, London 1958 (Loeb)

Athenaeus, *Deipnosophiston: Naukratidon Deipnosophiston*, Tr.: C.Gulick, London 1957-1963 (Loeb)

Aulus Gellius, *Noct.Attic.: Noctes Atticae*, Tr.: J Rolfe, London 1960-1961 (Loeb)

Bucoliques Grecs. II.: *Pseudo-Théocrite. Moschos, Bion, Divers*, Texte et tr.: Ph.E.Legrand. Paris 1927 (Collection des Universités de France)

Caesar, C.I., *De Bel.Afr.: De Bello Alexandrino, De Bello Africa, De Bello Hispaniensi*, Tr.: A.G.Way, London 1964 (Loeb)

Caesar, C.I., *De Bel.Civ.: De Bello Civili*, Tr.: A.G.Peskett, London 1961 (Loeb)

Caesar, C.I., *De Bel.Civ.: De Bello Civili*, Tr.: P.Fabre, Paris 1936 (Collection des Universités de France)

Caesar, C.I., *De Bel Gal.: Gallia Savaşı* (Bellum Gallicum), Çev.: H.Dereli, İstanbul 1955 (Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları)

Cassius Dio, *Hist.Rom.: Historia Romana*, Tr.: Earnest Cary (on the basis of the version of H.B.Foster), London 1961 (Loeb)

Cato, *De re rust.*: Marcus Porcius Cato, *De re rustica* On Agriculture, Tr.: William Davis Hooper, Revised by Harrison Booty Ash. London 1960 (Loeb)

Cattulus, Gaius Valerius, *Tibullus and Pervigilium Veneris*, The Poemps

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

of Gaius Valerius Catullus, Tr.: F.W.Cornish, Reprint. London 1966 (Loeb)

Celsus, *De Medicina*, Tr.: W.G.Spencer, London 1960-1961 (Loeb)

Cicero, Marcus Tullius, *Brutus*, Texte et tr.: Jules Martha, 2.6d, Paris 1931 (Collection des Universités de France)

Cicero, *De divin.*: Marcus Tullius Cicero, *De Senectute, de amicitia, de divinatione*, Tr.: William Armstead Falconer, London 1964 (Loeb)

Cicero, *Epist. ad Attic.*: Marcus Tullius Cicero: *Epistulae ad Atticum*, Tr.: E.O.Windstodt, London 1960-1962 (Loeb)

Cicero, *Epist ad Fam.*: Marcus Tullius Cicero: *Epistulae ad Familiares*, Tr.: W.G.Williams, London 1958-1960 (Loeb)

Cicero, *De mur.*: Marcus Tullius Cicero, *The Speeches*, Tr.: Louis E.Lord London 1964 (Loeb)

Cicero, *De nat. Deor, Acad.*: Marcus Tullius Cicero: *De Natura Deorum, Academica*, Tr.: H.Rackham, London 1961 (Loeb)

Cicero, *De Orat.*: Marcus Tullius Cicero: *De Oratore*, Tr.: E.W.Sutton, H.Rackham, London 1959-1960 (Loeb)

Cicero, *Ver Orat.*: Marcus Tullius Cicero: *The Verrine Orations*, Tr.: L.H.G.Greenwood, London 1959-1960 (Loeb)

Columella, *De re rust.*: Lucius Junius Moderatus Columella. *Res Rustica. On agriculture*, Text and tr.: Harrison Boyd Ash, E.S. Forster, Edward H.Heffner. London 1960-1965 (Loeb)

Curtius Rufus, *Hist Alex.*: Quintus Curtiu Rufus, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt*. Für den Schulgebrauch erklärt von Theodor Vogel. Besorgt von Alfred Weinhold. 4 Aufl. Leipzig, Berlin 1903 (Teubner)

Demosthenes, *Orat.: Private Orations*. Tr.: A.T.Murray, London 1958 (Loeb)

Diodorus, *Bibl.Hist.*: *Bibliotheke Historike, Bibliothèque historique de Diodore de Sicile*. Tr. nouvelle avec une préface, des notes et un index: M.Ferd Hoefer, Paris 1851

Diogenes Laertius, *Vit.Phil.: Vitae Philosophorum.* Tr.: R.D.Hicks. London 1965-1966 (Loeb)

Dionysos Halicarnasensis, *Rom.Arch.: Romaike Archaeologia.* Tr.: Earnest Cary on the basis of the Version of Edward Spelman. 7 vol., London 1960-1963 (Loeb)

Euripides, *Cyclops, Androm., Bach.Phoenissae:* Euripides in four Volumes. Tr.: Arthur S.Way. London 1964-1966 (Loeb)

Grattius, *Cynegetica. Minor Latin Poets.* With Introduction and tr.: J.Wight Duff, Arnold M.Duff. Reprint. London 1961 (Loeb)

Heredotos, *Historiae, Heredot Tarihi,* Çev.: M.Ökmen, A.Erhat, 2.bs. Istanbul 1983 (Remzi Kitabevi)

Heredotos. Hérodote. *Histoires.* Textes établi et tr.par E.Legrand I-VII Vol. Paris 1946-1951 (Collections des Universités de France)

Hesiodos, *Theogonia,* Hesiodos eseri ve kaynakları. Çev.: S.Eyüboğlu, A.Erhat, Ankara 1977 (Türk Tarih Kurumu Yayınları)

Homeros, *Iliada:* Ilyada. Çev.: A.Erhat, A.Kadir, İstanbul 1959 (Türkiye İş Bankası Yayınları)

Homeros, *Iliada:* Ilyada. Çev.: A.Erhat, A.Kadir, İstanbul 1967 (Sander Kitabevi)

Homeros, *Odysseia.* Çev.: A.Erhat, A.Kadir, İstanbul 1970 (Sander Kitabevi)

Horatius, *Ars Poet., Epist.: Sermones, Epistulae, Ars Poetica,* Tr.: H.R.Fairclough, London 1966 (Loeb)

Horatius, *Epitres.* Texte et tr.: François Villeneuve, Paris 1934 (Collection des Universités de France)

Horatius, *Odes et épodes.* Texte et tr.: F.Villeneuve, Paris 1927 (Collection des Universités de France)

Horatius, Satires, Epistles and Ars Poetica. Tr.: H.R.Fairclough, London 1966 (Loeb)

Josephus, *Ant.Jud.:* Flavius Josephus, *Antiquitatum Judaicarum,* Tr.: R. Marcus, J.Thackeray, L.H.Feldman, London 1958-1966 (Loeb)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Juvenalis, D.I.*Satirae*. Tr.:G.G.Ramsay, London 1961 (Loeb)

Ksenophon, *Anab.: Kyrou Anabasis, Symposion*. Ed. and tr.: C.L.Brownson. D.J.Tood, London 1961 (Loeb)

Ksenophon, *Anab.: Anabasis*, "Onbinlerin Dönüşü", Çev.: T.Gökçöl, Istanbul 1974 (Hürriyet Yayınları)

Ksenophon, *Apology*. Symposium and Apology, Tr.: O.J.Todd, London 1961 (Loeb)

Ksenophon, *Cyrop.*: Cyropaedia. Tr.: Walter Miller, London 1960-1961 (Loeb)

Ksenophon, *De re equestr.: Scripta Minora*. Tr.: E.C.Marchant, London 1962 (Loeb)

Ksenophon, *Hellenica*. Tr.: Carleton L.Brownson, London 1961 (Loeb)

Ksenophon, *Memorab.: Memorabilia and Oeconomicus*. Tr.E.C.Marchant, London 1965 (Loeb)

Ksenophon, *Symposium, Apology*. Tr.: O.J.Todd, London 1961 (Loeb)

Lucretius, *De rer.nat.: De rerum natura*. Tr.: W.H.D.Rouse, London 1931 (Loeb)

Lukianos, Lucian With an english tr.: A.M.Harmon, 8.vol, London 1961-1967 (Loeb)

Martialis, *Epigram.*: M.V.Martialis, *Epigrammaton*, Tr.: Walter C.A. Ker, London 1961 (Loeb)

Martialis, *Epigram*: M.V.Martialis, *Epigrammaton*, Tr.: H.J.Izaac, Paris 1933 (Collection des Universités de France)

Menander, *Deisidaemon: The Principal Fragments*, Tr.: Francis G.Allinson, London 1964 (Loeb)

Nonnus, *Dionysiaca*, Tr.: W.H.Rouse. Mythological Introduction and notes: H.J.Rose and notes on text criticism: L.R.Lind, London 1962-1963 (Loeb)

Orpheus, *Argonautika, Les Argonautiques d'Orphée*, Texte et tr.: Georges Dottin, Paris 1930 (Collection des Universités de France)

Ovidius, Publius Naso, *ars amore, L'art d'aimer*, Texte et tr.: Henri Bor-

neoque, Paris 1924 (Collection des Universités de France)

Ovidius, Publius Naso, *Aşk Sanatı*. Çev.: İsmet Zeki Eyüboğlu, İstanbul 1987 (Bilim, Felsefe, Sanat Yayınlar)

Ovidius, *Fast.*: Publius Naso Ovidius, *Fasti*. Tr. James George Frazer, London 1959 (Loeb)

Ovidius, *Metam.*: Publius Naso Ovidius, *Metamorphoses*, Tr.: Frank Justus Miller, London 1960 (Loeb)

Ovidius, Publius Naso, *Tristia, Ex Ponto*, Tr.: Arthur Leslie Wheeler, London 1965 (Loeb)

Pausanias, *Descr.Graec.*: *Descriptio Graeciae*, Tr.: W.H.S.Jones, H.A.Ormerod, London 1964-1966 (Loeb)

Persius, *Satura*, Tr.: G.G.Ramsay, London 1961 (Loeb)

Petronius, *Satyricon*, Tr.: Michael Heseltine, London 1961 (Loeb)

Platon (Eflâtun) 2 c. İstanbul 1973 (Hürriyet Yayınları)

Platon (Eflâtun), *Devlet* Çev.: S.Eyüboğlu, M.Ali Cimcoz, İstanbul 1965 (Remzi Kitabevi)

Platon (Efâtun), *Diyaloglar* 2. İstanbul 1966 (Remzi Kitabevi)

Platon (Eflâtun), *Euthydemos*, çev.: Halil Vehbi Eralp, İstanbul 1989 (Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları)

Platon, *Kriton*, Çev.: F.Öktem, C.Türkkan, Ankara 1972 (Türk Klâsik Çağ Araştırmaları Kurumu Yayınları)

Platon, *Laches, Protogoras, Meno, Euthydemus*, Tr.: W.R.M.Lamb, London 1962 (Loeb)

Platon, Leg.: *Nomoi, Yasalar* (I-VI). Çev.: C.Şentuna, S.Babür, İstanbul 1988 (Ara Yayıncılık)

Platon (Eflâtun), *Politikos: Devlet adamı*, Çev.: B.Boran, M.Karasan, İstanbul 1944 (Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları)

Platon, *Sympos.*: *Symposion, Le Banquet*. Texe et tr.: Léon Robin, Paris 1929 (Collection des Universités de France)

Platon (Eflâtun), *Şölen, Sevgi Üstüne, Lysis, Dostluk Üstüne*, Çev.: A.Erhat, 3.bs., İstanbul 1972 (Remzi Kitabevi)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Plautus, in five volumes, Tr.: Paul Nixon, London 1959-1963 (Loeb)

Plautus, *Casina*, Çev.: N.Ataç, Ankara 1947 (Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları)

Plautus, *Mostelleria, Hortlak*, Çev.: N.Ataç, İstanbul 1947 (Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları)

Plautus, *Rudens, Urgan*, Çev.: N.Ataç, İstanbul 1945 (Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları)

Plautus, *Trinummus, Üç Akçelik Kişi*, Çev.: N.Ataç İstanbul 1947 (Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları)

Plinius, *Nat.Hist.*: Gaius Secundus Plinius, *Naturalis Historia*, Tr.: H.Rackham, W.H.S.Jones, D.E.Eichholz, London 1958-1963 (Loeb)

Plinius, *Nat.Hist.*: Gaius Secundus Plinius, *Naturalis Historia*, Texte, tr. et commenté par A.E. Ernout et R.Pépin, Paris 1947 (Collection des Universités de France)

Plutarkhos, *Bioi Paral.: Bioi Parallelai*, Tr.: B.Perrin, London 1958-1961 (Loeb)

Plutarkhos, *De educ.Puer. Plutarch's Moralia*, Tr.: Frank Cole Babbitt, London 1960 (Loeb)

Pollux: Iulii Pollucis, Onomasticon, Exrecensione Immanuelis Bekkeri. Berolini 1846

Polybios, *Historiae*, Ed. and tr.: W.R.Paton, London 1960 (Loeb)

Propertius, *Elegia, Elégies*, Texte et tr.: D.Paganelli, Paris 1929 (Collection des Universités de France)

Propertius, *Satyricon*, Tr.: H.E.Butler, London 1962 (Loeb)

Prudentius, *Cont.Orat.Sym., Psychomachia*, Tr.: H.J.Thompson, London 1961-1962 (Loeb)

Quintilianus, *Inst.Orat.*: Marcus Fabius Quintilianus, *Institutionis Oratoriae*, Tr.: H.E.Butler, London 1961-1964 (Loeb)

Scriptores Historiae Augustae, Ed. and tr.: D.Magie, London 1960-1961 (Loeb)

Seneca, *Ad Lucil., Epist.Mor.*: Lucius Annaeus Seneca, Ad Lucilium, *Epistulae Morales*, Tr.: R.M.Gummere, London 1961-1962 (Loeb)

Seneca, *De Benef.*: *Moral essays*. Tr.: John W.Basore, London 1964 (Loeb)

Seneca, *De Tranquill. animi*, Lucius Annaeus Seneca, *De Tranquillitate animi*. Tr.: J.W.Basore, London 1963-1965 (Loeb)

Seneca, *Quest.nat.*: *Questions naturelles*, Tr.: Paul Oltramare, Paris 1929-1930 (Collection des Universités de France)

Sidonius Apollinaris, *Epist.*: *Epistulae, Lettres*. Texte et tr.: André Loyen, Paris 1970 (Collection des Universités de France)

Silius Italicus, *Punica*, Tr.: J.D.Duff, London 1961 (Loeb)

Sophokles, *Aias*. Çev. Suat Sinanoğlu, 2. bs., Ankara 1946 (Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları)

Sophokles, *Aias, Oed.Col.*: Sophokles, Tr.: F.Storr, London 1961-1962 (Loeb)

Statius, *Thebaid*: Statius, Tr.: J.H.Mozley, London 1961 (Loeb)

Strabon, *Geographika*. Ed. and tr.: H.L.Jones, London 1950-1954 (Loeb)

Strabon, *Geographika* (XII-XIV) Coğrafya, Çev.: Adnan Pekman, İstanbul 1969, 1972, 1981 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları)

Strabon, *Geographika*, Géographie. Introduction, texte et tr.: Germaine Aujac, François Lassarre. Paris 1966-1969 (Collection des Universités de France)

Suetonius, *De Vit.Cae.*: Tranquillus Gaius Suetonius, Ed. and tr.: J.C. Rolfe, London 1962-1963 (Loeb)

Tacitus, *Ann.*: *Historiae, Annales*, Tr.: C.H.Moore, J.Jackson, London 1962-1963 (Loeb)

Tacitus,*Germania*. Çev.: H.Dereli, Ankara 1944 (Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları)

Tacitus, Oeuvres Complètes de Tacite. Tr. en français avec une introduction et des notes par J.L. Burnouf. Paris 1889 (Hachette)

Theokritos, *Buc.*, *Yunan Çoban Şiirleri*, Çev.: Suat Sinanoğlu, İstanbul 1949 (Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Theokritos, *Buc.*: *Bucoliques Grecs*. Tome II: Pseudo-Théocrite. Moschos, Bion, Divers. Texte établi et tr.: Ph. E.Legrand, Paris 1927 (Collection desUniversités de France)

Theophrastos, *Charact.*: *Caractères*. Texte et tr.: Octave Navarre, 2.éd, Paris 1931 (Collection des Universités de France)

Theophrastos, *Hist.Plant.*: Enquiry into Plants and Minor Works on Odours and Weather Signs. Tr.: Arthur Hort. London 1961 (Loeb)

Thukydides, *Pelep.*: Thucydides, Tr.: Charles Forster Smith, London 1962-1966 (Loeb)

Thukydides, *Pelep.*: Peleponnesos'lularla Atina'hların Savaşı, Çev.: H.Demircioğlu, 2.bs., Ankara 1972-1975 (Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları)

Thukydides, *Pelep.*: Peleponnesos Savaşı, Çev.: T.Gökçül, İstanbul 1976 (Hürriyet Yayınları)

Titus Livius, *Ab Urb.Con.*: *Ab Urbe Condita libri*, Livy with an english tr.: B.O.Foster, London 1960 (Loeb)

Valerius Flaccus, *Argonautica*, Tr.: J.H.Mozley, London 1963 (Loeb)

Varro, *De ling.lat.*: Marcus Terentius Varro, *De lingua Latina. On the Latin language*, Tr.: Roland G.Kent, London 1958 (Loeb)

Varro, *De re rust.*: Marcus Terentius Varro, Tr.: William Davis Hooper. Revised by Harrison Boyd Ash, London 1960 (Loeb)

Vergilius, *Aeneas*. Çev.: Oktay Akşit, İstanbul 1965-1971 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları)

Vergilius, *Aeneas.*: *Enéide*. Texte et tr.: René Durand, André Bellessort, Paris 1964 (Collection des Universités de France)

Vergilius, *Aeneas.*: *Enéide*. Texte et tr.: Perret. Paris 1977 (Collection des Universités de France)

Vergilius, *Aeneas, Georg.*: Maro Publius Vergilius, *Eclogas, Georgica, Aeneis. The Minor Poems*. Tr.: Rushton Fairclough, 2 vol, London 1965-1966 (Loeb)

Vitruvius, *De arch.*: *De architectura*. Ed. and tr.: F.Grander, London 1962 (Loeb)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

A History of Technology, Ed. by Charles Singer, E.J.Holmyard, A.R. Hall, Trevor I. Williams. Reprint. Oxford 1967-1972

Akurgal, Ekrem, *Remarques stylistiques sur les Reliefs de Malatya*, İstanbul 1946 (Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, No:533)

Albert, Maurice, "Clipeus ou Clipeum", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et romaines d'apré's les Textes et les Monuments*, Paris, 1877-1900, s.1248-1260

Amandry, Pierre, "L'Art ourartien et ses Relations avec le Monde Grec" *The proceeding of the X th. International Congress of Classical Archaeology*, I, Ankara-İzmir 23-30, IX. 1973, s.3-8

André, Jacques, "Le Cuir", *Dictionnaire Archéologique de Techniques*, Paris 1963-1964, II, s.873

The Assyrian Dictionary of the Oriental Institue of the University of Chicago, Ed. Miguel Civil, Ignace J.Gelb, A.Leo Oppenheim, Erica Reiner, Chicago 1977, s.376

Avezou, Ch., "Tympanum", *Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et le Monuments*, Paris 1877-1900, s.559-560.

Azarpay, Guitty, *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*, Berkeley-Los Angeles 1968

Azarpay, Guitty, "Two Urartian Boot-Shaped Vessels" *Artibus Asiae*, Vol. XXVII, 1964-1965, s.61-71

Baatz, L., Lederne Gürteltaschen römischer Soldaten? *Archäologisches Korrespondenzblatt*. 13, 1983, s.359-361

Babelon, Ernest, *Manuel d'Archéologie Orientale*, 2 c. Paris 1818

Baker, Hollis S. Furniture in the Ancient World, London 1966

Barnett, R.D., N.Gökçe, "The Find of Urartian Bronzes at Altın Tepe, Near Erzincan", *Anatolian Studies*, 3, 1953, s.121-129

Barnett, R.D., "The Urartian Cemetery at Igdyr" *Anatolian Studies*, XIII, 1963, s.153-198

Bass, George F., The Cape Gelidonya Wreck. Preliminary Report, *American Journal of Archaeology*, 65/3, 1961, s.267-276

Baudrillart, André, "Jugum", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et Monuments*, Paris 1877-1900, s.663-668

Baydur, Nezahat, *Kültepe (Kanes) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 1970, s.48

Baytop, Turhan, *Türkiye'de Bitkiler İle Tedavi. Geçmişte ve Bugün*, İstanbul

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1964 (İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi, 3255/16)

Belli, Oktay, "Oyner Yanakhkh Urartu At Gemleri" *Anadolu Araştırmaları*, IX, 1983, s.373-384

Belli, Oktay, "Urartu Kralı İspuini'ye Ait Çiviyazılı ve Resimli Tunç Eserler", *Anadolu Araştırmaları*, IX, 1983, s.325-356

Belli, Oktay, "Van Bölge Müzesindeki Çivi Yazılı Urartu Tunç Eserleri" *Anadolu Araştırmaları*, IV-V, 1976-1977, s.177-212

Belli, Oktay, "Van'da (Tuspa) Bulunan Urartu Kralларına Ait Çiviyazılı Zırh Göğüslükleri" *Anadolu Araştırmaları*, IX, 1983, s.361-371.

Berge, C. de la, "Pharetra", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.371-374

Bieber, M., The History of the Greek and Roman Theater, New Jersey 1961

Bilabel, "Membrana", *RE*, 2.Aufl., sût. 596-602.

Birch, S., "On Some Leather Rolls" *Zeitschrift für Ägyptische Sprache*, IX, 1871, s.103-104

Birt, Theodor, *Das Antike Buchwesen in seinem Verhalnis zur Literatur*, Aaalen 1959.

Birt, Theodor, *Kritik und Hermeneutik nebst abriss des antiken Buchwesens* München 1913, s.264-351 (Handbuch der klassichen Altertumswissenschaft: 3)

Bishop, M.C. -J.C.Coulston, *Roman Military Equipment*. Aylesbury 1989 (Shire Archaeology: 59)

Bordoli, Ernest, *Footwear down the Ages*. Foreword by S.J. Davis, Northampton 1933

Bottéro, J. -M.J.Steve, "Habitat, Asie Occidentale" *Dictionnaire archéologique de Technique*, Paris 1963-1964, s.466, 492-493

Boulanger, André, "Vestis", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.764-771

Breasted, James Henry, *A History of Egypt from the Earliest Times to the Persian Conquest*, 2.ed. fully revised, London 1927

Breasted, James Henry, *Ancient Record of Egypt, Historical Documents*, 5 vol. 3.imp. Chicago 1927

Breasted, James Henry, *Egyptian Servant Statues*, 1948

Brunton, Guy - G.Caton Thompson, *The Badarian Civilisation and Predynastic Remains near Badari*, London 1928

Brunton, Guy, *Mostagedda and the Tasian Culture*, London 1937

Bryant, Arthur Alexis, "Greek Shoes in the Classical Period" *Harvard Studies in Classical Philology*, X, s.57-102

Buchholz, Hans, Günter, *Jagd un Fischfang*, Mit einem Anhang: Honiggewin-

nung, Göttingen 1973 (Archaeologia Homerica, Bd. I/I)
Buchholz, Hans, Günter-Joseph Wiesner, *Kriegswesen Teil I: Schutzwaffen und Wehrbauten*. Mit Beiträgen von H. und J.Borchhasdt, H.Brandenburg, H.W.Catling, Sp. Iakovides, Göttingen 1977 (Archaeologia Homerica, Bd. I/E, 1)
Budge, E.A. Wallis, *The Dwellers on the Nile*, London 1926
Burde, Cornelia, *Hethitische medizinische Texte*. Wiesbaden 1974 (Studien zu den Boğazköy. Texten, Heft. 19)
Burney, C.A. "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere", *Anatolian Studies*, XVI, 1966, s.55-111
Burnham,Harold B., "Çatal Höyük, The Textiles and Twined Fabrics" *Anatolian Studies*, 15, 1965, s.169-174
Cagnat, R., "Impedimenta" *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.416
Cagnat, R., "Vestis militaris", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s. 771-773
Carter, Howard-Percy E.Newberry, *M.Theodore M.Davis' the Tomb of Thoutmosis IV*. With an essay on the King's Life and Monuments by Gaston Maspero and a Paper on the Psycal Characters of the Mumy of Thoutmosis IV by G.Elliot Smith. Westminster 1904
Carter, Howard, *The Tomb of Tutank-Amon*, II, London 1923-1933,
Casson, Lionel, Ships and Seamanship in the Ancient World, Princeton 1971
Catling, H.W. "Kupfer Grundlage einer Kultur" *Archaeologia Viva*, V, 8, 1962, s.81-88
Chapot, Victor, "Sculponeae", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1136
Chapot, Victor, "Sella", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1179-1181
Chapot, Victor, "Solea", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Ro-maines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1387-1390
Chapot, Victor, "Sutor, Sutrina", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1570-1572
Chapot, Victor, "Tabernaculum", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.11-12
Chapot, Victor, "Tentorium", *Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.116-119
Chapot, Victor, "Threnus", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et romaines d'après les Textes et les Monuments*, paris 1877-1900, s.281
Chapot, Victor, "Uter", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après*

ANKARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

les Textes et les Monuments, Paris 1877-1900, s.613-616

Chapot, Victor, "Utricularius", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900- s.816

Chapot, Victor, "Zanca, Zancha, Zanga, Izarga" *Dictiannaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1037-1038

Chapot, Victor, "Zona", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1063-1064

Charlesworth, Dorothy - J.H. Thornton, Leather found in Mediobogdum, the Roman fort of Hardknott" *Britannia*, 4(1973), s.141-152

Collingwood, R.G. - M.V. Taylor, "Roman Britain in 1933", *The Journal of Roman Studies*, 34, 1924, s.211.

Collingwood, R.G., "Roman Britain in 1968", *The Journal of Roman Studies*, 59, 1969, s.205

Contenau, Georges, *La Vie Quotidienne à Babylone et en Assyrie*, Paris 1950

Crum, W.E., "A Coptic Recipe for the Preparation of Parchment", *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, XXVII, 1905, s.166-171

"Cuir", *Dictionnaire archéologique des Techniques*, Vol.I, Paris 1963-1964

Cumont, Franz, *Fouilles de Doura Europos* (1922-1923), s.281-337

Cuq, Edouard, "Panus", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1367-1409

Dalley, Stephanie -J.N.Postgate, *The Tablets from Fort Shalmaneser*, Oxford 1984

Darga, A.Muhibbe, *Eski Anadolu'da Kadın*, 2.be., İstanbul 1984 (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 2033)

Davis, Norman, *Coins and Cities*, London

Davis, Norman de Garis, *The Tomb of Rekh-mi-re at Thebes*, I, New York 1943 (The Metropolitan Museum of Art, Egyptian Exp., XI)

De Ridder, A., "Mitra", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, paris 1877-1900- s.1654-1658

De Ronchaud, L., "Aeolus", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900

Dikaios, P., *A Guide to the Cyprus Museum*, 2. rev. ed. Nicosia 1953

Dougherty, Raymond P., "Writing upon Parchment and Papyrus among the Babylonians and the Assyrians", *Journal of American Oriental Society*, XLVIII, 1928, s.109-135

Driel-Murray, C.van, *The Production and Supply of Military Leatherwork in the First and Second Centuries A.D. 'A Review of Archaeological Evidence.* Ed. M.C.Bishop, Oxford 1985, s.43-81 (BAR International Series, 275)

Ebert, M. "Leder", *Reallexikon der Vorgeschichte*, Berlin 1926
Eckstein, Felix, "Beutel", *Der Lexikon der Antike, Kulturgeschichte*, 2., München 1971
Eckstein, Felix, Handwerk Teil I: *Die Aussagen des frühgriechischen Epos*. Göttingen 1974 (Archaeologia Homerica II/L,1)
Eckstein, Felix, "Schläuche", *Der Lexikon der Antike Kulturgeschichte*, 2, München 1971, s.128
Emery, Walter Bryan, *Excavations at Saqqara. Great Tombs of the First Dynasty II*. Cairo 1949-1958
Ertem, Hayri, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*. Ankara 1965 (Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, 157)
Ertem, Hayri, *Boğazköy Metinlerine göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, 2.bs., Ankara 1987 (Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, VII/65s)
Erzen, Afif, "Giyimli At Koşumları", *Belleten*, 38/150, 1974, s.191-213
Esin, Ufuk, *İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güney-Doğu Avrupa*, 2 c., İstanbul 1979-1981 (Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2507, 2681)
Farnoux, B.Combet, "Musique: Lyre", *Dictionnaire archéologique de Technique*, II, Paris 1963-1964, s.745-748
Fittschen, Klaus, *Bildkunst, Teil I: Der Schild des Achilleus*, Göttingen 1973 (Archaeologia Homerica II)
Florilegium Anatolicum. Mélanges Offerts à Emmanuel Laroche, Paris 1979
Forbes, R.J., *Studies in Ancient Technology, Vol.V: Leather in Antiquity*, 2.ed. Leiden 1966
Fougères, G. "Flagellum", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1152, 1156
Fougères, G. "Funda", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1363-1366
Fouilla, J. de, "Scalptrum", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1111
Friedrich, Johannes, *Hethitisches Wörterbuch* (Hw), Heidelberg 1952, s.282-283
Friedrich, J., "Reinheitsvorschriften für den hethitischen König", *Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft*, 4, 1928, 46 s.
Gadd, Cyril John, *The Stones of Assyria*, London 1936
Gansser, August, "The Early History of Tannig" *Ciba Review*, 81, 1950, s.2938-2962
Ganesser-Burckhardt, A., "Quelques données sur l'Archéologie de Cuir (Méthodes de Préparation et Résultats)" *Archives Suisses d'Anthropologie*, XIX, 1954,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

s.19-38

Gardthausen, V., *Das Buchwesen im Altertum und im byzantinischen Mittelalter* 2.Aufl. Leipzig 1911

Gauckler, P., "Ratis, Ratoria, Ratiaria, Scheda", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, S.814-815

Genouillac, H. de, "La Chaussure chez les Assyriens" *Revue d'Assyriologie*, VII, 1910, s.157-159

Ghirshman, R., "Notes Iraniennes XIV: Deux Oeillères en bronze des Rois d'Urartu" *Artibus Asiae*, XXVII, 1964-1965, s.49-60

Girard, P., "Lectica", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, paris 1877-1900, s.1002-1006

Girard, P. "Lectus", *Dictionnaire tes Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s. 1014-1023

Goetze, Albrecht, "A Drehem Tablet dealing with Leather Objects" *Journal of Cuneiform Studies*, IX, 1955, s.19-21

Goetze, Albrecht, *Hattusilis Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexten*, Leipzig 1925, s.56 (Mitteilungen der Vorderasiatisch Aegyptischen Gesellschaft (E.V.) 1924, 3, 29)

Goetze, Albrecht, *Kleinasien. Kulturgeschichte des alten Orients*. 3, Abschnitt, 1. Unterabschnitt. 2, neubearbeitete Aufl. München 1957, s.90, 106, 208 (Handbuch der Altertumswissenschaft, 3/1)

Goetze, Albrecht, *Kulturgeschichte des alten Orients. 3.* Abschnitt, 1, unterabschnitt, 2. neubearbeitete Aufl. München 1957 (Handbuch der Altertumswissenschaft, 3/1)

Graillot, H., "Torus, Torale", *Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.378-379

Güterbock, Hans G., "An Outline of the Hittite AN.TAH.SUM Festivals" *Reprint of Journal of Near Eastren Studies*, XIX, No. 2 April 1960, s.81

Hamilton, R.W., "The Decorated Bronze Strip from Guahchi", *Anatolian Studies*, 15, 1965, s.41-51

Hauptmann, Herald, *Norsun Tepe Kazıları* 1972, Ankara 1976

Heuzey, L., "Alopekis", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.187-188

Heuzey, L., "Calceus", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.815-820

Hodges, Henry, *Artifacts. An introduction to Early Materials and Technology*, London 1964, s.148-152

Hodges, Henry, *Technology, in the Ancient World with drawings by Judith New*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

comer, London 1970

Howes, Frank Norman, *Vegetable Tanning Materials*, London 1953, s.1-23

Hrouda, Barthel, *Die Kulturgeschichte des assyrischen Flachbildes*, Bonn 1965 (Searbrücker Beitrage zur Altertumskunde, 2)

Hrozny, Fréderic, *Code Hittite provenant de l'Asie Mineure* (vers 1350 av. J.C.) I, Partie: transcription, traduction française, Paris 1922, s.67, 141

Humbert, G. "Culeus ou Culleus", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900

Hunger, H., "Skytale", *Dtv. Lexikon der Antike Kulturgeschichte*, 2, München 1971, s.128

Introduction to Egyptian Archaeology with special Reference to the Egyptian Museum, Cairo Ed. by R.Engelbach, 2.ed. Cairo 1961

Joffroy,R., "Bateau: Rome", *Dictionnaire archeologique des Techniques*, I, Paris 1963-1964, s.138-139

Jullian, C. "Flamen, Faminica, Famonum", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1167

Kayacık, Hayrettin, *Orman ve Park Ağaçlarının Özel Sistematiği*, 2 c., 4. bs., İstanbul 1981, (İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi, 2766/297)

Kellines, Hans-Jürg, "Pectorale aus Urartu", *Belleten* XLI, 163, 1977, s.481-493

Kenyon, Frederic G., Books, and Readers in Ancient Greece and Rome, 2.ed., Oxford 1951

Koch, Guntram, "Ein Grabrelief aus Phrygien im Getty Museum" *Epigraphica Anatolica*, 1985, s.91-96

Kovacsovics, W., -K. "Ein Sandalenfund aus dem Kerameikos" *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, 99, 1984, s.265-274

Krenkel, W., "Pelze", *Dtv.Lexikon der Antike Kulturgeschichte*, 2, München 1971

Krenkel, W., "Schusterei", *Dtv. Lexikon der Antike Kulturgeschichte*, 2, München 1971

Krenkel, W., "Turmschild", *Dtv. Lexikon der Antike Kulturgeschichte*, 2, München 1971

Kümmel, Hans Martin, *Ersatzrituale für den hethitischen König*, Wiesbaden 1967 (Studien zu den Boğazköy-Texten, 3)

Lafaye, Georges, "Coriarius", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1506-1507

Lafaye, Georges, "Corium", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1508-1509

Lafaye, Georges, "Crumena", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1572-1573

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Lafaye, Georges, "Frenum", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monument*, Paris 1877-1900, s.1334-1341
Lafaye, Georges, "Frontale", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1342-1343
Lafaye, Georges, "Gallica", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1453-1459
Lafaye, Georges, "Habena", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1-2
Lafaye, Georges, "Liber", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1177-1188
Lafaye, Georges, "Lorarius", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1301-1302
Lafaye, Georges, "Loramenta", *Dictionnaire des Antiquités grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1301
Lafaye, Georges, "Loricarius", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1316
Lafaye, Georges, "Lorum, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1316-1317
Lafaye, Georges, "Mantica", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1581-1582
Lafaye, Georges, "Marsupium", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1623-1624
Lafaye, Georges, "Meline", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1708
Lafaye, Georges, "Pasceolus" *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, paris 1877-1900, s.339
Lafaye, Georges "Pera", *Dictionnaire des Antiquttes Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.386
Lafaye, Georges, "Phalanga", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.424
Lafaye, Georges, "Pila", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.476
Lafaye, Georges, "Saccus", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.932-933
Lafaye, Georges, "Scordiscus", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1122-1123
Lafaye, Georges, "Sella Equestris", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, paris 1877-1900, s.1151-1152
Lafaye, Georges, "Turben et Turbo", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Ro*

maines d'après les Textes et les Monuments, Paris 1877-1900, s.541-542

Lau, Otto, *Schuster und Schusterhandwerk in der griechisch-römischen Literatur und Kunst*, Bonn 1967

Le Bonniec, H., "Galerus", *Dtv. Lexikon der Antike Kulturgeschichte*, 1, München 1971

Le Rey, C., "Monnaie: Grèce", *Dictionnaire archéologique des Techniqur*, II, Paris 1963-1964, s.716

Le Roy, C., "Masique: Grèce", *Dictionnaire archéologique des Techniqur*, II, paris 1963-1964, s.741-742

"Leder", *Reallexikon der Vorgeschichte*. Hrsg. von Max Ebert, 7, Berlin 1926, s.264-266

Legrand, A., "Nebris", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.40-41

Lenormant, F., "Bassara, Bassaris", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.681-682

Leroux, G., "Pallium", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900

Levey, Martin, "Tanning Techenolgy in Ancient Mesopotamia", *Ambix*, VI, 1957, s.35-46

Lucas, A., *Ancient Egyptian Materials and Industries*, 4 ed. rev. and enlarged by J.R. Harris, London 1962

Magie, David, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the third Century after Christ*, 2 vols, Princeton-New Jersey 1960, s.49

Malay, Hasan, "Batı Anadolu'nun Antik Çağdaki Ekonomik Durumu" *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi* (İzmir), II, 1983, s.50-61

Marinatos, Spyridon, *Kleidung Haar und Barttracht*, Göttingen 1967 (Archaeologia Homerica I/A-B)

Maspero, G., *L'Archéologie égyptienne*, Paris 1887

Mau, August, "Coriarius", *RE*, süt 1227-1231

Mau, August, "Pompeji in Leben und Kunst. 2. verbesserte und vermehrte Aufl. Leipzig 1908.

Melleart, James, *Çatal Hoyuk. Stadt aus der Steinzeit*. Bergish Gladbach 1967

Melleart, James, "Excavations at Çatal Höyük, 1962, Second Preliminary Report" *Anatolian Studies*, XIII, 1963, s.43-103

Melleart, James, *The Neolithic of the Near East*, Reprint, London 1981

Mellink, Machteld J: *A Hittite Cemetery at Gordion, Museum Monograph, the University Museum, University of Pensylvannia*, Philadelphia 1956

Mellink, Machteld J.: "Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı, Lycia, 1970", *American Journal of Archaeology*, 75, 1971, No.3, s.245-255

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Monte, Giuseppe F.del-Johann Tischler, *Répertoire géographique des Textes cunéiformes VI: Die Orts und Gefässernamen der hethitischen Texte*. Wiesbaden 1978 (Beihafte zum Tübinger Atlas der Vorderen Orients Reihe B/7)

Montet, Pierre, *Les Scènes de la Vie privée dans les Tombeaux égyptiens de l'Ancien Empire*, Strasbourg 1925 (Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg, 24)

Morel, Ch. "Baulidea", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.683

Morel, Ch., "Biautai", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.713

Morel, Ch., "Coena ou Cena", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1269-1282

Neu, Erich, *Ein althethitische Geuntterritual*, Wiesbaden 1970 (Studien zu den Boğazköy-Texten, 12)

Neu, Erich, *Glossar zu den althethitischen Ritual-texten*. Wiesbaden 1983, (Studien zu den Boğazköy-Texten, 26)

Neugebauer, Johannes -Wolfgang, "Tonerne Leisten für Schnabelschuhe der Hallstatt-Kultur aus Sommerein, Niederösterreich" *Archaeologisches Korrespondenzblatt* 10, 1980, s.331-336

Norman, A.F., "The Book Trade in Fourth-Century Antioch" JSH, 1960, s.122-126

Oettinger, Norbert, *Die militärischen Eide der Hethiter*. Ed. by H.Otten. Wiesbaden 1976 (Studien zu den Boğazköy-Texten, 22)

Offner, G., "Musique 1: Asie Orientale", *Dictionnaire Archéologique de Technique*, II, s.736

Oppenheim, A.Lec, *Ancient Mesopotamia. Portrait of a Dead Civilization*, 2. imp. Chicago 1965 (University of Chicago)

The Oxford Companion to the Decorative Arts. Ed. by Harold Osborne, Oxford-New York 1965

Özdönmez, Metin-Turhan İstanbulla, *Türkiye'de Orman Ürünleri Endüstrisi*, İstanbul 1979 (İstanbul Üniversitesi, Orman Fakültesi, 2643, 282)

Özgüç, Nimet, "The Decorated Bronze Strip and Plaques from Altıntepe" *Mansel'e Armağan. Mélanges Mansel* II. Ankara 1974 s. 847-880

Özgüç, Tahsin, Altıntepe Kazıları", *Belleten*, XXV, 98, 1961, s.253-267

Özgüç, Tahsin, "Altıntepe II. Tombs, Storehouse and Ivories" *Belleten*, XXV, 97, 1069, s.20-22

Özgüç, Tahsin, *Altıntepe II*. Ankara 1969

Özgüç, Tahsin, *Kültepe-Kanis II. Eski Yakın doğu'nun Ticaret Merkezindeki Yeni*

Araştırmalar. New Researches at the Trading Center of the Ancient Near East. Ankara 1966 (Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu: V/41)

Öztuğ, Fesvi: *Faydalı Bitkiler. Ekonomik Değeri ve Morfolojik Özellikleri Yönüyeden Bitki Cinsleri.* 2.ba. İstanbul 1972 (İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi 1673/107)

Palmer, L.R. *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts.* Oxford 1963

Paris, Pierre "Embas", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments,* Paris 1877-1900, s.593-595

Paris, Pierre, "Petasus", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments,* Paris 1877-1900, s.421

Paris, Pierre, "Pileus ou Pileum", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments,* Paris 1877-1900, s.179-181

Parrot, André, *Assur,* Paris 1961

Petrie, Flinders, *The Making of Egypt,* London 1939

Petrie, Flinders, *Naqada and Ballas,* London 1896

Pfeiffer, Robert H., *State Letters of Assyria. A transliteration and translation of 355 Official Assyrian Letters dating from the Sargonid Period* (722-625 B.C.). New Haven 1935 (American Oriental Society, 6)

Philipp, Hanna, "Vergoldete Lederpantoffeln. Ein Zeugnis Hadrianischer Toreutik" *Jahrbuch der Berliner Museen. Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen.* Neue Folge, 13, 1971, s.5-17

Picard. Ch., "Nouvelles et Correspondance", *Revue Archéologique,* 6.Série, XLI, Janvier-Mars 1953, s.107-108

Pinner, H.L., *The World of Books in Classical Antiquity,* Leiden 1948

Piotrovski, B.B., *Urartu. The Kingdom of Van and its Art.* Trans. from the Russian and edited by Peter s. Gelling, London c.1967

Popko, Maciej, Zum hethitischen (KUS) kurss, *AOF* II, s.65-70

Postgate, J.N. *The Governor's Palace Archive.* Hertford 1973

Postle, H., "Le Parchemin et ses Imitations", *Chimie et Industrie,* 1924, s.959

Potratz, Johannes A.H., *Die Pferdetreusen des alten Orient.* Roma 1966 (Anatecta Orientalia)

Pottier, E., "Cothurnus", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments,* Paris 1877-1900, s.1544-1548

Pottier, E., "Crepida, Crepidula", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments,* Paris 1877-1900, s.1557-1560

Pottier, E., "Diphtera", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments,* Paris 1877-1900, s.265-266

Pottier, E., "Endromis", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments,* Paris 1877-1900, s.615-616

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Pottier, E., "Tholia", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.268-269

Preaux, Claire, *L'Economie royale des Lagides*, Bruxelles 1939

Pritchard, James B., *The Ancient Near East in Pictures relating to the Old Testament*, Princeton-NewJersey 1954

Quibell, M.James Edward, *Catalogue général des Antiquités égyptiennes du Musée du Caire*. No. 51001-51191. Tomb of Yuaq and Thuin. Le Caire 1908

Ransom, Caroline L., Couches and Beds of the Greeks, Etruscans and Romans, Chicago 1905.

Reed, R., *Ancient Skins, Parchments and Leathers*, London 1972

Reinach, Salomon, "Cucullus, Cucalla. Cucullio, Cucilio", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1577-1579

Reinach, Salomon, "Galea", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1429-1451

Reinach, Salomon, "Galerus", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1452

Reinach, Théodore, "Tibia", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, 308-320

Reisner, Georges Andrew, *Excavations at Kerma*. Cambridge 1923 (Harward African Studien VI, 5-6)

Rich, Anthony, "Pelliculatus", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.466-467

Rich, Anthony, "Pellitus", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900

Ridder, A. de, "Pugilatus", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.754-761

Riemschneider, Kaspar Klaus, *Babylonische Geburtsomina in hethitischen Übersetzung* Wiesbaden 1970 (Studien zu den Boğazköy Texten, Heft 9)

Robinson, H. Russell, *The Armour of Imperial Rome*, Lowe s. Brydone 1975.

The Roman World. Ed. by John Boardman, Jasper Griffin and Oswyn Murray. Oxford-New York 1988

Rostovtzeff, M., *The Social and Economic History of the Hellenic World*. 2 vol. Oxford 1941

Roth, Helmut, "Ein Ledermesser der atlantischen Bronzezeit aus Mittelfranken", *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 4, 1974, s.37-47

Ryder, M.L., "Report of Textiles from Çatal Hüyük" *Anatolian Studies*, 15, 1965, s.175-176

Saglio, Edmond, "Alumen", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.219

Saglio, Edmond, "Alsta", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.219

Saglio, Edmond, "Amentum ou Ammentum", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.226-227

Saglio, Edmond, "Ampyx", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.251-252

Saglio, Edmond, "Arbyle", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900 s.362

Saglio, Edmond, "Askolia", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900

Saglio, Edmond, "Askos", *Dictionnaire des Antiquités Grecquies et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900.

Saglio, Edmond, "Averta", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.589

Saglio, Edmond, "Bulla", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.754-755

Saglio, Edmond, "Caliga" *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.849-850.

Saglio, Edmond, "Campagus ou Compagus", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.862-863

Saglio, Edmond, "Capistrum", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.896-897

Saglio, Edmond, "Carbatina", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.916

Saglio, Edmond, "Certamina", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1083, şek.1333

Saglio, Edmond, "Cingula", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1173-1174

Saglio, Edmond, "Cingula", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-900, s.1633-1643

Saglio, Edmond, "Diabathrum", *Dictionnaire Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.119

Saglio, Edmond, "Follis", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1277

Saglio, Edmond, "Lakonikai", *Dictionnaire des Antiquités grecques et Romaines*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

d'après les Textes et les Monuments, Paris 1877-1900, s.908

Saglio, Edmond, "Lorica", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1302-1316

Saglio, Edmond, "Manica", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1576-1579

Saglio, Edmond, "Maatruca" *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900,

Saglio, Edmond, "Phalerae", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.425-427

Saglio, Edmond, "Rhenо", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900,

Saglio, Edmond, "Sisura ou Sisurna", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900,

Saglio, Edmond, "*Tentipellium*", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.116

Salonen, Armas, *Agricultura Mesopotamica nach sumerisch-akkadischen Quellen*. Helsinki 1968 (Annales Academiae Scientiarum Fennicae)

Salonen, Armas, *Die Fussbekleidung: Die Fussbekleidung der alten Mesopotamien nach sumerischenakkadischen Quellen*, Helsinki 1969 (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, 157)

Salonen, Armas, *Die Hausgeräte: Die Hausgeräte der alten Mesopotamien nach sumerischakkadischen Quellen*, Helsinki 1965 (Annales Academiae Scientiarum Fennicae,)

Salonen, Armas, *Hippologica :Hippologica accadica*, Helsinki 1955 (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Ser. B, Tom. 100)

Salonen, Armas, *Die Landfahrzeuge: Die Landfahrzeuge des alten Mesopotamien nach sumerischakkadischen Quellen*, Helsinki 1951 (Annales Accademiae Scientiarum Fennicae, Tom. 72, 3)

Salonen, Armas, *Die Möbel: Die Möbel des alten Mesopotamien nach sumerischakkadischen Quellen*. Helsinki 1963 (Annales Academiae Scientiarum Fennicae Ser. B.Tom. 127)

Salonen, Armas, *Die Türen: Die Türen des altes Mesopotamien*, Helsinki 1951 (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Ser. B.)

Saxl, Hedwig, "A Note on Parchment", *A History of Technology*. Ed. by Charles Singer, E.J.Holmyard and A.-R. Hall, Vol. II, s.187-190

Saxl, Hedwig, "Histology of Parchment", *Technical Studies Field Fine Arts*, VIII, 1939, s.3-9

Scheil, V., *Délégation en Perse. Mémoires*. Pub. sous la direction de M.J. de Morgan, II: Textes élamites, sémitiques, Prémiere série, Paris 1900

Schleiermacher, Mathilde, "Römische Leder und Textilfunde aus Köln. Die Lederfunde" *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 12, 1982, s.205-216

Schneider, K., "Pellis", *RE*, süt. 369-373

Schubart, Wilhelm, "Das Antike Buch", *Die Antike. Zeitschrift für Kunst des klassischen Altertums*. 14, 3, 1938, s.171-195

Schubart, Wilhelm, *Das Buch bei den Griechen und Römern*, Berlin-Leipzig 1921

Sevin, Veli, "Asur ve Urartu At-Koşum Takımları Üzerine Bir Not" *Anadolu Araştırmaları*, VI, 1978, s.111-121

Sigrist, Marcel, "Le Travail des Cuirs et Peaux à Umma sous la Dynastie d'Ur", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 33/3-4, 1981 s.141-190

Singer, Itamar, *The Hittite KI.LAM Festival*, Part. 1, Wiesbaden 1983 (Studien zu den Boğazköy Texten Heft 27)

Stol, M., "Leder" *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatische Archaologie*, 6, Berlin-New York, 1980-1983, s.527-542

"Subula", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et romaines d'après les Textes et les Monuments*, IV/2, Paris 1877-1900, s.1553

Taşyürek, O.A., *Adana Bölge Müzesindeki Urartu Kemerleri. The Urartian Belts in the Adana Regional Museum*, Ankara 1975 (Adana Eski Eserleri Severler Derneği: 1)

Thédenat, H., "Sagum", *Dictionnaire des Antiquites Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.1008-1009

Thureau-Dangin, F., Notes assyriologique, XXIX: L'Alun et la Noix de Galle. *RA*

Todd, Ian A., *Çatal Höyük in Perspective*, Ontario 1976

Torr, Cecil, "Navis", *Dictionnaire des Antiquités grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, Paris 1877-1900, s.33

Tosun, Mebrure, Kadir Yalvaç, Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduga Fermanı. Ankara 1975 (Türk Tarih Kurumu VII/67)

Vercoutter, J. "Asie Orientale", *Dictionnaire archéologique des Technique*, II, Paris 1963-1964, s.753

Vercoutter, J., "Bateau-Egypte", *Dictionnaire archéologique de Technique*, I, Paris 1963-1964, s.135

Vercoutter, J., "Bois: Egypte", *Dictionnaire archéologique de Technique*, I, Paris 1963-1964, s.164-165

Vercoutter, J., "Habitat-Egypte", *Dictionnaire archéologique de Technique*, II, Paris 1963-1964, s.497-498

Vercoutter, J., "Musique-Egypte", *Dictionnaire des archéologique de Techniques*, II, Paris 1963-1964, s.740-741

Vleeschauwer, H.J. de, *History of the Western Library, Vol.IV: History of the Library in Antiquity*, Pretoria 1963 (Mousaion 73)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Waltzing, Jean-Pierre, *Etude historique sur les Corporations professionelle chez les Romains*, 4 vol. Louvain 1895-1900

Waterer, John William, "Leather". *A History of Technology*. Ed. by Charles Singer, E.J.Holmyard and A.R.Hall. Vol.II, London, s.147-190

Waterer, John William, "Leather". *A History of Technology*. Ed. by Charles Singer, E.J.Holmyard and A.R.Hall, Vol.II, London, s.147-190

Waterer, John William, *Leather and Craftsmanship*, London 1950

Waterer, John William, "Leatherwork", *Roman Crafts*. Ed. D.Strong, D.Brown. London 1976

White, K.D., Farm Equipment of the Roman World, Cambridge, 1975.

White, K.D., Greek and Roman Technology, London 1984.

Wiesner, Joseph, *Fahren und Reiten*. Göttingen 1938 (Archaeologia Homerica, Bd.I, Kapitel F)

Wilson, J.V.Kinnier, *The Nimrud Wine Lists. A Study of Men and Administration at the Assyrian Capital in the Eighth Century B.C.* With a foreword by Max Mallowan. Hertford 1972

Wiseman, D.J., *The Alalakh Tablets*, London 1953 (The British Institute of Archaeology at Ankara, 2)

Young, Rodney S., The Gordion Campaign of 1959. *American Journal of* Archaeology, 64, 1960, 3, s.229, dip not 8

Young, Rodney S., *Three Great Early Tumuli*. 1981 (The Gordion Excavations Final reports, Vol I; University Museum Monograph: 43)

Dergi ve Ansiklopedilerin Kisaltmalari

AJA : American Journal of Archaeology

AS : Anatolian Studies

BCH : Bulletin de Correspondance Hellenique

Dict. Arch. de Tech. : Dictionnaire Archéologique des Techniques

Dict. d'Arch. Chrét. et Liturg. : Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie

Dict. des Ant. Grec. et Rom. : Dictionnaire des Antiquitels Grecques et Romaines d'après les Textes et des Monuments

JAOS : Journal of American Oriental Society

JHS : The Journal of Roman Studies

RA : Revue Assyriologique

RE : Pauly - Wissowa, Real Encyclopedie der Klassischen Altertum swissenschaft

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

ISBN : 975-400-095-6

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TEKNİK EĞİTİM FAKÜLTESİ
DÖNER SERMAYE İŞLETMESİ
MATBAA BİRİMİNDE BASILMIŞTIR.